

KISDI KLÁRA

EGY REJTÉLYES KÖZÉPKORI ENCIKLOPÉDIA

Virgilius Grammaticus: Kivonatok és Levelek

APOLLO KÖNYVTÁR

31.

Szerkeszti

ADAMIK TAMÁS

KISDI KLÁRA

EGY REJTÉLYES KÖZÉPKORI ENCIKLOPÉDIA

Virgilius Grammaticus: Kivonatok és Levelek

Argumentum

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
a támogatásával jelent meg.

© Kisdi Klára, 2010

HU ISSN 0324-4415
ISBN 978-963-446-570-6

A kiadásért felel Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Tóth Magdaléna

Borítóterv: Murányi Zsuzsa

Tördelte: Láng András

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETŐ	9
PROLÓGUS	11
1. TERTIUS VIRGILIUS EGO	13
1.1. De operibus Virgilii	13
1.2. Procacissime ausus sit dicere	15
2. VIRGILIUS TOLOSANUS?	19
2.1. De vita Virgilii	19
2.2. Editiones	19
2.3. Gallorum nostrorum	21
2.4. Ipsi Hibernior Hibernis	25
2.5. In Hy bonorum elocutione	28
3. INVENTOR LINGUARUM	30
3.1. Tres linguae sacrae	30
3.2. Quod Graeco audio sermone	30
3.3. Hebraicae linguae promptissimum interpretem	32
3.4. De duodecim Latinitatibus	34
3.5. Latinitas philosophica	43
3.6. Virgilius cyron Isidorum	44
3.7. Verba Virgiliana	59
4. NE SUES GEMMAS CALCENT	61
4.1. Flumen illud vineum Scriburae caelestis	61
4.2. Adversus paganos	63
4.3. Illius aetreae legis construmentum	65
4.4. De scindatione fonorum	68
5. AMOR ET INTENTIO SAPIENTIAE	73
5.1. De philosophiae generibus	73
5.2. De Sapientia	80
5.3. Mundus minor	82

6. VETERES ROMANAE ELOQUENTIAE DOCTORES	86
6.1. Primus igitur fuit quidam senex Donatus	86
6.2. Ex veterum auctoritate	92
6.3. Doctores discentesque	94
6.4. Gurgo fugax	95
7. DE METRORUM COMPOSSITIONE	98
7.1. Qui favum mellis non amat, odit tua carmina	98
7.2. De Graecis autem metris	99
7.3. Multas metrorum cantilenas declarare	101
EPILÓGUS	115

KIVONATOK

I. A BÖLCSESSÉG	119
II. A BETŰ	122
III. A SZÓTAGOK	126
IV. A VERSMÉRTÉKEK SZERKESZTÉSE	128
V. A NÉVSZÓ	139
VI. A NÉVMÁS	153
VII. AZ IGE MINŐSÉGE	159
VIII. AZ IGE TOVÁBBI HAT JÁRULÉKA	165
IX. A TÖBBI SZÓFAJ	172
X. A SZAVAK SZÉTSZABDALÁSA	179
XI. EGYES NÉVSZÓK ETIMOLÓGIAI LESZÁRMAZÁSA	186
XV. A GRAMMATIKUSOK KATALÓGUSA	195

LEVELEK

ELŐSZÓ	203
I. A NÉVSZÓ	206
II. A NÉVMÁS	217
III. AZ IGE	226
IV. A HATÁROZÓSZÓ	246
V. A MELLÉKNÉVI IGENÉV	250

VI. A KÖTŐSZÓ	258
VII. AZ ELŐJÁRÓSZÓ	261
VIII. AZ INDULATSZÓ	265
BIBLIOGRÁFIA	269
Kiadások	269
Tanulmányok és hivatkozások	269
NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ	279

BEVEZETŐ

Amikor 1993 telén, a Középkori Latin Filológiai Program egyik irodalomtörténet előadásán először hallottam Virgilius Maro Grammaticusról, bár rendkívül rokonszenvesnek találtam a különös szerzőt, még nem sejtettem, hogy munkássága mennyi titkot rejt magában, és hogy ezek kibogozásához egy élet munkája is kevés lenne. Pusztán ígéretes szakdolgozati témát láttam benne, és a gondolatot tett követte: két év múlva elkészült „Bújócska térben és időben: Virgilius Grammaticus” című értekezésem.

Már az anyaggyűjtés nagy nehézségekbe ütközött, Magyarországon ugyanis nemhogy a szakirodalomhoz, de még magához a kiadáshoz sem lehetett hozzájutni, Virgilius Grammaticus kora pedig szintén jórészt felderítésre váró, szűz területnek számított. Szakdolgozatom általános áttekintést kívánt nyújtani Virgilius életművéről, tárgyalva a Virgilius-kritika kérdéskörét, legfőbb érdeme azonban az, hogy ez az első magyar nyelven született híradás – egyben összefoglalás – a szerzőről.

Időközben be kellett látnom, hogy a feladat jócskán meghaladja a szakdolgozat kereteit, s témavezetőmmel, Adamik Tamás professzor úrral együtt úgy találtuk, hogy a kutatómunkát érdemes lenne folytatni doktori disszertáció formájában is. Mivel 1996-ban beadott szakdolgozatom a legtöbb ponton csupán a kérdésfeltevésig jutott el, és a grammatikus írásainak lefordítását is épp csak elkezdtem benne, kézenfekvőnek tűnt, hogy ezt továbbfejlesztve, a bővebb, több részletre kiterjedő tanulmány mellé elkészítsem a két mű kommentárokkal ellátott teljes fordítását is, amely a dolgozat alapjául szolgál, elengedhetetlen segítséget nyújtva az értelmezéshez.

A jelen kiadás a fentiek értelmében tehát hiánypótlónak számít, és reményeink szerint hozzájárulhat ahhoz, hogy a disszertáció ne jusson a címszereplője által megjövendölt sorsra: *Lubrica irrepens raptet oblivio*.

PROLÓGUS

– *Vergilius.* – *Itt? Hogyhogy? A Georgica?*– *Nem. Epitomi. Sosem hallottam róla.*

– *De hisz ez nem Maro, hanem Toulouse-i Vergilius, a rétor, a Krisztus Urunk születése utáni hatodik századból. Nagy bölcs hírében állott...*

– *Azt mondja itt, hogy a művészetek pedig a következők: poema, rethoria, grama, leporia, dialecta, geometria... Ez meg miféle nyelven van?*

– *Latinul, de ezt a latint ő találta ki, úgy gondolta, szebb, mint a másik. Olvasd, azt mondja, hogy az asztronómia a zodiákus jeleit tanulmányozza, melyek a következők: mon, man, tonte, piron, dameth, perfellea, belgalic, margaleth, lutamiron, taminon és raphalut.*

– *Őrült volt?*

– *Nem tudom, nem a mi szigeteinken élt. Hallgasd még; azt mondja, hogy a tüzet tizenkétféleképpen lehet megnevezni: ignis, coquihabin (quia incocta coquendi habet dictionem), ardo, calax ex calore, fragon ex fragore flammae, rusin de rubore, fumaton, ustrax de urendo, vitius quia pene mortua membra suo vigore vivificat, siluleus, quod de silice siliat, unde et silex non recte dicitur, nisi ex qua scintilla silit. És végül: aeneon, de Aenea deo, qui in eo habitat, sive a quo elementis flatus fertur.*

– *De hát így senki sem beszél!*

– *Szerencsére. De akkoriban olyan rossz világ volt, hogy a grammatikusok feledni akarták, és ezért mulatságul mindenféle zagyva kérdéseken rágódtak. Hallottam valakitől, hogy abban az időben két rétor, Gabundus és Terentius tizenöt álló nap és álló éjjel vitalkozott azon, hogy mi az ego vocativusa, s a végén még kardot is rántottak.¹*

Csöppet sem meglepő, hogy Umberto Eco derék Adsójának fejtörést okozott a Finis Africae jelen kódexe, sőt még a tudós Vilmos mester is megtorpant egy pillanatra, amikor a hiberniai szerzők között Vergiliusra bukkantak. Bár az író kétségtávol a szakirodalom alapos ismeretéről tesz tanúbizonyságot, *A rózsa neve* megírását követő évek tudományos eredményeiről ekkor még

¹ *Umberto Eco: A rózsa neve. Budapest 1994. 365. sk. (ford.: Barna Imre).*

ő sem tudhatott. Valamiféle prófétai érzék vezette tehát, amikor a „Toulouse-i Vergiliust” az ír alkotókkal helyezte egy polcra? Ki rejtőzik hát a név mögött, és vajon mivel érdemelte ki, hogy az utóbbi évtizedek tudományos vitáinak középpontjában számos cikk, sőt monográfia tárgyává váljék?

Vele kapcsolatban valóban jogos a gorgiaszi szkepszis: biztos csak az, hogy semmi bizonyosat nem tudunk róla. A neve alatt hagyományozott két bizarr grammatikai mű, az *Epitomae* és az *Epistolae* furcsa, helyenként szinte teljesen érthetetlen latin nyelven különös, néha a nyelvészettől meglehetősen távol álló tanok sajátos egyvelegét tartalmazza sosem hallott tekintélyekre támaszkodva, olvasójában még afelől is kétséget támasztva, hogy érdemes-e egyáltalán valamiféle értelmet keresni a sorok között. Az Ecónál is említett „tizenkét latin”, vagy az ego vocativusáról folytatott tizenöt napos vita valóban gondolkodóba ejthet bennünket: mennyire érdemes hitelt adni Virgilius grammatikusnak?

1. TERTIUS VIRGILIUS EGO

1.1. De operibus Virgilio

Mindenekelőtt mutassuk be röviden írásait, személyéről ugyanis saját, rejtélyes kijelentésén túl, miszerint ő lenne „a harmadik Virgilius”², valójában semmi többet nem tudunk. Két műről van szó, az egyik az *Epitomae*, a másik az *Epistolae* címet viseli. Az *Epitomae* eredetileg tizenöt fejezetből állhatott, ezekből most tizenkettőt olvashatunk:

- I. *De sapientia*
- II. *De littera*
- III. *De syllabis*
- IV. *De metrorum compositio*
- V. *De nomine*
- VI. *De pronomine*
- VII. *De verbi qualitate*
- VIII. *De accidentibus verbi sex aliis*
- IX. *De reliquis partibus orationis*
- X. *De scindatione fonorum*
- XI. *De cognationibus Etymologiae aliorum nominum*
- A XII–XIV. fejezet elveszett.
- XV. *De catalogo grammaticorum*

Az *Epistolae* pedig nyolc darabot foglal magában, bizonyos *Julius Germanus diaconus*hoz címezve:

- I. *De nomine*
- II. *De pronomine*

² A XV, 2. Virgilius műveire a Polara-féle kiadás alapján fogok hivatkozni, a következőképpen: *Epitomae* = A, *Epistolae* = B, majd római számmal a nagy fejezet száma, végül a caput arab számmal jelölve.

- III. *De verbo*
- IV. *De adverbio*
- V. *De participio*
- VI. *De coniunctione*
- VII. *De praepositione*
- VIII. *De interiectione*

Elveszett műveit – saját utalásaira támaszkodva – így összegezhetjük:

1. Tizenöt levél *Fabianushoz* Afrikába³;
2. **Liber de mundi creatione commentatorius adversus paganos, cuius principium est: *absque Deo nullus est solo, qui omnia creat***⁴;
3. Tizenkét levél *Donatushoz* Rómába⁵, melyek egyikében a metrumokról értekezett.

Egyes kutatók feltételeznek tőle még egy kézikönyvet is, mértékekről és súlyokról, amelyre 980-ban Fleury-i Abbo utalt: **Scripulus appenditur XVI granis lentis licet Virgilius Tolosanus in suis opusculis asserat pensari XVIII granis hordei annumerans tria grana singulis siliquis**⁶.

Ránk azonban csupán tizenkét Kivonat (I–XI., XV.) és nyolc Levél maradt. Míg az *Epitomae* stílusa nagyjából hagyományos, leíró jellegű, az *Epistolae* telis-teli van rövidebb-hosszabb, olykor kabaréba illő jelenetekkel, grammatikus-kongresszusok, viták és beszélgetések erősen dramatizált leírásaival, mint *Galbungus* és *Terrentius* már említett vitája az **ego** vocativusa kapcsán⁷, vagy *Regulus Cappadocus* és *Sedulus Romanus* tizenöt napos, kardélre menő összecsapása az ige „inchogatív” formájáról⁸.

³ Vö. B Praef. 3. Ezt a tizenöt levelet Huemer óta szokás az *Epitomae*-vel azonosítani. (Így járt el például *M. Schuster* is a Pauly–Wissowa szócikkében.) Manitiuss azonban nem ért egyet Huemer véleményével, szerinte az *Epitomae* címzettje – a mű záró szavai alapján – nem egy személy, hanem Virgilius valamennyi tanítványa lehetett: „... so kann sie sich nicht auf eine, sondern nur auf eine Mehrheit von Personen bezogen haben” (1911, Band I. 122).

⁴ Vö. B VII, 4.

⁵ Vö. A V, 14.

⁶ *In calculum Victorii. Quaestiones grammaticales.* PL 139, col. 533, fn. 55. (=A. Mai, *Class. auct.* 5, 349 n. 1).

⁷ Vö. B II, 4.

⁸ Vö. B III, 10. A jelenség mindazonáltal nem egyedülálló. Az *Anthologia Palatina* egy epigrammája (XI, 335) mind hangnemében, mind témájában a mi Virgiliusunkat idézi:

Első ránézésre egynek gondolhatnánk a sok Donatus-kommentár közül, hiszen felépítése nagyjából megfelel a donatusi szerkezetnek, az *Epistolae* az *Ars minor*ének, az *Epitomae* pedig az *Ars maior*ének. Ám az utóbbi három zárófejezetének címei láttán máris megtorpanunk, a várt stílushibák és beszéddíszek helyett egészen mást pillantva meg: ugyan ki hallott például a „*scinderatio fonorum*”-ról? Ha azonban bele is olvasunk a könyvbe, még nagyobb meglepetések fognak érni. Sosem hallott tanításokra bukkanunk, sosem létezett „tekintélyek”, „mesterek”, mint *Galbungus*, *Lapidus*, *Sulpita*, *Etherius*, *Balapsidus* és társaik szájából. Ha netán ismerős nevekre akadunk közöttük, örömünk akkor sem fog sokáig tartani: hiába is próbálnánk beazonosítani a Cicero-, Cato- vagy éppen Horatius-idézeteket. Hiszen ki hinné, hogy Cicero valaha is mondott ilyesmit: „*caelus ille elevatus visu carnalium caret*” (B I, 14)?

1.2. Procacissime ausus sit dicere

A művek furcsaságán való első megdöbbenésünkre a legkézenfekvőbb megoldás – amennyiben kizárjuk a lehetőségét annak, hogy egy örült munkájával állunk szemben⁹ – paródiát látni a két vaskos kötetben. Ezt a nézetet képviseli Paul Lehmann¹⁰, R. A. S. Macalister¹¹, a Teubner-féle kiadást gondozó Bengt

ΑΔΕΣΠΟΤΟΝ

Ὁ τλήμων Κυνέγειρε, καὶ ἐν ζωῶς καὶ ἀπελθῶν
ὥς αἰεὶ κόπτη ρήμασι καὶ κοπίσιν.
πρόσθε μὲν ἐν πολέμοισι τεῖη πέσσε μαριναμένη χεῖρ,
νῦν δέ σ' ὁ γραμματικὸς καὶ ποδὸς ἐστέρεισεν.

De nem szabad megfélekedoznunk arról sem, hogy a hagyomány szerint Donatus „*breviter omnia et furibunde explicabat...*” (vö. Holtz, 1981, 318), ami szintén alapot szolgáltatathatott Virgilius számára a viták acsarkodás-jellegének kidomborításához.

⁹ Ha örültnek nem tartja is, de ostobának biztosan, és a *Grammatici Latini* supplementum-kötetének előszavában (1870, CVI–CVII.) jó alaposan leszólja Virgiliust Hagen: **unus inter eos extitit Vergilius Maro, qui ad ultimos audaciae atque inprudenciae fines provectus non solum perversissima de rebus a ceteris probe observatis iudicia ferret, sed insuper singularem istam insaniam mendaciorum foedissimorum inventionem quasi tueri ac communire auderet, revera ille quidem non lucem ex fumo, sed ex fulgore fumum dare solitus.**

¹⁰ Paul Lehmann (1963², 9–10.) szerzőnk írásait a *Schwindel-literatur* körébe sorolja, őt magát *ein arger Schalk*nak minősítve.

¹¹ R. A. S. Macalister, 1937.

Löfstedt¹², illetve az általam idézett kiadás felelőse, Giovanni Polara¹³, hozzátéve, hogy fennmaradását csakis egy félreértésnek köszönhetné: ír olvasói valóban tudományos műnek gondolták. D. Comparetti szerint pedig még paródiának is rossz.¹⁴ Ez utóbbi véleménnyel ugyan tisztünkben adódóan sem érhetünk egyet, de a paródiaelméletnek eleve ellene mond az a tény, hogy ilyen hosszú paródiát nemigen szokás írni. (Persze ez alól is akad kivétel, elég Lukianosz *Igaz történeteire* gondolnunk.) A mű egészét azonban a Virgilius-kutatók első hullámát, a múlt század végi német és francia tudósokat leszámítva voltaképpen senki sem veszi már betűről betűre komolyan. Első feldolgozói szerint ugyanis a szerző komoly grammatikát próbált írni, de anyanyelvi kompetencia híján csupán ennyire futotta tőle.¹⁵

Tény, hogy a parodisztikus részek mellett a két könyv számos helytálló tanítást tartalmaz. Praktikus okokból nem soroljuk itt fel valamennyit, a fordítások lábjegyzeteiben azonban igyekszünk megvizsgálni őket, feltüntetve a donatusi párhuzamokat, valamint a Virgiliust követni látszó grammatikai munkák idevágó részeit is.¹⁶ A *vesper* szó különböző alak- és jelentésváltozatainak ismertetése például nem nélkülöz minden alapot¹⁷, ám a közvetlenül ezután olvasható kis részlet máris ráébreszt bennünket: nem „igazi” nyelvészeti munkával állunk szemben. Miután ugyanis szerzőnk rámutatott, hogy sem a *vesper*, sem a *vesperum*, sem a *vespera* nem állhat többes számban, így folytatja: **unde miror quomodo quidam procacissime ausus sit dicere 'vesperes'; et non solum pluralem nominum contra omnem ordinem ra-**

¹² B. Löfstedt (1982, 109): „...mit Recht nennt ihn Stowasser a. O. einen 'Sprachharlekin'”.

¹³ Polara, 1990.

¹⁴ D. Comparetti, 1941, 153–154: „rammenta quei vegetali fetidi e di brutto aspetto che nascono dallo imputridire delle foglie cadute in autunno”; „un ceretano... un eccentrico o un mentecatto”; „Son fatti questi che mostrano, in prodotti anormali e meramente patologici, il marcido stato degli studi classici del medio evo.”; „mescolato e confuso con sogni e fantasmi d'ogni maniera”.

¹⁵ Tulajdonképpen ezt a nézetet vallja Louis Holtz is Donatus-monográfiájának Virgiliusról szóló fejezetében (1981, 315–318). Szerinte a szerző szándéka teljesen komoly, nemhogy grammatikai, de filozófiai művet próbál írni. Minthogy azonban klasszikus műveltsége – akárcsak többi kortársáé a VII. századi Brit-szigeteken – szinte elenyésző, fantáziájával próbálja kipótolni ebbéli hiányosságait: szavakat, idézeteket, sőt tekintélyeket gyárt magának.

¹⁶ Virgilius tanítását az egyes szófajokról röviden Giovanni Polara vetette egybe más grammatikusok (elsősorban Donatus) írásaival (1993), korábban pedig Clement Orestes Meredith tette utóbb naivnak ítélt disszertációja témájává (1912).

¹⁷ Sedulius Scotus teljes komolysággal át is veszi (*In Donati Artem maiorem*, ed. B. Löfstedt, 1977 – a továbbiakban SED. SC. don. –, II, p. 239, li. 30): **aut in i ut uesperis uenisti id est uespertina hora et uenit a nomine quod est uesper uesperis uel uespera uesperae.**

tionemque confussibiliter adsumpsit, verum etiam genus ipsum corruptit, pro neutrali masculinum ponens. Sed huiusmodi viri nomen, quia nobilis est et satis clarus et multis forte eius displiceat infamia, manifeste prodere nolo, praesertim cum hoc confessus sit non solum audaciter sed et temerarie se dixisse, et faciem suam in sinum meum porrexerit. Sed de hoc viro satis sit dictum (B I, 4).

A VIII. *Epitomában* említett megkülönböztetés a lelki és a testi szemek között az egyházatyáktól ismerős¹⁸: **Sunt et alia verba duplicis per omnia coniugationis, ut vido vidas, video vides, sed vido ad mentis oculos refferendum, video ad carnales** (A VIII, 1), csak épp nem ebben az alakban.

Már ezekből a példákból is kiviláglik, milyen Virgilius parodista módszere: valós tényekből, adatokból indul ki, azután megcsavarja, avagy a végletekig fokozza a jelenséget, ezáltal igen komikus, egyben irreális hatást érve el. A fokozásról írott fejezet az V. *Epitomában* remekül példázza az elmondottakat: Donatusszal és a többi *Ars* szerzőjével ellentétben nem a fokozás általános ismertetésével, a három fok képzésével, használatával indít, hanem rögtön a téma közepébe vág, és a vonzatokat kezdi tárgyalni. Az alapfok genitivusszal a felsőfok szerepét tölti be (**sapiens sapientium**) – mondja –, s olykor a középfokkal is ez történik (**maior omnium**). Bár a nyelvtankönyvek nem igen térnek ki ezekre a jelenségekre, igazát el kell ismernünk. Ám ekkor jön a „csavar”, szerzőnk ugyanis így folytatja: **et e contrario, cum superlativus gradus ablativo plurali fuerit adiunctus, pro comparativo accipietur; sed hoc barbaricum est**. A jelenségre egy példát is hoz, méghozzá *Dontól*: **tu es omnibus fortissimus regibus, hoc dicit fortior omnibus**.¹⁹ Virgilius célja aligha lehetett más, mint hogy a szabályt imígyen kifordítva megmosolyogtassa olvasóit.

Másrészt megfigyelhetjük, hogy az egyszerű, magától értetődő nyelvtani jelenségekre egyáltalán nem tér ki, csupán a furcsa, meghökkentő példákat jegyzi le. Ha megakad a szemünk egyiken-másikon, s utánanézőn éppen igaznak találjuk, már-már belenyugszunk, hogy mégiscsak valós tényeket közöl. Ám ekkor olyasvalami következik, ami semmivel sem meghökkentőbb ugyan az előzőnél, azonban egy szemernyi igazság sincs benne, mint például a kettős ragozású főnevek tárgyalásánál: **altare, -ris et altarium, -rii, praesepe prae-sepium, simile similiū, terribile terribiliū, mirabile mirabiliū** (A V, 13). Ellenőrizhetjük, hogy az első két főnévnek valóban megvan mindkét ragozása,

¹⁸ Vö. Augustinus: *Soliloquia* 12: „...nam mentis quasi sui sunt oculi sensus animae”.

¹⁹ Vö. A V, 5.

a következő három példa azonban csupán végződéseiben hasonlít az előzőkre, ezek ugyanis egyszerűen harmadik ragozású melléknevek, semleges nemű egyes szám alanyesetben, illetve többes birtokosban. Szinte látni vélem Virgilius mosolyát, amint gúnyosan odaveti: „Megint rászedtelek”.

Tény azonban, hogy Aldhelmen és Bedán kezdve igen sokan használták, hivatkoztak rá. Említésre méltó az is, hogy nem csupán nyelvészeti munkák szerzői idézik gondolatait, hanem – olykor forrásmegjelöléssel együtt, olykor azonban anélkül – helyet kapnak olyan, bölcs mondásokat tartalmazó gyűjteményekben is, mint a *Florilegium Frisingense* vagy Sedulius Scotus *Collectaneuma*.²⁰ Lehetséges volna, hogy ezek a tudós emberek ilyen könnyen bedőltek egy csalónak?²¹ Vagy mi vagyunk azok, akik félreértjük, nem tudván a középkori olvasó szemével olvasni, „a sorok között” meglátva az üzenetet? A legújabb kutatógeneráció tagjai, köztük elsősorban Vivien Law²², éppen ezt tűzték ki célul: kihámozni a szatíra burkából a valódi tartalmat.

A vélemények azonban nem csupán a komolyság tekintetében oszlanak meg, hiszen már az is szinte megválaszolhatatlan kérdés, hogy szerzőnk voltaképpen hol és mikor alkotott.

²⁰ V. Law 1991-es tanulmánya szintén a két florilegium Virgilius-idézeteit tárgyalja, ezért ezek felsorolására e helyütt nem térünk ki, csupán a fordítások lábjegyzeteiben jelezzük majd az egybeeséseket.

²¹ Kortársai között azonban olyan is akadt, aki egészében megértette, módszerét is magáévá tette, és méltó stílusban idézte, nevezetesen az *Ars Sergi(li)i* szerzője, aki ekképpen hivatkozott „mesterére”: **Virgilius filius Ramuth qui grammaticus fuit philosophiae.**

²² Law, 1995. A kiváló munka talán legnagyobb hibája az, hogy a rejtett értelem keresése során éppen a külső formát, a stílust, a szerző mindent komédiának tekintő alapállását veszíti szem elől, és a végletekig komolyan véve az állítólagos ezoterikus mondanivalót megfeledeznek arról, hogy Virgilius valószínűleg ezeket a „titkokat” is ugyanolyan bölcs mosollyal szemlélte, mint a nyelvtanulókat ragozásbéli tévesztéseit. (L. a könyvről írott recenziómat, Tóth K.: *Vivien Law: Decoding Virgilius Maro Grammaticus. Cambridge 1995. AT XLI (1997), 214–5.*)

2. VIRGILIUS TOLOSANUS?

2.1. De vita Virgiliti

Amennyiben hagyományos életrajzot próbálunk összeállítani grammatikusunkról, bizony nem sok tényre támaszkodhatunk. Családtagjai közül csupán nagyapját, *Martulist*²³ és nagybátyját, a *Goelanus*nak becézett *Samminiust*²⁴ említi egy-egy mondat erejéig, iskolatársairól és mestereiről jóval többet beszél ugyan, de ez sem ad számunkra szinte semmiféle támpontot, mert e nagy hírű férfiakról sehol másutt nem olvashatunk. (Az egyetlen kivétel *Asperius* grammatikus, akinek személyéről alább bővebben is szólunk majd.)

2.2. Editiones

Immár több mint két évszázada annak, hogy Virgilius Grammaticus névvel először találkozhattak nyomtatásban a korabeli olvasók Faustinus Arevalus 1794-es Sedulius-kiadásának 426–27. oldalán. El kellett telnie néhány évtizednek, mígnem Angelo Mai bíboros megtalálta és közreadta az első összefüggő szöveget a nevével fémjelzett *Classici auctores*-sorozatban²⁵, amit jó ötven évvel később követett az első teljesebb igényű kiadás a Teubnertől, Johann Huemer tollából²⁶. Ezt alig öt esztendő elteltével máris megtámadta Thomas Stangl²⁷, mégis majd száz évet kellett várni az újabb, immár a fellelhető összes kéziratot alapul vevő kétnyelvű kritikai kiadásra, amit 1979-ben adott ki Ná-

²³ Vö. A XV, 9.

²⁴ Vö. A V, 3.

²⁵ Mai, A.: *Classici auctores ex Vaticanis codicibus t. V.* Romae 1833, V–XXXIII; 1–149; 349 n. 1.

²⁶ Huemer, J.: *Virgilii Maronis grammatici opera.* Leipzig, Teubner 1886.

²⁷ Stangl, Th.: *Virgiliana: Die grammatischen Schriften des Galliers Virgilius Maro.* München 1891.

polyban Giovanni Polara²⁸. Mivel sok helyen elnagyolt, ráadásul a másodlagos szövegahagyományt egyáltalán nem veszi figyelembe, ezt is számos támadás érte. Újabb kiadásra ismét a Teubner vállalkozott 2003-ban, Bengt Löfstedt révén²⁹, ám munkáját hiába szánta mértékadónak, sajnos, nem ad hozzá érdemben annyit elődjéhez, mint amennyit vártunk tőle³⁰. Az egyes kiadások megjelenése után a XIX. és a XX. század végén is észrevehetően megugrott a szerzőnkel foglalkozó cikkek, tanulmányok, sőt monográfiák száma, s a Virgilius-kutatás története lassan maga is oly ágas-bogassá terebélyesedett, hogy külön tanulmányt érdemelt, ami 1979-ben született meg Michael Herren tollából³¹. A megjelenése óta eltelt több mint húsz esztendő ha lehet, még a korábinál is bőségesebb termést hozott, bár a Virgilius-kutatók második nemzedéke a datálásban és földrajzi elhelyezésben (elsősorban éppen Herrennek köszönhetően) egyetértve inkább a tartalom: a paródia mögött megbúvó jelentésszintek boncolgatása felé fordult. Talán mégsem lesz felesleges, ha ismét áttekintjük elődeink fáradozásait, a XIX. század végiek után immár a múlt századiakról sem feledkezve meg, dolgozatunkhoz végül teljességre törekvő bibliográfiát csatolva.

A X. századi Fleury-i Abbo tanúsága alapján, aki – mint már láttuk – **Virgilius Tolosanus** néven említi szerzőnket, első kutatói toulouse-inak gondolták, s később is szokás volt így hivatkozni rá, mígnem állandó jelzője lett a *Tolosanus*. S bár az Abbo-idézetben mértékekről és súlyokról van szó, Virgilius ránk maradt írásaiban pedig ilyesmiről egyáltalán nem történik említés, a nehézséget egyszerűen vélték áthidalni: feltételeztek egy ilyen tárgyt, elveszett Virgilius-művet, amely esetleg a hiányzó három Epitoma egyike lehetett. (Az a tény egyáltalán nem zavarta őket, hogy a Virgilius két írásából megmaradt fejezetek lapjain nyoma sincs hasonló, gyakorlati érdeklődésnek.)

A *fragmentum Mediolanense* felirata, a „*Virgilius Presbiter Hispanus*” szintén a kontinensi eredeztetést támasztaná alá, bár a milánói töredéken kívül egyetlen kézirat sincs ellátva hasonló megjelöléssel, sem a három teljes – az

²⁸ Polara, G.: *Virgilio Marone Grammatico: Epitomi ed Epistole*. Edizione critica (traduzione di L. Caruso e G. Polara). Napoli, Liguori 1979.

²⁹ Löfstedt, B.: *Virgilius Maro grammaticus Opera omnia*. München und Leipzig, Teubner 2003.

³⁰ L. a kötetről írott recenziómat: Kisdi K.: *Virgilius Maro Grammaticus: Opera omnia* (Ed. by B. Löfstedt). Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, XLIII/3–4 (2003), 497–500.

³¹ Herren, 1979; a kérdéstről l. 5. fejezet.

Epistolae-t is magában foglaló nápolyi (*Neapolitanus*, IV.A.34, jelölése **N**)³², illetve a csak *Epitomae*-szöveget tartalmazó párizsi (*Parisinus Latinus* 13026, jele **P**)³³, illetve amiens-i (*Ambianensis* 426, jele **A**)³⁴ kódexek –, sem pedig a töredékek: a bécsi (*Vindobonensis Ser. Nov.* 85, avagy *Fragmentum Vindobonense* 19556)³⁵, a római (*Angelicus* 1515, avagy V.3.22, jele **R**), a montpellier-i (*Montepessulanus* 306, jele **M**), a két milánói (*Ambrosianus* M 79 sup., jele **G**, valamint *Ambrosianus* F 60 sup., jele **F**), valamint a párizsi fragmentumok (*Parisinus Latinus* 7930, jele **O**).

2.3. Gallorum nostrorum

A gall illetőséget belső érvek is megerősíteni látszanak. Egy helyen szerzőnk így ír: „**de potestate autem ... bigerro sermone clefabo**” (A II, 2). A Herren előtt szokásos értelmezés szerint a **bigerro** a Bigorre helynévből származik, vagyis Aquitániának erre a baszk nyelvű régiójára utal.³⁶ Ez esetben teljességgel egyet kell értenünk Herrennel, aki először is feltette a kérdést: ugyan miért akarna erről a témáról „baszkuul beszélni” az író, s azután miért folytatja mégis latinul?³⁷ Kétségkívül jóval logikusabbnak tűnik az ő magyarázata. Már 1970-es cikkében rámutatott, hogy a **bigerro** (a **N** kódexben **bigerro**) a bi+ger összetétele, vagyis jelentése „kettős”, a **clefabo** pedig (ekkor még így vélte) másolói hiba a **for, fari** igéből származó **defabo** helyett³⁸, eszerint a félmondat jelentése: „két szóval el fogom mondani”, ami a szövegbe is sokkal jobban beleillik. Csakhogy ugyanezen **clef** fő egy származéka az *Epitomae* egy másik helyén is feltűnik: **loquillae deminutive sunt quasi simplicia clefia** (A IV, 10). Vagy éppen az esetben is a **defia** elírásáról van szó (ami kevésbé valószí-

³² Nápoly, Biblioteca Nazionale. Az *Epistolae* szövege a 187v-tól a 205r-ig tart, majd az *Epitomae* következik a 217r-ig. IX. század eleji pergamenkódex, Bobbióból.

³³ Párizs, Bibl. Nat. A szöveget a 11r-40r tartalmazza, a kódex a IX. század első negyedében, Párizs környékén íródhatott.

³⁴ Amiens, Bibl. Mun. A IX. sz. első feléből való, valószínűleg corbie-i eredetű. Az *Epitomae* szövegét a XI 7-beli **docte**-ig a 30r-47v foliókon találjuk.

³⁵ Bécs, Österr. Nationalbibl., jele **V**. A IX. sz. első feléből való, s számos *Epitomae*-részletet tartalmaz.

³⁶ L. Huemer, 1886, 182. (*index verborum*): „**Bigerrico**= **Aquitanico**”.

³⁷ Herren, 1970, 254; majd 1979, 48.

³⁸ Strong a német *klopfen* igével rokonítja (1911, 202). Nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a görög γράφω ige romlott **clefo**-vá, a g/c és az r/l változás nem lenne egyedülálló, vö. a **gryphus**/**glifia** párossal (B III, 8; A X, 1).

nű), vagy pedig Herren magyarázata sántít. 1979-ben ezért revideálta nézetét, mondván, hogy a **clefabo** mégsem a **defabo** alak romlása, hanem az óangol **cleofan** (széttör, széthasít) ige származéka lehet. Jelentése eszerint nem „*basz- kul fogom elmagyarázni*”, hanem „*két részre bontom a választ*”.

Másrészt a Virgilius által említett személyek, események között számos gall vonatkozásút véltek felfedezni, így a „**Sarbon quoque pater Glengi in Rigadis reginae cantico**” (B II, 3) idézetben szereplő királynőt Mai óta szokás volt *Rigunthtal*, *Chilperic* és *Fredegunda* leányával azonosítani, aki a vizigót király jegyeseként kincsekkel megrakodva 584 körül Toulouse-on át utazott, ám ott kirabolták és megalázták³⁹, bár J. Quicherat⁴⁰ megkockáztat egy másik azonosítást is: ő a Sidonius Apollinaris⁴¹ által említett *Ragnahildát*, *Evarix* (*Eurick*) hitvesét javasolja.

Quicherat elméletéről részletesebben is meg kell emlékeznünk. Ő volt az első, aki megpróbálta Virgilius személyét más, korabeli tanúságok alapján is „beazonosítani”. Először egy Ennodius-epigrammára figyelt fel, ahol egy bizonyos Virgilius nevét bitorló csalóról olvashatunk.⁴² Ha azonban elfogadjuk ezt a javaslatot, Virgiliust meglehetősen korai alkotónak kell tartanunk, lévén Ennodius 521-ben már halott volt.⁴³

³⁹ Vö. Tours-i Szent Gergely: *Hist.* VI. 34, 45; VII. 9, 10, 15, 32, 35, 39; IX. 34.

⁴⁰ Quicherat, 1840–41, 139–140.

⁴¹ Sidon. Apoll. *Epist.* IV, 8.

⁴² *Carm.* II 118–122, ill. CCCXXVI:

*In tantum prisci defluxit fama Maronis
Ut te Virgilium saecula nostra darent.
Si fatuo dabitur tam sanctum nomen homullo,
Gloria maiorum curret in obprobrium.
Captivo stultus congaudet stemmate vatis.
Non est Virgilius, dicitur esse tamen.
Externo quotiens vocitaris nomine, demens,
Si tibi sunt sensus, prospice ne venias.
Cur te Virgilium mentiris, pessime, nostrum?
Non potes esse Maro, sed potes esse moro.*

⁴³ Quicherat így is gondolta, ő jóval korábbra helyezi a szerzőt a többieknél, s a XV. Epitoma grammaticus-katalógusában szereplő második Virgiliust, a történetírórt ismeri fel benne. Érvei: 1. *Julius Germanust*, az *Epistolae* címzettjét Szent Germanusszal azonosítja (meghalt 576 k.); 2. Virgilius a pogányok megtéréséről ír, ami inkább jellemző a VI., semmint a VII. századra; 3. *Rigadis regina* azonosítása *Ragnahildával*; 4. Fredegár is forrásaként említi **cuiusdam sapientis** munkáját, aki a frankok trójai eredetét tárgyalja – ez lenne Virgilius! Az a „bizonyos bölcs” Tours-i Gergely előtt szerepel a felsorolásban, tehát időben is megelőzhette őt. (Tours-i Szent Gergely (*Hist.* I, 2) ebben a témában maga is egy bizonyos Virgilius munkájára utal forrásaként:

A. F. Ozanam⁴⁴ – a maga allegorikus értelmezésének rabjaként – még tovább megy: Ennodius Virgiliusát a név grammatikus-katalógusban említett trójai viselőjével, a „versfaragóval” azonosítja, **qui in describendis versibus diligentissimus erat, qui LXX volumina de ratione metri scripsit** (A XV, 2). Ő a XV. Epitoma ún. grammatikus-katalógusából indul ki, ahol egy bizonyos korabeli – 600 körül virágzó – iskola tagjainak felsorolását véli felfedezni, melynek természetesen Virgilius maga is tagja lett volna. Eszerint Trója Rómával azonos (lévén a második Trója), Romulus Eurick vizigót uralkodóval és így tovább. Az iskola ily módon, álarcok mögé bújva és tanait elrejtve próbált volna ellenállni az egyre inkább tért hódító kereszténységnek, a pogány örökséget legalább az irodalom területén őrizgetve. Kérdés, hogy vajon tényleg pogány volt-e Virgilius, vagy sem?

Quicherat és Ozanam ötleteit érdemben senki sem cáfolta, már csak azért sem, mert Herrenen kívül jóformán senki nem vette őket figyelembe. Pedig párhuzamaik elgondolkodtatóak (különösen a második – gondoljunk csak a grammatikus-katalógus ősóreg Donatusára, aki szintén „trójai”⁴⁵), még ha ellentmondanak is a jelenleg elfogadott datálásnak. Ez utóbbról egészen röviden csak annyit, hogy *terminus ante quem*nek első, angolszász felhasználóit tekinthetjük⁴⁶, *post quem*nek pedig sevillai Isidorus *Etymologiáit* (636-ból) melyeket viszont szerzőnk vesz alapul. Ily módon a VII. század második felének elejére kell őt helyeznünk. Hogy Virgilius valóban használta-e Isidorust, máig nyitott kérdés. Stangl ötlete nyomán Manitius gyűjtött ki először jó néhány párhuzamos helyet irodalomtörténetének Virgiliusról szóló fejezetében,⁴⁷ de még a pontos egyezések sem lennének önmagukban bizonyító erejűek, hiszen

„De francorum vero regibus beatus Hieronymus, qui iam olim fuerant, scripsit quod prius Virgilio poetae narrat historia...” A virgiliusi allegória feloldása Quicherat szerint a következő: Róma lenne Toulouse, Trója meg Róma, a trójai Donatus Tiberius Claudius Donatus (V. sz. eleje), Romulus pedig Wallia, az akvitán vizigót birodalom alapítója (419-ben). Donatus tanítványa a Trójai Virgilius, az ővé az ázsiai, amazé meg a grammatikus.

⁴⁴ Ozanam, 1855, 423–451. „La doctrine du faux Virgile et de ses maîtres, qui croit sauver les traditions littéraires en les cachant, qui les étoufferait si elle réussissait dans son dessein, mais qui n'arrive qu'à leur donner la forme la plus propre à fixer le respect, la curiosité, la docilité des peuples nouveaux” (450) ... tout indique une époque où le paganisme vaincu résiste encore, où il se réfugie dans le culte de la philosophie et des lettres, et s'efforce de sauver au moins l'autel des muses” (438).

⁴⁵ Vö. A XV, 1.

⁴⁶ Dáibhi Ó Cróinín jutott a legpontosabb eredményre, amikor a bizonyosan 658 után keletkezett, ún. Sirmond-gyűjteményben Virgiliust használó computus-szövegeket talált (1989, 13–22).

⁴⁷ Manitius, 1911, Band I, 121.

közös forrást is használhattak, nem beszélve a harmadik, a szakirodalomban különös módon fel sem merülő lehetőségéről, miszerint Isidorus merített volna Virgiliustól! A kérdésre alább bővebben is visszatérünk majd.

Az *Epitomák* egy helyén *Aeneas*, Virgilius legfőbb mestere – **quem falli in nulla erat possibile ratione** (A V, 5) – egy bizonyos tragikus „*mithridatészi háborúról*” mesél, melynek huszonöt évesen maga is tanúja volt: **Blastus quidam genere Phregius Iulius (quod ideo vocabulum Blasti a poetis accipit, quia pene homines pro nimia inmanitate mandere, quod Blasti dicuntur facere, videbatur); hic ergo a septentrione (ex hac quippe parte oriundus fuit) Romam Germanorum sibi, quorum soceritatem amicitiamque pariter adquaesiverat, satellitibus adiunctis veniens, ingente urbi populo plebique perditione per eundem facta** (A X, 9). Ez a bizonyos *Blastus* az általánosan elfogadott értelmezés szerint *Bladastesszal*, *Chilperic* helytartójával, *Gondowald* társával lehetett azonos, a *Roma Germanorum* – Ozanam történeti-allegorikus értelmezése szerint – Toulouse-nak felelne meg, a háború maga pedig Toulouse 585-ös frank ostromának. Eszerint *Aeneas* 560 körül született, tanítványa, Virgilius pedig legkésőbb 600 körül. (A szöveg azt az értelmezést is megengedi, hogy esetleg Virgilius maga lett volna huszonöt évesen a borzalmak tanúja – ily módon működése a VI–VII. század fordulójára lenne datálható.) Másfelől a gall személyek, illetve események ismerete még nem elégséges bizonyítéka Virgilius feltételezett gall voltának. Ugyanez mondható el a „**Pyreneus mons**” említéséről is.⁴⁸ A sokat emlegetett „**Galli nostri**”⁴⁹ kifejezés használata pedig éppenséggel egyfajta kívülállást, elhatárolódást is kifejezhet, „galljaink” helytelen nyelvhasználatát állítva szembe a jól beszélők csoportjával. Egyike a lehetséges magyarázatoknak, hogy nem Virgilius a gall, hanem mestere, *Aeneas* (feltéve persze, hogy az isteni férfiú egyáltalán létezett...) Bizonyító erejű lehetne a vulgarizmusok, gall-latin elemek túlnyomó jelenléte a munkában. Erre vonatkozólag a Herren tézisést támadó Bengt Löfstedt végzett kutatásokat⁵⁰, de meggyőző eredményre nem jutott.

⁴⁸ Vö. B VII, 2.

⁴⁹ Vö. B III, 8.

⁵⁰ B. Löfstedt, 1981. Tanulmányában a szerző Herren ír tézisére reagál, bizonyítva, illetve cáfolva azt. Felfedezni vél Virgilius nyelvében ófrancia elemeket (hangsúly, birtokos névmás, **con** / **apud** felcserélése), de a hiberno-latin jegyeket sem tagadja (származtatások, új képzések, érthetetlen szók), vagyis végkövetkeztetése valahol középén áll.

2.4. Ipsis Hibernior Hibernis

Igen hamar felfigyeltek azonban Virgilius nyelvének és gondolkodásmódjának inzularis jellegére – elsősorban a senki által komolyan nem vett, sőt meglehetősen negatív színben feltüntetett keltológus, H. Zimmer⁵¹ (szerinte Virgilius az V. századi Galliában élő ortodox keresztény volt, aki az ariánus gótok elől menekült volna Írországba⁵²), illetve B. Bischoff, aki Írországból, spanyol származású zsidónak tartja őt (erre a „zsidóelméletre” még visszatérünk) –, a fura ír miniatúrákkal⁵³, vagy a *Hisperica Faminával*⁵⁴ való kapcsolatára, de a döntő szót M. Herrennek kellett kimondania: szerzőnk olyannyira szoros rokonságban áll az ír alkotókkal, ezenfelül pedig oly nagy hatást gyakorolt az őt követő ír szerzőkre, hogy minden valószínűség szerint neki magának is írnek kellett lennie, de legalábbis élete egy részét Írországból kellett leélnie.

A kutatók legutolsó hulláma végre egyetért abban, hogy Virgilius grammatikus a VII. sz. közepe táján alkothattott (bár Holtz a század végére helyezi). Abban a kérdésben azonban, hogy hol élt, mindezek ellenére még mindig megoszlanak a vélemények. Vannak, akik a kontinensre (Spanyolországra vagy Gal-

⁵¹ Idézi többek között Kurt Smolak (1988, 22.), „*unwissenschaftliche wie unqualifizierte Kri-
terie*” használójának minősítve Zimmert.

⁵² Zimmer állításának alátámasztására Strong (1913, 82.) egy C. Müller által 1866-ban publikált, de méltatlanul elfeledett VI. századi forrásszöveget idéz – az ő szavaival – felbecsülhetetlen értékű bizonyíték gyanánt: „**Huni, qui ex nephario concubitu progeniti sunt, scilicet demonum, postquam praeheunte cerva viam invenerunt per Meotides paludes, invaserunt Cothos, quos nimium terruerunt ex improviso monstro quod in illis erat. Et ab his depopulatio totius imperii exordium sumpsit, quae ab Unis et Guandelis, Gotis et Alanis peracta est, sub quorum vastatione omnes sapientes cismarini fugam ceperunt, et in transmarinis, videlicet in Hiberia et quocunque se receperunt maximum profectum sapientiae incolis illarum regionum adhibuerunt**” – vagyis a műveltek csoportja a nomád hordák elől, a kontinensről a Brit-szigetekre menekült. Az orthodoxia menedéke Aquitania, vagyis éppen Virgilius állítólagos szülőföldje maradt volna. Ugyanezt az eseményt Jordanes 550. körülre helyezi.

⁵³ De Bruyne, 1946, 138: „*Les miniatures irlandaises sont donc aussi opposées au goût classique que les compositions hispériques*”, szerzőnket azonban mégis úgy említi, mint „*le grammairien bigorrais Virgile (fin VIe siècle)*” (*ibid.* 115.), nem lépve túl a hagyományos felfogáson.

⁵⁴ Igen érdekes, a VI–VII. században keletkezett, rövid, rimes prózában írott mondatokból álló könyvecske, melyet leginkább különböző iskolai témák kompilációjának szokás tekinteni. Származási helye vitatott, Dél-Anglia, Bretagne vagy éppen Írország? Címét talán „latin mondásoknak” lehetne fordítani, Hesperia (a nyugati föld, Dél-Itália görög elnevezése) nevéből. Nyelve felettébb különös, sajátos képzésű, valamint görög és héber eredetű keverékszavakkal tűzdelt latin, afféle halandzsanyelv. Szellemisége olyannyira közel áll Virgiliushoz, hogy egyes kutatók azonos körhöz tartozóknak vélték őt és a *Hisperica Famina* alkotóját.

liára) szavaznak, vannak, akik Herrent követve Írországra, netán egyéb inzuláris, nevezetesen angolszász területre – humora mindenesetre igencsak angol... Bischoff⁵⁵ Herren tézisére reagálva a magáét ismét nyomós érvekkel támasztotta alá, hangsúlyozva, hogy bár Virgiliusnak egy darabig kétségkívül Írországból kellett élnie, mégsem tagadhatjuk zsidó, illetve gall gyökereit. Bischoff elméletét K. Smolak fejlesztette tovább, de a Kabbala-vonal híveinek osztoznia kell az ír titkosírások és nyelvek mellett kardoskodókkal.

Foglaljuk össze tehát a grammatikus datálására és földrajzi elhelyezésére vonatkozó elméleteket! Az első szerint Virgilius az V. században élt, Galliában, majd Írországból tevékenykedett, és valamiféle titkos társaság tagja volt (ezt állítja H. Zimmer és K. Meyer). A második a korai VI. századi Galliába helyezi szerzőnket, így J. Quicherat és A. Mai (a mű első kiadója), noha ő korábban A. F. Ozanammal együtt a késői VI. századra datálta (ez a harmadik elmélet), akár D. Tardi, megtoldva a baszk származás gondolatával. Stangl, illetve Manitius (aki irodalomtörténetében igyekszik teljes komolysággal tárgyalni az író) a VII. századi Galliára szavaz, B. Bischoff szintén a VII. századra, szerinte azonban Virgilius a kontinensről Írországba vándorolt zsidó. Herren és követői ez utóbbi állásponthoz állnak a legközelebb, azt állítván, hogy szerzőnk a VII. század második felében, Írországból élt. Elszigetelt véleményt képvisel F. Osann, aki egy XII. századi kézirat széljegyzetére támaszkodva („*Virgilius fuit Caroli Magni temporibus*”) IX. századot mond.

A legtöbb modern kutató inkább nem is foglal állást, nyitva hagyva a „Hol alkotott?” kérdését, tekintettel arra, hogy mindkét oldal meggyőző bizonyítékokat vonultat fel – hogy magát Virgiliust idézzük: **Quid igitur facturus sum, utrisque existentibus aemulis, utroque possito latere amico, inter eorum iurgia placere compulsus?** (B I, 1), és valószínűleg mindkettőben van is igazság, legfeljebb az arányokon meg a sorrendiségen lehetne vitatkozni. Virgilius egyik legjobb ismerője, Vivien Law sem foglalkozik a grammatikus tér- és időbeli elhelyezésének kérdésével, legfeljebb a VII. századi grammatikákkal való kapcsolatának tükrében. Az ír illetőség ellenzői (elsősorban modern kiadója, Polara⁵⁶) arra hivatkoznak, hogy ha Virgilius valóban ír lett volna, akkor első felhasználói, az inzuláris grammatikusok (a VII. századi *Aldhelm*, a vele azonos időben keletkezett, erős hiberno-latin jegyeket mutató *Anonymus ad Cuimnanum*⁵⁷ című munka szerzője, a VII/VIII. század fordulóján alkotó *Beda*

⁵⁵ Bischoff, 1988.

⁵⁶ Polara, 1990.

⁵⁷ Vö. 111; 489; 554; 642. lábjegyzet.

*Venerabilis*⁵⁸ és a szintén ide helyezhető *Ars Ambrosiana*⁵⁹, a VIII. századi *Flo-
rilegium Frisingense*⁶⁰, a IX. századi *Sedulius Scotus*⁶¹, a 815. körülre datált *Petrus grammaticus*⁶² és *Donatus orthographus*⁶³, az *Ars Bernensis*⁶⁴, a szintén IX. századi *Ars Laureshamensis*⁶⁵ és az *Ars Ambianensis*, valamint az ugyan-
ezen század elején alkotó *Hrabanus Maurus*⁶⁶, illetve az egyetlen, aki viszont Virgilius módszerét is magáévá teszi, az *Ars Sergi(li)i* nem értették volna félre írásait, komolyan véve és valódi tekintélyként idézve őt. Kérdés persze, hogy vajon valóban félreértésről van-e szó. Law szerint a VII/VIII. század fordulójára datált *Ars Ambrosiana* és Virgilius inkább kortársak sőt, közös grammatikai forrásból táplálkoznak, ami egy VII. század második felében, 636 és 700 között íródott, Isidorus *Etymológiáit* használó Donatus-kommentár lehetett⁶⁷. L. Holtz⁶⁸ tovább megy: ő azonos, a szigetekeken működő körhöz tartozónak feltételezi a két nyelvtanírót, de az sem lehetetlen, hogy az általa idézett tekintélyek és költők maguk a *Hisperica Famina* alkotói, ahogyan Herren gondolja. Ha Virgilius másodlagos szöveghagyományát behatóbban vizsgáljuk, arra a következtetésre juthatunk, hogy számos *Ars* szó szerint idézi, míg mások csak nagy vonalakban, és olykor az is előfordul, hogy az idézet bővebb, mint

⁵⁸ Vö. 446; 453; 458; 504; 547; 554; 566; 570; 571; 576; 583. lábjegyzet.

⁵⁹ Vö. 67; 547; 550; 552; 570; 572. lábjegyzet.

⁶⁰ Vö. 425; 590; 591; 592. lábjegyzet.

⁶¹ Vö. 17; 358; 385; 428; 430; 465; 563; 572; 666; 690. lábjegyzet.

⁶² Vö. 336; 337. lábjegyzet.

⁶³ Vö. 238; 332; 342; 343; 351; 371; 387; 403; 404; 422; 428; 429; 430; 432; 460; 463; 464; 606; 630. lábjegyzet.

⁶⁴ Vö. 400; 451; 645. lábjegyzet.

⁶⁵ Vö. 238; 371; 387; 430; 465; 625; 666; 690. lábjegyzet.

⁶⁶ Vö. 570; 571; 572; 573; 574; 576; 577; 578; 579. lábjegyzet.

⁶⁷ Virgilius meglehetősen elrugaszkodott tőle, amit egyebek közt jól példáz a **corpus** háromféle értelmezése, az izidori, az *Ars Ambrosiana*-féle, meg a Virgiliusé. Vö. Isidorus: *Etymologia-
rum sive originum libri XX*, (ed. W. M. Lindsay, 1911; a továbbiakban ISID. etym.) XI, 1, 14: **Corpus dictum eo quod corruptum perit. Solubile enim atque mortale est, et aliquando sol-
vendum; De differentiis rerum** (II, PL 83; a továbbiakban: diff.) 116, 23, 1: **Dictum autem corpus a corruptione, et caro a carento, vel a cadendo.** Virgilius definíciója így szól: **Pus in Latinitate philosophica custodia dicitur ... corpus ergo a corona circundandi et a custodia retinendi dicitur.** (A XI, 3) Az *Ars Ambrosiana* (*Commentum anonymum in Donati partes maiores*, ed. B. Löfstedt, 1982) szintén kettébontva elemzi, csak épp kevésbé elrugaszkodott módon: „**Corpus**” autem dicitur quicquid tangitur et uidetur. Etsi utrumque simul non continuerit, per alterum corpus nominatur. Et hoc nomen compositum esse dicunt, hoc est „cordis pus”; aliter simplex, et de corruptibilitate dicitur (*De nomine*, li. 26).

⁶⁸ Holtz, 1983, 175.

az általunk ismert eredeti. Ez utóbbi jelenség egyik magyarázata a ránk maradt kódexek romlott szövege lehet, a másik viszont az, hogy az idéző és Virgilius egy harmadik, közös forrást használt. Virgilius forrásainak és másodlagos szöveg-hagyományának vizsgálata egyébként azóta is a kutatás legelhanyagoltabb területének mondható.

2.5. In Honorum elocutione

Azt mindenesetre biztonsággal kijelenthetjük, hogy akár ír volt, akár nem, „írebb az íreknél”. S hogy mik az ír illetőség fő ismérvei? A titkosírások, titkos nyelvek kedvelése, az inzularis jellegű latin, valamint a három szent nyelv iránti fokozott érdeklődés. Ezek azonban – ha meglétük tagadhatatlan is – még nem elégséges bizonyítékok, hiszen ahogy az ír kézírás, úgy az ír jegyek is átkerülhettek a kontinensre.

Az egyetlen valós tanúságot az ír nyelvi maradványok jelenthetik. (Ha leszámítjuk azt a nyilvánvaló ténytet, hogy a kontinensen alapított ír kolostorokban – Bobbio, St Gallen – élők is beszéltek anyanyelvükön.) Herren számos óír gyököt próbált kimutatni Virgilius szóképzésében⁶⁹, ha egyes magyarázatai némileg erőltetettnek tünnek is. A **Bestia dicitur de bessu, hoc est more ferocitatis** (A XI, 2) mondatban szereplő bestiát például az óír bés (szokás) szóból vezeti le⁷⁰, a **beluát – belua marina erit, bel enim a philosophis mare vocatur** (A XI, 2) a belből (szájnyílás), a **gloriát – Gloria ex eo dicitur quia alti quique ut sunt dii apud philosophos giores dicuntur** (A XI, 5) a glórból (ragyogó/hang), a Virgiliusnál gyakran „szó” jelentésben használt **arsot** pedig egy, az óírben előforduló latin kölcsönszóra, az **artra** (tag) vezeti vissza, bár ebben az esetben talán kézenfekvőbb lenne közvetlenül a latin **artus** – mint a mondat ízülete – rövidítésére gondolni.

Ugyanezt teszi a nevekkel⁷¹ is, párhuzamot vonva az ír sagák hőszeineinek epitetonjaival. *Galbarius*, *Galbungus*, *Galirius* nevét a **gal** szóból (jelentése

⁶⁹ Herren 1979, 53. sk.

⁷⁰ Vivien Law ebben az esetben is más, rejtett értelmet próbál keresni, Szent Jeromos egy levelét (epist. LX) tekintve az etimológia alapjának, amelyben mind a **bessus** törzs vadságáról (4; CSEL LIV, p. 553, li. 8; ed. I. Hilberg), mind a **beluáról** (16; p. 570, li. 17) szó esik: „On the other hand, in one of his letters Jerome speaks of the Bessorum feritas ... (a barbarian tribe), and later in the same letter uses the next term Virgilius discusses, *belua*” (1995, 16). Strong (1913, 83.) a **bessu**-t a baszk **bezu** (beállítottság, jellem) szóból eredezteteti.

⁷¹ Herren, 1979, 55.

harci düh); *Gergesus*ét a **gergből** (tüzes) avagy a **gerből** (hangos) próbálja levezetni, *Glengus* neve két szót olvasztana magába: **glenn** (völgy), **gus** (tüzeség), *Ossius*é pedig az **os-t** (szarvas) stb.

Leginkább megalapozottnak a már Grosjean által is vizsgált⁷² *Bregandus Lugenicus* név ír eredeztetése tűnik, akitől Virgilius a *nominativus absolutus*ra idéz egy példamondatot: **solus Cato miles, populus turbatus, in acie stetit** (B V, 2). Grosjean szerint köztudott, hogy az ír nyelv kifejezetten kedveli a *nominativus absolutus*os szerkesztést. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a *Bregand* ősi ír név, a *Lugenicus* pedig talán az Írország déli részén élt *Luceni* népcsoport nevéből származhat, teljes joggal fedezhetjük fel *Bregandus Lugenicus* alakjában a „par excellence ír” figuráját. Ha pedig elfogadjuk, hogy Virgilius ismerte az óír nyelv szerkezetét, azt is el kell ismernünk, hogy kapcsolatban állott Írországgal.

Fő bizonyítékát azonban Herren az *Epitomae* egyik romlott szövegű helyére építi (egyébként tetszetős és újszerű megoldásának éppen ez a szépséghibája): **in hi+bo(no)rum elocutione et compositione primatum aestimatur verbum** (A V, 1). Vajon mit akar ez jelenteni? Sokan sokféleképpen próbálták megfejteni a rejtélyes félmondatot, miszerint valakiknek az ékesszólásában, illetve szerkesztésében az ige áll az első helyen: Tardi⁷³, Grosjean⁷⁴ és a Polara-kiadás *Hebreorum*ot javasol, Meyer és legújabban Löfstedt⁷⁵ a Virgilius szóhasználatától egyébként idegen *Hibernorum*ot, Dáibhi Ó Croínin *hiperba-tonicorum*ot (vagyis *grammaticorum*)⁷⁶, Herren javaslata pedig a legmegbízhatóbb **P** kézirat olvasatán alapuló **Hy bonorum**, vagyis Iona (azaz Írország) derék polgárai. A legszellemesebb megoldást V. Law ajánlja⁷⁷, aki merészen a János-evangélium prológusára asszociál: „*In principio erat Verbum*”, nagy V-vel – „Kezdetben volt az Ige”, átvittebb értelemben tehát szerinte is a zsidóságra kell gondolnunk, csak hogy nem nyelvtani, hanem bibliai összefüggésben.

⁷² Grosjean, 1961, 396–397.

⁷³ Tardi, 1928, 147.

⁷⁴ Grosjean, 1961, 396.

⁷⁵ 2003, p. 137, 3–138, 6.

⁷⁶ Ó Croínin, 1989, 13.

⁷⁷ Law, 1990, 130.

3. INVENTOR LINGUARUM

3.1. Tres linguae sacrae

Krisztus keresztyjének felirata igen mély hatást gyakorolt a szigetek szerzete-seire, elengedhetetlennek tartották mindenki számára a latin mellett a héber és a görög nyelv alapszintű ismeretét is. Háromnyelvű szójegyzékeket, afféle „*Quae sunt quae*”-ket gyártottak, héber ismereteik azonban így is meglehető-sen szerények maradtak: a lexikára, ezen belül a betűk elnevezéseire és bibliai nevekre szorítkoztak, elsősorban Hieronymus (Biblia-kommentárok, valamint a *Liber de nominibus Hebraicis*; *Liber de situ et nominibus locorum Hebrai-corum*) és Isidorus (*Etymologiarum liber VII*) műveire támaszkodva. Görög-tudásuk, ha lehet, még ennél is csekélyebb volt, pusztán a *Glossarium*okra korlátozódott. Nem volt ritka jelenség ezért a görög és héber keverése, vala-mint – élénk képzelőerejüket latba vetve – új szavak alkotása sem. Mivel min-denképpen a tudományosság látszatát akarták kelteni, olykor használtak olyan szavakat is, amelyek jelentéséről fogalmuk sem volt.

3.2. Quod Graeco audio sermone

A görögöt illetően Virgilius sem jelentett kivételt. Tanulságos ebből a szem-pontból például a különböző nemű főnevek végződéseire vonatkozó megjegy-zése: **Greca nomina omnem generum syllabarum regulam corruperunt** (B I, 1), vagy az accusativus „erőssége” kapcsán mondott szavai: **Hic accu-sativus cassus est, qui non Grecus sed Latinus, non dubius sed fortis et stabilis; etenim Grecus accusativus tam incertus est et tam obscurus, ut utrum sit accusativus an alius nonnisi per verbum agens facile possit agnosci: unde et multi nostrorum pro explanandis cassuum declinationibus Latinam regulam in Grecis extorquere voluerint** (B I, 13), ami egyfelől Virgilius bizonyos szintű görög nyelvi ismereteire utal, másfelől viszont ebbéli nehézségeire. Ugyanez mondható el az olyan helyesírási tévesztésekről, mint

az ismételt előforduló „**rehtor**”: tudta, hogy van valahol hehezet a szóban, de azt már nem, hogy pontosan hol is.

Másutt fordítási problémákat tárgyal: *Virgilius Assianus* királyokról szóló, görög nyelvű munkáját egy bizonyos *Galirius* fordította latinra, a ragozott igealakok helyett unos-untalan infinitivusokat használva. Eljárását Virgilius a következőképpen próbálja magyarázni: **Sed forsán quis hoc inprobans dicat Latinum interpretem propter inscientiam Greci sermonis tali modorum transmutatione ussum fuisse; non autem hoc contendat; nam etsi in Grecis dictionibus infinitivus modus pro qualibet alia statui non debeat, certe apud Latinos licet secundum vitiosam consuetudinem sepiissime certum est inveniri** (B III, 20).

Még egy részletet feltétlenül idéznünk kell Virgilius görög tudása kapcsán, amely egyúttal héber ismereteire is rávilágít: **Ex qua duodecim signa principalia supputantur, quae Greci mazoron vocant, apud quos tamen non XII signa sed sedecim habentur, quorum sunt nomina mon, mah, tonte, piron vel dameth, perfellea, belgalic, margalet, lutamiron, taminon, raphaluth et cetera** (A IV, 12). Bár kétségtelen, hogy a **mazoron** nem görög, hanem héber szó, Virgilius tévedése könnyen megmagyarázható. A *Szeptuaginta* fordítói ugyanis meghagyták az eredeti alakot (Μαζουρωθ formában), amit a felületes olvasó – kellő nyelvismeret híján – könnyen görögnek gondolhatott, s ami aztán a *Vulgatába* is változatlan formában került át. A szó egyébként az állatövi jegyeket jelenti, bár a Szent István Társulat magyar fordítása (1973) egyszerűen „csillagképeket” ír: *Elbocsátotta a bálványok papjait, ... akik Baalnak, a napnak, a holdnak, a csillagképeknek*⁷⁸ és az ég egész seregének tömjénezek⁷⁹.

Nem kizárt egyébként, hogy Virgilius maga is forgatta a *Szeptuagintát*, a grammatikus-katalógus egyik mondata (A XV, 7) legalábbis erre utal – amennyiben értelmezésünk helyénvaló: **nostrae legis libros, quos ego in Graeco audio sermone...**

Hébertudásával azonban érdemes kicsit részletesebben is foglalkoznunk.⁸⁰

⁷⁸ A görög szövegben μαζουρωθ. A szó szerepel még Jób 38, 32-ben is.

⁷⁹ 2 Kir 23, 5.

⁸⁰ Virgilius héber nyelvi anyagával foglalkozik S. Krauss (1899), K. Smolak (1988) és B. Bischoff (1988).

3.3. Hebraicae linguae promptissimum interpretem

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy Virgilius a feltételezett író miliőben szokásos mértéken túl is érdeklődött a hebraizmusok iránt. Zsidó tárgyú „anyagát” három csoportra oszthatjuk:

1. általános, filológiai jellegű megjegyzések;
2. bibliai idézetek, reminiscenciák;
3. héber szavak, illetve magyarázataik.

Az első kategóriába tartozik például az ige egyik aspektusának állítólagos 22 fajtája – **annumeratio autem usque ad duovienti species pervenit** –, melyet Virgilius a héberből eredeztet: **quia in prima Hebreorum lingua idem elementorum voluminumque numerus editus est** (B III, 26), vagyis mind az ábécé betűinek, mind a héber Biblia könyveinek száma huszonkettő volt. Ez utóbbi párhuzamot már Szent Jeromos is felismerte⁸¹, de Cassiodorus sem feledkezik meg az összefüggésről⁸², és Isidorus is kitér rá a huszonkét szentírási könyv felsorolásánál⁸³.

⁸¹ *Prologus in libro Regum (Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem*; ed. B. Fischer, J. Gribomont, H. F. D. Sparks, W. Thiele et R. Weber, 1975), p. 364, li. 19: **quomodo igitur uiginti duo elementa sunt, per quae scribimus hebraice omne quod loquimur, et eorum initii uox humana comprehenditur, ita uiginti duo uolumina supputantur, quibus quasi litteris et exordiis, in dei doctrina, tenera adhuc et lactans uiri iusti eruditur infantia**; majd felsorolja, végül ekképpen összegzi őket (365, 44): **atque ita fiunt pariter ueteris legis libri uiginti duo, id est mosi quinque, prophetarum octo, agiograforum nouem**.

⁸² *Expositio psalmorum* (ed. M. Adriaen, 1958; a továbbiakban CASSIOD. in psalm.) 22, li. 215: **Numerus quoque psalmi huius significat perfectionem sapientiae; siquidem uiginti duo libros esse cognoscimus ueteris testamenti secundum litteras hebraeorum, quas ad plenitudinem diuinae scientiae comprehendendam constat humano generi contributas**.

⁸³ ISID. etym. VI, 1, 3–8: **Hebraei autem Vetus Testamentum, Esdra auctore, iuxta numerum litterarum suarum in uiginti duos libros accipiunt, diuidentes eos in tres ordines: Legis scilicet, Prophetarum et Hagiographorum. Primus ordo Legis in quinque libris accipitur, quorum primus est Bresith, quod est Genesis; secundus Velle Semoth, quod est Exodus; tertius Vaicra, quod est Leuiticum; quartus Vaiedabber, quod est Numerus; quintus Elleaddebarim, quod est Deuteronomium. Secundus ordo est prophetarum, in quo continentur libri octo, quorum primus Iosuae Benun: qui latine Iesu Naue dicitur; secundus Sophtim, quod est Iudicum; tertius Samuel, qui est Regum primus; quartus Malachim, qui est Regum secundus; quintus Esaias; sextus Ieremias; septimus Ezechiel; octauus Thereazar, qui dicitur Duodecim Prophetarum, qui libri, quia sibi pro breuitate adiuncti sunt, pro uno accipiuntur. Tertius [est] ordo Hagiographorum, id est sancta scribentium, in quo sunt libri nouem, quorum primus Iob; secundus Psalterium; tertius Masloth, quod est Prouerbia Salomonis; quartus Coheleth, quod est Ecclesiastes; quintus Sir hassirim, quod est Canticum canticorum**.

Másutt szerzőnk a latint hasonlítja össze a göröggel, illetve a héberrel, bizonyítandó, hogy a „latin” szó a **latitudóból** (szélesség) ered: **Denique cum Hebream Graecamve transedere in Latinam linguam volueris, hanc omnibus modis, loquelis orationibus syllabisque latiore offendies** (A I, 3). Ez az idézet arra utal, hogy Virgilius netán maga is próbálkozott volna fordítással, tehát mindhárom nyelven tudnia kellett valamilyen szinten.

Lejebb ezt találjuk: **ut vidimus ex Hebreis virum eligentem, admirati eum sumus atque complexi** (A VI, 2), ami kétségkívül bizonyos szimpátiára utal a zsidók felé. Az *Epistolae* lapjain szintén egy kiváló férfit ismerhetünk meg, **Reginum Cornilium, virum satis eloquentem, Grecae et Hebraicae linguae promptissimum interpretem, cuius in Latino sermone fulgor ingenii tantus erat, ut nihil obscurum relinquere videatur** (B III, 2). Nos, némimű kompetenciával okvetlenül rendelkeznie kellett szerzőnknek is e téren, hogy eme nagy tudású férfiú zsenialitását kellőképpen értékelni tudja.

Ami a héber szavakat illeti, álljon itt ízelítőül néhány:

De re autem et corpore multi hessitant: 'res' Hebreā littera est quae interpretatur caput, 'res' ergo hoc est quod et primum nomen; sicut enim a primario quolibet ducatur exercitus inferior, ita et capite corpus omne regitur (A V, 2). – Ez a magyarázat, ha kissé bizarrnak tűnik is, korrektnek mondható⁸⁴, hiszen a **res** betű szokásos értelmezése valóban „fej”.

rum; sextus Daniel; septimus Dibre haiaim, quod est uerba dierum, hoc est Paralipomenon; octauus Esdras; nonus Hester; qui simul omnes quinque, octo et nouem fiunt uiginti duo, sicut superius comprehensi sunt. Quidam autem Ruth et Cinoth, quod Latine dicitur Lamentatio Ieremiae, Hagiographis adiciunt, et uiginti quattuor uolumina Testamenti Veteris faciunt, iuxta uiginti quattuor seniores qui ante conspectum Dei adsistunt. Másutt ő is összefoglalja a betűk és a könyvek száma közötti összefüggést: **Bibliothecam Veteris Testamenti Esdras scriba post incensam Legem a Chaldaeis, dum Iudaei regressi fuissent in Hierusalem, diuino afflatus Spiritu reparauit, cunctaque Legis ac Prophetarum uolumina quae fuerant a gentibus corrupta correxerat, totumque Vetus Testamentum in uiginti duos libros constituit, ut tot libri essent in Lege, quot habebantur et litterae** (etym. VI, 3, 2); **Et uiginti duae generationes sunt ab Adam usque ad Iacob, ex cuius semine nascitur omnis gens Israel; et uiginti duo libri Veteris Testamenti usque ad Hester; et uiginti duarum litterarum sunt elementa, quibus constat diuinae legis doctrina** (etym. XVI, 26, 10).

⁸⁴ Íme néhány középkori tanúság: Ambrosius: *Expositio psalmi cxviii* (CSEL 62; ed. M. Petschenig, 1913), littera 20, c. I, p. 445, li. 3: **Incipit littera 'Res', quae Latina interpretatione 'caput' dicitur uel 'primatus'**; Hieronymus: *Liber interpretationis hebraicorum nominum* (ed. P. de Lagarde, 1959; a továbbiakban HIER. hebr. nom.) p. 48, li. 27: **res caput**; Paschasius Radbertus: *Expositio in lamentationes Hieremiae* (ed. B. Paulus, 1988), III, li. 2405: **RES siquidem caput aut capitis uel etiam primatus interpretatur**; Rupertus Tuitiensis: *De sancta trinitate et operibus eius* (ed. R. Haacke, 1971–1972), XXIX (*In Hieremiam*), p. 1603, li. 1241: **Res id est caput**.

A következők nemkülönben: **'elimentum' nonnisi aetreum quasi divinum aliquid vocandum sit, 'el' enim apud Hebreos deus erit, unde et apud Grecos 'helium' sol dicitur** (A IV, 10). Szent Jeromos több helyen is felsorolja Isten bibliai tíz nevét⁸⁵, és valóban szerepel közöttük az „el”, sőt, az „elion” is, amely hasonlít a görög ἥλιος (nap) szóhoz. Talán innét merítette az ötletet Virgilius a két szó összekapcsolásához egyéni magyarázatában.

'Mare' a Latinis ex amaritudine dirivari putatur, ab Hebreis aquarum collectus dicitur; a philosophis ex duobus componitur vocabulis velut magna res, quae nulli mortalium ut est patere potest (A XI, 1). Vagyis utolsó példánk, a tenger értelmezése sem légből kapott, hiszen a Teremtés könyvében valóban ez áll: *az összefolyt vizeket pedig elnevezte tengernek.*⁸⁶

3.4. De duodecim Latinitatibus

A legtöbb „hébergyanús” szót azonban a tizenkét latin példái között találhatjuk. Virgiliusnak ez a tanítása olyannyira egyedülálló, hogy érdemes egy egész

⁸⁵ Vö. Hieronymus: *Liber quaestionum hebraicarum in Genesim* (ed. P. de Lagarde, 1959; a továbbiakban HIER. gen.) p. 52, li. 17: **porro el ex duabus, aleph et lamed, et interpretatur deus siue fortis**; HIER. *Tractatus LIX in psalmos* (ed. G. Morin, 1958) 146, li. 7: **deus enim apud hebraeos decem habet nomina: dicitur sabaoth, dicitur saddai, dicitur eloim, dicitur el, dicitur etiam iao, dicitur eser iaia**, de a tíz nevet XXV. levelében is felsorolja, bővebb magyarázatokkal látva el őket: **primum dei nomen est hel, quod septuaginta 'deum', aquila ἐτυμολογίαν eius exprimens ἰσχυρός, id est 'fortem', interpretatur** (epist. XXV, CSEL 54, p. 218, li. 13) ... **quintum elion, quem nos 'excelsus' dicimus** (*ibid.* p. 219, li. 6). Cassiodorus rá hivatkozik, vö. in psalm. 104, li. 10–19: **Alleluia enim apud ipsos dicitur, laudate deum; id est, allelu, laudate; ia quippe inuisibilem significat deum; quod unum ex decem nominibus esse dei, in epistola ad marcellam hieronymo traditur exponente, qui dixit: primum dei nomen est el, id est, fortis ... Quintum helion, quem nos excelsus dicimus**. Vö. még ISID. etym. VII, 1, 3: **Primum apud Hebraeos Dei nomen El dicitur; quod alii Deum, alii etymologiam eius experimentes ἰσχυρός, id est fortem interpretati sunt, ideo quod nulla infirmitate opprimitur, sed fortis est et sufficiens ad omnia perpetranda**.

⁸⁶ Ter 1, 10. A latin változatban *congregationesque aquarum appellavit maria*. Szent Jeromos egyéb műveiben is mindig ezt a szót használja, akárcsak Szent Ambrus (*Exameron*, dies 3, 2, 9; CSEL 32/1 (ed. C. Schenkl, 1897), p. 66, li. 4), Szent Ágoston (*Enarrationes in psalmos* XCIII, SL 38 (ed. E. Dekkers – J. Fraipont, 1956); p. 3, li. 42) vagy Beda Venerabilis (*Libri quattuor in principium Genesis usque ad natiuitatem Isaac et eiectionem Ismahelis adnotationum* (siue *Hexameron*) SL 118A (ed. C. W. Jones, 1967; a továbbiakban BEDA princ. gen.); I, 1, li. 351). Cassiodorus azonban a rokon értelmű **collectio** szóval él (in psalm. 92, 116), hasonlóan Isidorushoz (etym. XIII, 14, 1). A virgiliusi **collectus** inkább ez utóbbitra hasonlít.

fejezetet szentelnünk neki. Az *Epitomákat* mintegy keretbe foglalja két, az I. Epitoma negyedik, illetve a XV. Epitoma harmadik fejezetében olvasható és egymással korántsem megegyező felsorolás, mindkettő a latin nyelv állítólagos tizenkét fajtájáról. Virgilius titkos nyelvek iránti érdeklődése a *Scinderatio fonorum* ismertetését tartalmazó X. Epitoma mellett itt nyer teret leginkább. Az első felsorolás esetében, vagyis a tűz tizenkét változatának leírásánál pusztán szójátékokról⁸⁷, illetve a tűz különböző tulajdonságainak körülírásáról, nevesítéséről van szó⁸⁸, a másikon azonban valahol mélyebben kell keresnünk a rejtély kulcsát. Vizsgáljuk meg most egyenként a tizenkét latint!

- I. **Prima est ussitata, quae in ussu Romanae eloquentiae habetur.** – Vagyis ez az, amit mi latinként ismerünk és immár több mint két évezrede használunk.
- II. **Assena, hoc est notaria, quae una tantum littera pro toto fono contenta est, et haec quibusdam formulis picta.** – A második **genus** neve, az *assena* minden bizonnyal maga is héber szó: השני (**hasseni**), magyarul második.⁸⁹ Az elnevezés annál frappánsabb, mivel egyúttal egy héber rövidítési módszer is utalhat, a rabbinikus hagyományban *Notarikonnak* nevezett kabbalai titkosírási módszerre, (ahogyan D. Tardi gondolja, és ebben *B. Bischoff* is egyetért vele⁹⁰), amely minden szónak csak az első betűjét írja le. Azonban a *Notaria* jelenthet egyszerűen gyorsírást is⁹¹. Ugyanezen

⁸⁷ De Bruyne (1946) találós kérdések válaszainak gondolja ezeket a körülírásszerű neveket. Az enigmatikus körülírások a középkori hiberno-latin szerzők körében nagyon divatosak voltak, a kelták és angolok különösen kedvelték őket. Gondoljunk csak a két VII. századi gyűjteményre, a *Versus cuiusdam Scoti de Alphabeto* címűre, a rimes hexameterben íródott *Quaestiones enigmatum rhetoricae*-ra, vagy a leghíresebbre, Aldhelm *Acirciushoz* írott levelére.

⁸⁸ **I ignis, qui sua omnia ignit natura; II quoquihabin, quod incocta coquendi habet dicionem; III ardon dicitur, quod ardeat; IIII calax calacis, ex calore; V spiridon, ex spiramine; VI rusin, de rubore; VII fragon, ex fragore flammae; VIII fumaton, de fumo; VIII ust-rax, de urendo; X vitius, qui pene mortua membra suo vigore vivificat; XI siluleus, eo quod de silice sileat, unde et silex non recte dicitur, nisi ex qua scintilla silet; XII aeneon, de Aenea deo, qui in eo habitat, sive a quo elimentis flatus fertur.**

⁸⁹ Amint arra Bischoff rámutatott (l. 1988, 14–15), jöllehet, Krauss a héber צִיץ (jelölni) szóból próbálja származtatni (1899, 236).

⁹⁰ Bischoff, 1988, 14.

⁹¹ Vivien Law (1995, 140, 6. jegyzet) megkérdőjelezi a kabbalai párhuzamot, és a *Notariát* egyszerűen „gyorsírásnak” fordítja: „The similarity between the name of this latinity, notaria, and the notarian of the qabalah has been remarked upon most recently by Bischoff ... But if Virgilius simply wanted to give this latinitas a name derived from nota, what other options were open to him?” Csakhogy Law figyelmen kívül hagyta a második latin másik nevét, az assenát, amely bizonyítani látszik a héber kapcsolatot, s amelyet Bischoffon kívül senkinek sem sikerült még

Epitoma egy másik mondatában szintén említi a módszert: **quorum** (sc. **trium Vulcanorum**) **libros meditante notaria arte in lucidam discriptionem transtulit** (A XV, 8) (sc. **Aeneas meus**), vagyis Aeneas a három Vulcanus írásait gyorsírással/titkosírással jegyezte le.

III. **Semedia, hoc est nec tota inussitata nec tota ussitata, ut est 'monta glosa'**⁹², **quod est mons altus, et 'gilmola' pro gula**. – A név minden bizonynyal a semi- előtagból lett képezve, ezért is fordítjuk „feles”-nek. Leginkább a „tuvudsz ivígy beveszévélnivi”-féle titkos gyereknyelvre emlékeztet.

IV. **Numeria**⁹³, **quae proprios numeros habet, ut 'nim', hoc est I, 'dun' II, 'tor' III, 'quir' IV, 'quan' V, 'ses' VI, 'sen' VII, 'onx' VIII, 'amin' IX, 'ple'**⁹⁴ **X, quod dictum de plenitudine est; et sic 'nimble' XI, usque ad 'plasin' XX, et 'torlasin' XXX, et 'quirlasin' XL, usque ad 'bectan' C,**⁹⁵ **et pervenit usque ad 'colephin' M et reliqua.** –

A számok **-sin** és **-in** végződése sémi jellegű, de maguk a szavak nem magyarázhatóak a héberből. Azt mindenestre elmondhatjuk, hogy a kilenc alatti számoknál Virgilius megpróbálta egy szótagosra rövidíteni a neveket, hangzásukat egységesítve, netán héberesítve, így lett az **unum**-ból **nim**, a **duo**-ból **dun**, a **tres**-ből **tor**, **quattuor**-ból **quir**, **quinque**-ből **quan**, **sex**-ből **ses**, **septem**-ből **sem**, **octo**-ból **onx**, az **amin**-ről pedig azt mondhatjuk, hogy a görögben az ἀμῖν szó számértéke éppen 99. A **ple** szót maga a szerző magyarázza a **plenitudo** (teljesség) szóból, a 11 (**nimble**) pedig az 1 (**nim**) és a 10 (**ple**) összetétele. A kerek tízeseket a tőszámszavakból képző **-lasin** utótaggal, leszámítva a húszat (ami a modern nyelvekben is gyakran „kilóg a sorból”). Az ezernél szereplő **colephim** valószínűleg az **alephim** elírása, az **aleph** mint betű ugyanis jelent ezret is.

Lehetséges-e vajon, hogy itt is egy Kabbala-metódussal állunk szemben? Ami szóba jöhetne, az a *Gematria*, mely egy bizonyos betűhöz egy bizonyos számértéket rendel, de inkább pusztán sajátos számszavakról van szó. Néhány másik szöveghely viszont mégis azt látszik alátámasztani, hogy szerzőnk az

megmagyarázni. Azonfelül a virgiliusi „tekintélyekre” sokkal inkább jellemző, hogy titkosírással jegyezzék le műveiket, mintsem egyszerű gyorsírással.

⁹² A N kéziratban inkább **motaglus**-nak olvasható (Huemernél **mota gelus**), aminek tulajdonképpen semmivel sincs kevesebb értelme, mint a **monta glosának**. A korrektúra alapja minden bizonnyal egy A XI, 1-beli mondat lehet, miszerint **glosam philosophorum peritissimi vocant altum celum**, a **monta** javítást azonban ez sem indokolja.

⁹³ A N kézirat szerint e latinság neve „**Numirosa**”.

⁹⁴ A N kézirat a Polaránál szereplő **ple** helyett **plem**-et, a **sen** helyett **sem**-et ír.

⁹⁵ A N kézirat **bectan** helyett ezt írja „**usque ad dictam C**”.

említett módszert is alkalmazta. A II. Epitomában például ezt írja: **nulla littera conpoto careat, nam a sepe quingentos, sepe trienta, sepe decim, sepe unum significat; at b quinque milia vel duo tantum; c centum vel octuaginta; d et f et n et q quingentos semper et nongentos efficiunt; i et e vel quadringentos vel unum tantum faciunt; m r s u l mile significant; t et x decim et decim milia; g omni numero usque ad decim subiecta est; h ab undecim usque ad trienta; k centies centena milia supplet; o nulli numero negatur sive magnissimo sive minimissimo** (A II, 3), a harmadikban pedig ezt: **Omnis syllaba conpotaris duarum vel trium erit litterarum, dicis enim al et ostendis octingentos, et rursus bpa et significas trea milia** (A III, 2). Csakhogy egyrészt a görög és a héber ábécé betűi köztudottan jelölnek számokat önmagukban is (bár többnyire nem ezeket), másrészt viszont a Virgiliustól említett értékek sehogyan sem jönnek ki, sem kabbalista módszerekkel számolva, sem másként.⁹⁶

V. **Metrofia, hoc est intellectualis, ut 'dicantabat', id est principium; 'sade', id est iustitia; 'gcno', hoc est utilitas; 'bora', hoc est fortitudo; 'teer', hoc est dualitas coniugalis; 'rfoph', hoc est veneratio; 'brops', hoc est pietas; 'rihph', hoc est hilaritas, 'gal', hoc est regnum; 'fkal', hoc est religio; 'clitps', hoc est nobilitas, 'mrmos', hoc est dignitas; 'fann', hoc est recognitio; 'ulioa', hoc est honor, 'gabpal', hoc est obsequium; 'blaqth', hoc est lux solis; 'merc', hoc est pluvia; 'pal', hoc est dies et nox; 'gatrb', hoc est pax; 'biun', hoc est aqua et ignis; 'spadx', hoc est longevitas. Ex his rebus mundus totus gubernatur et prosperatur.**

Az ötödik latinban azután a héber szavak valóságos kincstárára bukkanhatunk. A **sade** a 18. héber betű (צ), hagyományos jelentése **iustitia** avagy **consolatio**⁹⁷, a **bora** esetében elképzelhető, hogy a **fortitudo**, vagyis erő, erősség jelentésű héber גבורה (**geboura**) szóról van szó, a **rihph**-be pedig a héber רינה (**rinah**) szót olvashatjuk bele (sőt könnyen lehet, hogy a szövegben is ez állt eredetileg). A *genus* elnevezése ismét sokatmondó: **metrofia**, vagyis intellektuális, amivel a jelző bizonyos értelemben magára a héber nyelvre is utalhat, bár Krauss a metaforát véli felfedezni benne⁹⁸. Az első mondat máris rejtélyes. A **N** kódexben valahogy így fest: „**metrofia, hoc est intellectuales ut dicant**

⁹⁶ Az **A** valóban jelöl egyet mind a héber, mind a görög ábécében, a **B** pedig kettőt. A **C** értéke száz a római számok között, amint a **D** ötszáz, az **I** egy, az **M** ezer, az **X** pedig tíz.

⁹⁷ Vö. HIER. hebr. nom. 49, 1: **sade regio siue iustitia uel uenatio**.

⁹⁸ Krauss, 1899, 237.

.. **abaathi hic est principium**”. Krauss a szó kapcsán bonyolult fejtegetésekbe bocsátkozik Jób könyvével kapcsolatban,⁹⁹ ám a kérdés talán sokkal egyszerűbben is megoldható: ha elkezdjük olvasni a Teremtés könyvét, már a harmadik mondatban ezt találjuk: „*Isten szólt*”, azután „*Isten újra szólt*”, „*Isten ismét szólt*”, „*Akkor megint szólt Isten*” és így tovább, vagy egy tucatszor. Azt látjuk tehát, hogy Isten fő tevékenysége „kezdetben” a szólás volt. Mivel pedig sokszor szólt, mondhatjuk így is: „szólogatott” (**dicantabat**), és ez a „szólogatás” mindennek kezdete (**principiuma**) lett¹⁰⁰.

Ha jól megnézzük az egyes szavakat, betoldott betűket vehetünk bennük észre, éspedig sorban az ábécé betűit. Az eredeti lista tehát valahogy így nézhet ki: **sade**; **bora**; **gno**+c; **ter**+e; **roph** + f; **brops**; **riph** + h; **gal**; **fal** + k; **citps** + l; **mros** + m; **fan** + n; **ulia** + o; **galal** + p; **blath** + q; **mec** + r; **pal**; **garb** + t; **bin** + u; **spad** + x.

Herren szerint¹⁰¹ a listában több óir elem található. A **gnó** jelentése üzlet, probléma, terv, míg a **galal** valamely adó megfizetése, esetleg kormány, ezenfelül a G betű neve is az Ogham-ábécében. A **garb** jelentése égszakadás, eszerint a nem sokkal előtte szereplő **pluvia** szót inkább ide kellene érteni. Law¹⁰² viszont – teljes joggal – latin szavakat vél felfedezni a **metrofia** tagjaiban, így a **bora** a **roburt**, a **rihph** a **risust**, a **rfoph** a **ritust**, a **clitps** az **inclitust**, a **spadx** a **senexet** rejtene magában. Szerintem szintén idesorolhatjuk még az ellentétek örök egységét szimbolizáló tűz és víz megnevezését, a **biun** ugyanis lehet a **bis** és az **unum** szavak scinderált összetétele. A lista előzményét Law merészen a pitagoreus hagyományban keresi, ahol szintén hasonló fogalmak alkotják a világban fennálló harmóniát, nevezetesen: a szám forrása, mindenek kezdete (1); a bátorság, merészség, lendület (2); az igazság (3); a házasság (4); a tisztelt tárgya (5); a számok összessége: az óceán, a horizont (6)¹⁰³.

A következő két latinság egyfajta ellentétpárt alkot:

⁹⁹ Krauss, *ibid.*

¹⁰⁰ Magam is meglepődtem, amikor H. Sérouya könyvében (*La Kabbale*. Paris 1964.) fel tűnően hasonló gondolatmenetre bukkantam. A Talmud első tanítói a Teremtés kapcsán szintén a szó „elsőségét” hangsúlyozzák: „*»Et Dieu dit: que la lumière soit«, que c'était là la Parole, la véritable puissance créatrice*” (20. o.); egy bizonyos *Onkelos* nevezetű káldeus pedig egyenesen a „Szó” (*Memra*) névvel jelölte a Teremtőt. Sérouya le is vonja a következtetést: „*Cette mystique de la création met l'accent sur la »parole« (verbe), inhérente aux lettres écrites et à leurs sons*” (42. o). A párhuzamot érdemes megjegyeznünk, mert a későbbiek során még fontos szerepe lesz.

¹⁰¹ Herren, 1979, 54.

¹⁰² Law, 1995, 89.

¹⁰³ Law, 1995, 91.

- VI. **Lumbrosa, hoc est perlonga, cum pro uno fono ussitato totus versus scribitur, cuius exempla sunt haec, ut 'gabitarium bresin galsiste ion', hoc est legere; item 'nebesium almigero pater panniba', hoc est vita.**
- VII. **Sincolla, hoc est perbrevis, versa vice cum totus versus ussitus in uno continetur fono, cuius exempla sunt ista, ut 'gears', hoc est mores collegite, bona diligite; item 'biro' linquere parentes utile non est.**

E két latin a találós kérdésekkel rokon. Virgilius amúgy is kedvelte ezt a műfajt, elég csak az *Epistolae* végén olvasható „filozófusviccekre” (így *Galbungusé: quae, inquit, tota una transvolans hora puncta?* (B VIII, 2) – és a megoldás: az emberi elme), vagy a grammatikus-katalógus ösöreg *Donatus*-ának feladványaira gondolnunk, mint például a híres „**quae sit mulier illa, o fili, quae ubera¹⁰⁴ sua innumeris filiis porregit, quae quantum suxa fuerint, tantum in ea inundant? – hoc est sapientia**” (A XV, 1). Vajon messze áll ettől a **lumbrosa** két példamondata?

Vivien Law azonban a bibliai exegézis egyik módszerét véli felfedezni a háttérben¹⁰⁵ Szent Jeromosnak egy, a Genézis-kommentárban tett megjegyzése alapján, miszerint a héberben a **cadentes erant in terra in diebus illis** mondat egyszerűen ennyit tesz: **nifilim¹⁰⁶**, a **vade in terram excelsam** pedig **moria¹⁰⁷**. A VII. típus esetében a párhuzam csöppet sem kizárt, míg a VI. épp ennek megfordítása, paródiája lehet.

Herren¹⁰⁸ megpróbálkozott a **nebesium almigero pater panniba** sor értelmezésével: a **nebesium** a héber **nephesh** (élet, lélek) szóból jöhet,¹⁰⁹ az **almigero** annyit tesz, mint „tápláló”, „életadó”; a **panniba** pedig – egy VIII–IX. századi író kommentár, az ún. *Reference Bible* nyomán¹¹⁰ – a „filozófiai nyelvben” (a terminus vajon nem magától Virgiliustól ered?) napot jelent. A mondat tehát így értendő: „a lelkek napként tápláló atyja”, vagy „Én, a nap-atyja, lelkeket

¹⁰⁴ P. G. Schmidt feltételezése (1982, 108.), miszerint a *Sapientia* emlőinek említésekor Virgilius az *Aeneis* III, 392-ben szereplő fehér kocára gondolt volna („*alba solo recubans, albi circum ubera nati*”), szerintem meglehetősen légből kapott.

¹⁰⁵ Law, 1995, 91–92.

¹⁰⁶ HIER. gen. 6, 4.

¹⁰⁷ HIER. gen. 22, 20.

¹⁰⁸ Herren, 1979, 59.

¹⁰⁹ Nem valószínű D. Poli felvetése (1984, 242.), miszerint a **vita** (élet) jelentésű óir **bes** szót építette volna be Virgilius a **nebesium** kifejezésbe, bár ő természetesen a **nephesh**-párhuzamról gondolkodik hasonlóképpen.

¹¹⁰ Itt **'panibus'** formában szerepel: **Sam in Eb(raico), eleos in Greco, panib(us) in philosophia, Feb(us) apud Syrus, Titan apud Aegyptios, sol apud Latinos.**

táplálók”, a rejtvény megoldása pedig: az élet. Megjegyzendő, hogy a Virgiliuséval azonos szellemiségűnek tartott *Hisperica Faminá*ban is találunk egy **panubus=sol** kitételt: **Panubus (sol) laricomos (igneos) olivaverat (made-fecerat) crines (radios).**¹¹¹ A **gears** másrészt a J-Runa nevére (**gear**), a **biro** pedig a B-Runáéra (**bira**) hajaz.

VIII. Belsavia, hoc est perversa, cum cassus nominum modosque verborum transmotat, cuius exempla sunt haec, ut 'lex', hoc est legibus, et 'legibus', hoc est lex; et 'rogo', hoc est rogate, et 'rogant', hoc est rogo.

Vagyis a nyolcadik latin a névszók és igék ragozását összezavarja. A *Scinderatio fonorum*ról szóló Epitoma egyik fejezete hasonló módszert említ,¹¹² bár amannak több alapja van, nevezetesen bizonyos igealakok rövidülései (például a perfectumi -v- képző kihagyása a **rogaverunt** helyett álló **rogarunt** esetében). Ez is lehet azonban egyfajta *scinderatio*. (A „szabdálás” elméletéről a 4.4. fejezetben részletesebben is beszélünk majd.)

Ezután ismét egy *genus*-pár következik:

IX. Presina, hoc est spatiosa, cum unum fonum multa ussitata significat, ut 'sur',¹¹³ hoc est vel campus¹¹⁴ vel spado vel gladius vel amnis.

¹¹¹ A szó előfordul az *Anonymus ad Cuimnanum (Expositio latinitatis)*; ed. B. Bischoff / B. Löfstedt, 1992) szövegében is, kicsit más alakban: **Respondendum est, quod urbs est, quae muro circumdatur, ciuitas uero uocatur de conuiuendo, flumen et fluuius de fluendo semper dicuntur, rius de deriuando, torrens de torrendo, quod cheme intumescit et aestate torretur, panibo glareas aestiuo calificante** (3, li. 95).

¹¹² Vö. A X, 3–4.

¹¹³ Vö. HIER. hebr. nom. 10, 28: **sur murus uel directus aut continens**; *ibid.* 14, 29: **sur murus aut robustus siue angustia uel mandatum**; *ibid.* 36, 24: **sur rectus**. HIER. *Commentarii in Isaiam* SL 73, VIII, 26, 5+, li. 11 (ed. M. Adriaen, 1963): **pro domino deo forti, in hebraico tria habet nomina, ia et adonai et sur, quod aliud inuisibilem, aliud ineffabilem, aliud robustum sonat, quorum primum in alleluia extrema syllaba ponitur**; HIER. *In Hieremiam* IV, CSEL 253, li. 14 (ed. S. Reiter, 1960): **'sor' enim siue 'sur' lingua hebraea et 'tyrum' et 'silicem' et 'coartatam' sonat**; *Commentarii in prophetas minores*; *In Osee* II, 9, li. 299 (ed. M. Adriaen, 1969–1970): **petram durissimam, id est silicem, quae lingua hebraica appellatur sur, quod si legamus sor, tyrus dicitur**; epist. LXXVIII, p. 57, 3: **egressis de mari rubro occurrit heremus sur, quae et solitudo aetham dicitur**. Egyik értelmezés sem tartalmazza a Virgiliusnál szereplő jelentéseket.

¹¹⁴ Krauss szellemes javaslata szerint (1899, 238) itt a **campus** helyett **campio**-t kellene olvasni, ami a francia és angol **champion** „győztes” jelentésű szó előzménye lenne, s így a négyből három jelentést meg lehetne magyarázni a héberből. A N kéziratban a kérdéses szó nehezen olvas-

X. **Militana, hoc est multimoda, cum pro uno fono usitato multa ponuntur, ut pro cursu 'gammon'**¹¹⁵ **'saulin'**¹¹⁶, **'selon'**¹¹⁷, **'rabath'**¹¹⁸.

Vagyis játék a homonimákkal, illetve a szinonimákkal, bizonyára héber szavak segítségével, de a szöveg olvasata olyannyira nehéz, hogy jóformán megfejt-hetetlen.

Végezetül íme az utolsó pár:

XI. **Spela, hoc est humillima, quae semper res terrenas loquitur, ut 'so-bon', hoc est lepus**¹¹⁹; **'gabul', hoc est vulpis**¹²⁰; **'gariga', hoc est grus; 'lena', hoc est gallina. Hac Ursinus utebatur.**

XII. **Polema**¹²¹, **hoc est superna, quae de superioribus tractat, ut 'affla' pro anima, 'spiridon' pro spiritu, 'repota' pro virtutibus quibusdam supernis, 'sanamiana anus' pro quadam unitate dei alti. Hoc semper genere Virgilius loquebatur.**

A tizenegyedik latin alantas, állatias, ezért aztán ezt használja *Ursinus*, a Medve. A tizenkettedik ellenben magasröptű, mármár mennyei, az ázsiai Virgilius mindenkor így beszél. *Asia* neve Hieronymusnál rendszerint az **elevare** igével áll kapcsolatban¹²², s ez állhat az utóbbi megjegyzés háttérében. Az **affla** szó képzéséhez talán Isidorus egyik magyarázata lehet a kulcs, amidőn így

ható, leginkább **cumpas**-nak látszik. Krauss maga is belátja ötlete merészségét: „*Je reconnais que ces trois explications sont forcées; d'autre part, je ne connais aucune autre langue que l'hébreu dans laquelle le petit mot 'sur' pourrait avoir; à la rigueur, ces trois sens*”.

¹¹⁵ A *Thesaurus Linguae Latinae* magyarázata szerint „*Species quaedam cervi* (πλατύκερως)”.

¹¹⁶ Vö. HIER. hebr. nom. 30, 8: **sualim uulpes**; 36, 22: **salim uulpes**.

¹¹⁷ Vö. HIER. hebr. nom. 30, 14: **selom auulsio uel dimissio siue ubi est ipse?**

¹¹⁸ Vö. HIER. hebr. nom. 23, 6: **rabbath multitudo uel grandis**; 58, 18: **rabbath multitudo**.

¹¹⁹ Vö. HIER. hebr. nom. 20, 29: **safan labium uel lepus aut ericius**; 55, 20: **safan chirogryllus lepus uel ericius siue labium eorum**; 58, 22: **safan ericius uel lepus siue labium eius**.

¹²⁰ Vö. HIER. hebr. nom. 30, 8: **sualim uulpes**; 36, 22: **salim uulpes**. Valamiképpen az egy sorral feljebb olvasható saulin szó jelentése hathatott ide, mert az tényleg róka, míg a **gabul** értelmezhetetlen, de a másolói hiba is nagyon valószínű. Lehet, hogy a Jeromosnál említett **gebulra** kell gondolnunk? Vö. HIER. *Commentarii in prophetas minores; in Abdiam* SL 76, li. 718: **quia ergo lingua assyriorum terminus, qui hebraice uocatur gebul, dicitur sapharad, hunc sensum esse conicio: transmigratio hierusalem, quae in cunctis terminis regionibusque diuisa est, urbes austri, id est tribus suae recipiet**.

¹²¹ A N kézirat szerint e latin neve **ponema**, n-nel.

¹²² Vö. HIER. hebr. nom. 72, 19; 73, 26 etc.

értelmezi az animát: **Proinde anima flatus vitae est, animale hominem faciens; spiritus autem, vis quae carnales concupiscentias calcit, atque mortalem ad immutabilitatem vitae hominem provocat**¹²³. Azt sem zárhatjuk ki, hogy az **affla** egyszerűen az **alpha** elírása, hiszen Virgilius alkalmasint héber betűk neveit is beleszötte mondataiba. Az **N** kéziratban egyébként **alipp-ha** olvasható, míg az **R**-ben **allipha**. Az **afflát** egyébként a szerző írásaiban másutt¹²⁴ is használja, ellentétben a másik két szóval.

A betűkombinációk és titkosírások mellett azonban mélyebb, alapvető tartalmi összefüggéseket is felfedezhetünk a titkos zsidó iratok és a két sajátos „nyelvtankönyv” lapjain. A korai, „praktikus” kabbalai könyvekben, különösen a *Széfer Jecirában* (*A Teremtés könyve*) – mint a címe is mutatja – a zsidó misztikusok figyelme, akárcsak szerzőnké, a Genézis felé fordult, összefüggésbe hozva azt a teremtető szóval (**Verbum**) is. A két gondolatvilág rokonságát bizonyítja a makro- és mikrokozmosz vissza-visszatérő párhuzama is, amit az 5.3. fejezetben bővebben tárgyalunk majd.

A *Széfer Jecira*, ez a III–IV. századi, Palesztinában vagy Szíriában keletkezett irat a világ keletkezését misztikus számok (a tíz *Szephiroth*) és a huszonnégy betű összekapcsolódásaként képzelel el. A héber ábécé betűit három csoportra osztja, három úgynevezett „anya-betűt”, hét kettős jelet és tizenkét egyszerű jelet különböztetve meg. Az utóbbiakat azután a hét plánetával és a zodiákus tizenkét jelével azonosítja. Érdeemes most felidéznünk a fentebb (a 3.1. fejezet végén) már említett tizenkét virgiliusi „görög” csillagképet. A párhuzam szembeszökő, a **dameth** név például nagy valószínűséggel a negyedik betűt, a **daletet** (ד) takarja. Ugyanakkor a csillagjegyek között más héber szavakat is felismerhetünk, például a **taminon** hasonlít a תמימים (**teomim**=iker) szóra.

Herren véleménye természetesen ebben a kérdésben is egyedi, amennyiben a titkos nyelvek kapcsán is Virgilius ír voltát próbálja bizonyítani.¹²⁵ Először is az *Ogham-ábécé*¹²⁶ meg a Runa-technikák hatását említi, majd egy meglehetősen obskúrus középkori iskoláskönyvre hívja fel a figyelmet, az *Auraicept*

¹²³ ISID. diff. 84, 41, 98.

¹²⁴ Vö. A IV, 13.

¹²⁵ Elsősorban G. Calder, az *Auraicept* kiadójának eredményeire támaszkodva. L. Herren, 1979, 64. sk.

¹²⁶ A kelta hagyomány szerint kitalálója a mitikus Ogma. A IV–V. században a druidák titkos tanításait írták le rajta, különböző elrendezésű vonalakból állt, melyek mindegyike egy-egy betűt jelölt. Mivel ezek egyike sem állt ötnél több vonalból, elképzelhető, hogy a kéz öt ujján mutogatva jelbeszédként is alkalmazták.

na n'Éces (Tudós kézikönyv) című latin–ír komparatív grammatikára. A mű két részre osztható, a tulajdonképpeni szövegre és a – később hozzátoldott – kommentárra. Keletkezési ideje kérdéses, annyi azonban bizonyos, hogy anyaga régebbi az írott ír nyelvénél, vagyis orálisan hagyományozódhatott. A kommentárban nyilvánvaló párhuzamokat vehetünk észre Virgilius titkos tanaival: az Ogham-ábécé bevezetésének okai erősen emlékeztethetnek bennünket *Aeneas* szavaira a *scinderatio* három indokáról, majd maga a módszer is visszaköszön, a betűk átrendezésén kezdve a szótagok megfordításán – itt: *delidin sillabacda* – át egészen az ír nyelv állítólagos öt fajtájáig, amelyek között szintén a hét-köznapi, általában használatos áll az első helyen.

Nos, a hasonlóság valóban kísérteties, amire két magyarázat lehetséges: vagy Virgilius műve hatott a kommentár szerzőjére vagy szerzőire, ahogy azt Calder és Zimmer¹²⁷ állítja (netán ő maga írta volna?), Herren azonban – kelően alátámasztott indok nélkül – megkérdőjelezi¹²⁸, vagy mindez ott lakozott az ír szájhagyományban, és Virgilius csak felhasználta, írásaiba szötte, akár a Runa-neveket.¹²⁹ Nem vitás, hogy az írek mindig is előszeretettel fordultak a rejtélyek, így a titkos kommunikáció különböző fajtái felé, akár szóban, akár kézjelekkel, akár írásban történt is az¹³⁰.

3.5. Latinitas philosophica

Virgilius a maga titkos nyelvét filozófiai latinnak nevezi, és két művében elszórva több helyen alkalmazza is, így a nem használatos előjárók felsorolásánál: **ideo inussitatas praepositiones ex quarto philosophicae Latinitatis genere sumamus ... praepositiones cassus accusativi: con pro aput, salion pro ante, cyron pro adversus vel contra, trasso pro citra, matyrimon pro cir-**

¹²⁷ Zimmer szerint maga Virgilius neve is megjelenik az Auraicept szövegében (idézi Strong, 1913, 81), méghozzá a következő formában: **Fercertne fili**, amit a következőképpen értelmez: az első szótag, a **Fer**, a **Fergil** (értsd: Vergil) rövidítése lenne, a **certne** a κέρδος alakváltozata, és megközelítőleg annyit tesz, mint „ars”, a **fili** pedig az óírben a költőt, látnokot jelenti, vagyis: „Vergilius költői arsa”.

¹²⁸ „Finally, it is not necessary to accept Zimmer’s or Calder’s notion that Virgil directly influenced the Auraicept, or more specifically, the commentary of Auraicept” (Herren, 1979, 65).

¹²⁹ Herren Runa-neveket vél felfedezni többek között a zodiákus jegyeinek Virgilius-féle elnevezéseiben, így a monban az M-runát (**man**, monn); a VII. latin (**Perbrevis**) két szavában – **gears, biro** – pedig a J, illetve a B-runát (1979, 67).

¹³⁰ A témáról részletesen I. R. A. S. Macalister: *The secret languages of Ireland*. Cambridge 1937, illetve az ő nyomán Claudia Chlupac szakdolgozatát (16–21).

ca, rectim pro erga, statuim pro pone, relas pro prope, farax pro secundum, longeon pro ultra, sarium pro propter, sepelum pro supra, gabil pro usque ad, caom pro penes, livim pro iuxta, levim pro secus. Nunc ablativi prae-positiones: respon pro coram, aspon pro palam, peripsa pro sine, absit pro absque, aram pro tenus. Item ad utrumque communes: padon pro super, lindon pro subter, madus pro subtus (B VII, 1)¹³¹. A már ismertetett tizenkét-fajta latin negyedik tagja a *Numeria*, de itt aligha erre gondol a 'filozófiai latin' név alatt. Minden bizonnyal többféle lista is használatban lehetett, amit az is alátámaszt, hogy ő maga is két különbözőt ismertet: a tűz neveinek felsorolását, illetve az ázsiai Virgilius latinjait.

A IX. Epitomában is találunk filozófiai szavakat: **in Latinitate philosophica ergum affectus dicitur** (A IX, 8) – mondja például az *erga* előljáró kapcsán.

3.6. Virgilius cyron Isidorum

A filozófiai latin kifejezéseinek valóságos tárháza az etimológiákat tárgyaló XI. Epitoma, mely a *De cognationibus etymologiae aliorum nominum* címet viseli, amelyről azonnal Isidorus *Etymologiarum sive originum libri XX* című monumentális munkája jut eszünkbe. Először tehát azt érdemes vizsgálat tárgyává tennünk, hogy a virgiliusi fejezet mennyiben tekinthető Isidorus műve kivonatának. A magyarázott szavak ott is hasonló csoportosításban lelhetők fel, de Virgilius csak nagy vonalakban követi elődje írásának szerkezetét. Példái az *Etymologiae* III., V., X–XIV., valamint XX. könyvében szerepelnek, amint az kiderül a következő összevetésből. A virgiliusi etimológiák után lábjegyzetben közöljük a korban szerzőnk előtt járó auktorok változatait, Isidoruséit pedig a második oszlopban idézzük.

¹³¹ L. a fordítás lábjegyzeteit is.

1. **Caelum:** *quaedam intra se grandia celat archana et ipsius aeris spatiis nubiumque obstaculis ab humanis celatur obtutibus; a celsitudine sua rectissime nomen accepit.*¹³²

Terra: *quia hominum pedibus teritur; sed aliter si separetur, qui ra portatrix vel genitrix in Latinitate philosophica interpretetur ... ter igitur ra dicitur, primo quia ex ea nascimur, unde et ex humo homo dicitur, secundo quod eius fructibus alimur ac recreamur, tertio quia in ea loeto soluti velut in matris vulva recondimur.*¹³³

III, 31, 1: **Caelum** *philosophi rotundum, uolubile atque ardens esse dixerunt; uocatumque hoc nomine, eo quod tamquam uas caelatum impressa signa habeat;*

XIII, 4, 1: **Caelum** *uocatum eo quod, tamquam caelatum uas, impressa lumina habeat stellarum ueluti signa.*

XIV, 1, 1–2: *Cuius nomina diuersa dat ratio; nam terra dicta a superiori parte, qua teritur; humus ab inferiori uel humida terra, ut sub mari; tellus autem, quia fructus eius tollimus; haec et Ops dicta, eo quod opem fert frugibus; eadem et arua, ab arando et colendo uocata. Proprie autem terra ad distinctionem aquae arida nun-*

¹³² Az etimológiák forrása elsősorban: *A Lexicon of Ancient Latin Etymologies* (ed. R. Maltby). Leeds 1911. Virgilius Cassiodorus magyarázatát látszik követni, vö. CASSIOD. in psalm. 113, li. 298: **Caelum autem dictum est, quod intra se celet uniuersa.** Kétféleképpen értelmezi a VI. századi Verecundus Iuncensis (*Commentarii super cantica ecclesiastica; In cant. Deuteronomii* 2, li. 14; ed. R. Demeulenaere, 1976): **Caelum enim dictum est a celando, uel quod intra se celet occulta, uel quod sit stellarum diuersitatibus picturatum, id est caelatum, quia caelare dicitur sculper.** Isidorus forrása viszont bizonyára Varro *De lingua Latinája* [a továbbiakban VARRO ling.], I. V, 18–19: **caelum dictum scribit Aelius** (GRF 59, 7), **quod est caelatum** (Plinius: *Naturalis historia* (a továbbiakban PLIN. nat.) 2, 8; Ambrosius: *Exameron* 2, 4, 15: **caelum appellatur, quia impressa stellarum lumina ueluti signa habens tamquam caelatum dicitur, sicut argentum, quod signis eminentibus refulget, caelatum uocatur.**) A későbbi szerzők általában ismerték Isidorus, illetve Cassiodorus magyarázatát követik.

¹³³ Az első magyarázat forrása Aelius Stílótól ered, de Varro hagyományozta az utókorra (ling. V, 21): **terra dicta ab eo, ut Aelius scribit, quod teritur**, aki azonban nem éri be ennyivel, a terra szinonimáit szintén felsorolja, méghozzá a három ra-hoz igencsak hasonló összefüggésben (*ibid.* V, 23): **terra, ut putant, eadem et humus; ideo Ennius in terram cadentis dicere: 'cubitis pinsibant humum'; et quod terra sit humus, ideo is humatus mortuus, qui terra obrutus; illetve *ibid.* V, 64: terra Ops, quod hic omne opus et hac opus ad vivendum, et ideo dicitur Ops mater, quod terra mater. haec enim: 'terris gentis omnis peperit et resumit denuo.' quae 'dat cibaria' ut ait Ennius, quae 'quod gerit fruges.** Magyarázza még Cassiodorus is (in psalm. 2, li. 319): **Terra autem dicta est a terendo, quod commeantium gressibus atteratur; *ibid.* 36, li. 538: Terra ergo ista appellata est, eo quod commeantium pedibus atteratur.**

Mare a Latinis ex amaritudine dirivari putatur¹³⁴, ab Hebreis aquarum collectus dicitur¹³⁵, a philosophis ex duobus componitur vocabulis velut magna res, quae nulli mortalium ut est patere potest.

Sol: quia solus per diem sui fulgoris vi totum orbem obtunsis una stellis cum luna inlustrat,¹³⁶ vel certe sol ex sollemnitate, hoc est abundantia splendoris, nuncupatur.

Luna a quadam Diana aestimatur nominari, quae hoc nomine vocitabatur; sed, quod verius dicendum

cupatur, sicut Scriptura ait: „Quod uocauerit Deus terram aridam”.

mare: XIII, 14, 1: **Mare** est aquarum generalis collectio. Omnis enim congregatio aquarum, siue salsae sint siue dulces, abusive maria nuncupantur, iuxta illud: „Et congregationes aquarum uocauit maria”. Proprie autem **mare** appellatum eo, quod aquae eius amarae sint.

III, 71, 1: **Sol** appellatus eo quod solus appareat, obscuratis fulgore suo cunctis sideribus (nat. 24, 1).

III, 71, 2: **Luna** dicta quasi Lucina, ablata media syllaba ... sumpsit autem nomen per deriuationem a so-

¹³⁴ Vö. Augustinus: *Confessiones* XIII, 17, 7: neque enim amaritudo uoluntatum, sed congregatio aquarum uocatur mare. Cassiodorus másként értelmezi (in psalm. 103, li. 546): **Mare** quippe a meando dictum est, quod semper eat ac redeat; *ibid.* 92, 116: **Mare** est enim salsarum aquarum copiosa collectio; sic ecclesia sapientes populos in catholica unitate complectitur, quorum mirabiles elationes tunc fiunt, quando in mandatis domini firma mente consistunt. Szent Jeromos nem a mare, hanem a hasonlító hangzású mara (Mária) szót értelmezi amaritudónak (hebr. nom. 14, 8): mara uel merra amaritudo.

¹³⁵ Vö. *Gen* 1, 10: *congregationesque aquarum appellavit maria*. Ezenfelül számos szerző tanúsítja, köztük Augustinus: *De Genesi contra Manicheos*, 1, 182, 9: sane dicitur, in hebraea locutione omnem aquarum congregationem, siue salsarum siue dulcium, mare appellari; HIER. epist. 78, CSEL 55, 9, p. 59, li. 7: quod autem omnes congregationes aquarum scriptura sancta mare uocet, nulla dubitatio est.

¹³⁶ Vö. VARRO ling. V, 68: sol vel quod ita Sabini, vel quod solus ita lucet, ut ex eo deo dies sit; Cicero: *De natura deorum* (a továbbiakban CIC. nat. deor.) II, 68: cum sol dictus sit vel quia solus ex omnibus sideribus est tantus, vel quia cum est exortus, obscuratis omnibus solus apparet (*ibid.* III, 54); cf. Firmicus Maternus: *De errore profanarum religionum* (a továbbiakban FIRM. err.) 17, 1: Solem dici voluerunt, non quia solus est, ut quidam volunt ..., sed ideo Sol appellatur, quia cum ortus fuerit, obscuratis ceteris sideribus luceat solus (*idem* Lactantius: *Divinae institutiones* 2, 9, 12); CASSIOD. in psalm. 103, li. 490: Sol enim dictus est, quod solus ita lucet, ut ex eo dies fiat; Martianus Capella (MART. CAP.) 2, 188: Solem te Latium vocitat, quod solus honore post patrem sis lucis apex; Fulgentius: *Mythologiae* I, 12 p. 23, li. 9. (ed. R. Helm, 1970): sol vero dicitur aut ex eo, quod solus sit, aut quod solite per dies surgat et occidat.

est, luna ex ipso lumine vocatur, quod est luminare.¹³⁷

Stella a quodam Stillone vocitata est, quem dicunt aurigam fuisse stellarum; veluti quaedam stillicidia, levi volutu discurrunt.¹³⁸

Stellae de stillando; **astra** de varietate pictuae; **sidus** de situ altiore.¹³⁹

2. **Avis** de aviditate carpendi dicenda est; sunt qui aves ab aviis, hoc est desertis locis nominari putant.¹⁴⁰

Volucer ab ipsa velocitate volandi,¹⁴¹

lis luce, eo quod ab eo lumen accipiat, acceptum reddat.

III, 71, 3: **Stellae** dictae a stando, quia fixae stant semper in caelo nec cadunt;

III, 60, 1–2: **Stellae** et **sidera** et **astra** inter se differunt. Nam stella est quaelibet singularis. Sidera uero sunt stellis plurimis facta, ut Hyades, Pleiade Astra autem stellae grandes, ut Orion, Bootes. Sed haec nomina scriptores confundunt, et astra pro stellis et stellas pro sideribus ponunt.

XII, 7, 3: **Aues** dictae, eo quod vias certas non habeant, sed per vias quaque discurrunt.

XII, 7, 4: **Volucres** a uolando. Nam unde uolare, inde et ambulare dicimus. Vola enim dicitur media pars pedis siue manus; et in avibus uola pars media alarum, quarum motu pinnae agitantur; inde uolucres.

¹³⁷ Vö. VARRO ling. V, 68: **Luna** quod sola lucet noctu; CIC. nat. deor. II, 68: **luna** a lucendo nominata; FIRM. err. 17, 2: **luna** ... a nocturno lumine nomen accepit.

¹³⁸ Vö. Quintilianus: *Institutiones oratoriae* I, 6, 35: sic pervenimus eo usque, ut stella luminis stilla credatur, cuius etymologiae auctorem clarum sane in litteris nominari in ea parte, qua a me reprehenditur, inhumanum est; Servius: *In Vergilii Aeneidos libros* (SERV. aen.) V, 42: **stellae** ab stando dictae sunt ..., semper enim fixae sunt (cf. SERV. *In Vergilii Georgicon libros* I, 366; MART. CAP. 8, 817: **quidam Romanorum non per omnia ignarus mei stellas ab stando, sidera a considerando ... dicta fuisse commemorat**).

¹³⁹ Vö. VARRO ling. VII, 14: **sidera** quae quasi insidunt.

¹⁴⁰ Vö. PAUL. FEST. 29: **aves** ab adventu earum dicuntur, quod inde veniant, unde non quis suspicetur.

¹⁴¹ Vö. VARRO ling. V, 75: **volucres** a volatu; CASSIOD. in psalm. 8, li. 211: **Volucres** enim a uolatu crebro dictae sunt.

Volatile dirivativum de volucre;
omne quidquid volat.

Bestia de bessu, hoc est more ferocitatis,

Belua marina erit, bel¹⁴³ enim a filosofis mare vocatur.

3. **Caro** a caritate cognationis.¹⁴⁴

Corpus a corruptibilitate naturae dicendum; Pus in Latinitate philosophica custodia dicitur, corpus ergo a corona circundandi et a custodia retinendi dicitur.

Caput a capacitate sumendi dictum est, unde et capere dicimur, quae comedimus,¹⁴⁵

XII, 2, 1: **Bestiae** dictae a ui, qua saeviunt;¹⁴² diff. 248, 36, 12: **Bestiae** namque sunt, quae morsu, vel unguibus saeviunt, ut pardi, leones, tigrides, a vastando dictae.

XI, 1, 15: **Caro** autem a creando est appellata; XX, 2, 20: **Carnes** dictae quia caro sunt; siue a creando, unde et a Graecis κρέας uocantur; diff. 116, 23, 1: **caro** a carendo vel a cadendo.

XI, 1, 14: **Corpus** dictum eo quod corruptum perit. Solubile enim atque mortale est, et aliquando solvendum; diff. 116, 23, 1: Dictum autem **corpus** a corruptione, et caro a carendo, vel a cadendo.

XI, 1, 25: Prima pars corporis **caput**; datumque illi hoc nomen eo quod sensus omnes et nerui inde ini-

¹⁴² Isidorus is képesletba hozza a **bestiát** vadsággal, vö. etym. X, 105: **Fremens. Ferox, ab eo quod feritatem exerceat, ut bestia;** illetve XII, 2, 2.: **Ferae appellatae, eo quod naturali utuntur libertate et desiderio suo ferantur.**

¹⁴³ A „filozófusok” talán a görög πέλαγος szót rövidítették **pel**-lé, ami könnyen **bel**-lé torzulhatott.

¹⁴⁴ Vö. Donatus: *Terentius Hecyrájához* (DON. ter. hec.) 441: **caro ... dicta est eo, quod careat anima, potest et 'r' pro 'd' poni, ut caro sit dicta quasi cado..., quod iam scilicet sine anima sit et cadat.** Virgiliuséhoz Cassiodorus magyarázata áll a legközelebb, l. in psalm. 77, li. 555: **Caro autem dicta est, quod cara sit animae suae.**

¹⁴⁵ Vö. VARRO ap. Lactantius: *De opificio Dei* (LACT. opif.) 5, 6: **datum illi hoc nomen est, ut quidem Varro ad Ciceronem scribit, quod hinc capiant initium sensus ac nervi; PAUL. FEST. 48: caput ex Graeco dictum, quod illi interdum κάρα τὴν κεφαλὴν dicunt. CASSIOD. in psalm. 109, li. 284: Caput uero dicitur sublime atque honorabile culmen corporis nostri, appellatum a capiendo, quod sensus nostros capiat uniuersos, id est uisus, auditum, gustum, olfactum, tactum, quod utique alia membra nostra excepto tactu non capiunt.**

Oculus dicitur eo, quod occulta pervideat ac perlustret;¹⁴⁶

Auris eo quod auditus cordis sermones internos hauriat;¹⁴⁷

Pectus a philosophis Latinis cum additamento s scribebatur ex eo quod spectat ad cordis secreta; sed nos pectus dicimus a pectendo, id est discernendo ac dinumerando cogitata...

tium capiant, atque ex eo omnis uigendi causa oriatur.

XI, 1, 36: **Oculi** uocati, siue quia eos ciliorum tegmina occultant, ne qua incidentis iniuriae offensione laedantur, siue quia occultum lumen habent, id est secretum uel intus positum; diff. 2, 54: Unde et oculos esse dictos, quasi occultatos (id est, undique munitos) quibus adhibitae sunt palpebrae a palpitando dictae.

XI, 1, 46: **Aurium** inditum nomen a uocibus auriendis, unde et Vergilius: Vocemque his auribus ausit. Aut quia uocem ipsam Graeci αὐδὴν uocant, ab auditu; per inmutationem enim litterae **aures** quasi audes nuncupatae sunt; diff. 2, 55: Per inmutationem enim litterae **aures** veluti audes, sunt nominatae;

XI, 1, 74: **Pectus** uocatum, quod sit pexum inter eminentes mamillarum partes; unde et pectinem dici, quod pexos capillos faciat; diff. 2, 64. Porro **pectus** hominis ab aspectu uocatum.

¹⁴⁶ Vö. VARRO ap. LACT. opif. 10, 1: oculos ciliorum tegminibus occultuit deus, unde oculos esse dictos Varroni placet; CASSIOD. in psalm. 6, li. 257: oculus enim dictus est, quasi ocior lux, quod cito intentata respiciat, siue quod palpebris occultantibus probatur occultus (cf. AUG. serm. 56, 8, 12: dicitur oculus inde accepisse nomen, a velocitate).

¹⁴⁷ Vö. LACT. opif. 8, 8: aures, quibus est inditum nomen a uocibus hauriendis (cf. Vergilius: Aeneis IV, 359; Plautus: Miles gloriosus 33) ... aut quia uocem ipsam Graeci αὐδὴν uocant ab auditu, per inmutationem litterae aures uelut audes sunt nominatae; CASSIOD. in psalm. 5, li. 45: Auris enim ab auditu dicta est; *ibid.* 101, 140: Inclina aurem, praebe, dicit, auditum; unde et auris ipsa ab auditu dicta est; quia non erant merita, quae se ad ipsum erigere potuissent; *ibid.* 114, 37: Auris, sicut iam dictum est, appellata est ab auditu, quam merito ad nos inclinare dicitur deus, quia ut nos dignetur audire, nulla ad ipsum humana merita uidentur attingere.

Ubera nonnisi mulierum dici debent, quae ab ubertate lactis nuncupantur; si quis in viris nominare voluerit, ubera virilia erunt, quae humorum inundatione exuberant.

Venter a venti spiramine sic dicitur, quia et ventus ipse ab hoc nomen accepit, quod per omnes venas lateras artusque totius creaturae perveniat.

Lingua a lingendo¹⁴⁸ dicitur.¹⁴⁹

Manus: a man ergo, hoc est a virtute manus appellatae sunt;¹⁵⁰

XI, 1, 76: **Vbera** dicta, uel quia lacte uberta, uel quia uuida, humore scilicet lactis in more uuarum plena.

XI, 1, 132: **Venter** est qui acceptos cibos digerit, et apparet extrinsecus, pertinetque a pectore ad inguinem, et dictus uenter quod per totum corpus uitae alimenta transmittat; diff. 69, 80, 41: Porro alvus venter, et uterus differunt. Venter enim est qui apparet extrinsecus, pertinetque a pectore ad inguen.

XI, 1, 51: **Linguae** a ligando cibo putat Varro nomen impositum; diff. 2, 58: **Linguae** nomen a ligando cibo impositum.

XI, 1, 66: **Manus** dicta, quod sit totius corporis munus; diff. 2, 62: **Manus** dictae eo quod munus sint omni corpori, et quod ab ipsis mandimus;

¹⁴⁸ Polaránál a **linguendo** bizonyára sajtóhiba.

¹⁴⁹ Vö. VARRO ap. LACT. opif. 10, 16 (GRF 363, 433): **Varro a ligando cibo putat linguae nomen impositum**; Ps. Hilarius Arelatensis: *Tractatus in septem epistulas catholicas. In Epist. Jacobi*, li. 593 (ed. R.E. McNally, 1973): **Lingua a ligando dicitur eo quod ligat uerba faucibus hominibus, et pabula animabus, et <efficit> sonos.**

¹⁵⁰ Virgilius ötletének alapjául itt is a Szentírás magyarázata szolgálhatott, Szent Ágoston ugyanis több helyen Isten erejeként értelmezi az Isten keze birtokos szerkezetet, l. *Enarrationes in Psalmos* 101, SL 40 (ed. E. Dekkers – J. Fraipont, 1956) sermo 2, par. 12, li. 36: **certe manus eius est uirtus eius**; ahogyan azt már Órigenész is tette (*Origenes secundum translationem quam fecit Rufinus*; *In Exodum homilia* X (ed. W. A. Baehrens, 1920), par. 4, p. 251, li. 16): **Manus est animae virtus, qua tenere aliquid et constringere potest, velut si dicamus actus eius et fortitudo; et pes, quo incedit bona vel mala.** Cassiodorusnál szintén ezt olvashatjuk (in psalm. 118, li. 1240): **Quapropter operationis eius uirtus humano more manus uocantur, per quas nos consueuimus operari**; illetve *ibid.* 103, 616: **Manus autem significat potestatem, per quam abunde cuncta replet et mirabiliter uniuersa disponit.** Azután Nagy Szent Gergelynél (*In librum primum Regum expositiones* III (ed. P. Verbraken, 1963; a továbbiakban GREG. M. reg.), 77, li. 1456): **Manus domini diuinae uirtus est potestatis.**

***Pedes:** a pen pedes, quod est a cursu.*¹⁵¹

4. ***Equus** ab equitate cursus dicitur.*¹⁵²

***Vir** a virtute nomen accepit,*¹⁵³

***Mulier** a multitudine sexus,*¹⁵⁴

XI, 1, 112: ***Pedes** ex Graeca etymologia nomen sortiti sunt. Hos enim Graeci ποδάς dicunt, qui alternis motibus solo fixi incedunt.*

XII, 1, 41: ***Equi** dicti, eo quod quando quadrigis iungebantur, aequabantur, paresque forma et similes cursu copulabantur.*

X, 274: *V **Vir**, a uirtute;* XI, 2, 17: ***Vir** nuncupatus, quia maior in eo uis est quam in feminis: unde et uirtus nomen accepit; siue quod ui agat feminam; diff. 2, 73: **Virum** autem dixerunt ἀπὸ τῆς ἀρετῆς, id est a virtute; ibid. 2, 82: **Vir** itaque nuncupatus, ut ait Lactantius, quia maior in eo vis sit quam in feminis, et hinc virtus nomen accipit;*

XI, 2, 18: ***mulier** uero a mollitie, tamquam mollier; detracta littera uel mutata, appellata est mulier; diff. 2, 82: item **mulier** a mollitie dicta, immutata et detracta littera, quasi mollier;*

¹⁵¹ Vö. Priscianus: *Grammatica* (PRISC. gramm.) II, 26, 18: **transit 'o' in ... 'e' ... πός pes; 455, 8: πούς pes.**

¹⁵² Talán épp azért került így egymás mellé a ló és az emberek értelmezése, mert Isidorus is együtt említi őket egy helyen? Vö. etym. I, 7, 5: **Nam et homo et equus et auis animal sunt.** (Az avist Virgilius fentebb már megmagyarázta.)

¹⁵³ Vö. LACT. opif. 12, 16: **vir nuncupatus est, quod maior in eo vis est, quam in femina;** CASSIOD. in psalm. 1, li. 109: **'vir' ... vocatur a viribus;** Augustinus: *Sermones* 332 (PL 38), col. 1463, li. 32: **tu uir es, ostende: uir enim a uirtute, uel uirtus a uiro;** Fulgentius: *Epistulae* III, 8, li. 138 (ed. J. Fraipont, 1968): **Itaque cum uiraginis nomen ex nomine uiri descenderit, quis dubitet quod uir a uirtute uocatus sit?**; Caesarius Arelatensis: *Sermo* XLIII, 1, 21: **cum enim vir a uirtute nomen acceperit, et mulier a mollitie, id est a fragilitate...;** GREG. M. reg. I, 1, 7: **Vir quippe a uirtute nominatur.** Csak Charisius grammatikus származtatja egy másik szóból (GL I, p. 40, 13B): **virus ... unde vir appellatur.**

¹⁵⁴ Vö. VARRO ap. LACT. opif. 12, 17 (GRF 370, 461) **mulier, ut Varro interpretatur, a mollitie est dicta.**

*Uxor ea tantum dici debet, quae a viro fuerit uxorata, hoc est in coitu sopita,*¹⁵⁵

Cor vocatur a correctione sensuum;

Lux dicitur semper celestis, hoc est diei solisque, at *lumen* materiale est, id est ignis aut lucernae.

Aqua generaliter omnis liquor dici potest, quo sitientibus potus infunditur;¹⁵⁷

Panis dicitur omne, quod pascit.¹⁵⁸

IX, 7, 12: *Vxores* uocatae, quasi unxiores. Moris enim erat antiquitus ut nubentes puellae simul uenirent ad limen mariti, et postes, antequam ingrederentur, ornarent laneis uittis et oleo unguerent.

XI, 1, 118: *Cor* a Graeca appellatione deriuatum, quod illi καρδίαν dicunt, siue a cura¹⁵⁶.

XIII, 10, 14: *Lux*, ipsa substantia; lumen, quod a luce manat, id est candor lucis: sed hoc confundunt auctores.

XIII, 12, 1: *Aqua* dicta quod superficies eius aequalis sit; hinc et aequor appellatum, quia aequaliter sursum est; XX, 3, 1: *Aqua* generaliter uocata, quod superficies eius aequalis sit: hinc et aequora.

XX, 2, 15: *Panis* dictus quod cum omni cibo adponatur, uel quod omne

¹⁵⁵ Vö. DON. ter. hec. 135: uxor dicitur vel ab ungendis postibus et figenda lana, id est quod cum puellae nubent, maritorum postes ungebant ibique lanam figebant, vel quod lotos maritos ipsae ungebant, cuius rei Ennius testis est (cf. *Annales* 155 V); SERV. aen. IV, 458: moris ... fuerat, ut nubentes puellae simul venissent ad limen mariti, postes ... oleo ungerent, unde uxores dictae sunt, quasi unxiores; CASSIOD. in psalm. 127, li. 96: uxor enim dicta est, quasi ut soror – a magyarázat forrása talán a *Gen.* 20, 2, ahol Ábrahám *dixitque de Sarra uxore sua soror mea est*; Szent Ágoston ugyanis szintén a következőket írja erről a mondatról (*Contra mendacium* 10, 23; CSEL 41, p. 498, li. 21; ed. J. Zycha, 1900): non enim dixit: non est uxor mea, sed dixit: soror mea est, quod erat reuera tam propinqua genere, ut soror non mendaciter diceretur.

¹⁵⁶ Vö. diff. 88, 20, 18: Sollicitudo moderata est, atque temperabilis, cura vero sine moderatione est; unde et cura dicta est, eo quod cor urat. Forrása VARRO ling. VI, 46, 1 lehet: cura, quod cor urat; curiosus, quod hac praeter modum utitur; bizonyára Servius közvetítésével, vö. SERV. aen. I, 208; IV, 1: curis cura dicta ab eo quod cor urat.

¹⁵⁷ Vö. VARRO ling. V, 123: origo potionis aqua, quod aequa summa; PAUL. FEST. 2. aqua dicitur, a qua iuamur; CASSIOD. in psalm. 123, li. 98: aquam ... dixerunt antiqui, a qua sunt omnia.

¹⁵⁸ Vö. VARRO ap. Nonium Marcellum (*De compendiose doctrina*) p. 63, 24: panis proprietatem a pascendo putant veteres aestimandam; VARRO *De Vita Populi Romani* lib. I (GRF 254, 202): 'pastillos et panes; haec vocabula pastus, quod esse pascere dicebant'.

Vinum sive de vinea nominatur, sive de eo, quod totas inplet venas.

Labia ex labore loquendi dicta intelleguntur; (sec. Aenean) cotidie per verba in vitium labuntur.

Lapis dicitur simpliciter de lapsu, quia facile scilicet praecipitetur vel iecitur; sed altius lapides dicuntur de sua lampaditate ... **saxa** vero inmania et immobilia; **petra** de duritia dicitur;

5. **Dies** nominatur a quibusdam, quia diis iocundus est¹⁶⁰, sed nos dicimus diem nominari qui a tenebris disiungat ac dividat.¹⁶¹

animal eum adpetat; πᾶν enim Graece omne dicitur.

XX, 3, 2: **Vinum** inde dictum quod eius potus uenas sanguine cito repleat ... Veteres uinum uenenum uocabant; sed postquam inuentus est uirus letiferi sucus, hoc uinum uocatum, illud uenenum.

XI, 1, 50: **Labia** a lambendo nominata. Quod autem superius est, labium dicimus; quod inferius, eo quod grossior sit, labrum. Alii uirorum labra, mulierum labia dicunt¹⁵⁹ (cf. diff. 2, 58).

XVI, 3, 1: **Lapis** autem dictus quod laedat pedem. **Lapis** mollis est et sparsus; **saxa** haerent et a montibus exciduntur; **petra** Graecum est; **silex** est durus lapis, eo quod exiliat ab eo ignis dictus; diff. 537, 64, 17: **Saxa** tantum durissima, nam lapis et dura et mollis est petra.

V, 30, 5: **Dies** dicti a diis, quorum nomina Romani quibusdam sideribus sacrauerunt.

¹⁵⁹ Vö. CHAR. gramm. p.131, 10 B: Verrius ... Flaccus (GRF 520, 26) sic distinxit, modica esse labra, labia autem inmodica, et inde labiones dici.

¹⁶⁰ CASSIOD. in psalm. 1, li. 232: dies pagani dixerunt a numinibus suis, id est a diis, a quibus eos etiam nominasse noscuntur; SED. SC. don. II, 131, 82: dies dicuntur a diis ex quibus nomina receperunt ut dies solis quam dominicum uocamus dies lunae a luna dies martius a marte dies mercurii a mercurio dies iouis a ioue iouis dicitur quasi iauis id est omnium uis et fortitudo dies ueneris a uenere dies saturni a saturno quem sabbatum dicimus.

¹⁶¹ Forrása lehet a Gen. 1, 14: dixit autem Deus fiant luminaria in firmamento caeli ut diuidant diem ac noctem et sint in signa et tempora et dies et annos.

Nox dicitur ab eo, quod humanis noceat negotiis, sive quod in ea fures latronesque nocendi aliis occasionem nanciscantur.¹⁶²

Tempus a temperamento nomen accepit, eo quod diebus mensibus annis frigore aestateque temperatur, sive quod uniuscuiusque spatium separatim temperatum est.¹⁶³

Annus dicitur ab eo, quod cuncta annovat.¹⁶⁴

Mensis a mensura dicitur, quia quisque eorum mensuratur, sed veteres ... dixere ... eo quod mensam communem omnibus suis fructibus velut quibusdam dapibus repleant, unde et hiemales menses dici negarunt, sed spatia.¹⁶⁵

V, 31, 1: *Nox* a nocendo dicta, eo quod oculis noceat; nisi quod Graece νύξ nox (nat. 2, 1).

V, 35, 1: Dicta sunt autem *tempora* a communionis temperamento, quod inuicem se humore, siccitate, calore et frigore temperent (cf. nat. 7, 4).

V, 36, 1–2: *Annus* autem dictus quia mensibus in se recurrentibus uoluitur. Unde et *annulus* [dicitur], quasi annuus, id est circulus, quod in se redeat; [ut] Vergilius: Atque in se sua per uestigia uoluitur annus; nat. 6, 2: Alii annum dicunt ἀπὸ τοῦ ἀνανεοῦσθαι, id est ab innovatione; renouatur enim semper.

V, 33, 1: *Mensis* nomen est Graecum de lunae nomine tractum. Luna enim μήνη Graeco sermone uocatur; unde et apud Hebraeos menses legitimi non ex solis circulo, sed ex lunae cursu enumerantur, quod est de noua ad nouam.

¹⁶² VARRO ling. VI, 6: *nox, quod, ut Catulus ait, 'omnia nisi interveniat sol pruina ob-riguerint', quod nocet, nox*; SERV. aen. 1, 89: *nox dicta, quod oculis noceat*; CASSIOD. in psalm. 1, li. 233: *Nox autem dicta est, eo quod noceat aspectibus siue actionibus nostris*; CHAR. gramm. p. 117, 17B; PRISC. gramm. II, 280, 3). Servius magyarázata Isidorusét, míg Cassiodorusé Virgiliusét előlegezi meg.

¹⁶³ Vö. VARRO ling. VI, 3, 4: *tempus esse dicunt in<ter>vallum mundi [et] motus. id di-visum in partes aliquot maxime ab solis et lunae cursu. itaque ab eorum tenore temperato tempus dictum, unde tempestiva.*

¹⁶⁴ Vö. SERV. aen. 1, 269: *annus ... ἀπὸ τοῦ ἀνανεοῦσθαι, id est ab innovatione*; de a több-ség a *circulum* jelentésű *annulus* szóból eredeztetni.

¹⁶⁵ Általában a Holdra vezetik vissza, másként értelmezi azonban Cicero (nat. deor. II, 69). *lunae cursus quia mensa spatia efficiunt, menses nominantur*; és Cassiodorus (*Institutiones* II, 6, 1; p. 151, li. 2; ed. R. Mynors, 1961): *menses, quod annum metiantur, edicti sunt*. A cice-rói definíció játékos olvasata lehet a *mensa* „asztal” jelentésének idekeverése, szembeállítva az eredetileg jelzett szóként szereplő *spatium*mal, amit így szünetként értelmezhetünk.

*Aestas de longitudine dierum aestatis nominatur, aestus ipse ardon dicitur;*¹⁶⁶

*Autumnus vocatur de autumatione fructuum, qui in eo colliguntur;*¹⁶⁷

*Hiems a doctoribus frigus interpretatur vel sterilitas;*¹⁶⁸

*Ver ab eo, quod in eo cuncta venient, id est virescant.*¹⁶⁹

Pluvia dicitur sive quod de celo in terram pluit, sive quod ipsius terrae germina rigando plurificet.

*Nubes dicuntur quia solem ... obnubunt;*¹⁷⁰

V, 35, 4: *Aestas dicitur ab aestu, id est a calore; et aestas quasi usta, id est exusta et arida. Nam calor aridus est;*

V, 35, 5: *Autumnus a tempestate uocatus quando et folia arborum cadunt et omnia maturescunt;*

V, 35, 6: *Hiemem ratio hemisphaerii nuncupavit, quia tunc breviori sol uoluitur circulo. Unde et hoc tempus bruma dicitur, quasi βραχὺς, id est brevis; uel a cibo, quod maior sit tunc uescendi appetitus;*

V, 35, 3: *Ver autem dictum quod uiRET.*

XIII, 10, 2: *Pluuiae dictae quod fluant, quasi fluuiae; nascuntur enim de terrae et maris anhelitu.*

XIII, 7, 2: *Nubes dictae ab obnubendo, id est operiendo, caelum; unde et nuptae, quod uultus suos uelent; unde et Neptunus, quod nubat, id est mare et terram tegat (nat. 32, 2).*

¹⁶⁶ Vö. VARRO ling. VI, 9: ab aestu aestas; hinc aestivum, nisi forte a Graeco αἰθεσθαι; SERV. aen. II, 706: aestus, id est calorem, unde etiam aestas dicitur;

¹⁶⁷ Vö. VARRO ling. VI, 9. PAUL. FEST. 23. au(c)tumnum quidam dictum existimant, quod tunc maxime augeantur hominum opes, coactis agrorum fructibus. Úgy tűnik, Virgilius szintén az augere igéből származtatja.

¹⁶⁸ Vö. VARRO ling. VI, 9: hiems, quod tum multi imbres ... vel, quod tum anima, quae flatur omnium apparet, ab hiatu hiems.

¹⁶⁹ Vö. VARRO ling. VI, 9: tempus secundum ver, quod tum virere incipiunt virgulta ac vertere se tempus anni; nisi quod Iones dicunt ἦν ver.

¹⁷⁰ Vö. DON. ter. hec. 656. nubere ... est operiri tegique, unde et nubes, quod tegere solent caelum, dicuntur.

***Gloria** ex eo dicitur quia alti quique ut sunt dii apud philosophos glories dicuntur; sed certius gloria a glorificatione laudis sic dicitur.*¹⁷¹

6. ***Gratia** quam esse dicimus quae gratis et sine pretio accipitur (gratula).*

***Brachium** ex bracho, brachum enim in Latinitate philosophica fortitudo dicitur (protentorium).*

***Dentes** quod dent quandam loquelae ac voci confortationem (rumini vel mandibulae).*¹⁷²

***Guttur** ab angustu utique vocatur.*

VII, 3, 20: *Ipse est et **gratia**, quae quia non meritis nostris, sed uoluntate diuina gratis datur, inde gratia nuncupatur.*

XI, 1, 63: ***Brachia** a fortitudine nominata: βαρύ enim Graece graue et forte significatur.*

XI, 1, 52: ***dentes** Graeci ὀδόντες uocant, et inde in Latinum trahere nomen uidentur; diff. 59, 79, 23: **Dentes** dicti, quasi cibos dividentes.*

IV, 7, 13: *Graeci enim **guttur** βράγχος dicunt, circa quem fauces sunt, quas nos corrupte brancias dicimus.*

Virgilius datálása szempontjából fontos kérdés, hogy valóban tényként fogadjuk-e el Isidorus etimológiáinak általa való felhasználását, amit először Stangl, illetve Manitius¹⁷³ állított, a többi kutató pedig kritika nélkül fogadott el. Számos olyan szót találunk, amelynek eredetét mindketten próbálják megfejtetni, magyarázataik azonban, bár többnyire egy tőről fakadnak, mégis különbözőek. A **terra** – Varro nyomán – mindkettejüknél a **teritur** származéka, majd a szó egyéb aspektusait próbálják megragadni, Isidorus hagyományos, Virgilius pedig „filozófiai” módszerekkel, de ha jobban megnézzük, tulajdonképpen mindkét magyarázat a varrói értelmezések összefoglalása. A **mare** esetében kétségkívül ugyanazokat a magyarázatokat hozzák, bár Virgiliusé precízebb: azt is hozzáteszi, hogy ezt a latinok, amazt a héberek mondják, a filozófusok pedig egy harmadik megoldást javasolnak. Gyakran előfordul, hogy Virgilius

¹⁷¹ Vö. PAUL. FEST. 98.: **gloria** a **Graeca** voce dicta: hanc enim illi κλέος vocant.

¹⁷² Vö. CASSIOD. in psalm. 3, li. 144: **Dentes** enim dicti sunt a demendo. Et ideo pulchre nimis linguae detrahentium dentes uocantur, quia sicut illi ciborum partes demunt, ita et istae opiniones hominum adhibita detractioe corrodunt.

¹⁷³ Irodalomtörténete I. kötetének 121. oldalán, hivatkozással Stangl munkájának 128. pontjára.

inkább Cassiodorus szófejtését látszik követni, így a **caro** esetében. Varro valamennyiükre hatott, csupán az a kérdés, hogy milyen közvetítéssel. A **stella** kapcsán Virgilius igencsak szabadjára engedi a fantáziáját, és egy bizonyos *Stillo* nevezetű mitológiai alakról beszél, akit persze hiába keresnénk a Mitológiai ábécében. Szerzőnk remélhetőleg nem végzetes félreértés áldozata lett, inkább játékosan csavarta meg, színezte ki etimológiáját. Talán épp Varro szófejtéseit olvasva bukkant a szintén „etimológus” Aelius Stilo nevére, amelyről a **stella** szóra asszociált. A **petra** esetében képzelhető el leginkább, hogy Isidorus szövegét tartotta szem előtt, de szándékos rövidítésből vagy véletlen elnézésből összevonta a két utolsó definíciót, a **petráét** meg a **silexét**, így lett ez utóbbi helyett a görög név a szilárdság első számú hordozójává.

Sokszor több magyarázatot is hoz. Az **avis** esetében például a második az izidori, s ez épp egy olyan egybeesés, ami más forrásból nem mutatható ki. Mivel azonban mint ilyen ritka kivételnek számít, magyarázható a két szerző konzensialitásával is, de az sem zárható ki teljes bizonyossággal, hogy esetleg Isidorus vette volna át a definíciót külön-külön kortársától, bár ezt a feltételezést eddig még senki sem kockáztatta meg.

Nem egy szó esetében szűr oda a bevett magyarázat(ok) mellé egy másikat, amelyet – ahogy ő mondja – a filozófiai latinból merít, kezdve a **caelum**-nál: **glosam philosophorum peritissimi vocant altum celum**; hasonlóképpen a **terra** esetében (**quia ra portatrix vel genitrix in Latinitate philosophica interpretatur**), azután a **mare** kapcsán (**a philosophis ex duobus componitur vocabulis velut magna res**). Vagy a sokat emlegetett **bestia** – **belua** magyarázatában: **Bestia dicitur de bessu, hoc est more ferocitatis, belua marina erit, bel enim a philosophis mare vocatur**. Nemkülönben a már szóba került **corpus** esetében: **Pus in Latinitate philosophica custodia dicitur ... corpus ergo a corona circundandi et a custodia retinendi dicitur**. De a **pectus** sem hagyhatjuk ki a felsorolásból: **pectus a philosophis Latinis cum additamento s scribebatur**. Szintén filozófiai a kéz és a láb magyarázata: **philosophi virtutem et cursum man et pen vocaverunt, ... a man ergo, hoc est a virtute, manus appellatae sunt et a pen pedes, quod est a cursu**. Alább, a **gloria** etimológiájában a **glores** szűr szemet: **alti quique ut sunt dii apud philosophos glores dicuntur**.¹⁷⁴ Végül megemlítené még a **brachium**: **brachium enim in Latinitate philosophica fortitudo dicitur**.

Herren az úgynevezett filozófiai szavakat szokása szerint az óirból próbálja levezetni, ami a **bés**, a **bel** és a **glór** esetében vezetett ugyan némi eredményre

¹⁷⁴ Herren, 1979, 53. skk.

(l. 2.5. pont), ám a többi továbbra is homály fedí. Némelyik magyarázathoz ismét a Szentírásban kereshetjük a kulcsot, az utolsónak említett **brachium** például az erő képes megfelelője, amint Szent Jeromos magyarázatából kiderül: **‘brachia’ autem ‘fortitudinem’, uocat, unde et ‘manus’ appellatur ‘exercitus multitudo’,**¹⁷⁵ de Cassiodorus is hasonló fogalmakat kapcsol össze, a **fortitudo** helyett a **virtus** szót használva.¹⁷⁶ Isidorus más úton, a görögből származtatva jut ugyanerre az eredményre: **brachia a fortitudine nominata: βαρὺ enim Graece graue et forte significatur**¹⁷⁷. Ezen a ponton ismét feltehetjük a kérdést, hogy Virgilius vajon használta-e Isidorus munkáját, mert hogy Szent Jeromosét igen, ahhoz nem fér kétség. Biztos választ nem adhatunk, de a „filozófiai latin” kifejezés érzésem szerint inkább utal az allegorikus írásmagyarázatra, mintsem egyszerűen a görögből történő etimologizálásra.

Isidorus vagy közös grammatikai forrás felhasználása mellett szól azonban az *Epitomákban* olvasható utalás *Fidena* városára, *Galbungus* egy *Turnus*-ról (!) írott mondatában: **at vero, inquit, rex Turnus, ne populum incassum profligaret nec urbem Fidenam perderet, proeliantes pene sedavit amicos** (A II, 2). Bár először természetesen Anchises szavai juthatnak eszünkbe az *Aeneis*ből,¹⁷⁸ érdemes tovább folytatnunk a keresgélést, mert a párhuzam így túltónúl is kézenfekvőnek tűnik. *Fidena* városáról Vergilius mellett számos római szerző megemlékezik,¹⁷⁹ de Virgilius forrásával egyikük sem lehet azonos. Csakhogy érdekes módon épp ez a két szó szúrt szemet az *Aeneis*ben Isidorusnak is, aki a *systolé* példajaként idézi: **Systole correptio contra naturam, ut: [„urbemque Fidenam”, cum prima syllaba produci debet]**.¹⁸⁰ Hihetőbb, hogy Virgilius csupán ezt az idézetet olvasta valahol, nem pedig az eredeti névadója művében.

¹⁷⁵ HIER. comm. in Dan. IV, 11, li. 47 (ed. F. Glorie, 1964).

¹⁷⁶ CASSIOD. in psalm. 88, li. 207: **Brachium frequenter quidem legimus humanam significare uirtutem, sicut propheta dicit: maledictus homo qui ponit carnem spem brachii sui et a domino recedit cor eius.**

¹⁷⁷ ISID. etym. XI, 1, 63.

¹⁷⁸ VERG. aen. VI, 773: **Hi tibi Nomentum et Gabios urbemque Fidenam, / hi Collatinas imponent montibus arces...**

¹⁷⁹ Így LIV. I, 14, 2–15, 1; HORAT. ep. I, 11, 7; PROPERT. IV, 1, 36; Silius Italicus XV, 90; IUVEN. VI, 57; X, 1; PLIN. nat. XVI, 11, 2; TAC. ann. IV, 62, 3.

¹⁸⁰ Etym. I, 35, 4.

3.7. Verba Virgiliana

Virgilius nyelvezetét azonban nem csupán az előző fejezetekben tárgyalt, „filozófiai” szavak gazdagítják, hanem számos egyéb, másutt egyáltalán nem, vagy csak elvéve fellelhető főnév, melléknév, ige, számnév, sőt indulatszó is. A *Thesaurus Linguae Latinae* szócikkei között ugyan megtaláljuk egyiket-másikat, de korántsem valamennyit. A középkori latin szavakra és kifejezésekre szakosodott szótárakban¹⁸¹ is hiába keressük őket, sőt a kifejezetten a Brit-szigetek alkotóinak szókincsét felölelő *Medieval Latin Word-List from British and Irish Sources*¹⁸² sem veszi fel forrásai közé Virgilius Grammaticust, pedig ha másért nem is, legalább különlegessége miatt említést érdemelne. A Polara kiadásának végén olvasható listán¹⁸³ kívül csupán két kutató szentelt figyelmet egy-egy – bevallottan nem a teljességre törekvő – tanulmány keretében a kérdésnek: Tardi¹⁸⁴ és Strong¹⁸⁵. Polara a szavakat pusztán felsorolja, s a két huszadik század eleji szerző sem megy tovább a jelentések megadásánál. Ezért egy, a szavakat értelmező és eredetüket kutató hapax-szótár hiánypótló szerepet tölthetne be, Virgilius nyelvezetének, általa pedig gondolkodásmódjának jobb megismerését is szolgálva¹⁸⁶.

A virgiliusi fantáziaszavak eredete többféle lehet. Előfordul, hogy létező szavakat ruház fel új jelentéssel, jó példa erre az **accusare** ige, amit az accusativus eset használatából kiindulva **agere** értelemben használ, vagy a **primus** jelentő **proprius**. Máskor csupán a szó nemét (l. **acus**, **-i** m.), végződését (l. **lapes**) vagy ragozási csoportját (l. **tego** I; **sanctis**, **-e**) változtatja meg. Szóképzésére jellemző az etimologizáló módszer, így alkotja meg például az **ad** előjáróból és az **os**, **oris** n. főnévből az **adorus** melléknevet arra az emberre értve, aki „**se ipsum ad omnium ora ostendit**” (B IV, 3), a szintén hapax **seurus** ellentétéként, amit viszont a **seorsum** határozószóból képzett, de megemlíthetnénk a **fenus**ból eredő, **inops** jelentésű **infaenosus** is. Előszeretettel hoz létre latin szavakat görög, héber, sőt óír szavakból is, az elsőre álljon itt példának az **agapeta** az ἀγάπη-ből vagy a **fonum** a φωνήből, a másodikra

¹⁸¹ Du Cange–D. P. Charpentier–G. A. L. Henschel: *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis* I–X, 1883; O. Prinz–J. Schneider: *Mittellateinisches Wörterbuch*, füzeteként 1967-től; F. Blatt *et alii*: *Novum Glossarium Mediae Latinitatis*.

¹⁸² Szerk.: J. H. Baxter–Ch. Johnson, 1934.

¹⁸³ *Indice delle parole notevoli*, 377–382; *Indice delle parole esaminate da Virgilio*, 383–399.

¹⁸⁴ Tardi, 1927.

¹⁸⁵ Strong, 1911.

¹⁸⁶ A *Glossarium fonorum Virgilianorum* jelen dolgozat szerzőjének tollából publikálás előtt áll.

a **sade** (סָדֵי) vagy az **assena** (אֲשֵׁנָה), a harmadikra pedig a **gande** vagy a **cetiu**. Sosem használt szavak születnek a „hibás” írásmódból is, mint az **aggere** vagy az **inchogativus** esetében. Még megdöbbentőbb hatást ér el a *scinderatio fonorum* gyakorlatra váltása révén, a **rihe (heri)** vagy az **orfi** formákkal.

Ha nyelvi játékait, furcsaságait megértve végül sikerül Virgilius gondolatvilágába belehelyezkednünk, az első ránézésre igen nehéznek tűnő két munkát nem csupán elolvasni leszünk képesek, hanem egyenesen örömmel fogjuk forgatni, jókat derülve a szórakoztatóbb részekén.

4. NE SUES GEMMAS CALCENT

4.1. Flumen illud vineum Scriburae caelestis

Virgilius nyelvtana azonban nem csupán titkos nyelvek és tanítások rejtkehelye, hanem számos olyan idézetet is tartalmaz, amelyek szerzőivel másuttaligha találkozhatunk. Van azonban néhány passzus, ami mégiscsak ismerős lehet, no nem a klasszikus auktoroktól, hanem a Szentírásból.

A legtöbbet emlegetett bibliai célzás az *Epistolae* lapjain olvasható, annak bizonyítása végett, hogy a **caelum** szó eredetileg semlegesnemű, valamint hogy a **celare** (elrejt) igéből származik:

*Sufphonia Hebreo scribente:
tenebrosa celant celsa
caeli clara quae consurgunt
sidera* (B I, 14).

Valószínűleg a Szofoniás 1,15¹⁸⁷ parafrázisával állunk szemben, mely úgy hat-hét évszázaddal később egy jóval híresebb vers szerzőjét is megihlette, ez pedig a jól ismert *Dies irae, dies illa*. A virgiliusi alliteráció a héber eredetire emlékeztet: יוֹם שָׂחָה וּמָשָׁחָה. Eszerint mégiscsak jól ismerte volna a nyelvet?

A Sufphonias név maga is szójátékot rejt, Hieronymus ugyanis az Úr rejtékének értelmezi: **Safania – abscondit Dominus, protectio Domini**¹⁸⁸, Isidorus pedig rejtélyének: **sophonias speculum, uel arcanum Domini interpretatur**¹⁸⁹. A szintén „elrejtetni” jelentésű **celare** igével kapcsolatba hozni tehát felettébb szellemes megoldás. Nem valószínű, hogy Virgilius azért idézte ilyen

¹⁸⁷ Az a nap a haragnak a napja, a szorongatásnak és a gyötrelemnek a napja, a pusztításnak és a fosztogatásnak a napja, a sötétségnek és a homálynak a napja, a felhőknek és a komor fellegeknek a napja, latinul: *dies irae dies illa dies tribulationis et angustiae dies calamitatis et miseriae dies tenebrarum et caliginis dies nebulae et turbinis*.

¹⁸⁸ Hebr. nom. 47, 23, vö. még 52, 20: **sophonias abscondens eum**.

¹⁸⁹ ISID. etym. VII, 8, 16; valamint *Allegoriae quaedam sanctae Scripturae uel De nominibus legis et euangelii* (Alleg.) *Ex veteri Testamento*, PL 83, par. 117, col. 115, li. 21: **Sophonias**,

pontatlanul, mert csak nagyjából emlékezett a részlet tartalmára, de a prófétát megfelelő tekintélynek találta a kérdéses főnév nemének és eredetének bizonyításához, hiszen minden bizonnyal betéve tudta az egész Szentírást, viszont – a többi *Ars* szerzőjével ellentétben – nem volt szokása szerint idézni a szent szövegeket holmi nyelvtani példamondat gyanánt, mint ahogy a valódi irodalmi szövegeket sem.

Szintén héber, illetve biblikus vonatkozású a XV. Epitomában olvasható, bizonyos kappadokiai *Primogenus* (már a név is sokatmondó; netán az első emberre, Ádámra kell gondolnunk?) szájába adott rejtvény:

Summa in summis
<quis> potens caelis
celsaque cuncta
gubernat cela?

És a megoldás: **id est Hebreorum Deus** (A XV, 4). A versike a 88. zsoltár 7. versét juttatja eszünkbe: „Hiszen ki olyan a felhők közt, mint az Úr – **quis enim in nubibus adaequabitur Domino...**”, vagy a Makkabeusok könyvének egyik sorát: **est Dominus vivus ipse in caelo potens**¹⁹⁰.

Szintén egy zsoltárt idéz a **filius** helytelen használatára (**fillius**) hozott példa az első Episztolában: **Multi etiam dicunt 'fillius' pro eo quod sit 'filius', sicut Maceronto Grecus discipulus, monens nondum integrum discipulos, immo monere audens et ut rectius dicam corrumpens, 'filius' inquit 'meus es tu'; et miror unde I addidit in nominativo cassu singulari, cum in plurali numero sicut debet scribserit 'moneo vos, filii mei'** (B I, 5).

A forrás bizonyára a sokat idézett „**Dominus dixit ad me filius meus es tu ego hodie genui te**”¹⁹¹ – *A Fiam vagy, ma adtam neked életet...*” a 2. zsoltárból, vagy az Evangéliumokban olvasható hasonló mondat: „**tu es Filius meus dilectus in te conplacui** – *Te vagy az én szeretett fiam...*”¹⁹².

„Cicero” egyik mondása pedig Izajás próféta szavait visszhangozza: **audite plebs et intendite tribus** (A V, 7), csak éppen az igéket felcserélve: **ad-**

qui interpretatur speculator, vel absconditum Domini, significat eos qui per contemplationis arcanum ad perfectum perveniunt meritum.

¹⁹⁰ 2Mak 15,14. A mondat ezen felül a Gen 27,24-ben is elhangzik, Ézsau szájából.

¹⁹¹ Ps. 2,7.

¹⁹² Mk 1,11; Lk 3,22.

*tendite ad me populus meus et tribus mea me audite quia lex a me exiet et iudicium meum in lucem populorum requiescet*¹⁹³.

Másutt Aeneástól a következő idézetet olvashatjuk: **Deus fortis est potentia eius** (A VI, 7), ami *Sirák fia* egyik mondatára emlékeztet: *quoniam multa sapientia Dei et fortis in potentia videns omnes sine intermissione*¹⁹⁴.

Hasonlóan biblikus hangulatot áraszt az *Epistolae* legvégén olvasható kis **ludus**, Virgilius írásainak méltó zárataként: **Leto lectisque lux – oro – suis solim, in throno trino uno omnipraesente potente deo digna regna regnatura thoris per cuncta cunctorum aeterno aevo ecfandi saecula** (B VIII, 2).

Forrásait azonban nem csupán szabadon, hanem meglehetősen általánosan is kezeli. Többnyire egyszerűen „a zsidó törvényekről” beszél, pontosabban „a mi törvényeinkről”, illetve „atyáink törvényeiről”¹⁹⁵. Igen tanulságos például a grammatikusok katalógusa egy másik részlete: **Erat apud Nicomediam Balapsidus nuper vita functus, qui nostrae legis libros, quos ego in Graeco audio sermone, me iubente vertit in Latinum, quorum est principium: in principio celum terramque mare omniaque astra spiritus intus foveat** (A XV, 7). Ki ne ismerne rá ebben az idézetben a Genézis első sorainak parafrázisára?¹⁹⁶

És ha már a Teremtésnél tartunk, nemde annak szavai köszönnek vissza a következő mondatban is: **Quomodo et qualiter sese plastus homo habeat, qui primum plastum ex limo dein afflam**¹⁹⁷ **ex superioribus et haec ineffabiliter coniuncta habet, dissimili natura in semet ipso perfruens?** (A IV, 13)

4.2. Adversus paganos

A Genézisre – *expressis verbis* – maga Virgilius is nem egyszer hivatkozik, így az V. Episztolában, ahol *Galbarius* hatalmas Teremtés-kommentárjáról esik

¹⁹³ Iz 51,4.

¹⁹⁴ Eccl 15,19.

¹⁹⁵ Vö. A I, 2; A V, 6; A XV, 7, A XV, 9.

¹⁹⁶ Eszünkbe jutnak Anchises szavai is az Aeneis VI. énekéből (724–6. sor):

*Principio caelum ac terras camposque liquentis
lucentemque globum lunae Titaniaque astra
spiritus intus alit...*

¹⁹⁷ Megjegyzendő, hogy a szó előfordul a tizenkét latin kapcsán is (A XV) mint a XII. *genus* (*Polema, hoc est superna*) egy példája, **anima** jelentésben.

szó (**in quodam volumine immenso, quod de commentariis creati saeculi condiderat**) (B V, 4); a másodikban *Virgilius Assianus* írása kapcsán, aki **in quarto dispositionum in genesin hominis libro sic inquit: „quis ego condidit, ut sic essem?”**, **hoc dicit: quis me condidit?** (B II, 3); vagy a VII. vége felé, ahol saját művéről beszél: **cum librum de mundi creatione commentatorium adversus paganos ediderim, cuius principium est: „absque Deo nullus est solo, qui omnia creat”** (B VII, 4). Ezt a megjegyzést egyébként a korai datálás egyik fő érveként szokták emlegetni annak hívei – így Ozanam –, mondván, hogy a pogányok ilyen meghatározó jelenléte inkább az V, mintsem a VII. századi Galliára igaz.¹⁹⁸

A pogányok – hasonló éllel – másutt is szóba kerülnek: **sicut quidam Gallus noster quidem baptizatus contra gentes agens „adorant” – inquit – „quidem solemque lunam”** (B II, 13), szerzőnk környezetében tehát aktív térítőmunka folyhatott, melynek sikerét példázza többek között Virgilius iskolatársának, *Donnak* a megtérése, **prius rehtoris simul et grammatici, postea fidelis modo presbyteri** (B III, 2). Sőt megkockáztatjuk a feltevést, hogy magáé Virgiliusé is, elképzelhető ugyanis, hogy ő maga is csak az *Epitomae* megírása után lett keresztény, amit bizonyítana, hogy az újszövetségi és egyházra vonatkozó célzások mind az *Epistolae* lapjain találhatóak, míg az *Epitomákat* a zsidó utalások jellemzik. A számos ószövetségi reminiscencia és a héberek iránti szimpátiája dacára később már inkább kereszténynek, mintsem vallásos zsidónak tűnik (talán megtért zsidónak?), amit a pogányokra tett utalásai is sejtetnek. Erre következtethetünk – egyebek közt – egy bizonyos afrikai *Originis* (Órigenés?) mondása kapcsán tett megjegyzéséből is: **Hunc Originem cum Romani legerent fideles, nisi quia gentilis erat, inter fidelium libros suscipiendum decreverunt. Hunc namque morem ex apostolicorum auctoritate virorum Romana tenuit ac servavit aecclesia, ut Christianorum libri philosophorum repositi a gentiliū scriptis haberentur** (B III, 6). Amennyiben híradását komolyan vesszük, itt egyébként arról tudósít bennünket, hogy a kolostori könyvtárakban a csupán nyelvtanulás, nyelvgyakorlás végett őrzött pogány írásokat a keresztény szellemű művektől elkülönítve helyezték el, de azért megtartották.

¹⁹⁸ „On assiste aux dernières luttes de la philosophie ancienne avec la nouvelle religion...” (Ozanam, 1855, 434).

4.3. Illius aetreae legis construentum

Mindazonáltal különös, hogy szerzetes és hittérítő létére mégis mennyire rejtett módon, és mennyire keveset beszél hitéről. Arra a kérdésre, hogy egy nyelv-tankönyvben vajon helyet kell-e kapniuk a teológiai kérdéseknek, a válasz természetesen nem, csak hogy itt nem holmi egyszerű *Arsszal* állunk szemben.

Az *Epitomae* legvégén Virgilius igen titokzatos módon búcsúzik olvasóitól: **Haec vobis, o sodales atque discentes, legum paternarum libris pro cunctorum legentium utilitate atque salute excerpta insinuasse sufficiat** (A XV, 9). De miféle kivonatok? Egyáltalán, mi köze a szófajoknak az atyák törvényeihez? Lehetséges, hogy itt valami egészen másról van szó? Az *Epitomae* bevezetésének néhány passzusa talán közelebb vezet bennünket a megoldáshoz: **Unde etiam nos, qui philosophiae artibus nimie studemus, quamlibet hisdem quaedam eorum quae antiquioribus Hebreorum legibus, quas divinas autumant, canitus promulgata sunt controversari videantur, non audemus tamen decelsis celsa subicere. Hoc ergo nobis omnimodatim accitandum est, ut nostram eloquentiam, nostram solertiam, nostrum studium nostrumque leporem in illius aetreae legis construentum ornatumque ministremus. Etenim quicumque hancce, quam nos valde aemulem putamus, ita defendunt peritiam philosophorum, ut auctoritatem primae Hebreorum minulae huicce quamvis ornatuae recentiori sectae postferant, incassum omne suum expendunt audatum** (A I, 2).

Ezen részlet olvastán már sejthetjük, hogy Virgilius valamiféle filozofikus alapállásból közelít tárgyhához, célja az isteni tanok védelmezése és hirdetése, ha rejtett módon, a grammatika álarca mögé bújtatva is.

Az *Epistolae* bevezetése kevésbé tűnik burkoltnak. Szerzőnk először is köszönti címzettjét, *Julius Germanus* diakónust, akit később **gratissimus ac dilectissimus fraternek** nevez¹⁹⁹, s aki **in una Christi militia tertium ecclesiasticae dignitatis obtenens gradum** (B Praef. 5), **uniusque fidei consors** (B Praef. 2), majd elmeséli egy bizonyos *Tarquinius* nevezetű perzsa (!) jós látomását, aki jóslatait lejegyezte, és csak megvalósulásuk után tette közzé. (Ez a metódus vajon nem furcsa egy jós részéről?) Volt azonban egy csodálatos látomása, mely élete végéig nem teljesedett be, úgyhogy halálos ágyán odaadta egy tanítványának, e szavakat fűzve hozzá: **heu me heu me, o fili, quia haec scripta nondum inpleta sunt! Felix et beatus erit qui in illis vixerit**

¹⁹⁹ Vö. B Praef. 2.

temporibus quibus haec complenda erunt quae in hac visione continentur (B I, 1).

A látomás pedig a következő volt: hatalmas, égi borfolyamot és kicsiny földi patakocskát látott, melyek napkeltekor egyesültek egymással, s ebben az egész eget és földet betöltő borfolyamban bárányok és borjak játszadoztak egymással nászdalt zengedezve, nagy örömben. A látomást végül meg is magyarázza: a Napot Isten Fiával azonosítja, a borfolyamot a Szentírással, a kis patakot a filozófiai ékesszólással, a borjak és bárányok pedig mintegy az apokaliptikus menyegző vendégseregét alkotják.²⁰⁰ Ezután újra *Juliushoz* fordul, elismeréssel nyilatkozik a diakónus tudásáról mint olyanéről, aki mind a Szentírás borfolyamából, mind a filozófia patakocskájából bőségesen merített, és megígéri, hogy válaszolni fog barátja kérdéseire, melyeket a szófajok tárgyában – **de octo partibus orationis** – intézett hozzá, s amelyekről *Fabianus* nevű, azóta megtért (!), afrikai tanítványának már tizenöt levelet írt: **quod etiam in XV epistolarum Affricam misarum ad Fabianum puerum meum peritissimum ac docillimum, tunc gentilem nunc autem fidelem baptis mate purificatum, eodem scribendi more fecisse memini** (B Praef. 3).

S bár a nyolc Episztola és a tizenöt Epitoma témája látszólag valóban a nyolc szófaj, nem szabad csodálkoznunk, ha a már említetteken kívül is számos biblikus utóízü kijelentést, jelenetet, s a kitűzött tárgyon jócskán túlmutató fejtegetést találunk bennük. Nézzünk az előbbiekre még néhány példát!

Az I. Episztolában a genitivus -i végződése kapcsán felmerül a kérdés, hogy „*Galbungus* iskolájában” vajon miért szokás egy helyett két -i-vel írni az olyan genitivusokat, mint a **doctii** a **doctus**-ból. Magyarázat helyett Virgilius egy bizonyos spanyol *Mitterius* (**cui ut vati credidimus**) versikéjét idézi, melyből kiviláglik, hogy mindkét alakváltozat használható. Majd így folytatja: **Hic ergo senex, et valde senex, ad meam noctu venit domum, quem cum gratissime suscepissem, ait ad me: „o fili, interroga me si quid cordi est,**

²⁰⁰ *Grosjean* nagy fontosságot tulajdonít Krisztus és a Nap ezen allegorikus összekapcsolásának, és szent Patrickkal, Írország misszionáriusával állítja párhuzamba szerzőnket, mondván: *la comparaison symbolique du Christ au soleil ... n'est pas aussi commune qu'on le croirait dans l'ancienne littérature chrétienne* (*Grosjean*, 1961, 400). Sőt ezen a vonalon még tovább is megy: feltételezi, hogy a Galliában nevelkedett Patrickra és a – szerinte – szintén gall Virgiliusra hatással volt a Galliában sokáig dívó pogány napkultusz is ezen hasonlat megalkotásánál. Ez a magyarázat meglehetősen erőltetettnek tűnik, hiszen a Krisztus/Nap azonosítás egyértelműen le van írva már a Jelenések könyvében: *A városnak nincs szüksége sem napra, sem holdra, hogy világítsanak, mert az Isten dicsősége ragyogja be, világossága pedig a Bárány* (Jel 21,23), de gondolhatunk az ugyanitt szereplő, Napba öltözött asszony alakjára is (vö. Jel 12,1).

et ego boni vice hospitii refectabo te”. Et ego ad eum aio: „habeo quod te interrogem: sunt quaedam consimilia quae discerni a me non possunt, quae alii nomina alii pronomina alii adverbium et cetera, quae tu ipse et propone et absolve, quia ego et interrogare non arripio”. Tum ille velut quodam spiritu afflatus: „prophetari – inquit – scio, fili mi, quae sit cordis tui quaestio...” (B I, 7).

E kis részlet olvastán eszünkbe juthat egyfelől *Nikodémus*, aki „*énnek idején felkereste Jézust*”²⁰¹, másfelől pedig az alkalmatlankodó barát, aki éjfélkor kopog be barátjához három kenyérért²⁰², mindez népmesei, „jött helyébe jót várj”-motívummal fűszerezve.

A következő sorok, ha távolról is, de szintén Jézus szavaira emlékeztetnek bennünket – „*sokan vannak a meghívottak, de kevesen a választottak*”²⁰³: **Multi etenim sapificare incipientes a puero festim ad saeculi negotia relictis legitimis studiis praecipiti feruntur ictu, unde et nostri definire doctores neminem eorum qui saeculi voluptate et cupiditate pecuniae vinculantur ad veram sapientiae scientiam perfendere posse** (A IV, 7).

Amikor pedig *Aeneas* felsorolja a *scinderatio fonorum* (a betűk szétszabdálása) bevezetésének három okát, megint csak a példabeszédekre asszociálhatunk: **Primus Aeneas aput nos fona scindere consuetus erat; quod cum ab eo diligentissime percunctarer, cur hoc faceret, ita locutus est: „O fili, inquit, ob tres causas fona finduntur: prima est ut sagacitatem discentium nostrorum in inquirendis atque inveniendis hiis quae obscura sunt approbemus; secunda est propter decorem aedificationemque eloquentiae; tertia ne mystica quaeque, et quae solis gnaris pandi debent, passim ab infimis ac stultis facile repperiantur, ne secundum antiquum proverbium sues gemmas calcant: etenim si illi didicerint hanc sectam, non solum magistris nihil agent pietatis, nihil honoris nihil reverentiae inpendent, verum etiam porcorum more ornatores suos laniabunt**” (A X, 1).

Vagyis először is azért szabdálja a betűket, hogy hallgatóinak elméjét élesítse és találékonyságát fejlessze, másodszor, hogy minél ékeesebbé tegye beszédét, harmadszor pedig azért, hogy elrejtse a beavatatlannak elől azt, amit tudniuk tilos, nehogy – Máté evangéliumát idézve – a gyöngyöket a disznók elé vessék²⁰⁴. És Jézus miért beszélt példabeszédekben? Mert – az ő szavaival

²⁰¹ Jn 3,2.

²⁰² Vö. Lk 11,5.

²⁰³ Mt 22,14.

²⁰⁴ Vö.: „*Ne adjátok a szent dolgokat a kutyáknak, és gyöngyeiteket se szórjátok a sertések*

– „*nektek megadatott, hogy megértsetek a mennyek országának titkait, ... de nekik nem. ... Azért beszélek nekik példabeszédekben, mert van ugyan szemük, de nem látnak, van ugyan fülük, de nem hallanak*”²⁰⁵, „*Titeket beavattalak az Isten országának titkaiba, a kívülállóknak azonban mindent példabeszédekben mondok el...*”²⁰⁶.

4.4. De scindatione fonorum

De ha már eljutottunk a *scinderatio* alkalmazásának okaiig, itt az idő, hogy megvizsgáljuk magát a módszert is, amely a Virgilius írásainak egészén végigvonuló „homályosító tendencia” csúcspontjának tekinthető. Típusait a X. Epitoma lapjain veszi sorra (A X, 1).

Az elsőben a vesszorokat cseréljük fel (**primus quo versus scindimus, Catone dicente**):

*Mare oceanum
classes quod longae
sepe turbatur
simul navigant;*

hoc enim dicere debuit:

*Mare oceanum
sepe turbatur;
classes quod longae
simul navigant.*

A másodikban a szótagokat dobáljuk összevissza a szavakon belül: **secundus quo ipsa scindimus fona vel syllabas, sicut Lucanus edidit: ge ves ro trum quando tum affec omni libet aevo, et sic solvitur: quandolibet vestrum gero omni aevo affectum.**

elé, különben még eltapossák lábukkal, és megfordulva széttépnek benneteket” (Mt 7,6). A Szent István Társulat kiadása így kommentálja a verset: „Ezen a mondaton alapult az ősegyházban a titoktartás fegyelme”.

²⁰⁵ Mt 13,11; 13.

²⁰⁶ Mk 4,11.

A harmadik, gyakorlatilag megfejtethetetlen változatban pedig magukat a betűket rendezzük át: **tertium genus, quo litteras scindimus. Scinderatio autem litterarum superflua est, sed tamen a glifosis sensuque subtilibus recipitur; unde et fona brevia scindi magis commodum est quam longa, ut Cicero dicit: RRR SS PP MM N T EE OO A V, I, quod sic solvendum est: spes Romanorum perit**²⁰⁷.

A „szabdalásnak” azonban más típusai is léteznek, például amikor a gyorsírás mintájára egy-egy szó helyett csak egy-két betűt írunk le: **multi sunt qui instar notariorum dissimili quidem pictura partes Latinitatis vel singulis vel binis litteris annotare solent** (A X, 2), így az **opto** helyett **o-t**, a **nomina-tur** helyett **ur-t**.

Máskor egy adott szó részeiből próbálunk egyéb, értelmes szavakat összerakni: **fona per syllabas in quasdam artes componere ac dirigere nitantur**, amint egy bizonyos *Lucius* tette a **nomen**-nel: **'mon', quod est signum Graecum, 'nemo' 'mone' 'en' 'ne' et cetera** (A X, 2).

Ezenfelül a latin számtalan változatán belül megtehetjük, hogy gyakorlatilag bármely alakot felcseréljünk egy másikkal – **rogavisse pro rogassem et rogasse; mius mei mihi, hoc pro ego** (A X, 3) –, vagy akár a szófajokat is átszabdálhatjuk: **nomina, ut ubi sit regmen ponatur germen...; pronomina ... ut si pro is...; verba quoque scindimus, ut nodo pro dono et gelo pro lego; adverbia quoque ... rihe pro heri; participia quoque necessitate cogente ... sicut manas pro amans; coniunctiones ... quasiunt pro quatinus; ... etiam praepositiones ... nesi deo hoc est sine; scinduntur etiam interiectiones; ut tata pro atat**.²⁰⁸

Végül pedig meg kell említenünk azt a változatot is, amikor a szétszabdalt szó egyes darabjait verssorok elején, közepén vagy végén helyezzük el. Erre csak egy példát nézzünk meg, méghozzá annak a *Cicerónak* a versét, akiről

²⁰⁷ Az érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy ezen betűk ismétléses permutációinak száma 33 billiónál ($3,3 \times 10^{13}$) is több, vagyis ennyiféleképpen lehet a tizennyolc elemet sorba rakni. Hogy ebből vajon hány értelmes mondat kerekedik ki, nem tudhatjuk, ám a következő három még szellemiségében sem idegen szerzőnktől: **MENTEM PORRO PAR SUIS** (továbbá elméjére nézvést felér övéivel, avagy egy disznóval...); **ROS IN RERUM POMPA EST; PRIOR SUMMOS PENETRA**, és így tovább.

²⁰⁸ A X, 4. Bár a párhuzam meglehetősen távolinak tűnik, ez a módszer bennem a francia argót idézi fel, mégpedig azt a változatát, amikor a szó egyes részei – mint a neve is mutatja: *le verlan/l'envers* – helyet cserélnek. Mindazonáltal a jelenség talán nem olyan elszigetelt, hogy bizonyítékul szolgálhasson Virgilius gall származása mellett; mindamellett rámutat, hogy a hasonló nyelvi játékok nem csupán az írek fantáziáját mozgatták meg.

mintegy szállóigeként kering a filozófusok között a mondás: *non legit, qui non legit Ciceronem*.²⁰⁹

LAU contemptus pecuniae
DA in omni molimine
BI per amorem sophiae
LIS menti fiet peritae;

hoc est laudabilis (A X, 5).

A legkülső „burok” itt is a paródia. Ha abból indulunk ki, hogy Virgilius tulajdonképpen kora grammatikai műhelyének túlzásait teszi nevetség tárgyává, nem nehéz rátalálnunk a jelenség alapjára: az akkoriban oly divatos retorikai figurákról van szó, a már-már túlzásba vitt *hyperbaton*ról, *akrostichon*ról, *telestichon*ról, a formalizmus vadhajtásairól, amikre példákat találhatunk Ausonius, Porfyrius Optatianus, Venantius Fortunatus, bierzói Valerius vagy toledói Eugenius munkáiban. Virgilius csak éppen – szokásához híven – még egyet csavar az amúgy is feltűnő jelenségen.

D. Tardi abbé volt az első,²¹⁰ aki e módszert is egyéb, ismert titkosírásokkal próbálta összefüggésbe hozni. A Kabbala *Temurah* nevű metódusára gondolt, mely egy adott betűnek egy bizonyos másikkal való felcserélésén alapszik. A hasonlóság azonban távoli, hiszen a *scinderatió*ban a betűk csupán helyet cserélnek, eddig legalábbis senkinek sem sikerült mélyebb összefüggéseket feltárnia.

Meg kell jegyeznünk, hogy a módszer tulajdonképpen nem Virgilius találmánya. Egyes elemeire már Platón *Kratülosz*ának etimologizáló módszerei között is rálehetünk, a latin irodalmat pedig mondhatni búvópatakként kíséri végig. Varro Aelius Stilót idézve a **volpest** a **VOLat PEDibus** kifejezésből magyarázza²¹¹, Quintilianus pedig – szintén Stilo nyomán – ezt írja a **pituítáról: quia Pe Tat VITAm**.²¹² A középkor felé a módszert Cassiodorus meg Sevillai Isidorus közvetíti²¹³, utóbbi például Vulcanus nevét így szabdalja: **VO-**

²⁰⁹ B I, 9.

²¹⁰ D. Tardi: *Les Epitomae de Virgile de Toulouse (Thèse Latine)*. Paris 1928. 23–24. (Hivatkozik rá Bischoff, Herren és Chlupac).

²¹¹ *De lingua Latina* V, 101.

²¹² *Institutio oratoria* I, 6, 36.

²¹³ Tárgyalja R. Klink: *Die lateinische Etymologie des Mittelalters*. In: *Medium Aevum: Philologische Studien* 17. Munich, 1970, 65–70.

Lans CANDor²¹⁴, az **expers**-et így: **EXtra PERitiam**²¹⁵, az **amicus**-t pedig így: **AniMI CUSTos**²¹⁶.

A késői grammatikai hagyomány egyébként Luciliusnak tulajdonítja a szavakat szótagokra szabdaló verselés kiagyalását²¹⁷, amint arra Horatius szatíráinak egyikéből, az I. könyv interpolált 10. darabjából szokás következtetni²¹⁸. A IV. században azután Ausonius költeményeiben foghatjuk meg újra²¹⁹, majd a VII. században a nyugati gótoknál, Hispániában, toledói Eugenius egy humoros versében, melyet – szintén Luciliusra hivatkozva – *Johannes* nevű nagybátyjához címzett, aki – úgymond – kevésre becsüli az összefűzött verssorokat²²⁰.

Mindamellett a régi latin költészetben sem áll példa nélkül a jelenség,

²¹⁴ Vö. etym. VIII, 11, 39: **Vulcanum uolunt ignem; et dictus Vulcanus quasi uolans candor, uel quasi uolicanus, quod per aerem uolat.**

²¹⁵ Vö. etym. X, 82: **Expers uero, qui est extra peritiam et intellectum.**

²¹⁶ Vö. etym. X, 4: **Amicus, per deriuationem, quasi animi custos.**

²¹⁷ Kurt Smolak már többször említett, 1988-as cikkének első részében feltérképezi a *scinderatio* mint „elitista, (pszeudo-)esztétikai program” („Dieses seltsame Programm einer elitären (Pseudo-)Ästhetik”) latin irodalmi előképeit (18. o).

²¹⁸
[Lucilii, quam sis mendosus, teste Catone,
defensore tuo, pervincam, qui male factos
emendare parat versus, hoc lenius ille,
quo melior vir est, longe subtilior illo,
...]
Nempe incomposito dixi pede currere versus
Lucili.

²¹⁹ *Epist. XVI. 35–38:*

*Invenies praesto subiuncta petorrita mulis:
Villa Lucani – mox potieris – aco.
Resciso disces componere nomine verum:
Lucili vatis sic imitator eris.*

²²⁰ Carmen LXX. ITEM AD IOHANNEM.

*O IO- versiculos nexos quia despicias -HANNES,
excipe DI- sollers si nosti iungere -VISOS.
cerne CA- pascentes dumoso in litore -MELOS,
et POR- triticea verrentes germina -CELLOS.
AR -sitibunda petunt lympharum pocula -MENTA
atque BU- glandiferae recubant sub tegmine -BULCI.
nunc PAS- lanigeras ducunt ad pascua -TORES
et FE- consumunt fraudantes munera -TURAE.
PRO -tibi ut nostro veniat ex carmine ?FECTUS,
instar Lucili cogor disrumpere versus.*

gondoljunk csak a híres Ennius-sorra: *saxo cere- comminuit -brum*²²¹, mely nyilvánvalóan izgathatta a grammatikusok fantáziáját, ezért idézi Servius²²² és Donatus²²³ is. Sőt, maga Cicero is említ egyszer egy, a scinderatióhoz hasonló technikával íródott, rejtélyes tarracinai feliratot: **LLL MM**, ami annyit tesz, mint *lacerat lacertum Largi mordax Memmius*²²⁴. Eszerint talán nem is egészen véletlen, hogy a *scinderatio* példamondatait Virgilius főleg egy bizonyos Cicerótól, illetve Catótól veszi, sőt Cato neve alatt éppen egy verset idéz.

Ozanamtól tudjuk, hogy Mai egy másik előképre is felfigyelt, nevezetesen Frontónál, a *De Feriis Alsicensibus* lapjain: **Nam qua te dicam gratia Alsium maritimum et voluptarium locum, et, ut ait Plautus, LOCUM LUBRICUM delegisse, nisi ut bene haberes genio, utique verbo vetere FACERES ANIMO VOLUP>. Qua, malum, VOLUP>? Immo si dimidiatis verbis verum dicendum est, ubi tu animo faceres VIGIL>, vigilias dico: aut ut faceres LABO>, aut ut faceres MOLE>, labores et molestias dico. Tu umquam VOLUP>? Volpem facilius quis tibi, quam voluptatem conciliaverit**²²⁵. Ugyanígy Quintilianus is utal rá, hogy *apud veteres* szokás volt „megkurtítani” egyes szavakat: „*Vesperug, quod vesperuginem accipimus*”, írja az I, 7-ben, megemlítve még a **capital**, illetve a **facul** szókat is. Ezek azonban inkább csak afféle tudóskodás példái, melynek célja minél messzebb távolodni a beszélt nyelvtől.²²⁶

Virgilius azonban nem csupán leírja a jelenséget, hanem etimológiáiban maga is alkalmazza, mint a **mare** esetében, amit **MAgna REs**-nek értelmez²²⁷, vagy a **terra** szónál, ami szerinte annyit tesz, mint „háromszor (**ter**) **ra**”, s ez utóbbi szócska a filozófiai latinban „hordozót” jelöl²²⁸.

²²¹ *Annales* 609.

²²² Vö. aen. I, 412.

²²³ Vö. Donatus: *De partibus orationis Ars maior* (a továbbiakban DON. AM) III, 5.

²²⁴ *De orat.* II, 240.

²²⁵ 178. sk. (ed. Mai).

²²⁶ Érdekes párhuzamot említ a *scinderatióra* de Bruyne (1946, 124). Hugenius, XVII. századi holland fizikus a Saturnus gyűrűjének felfedezésekor a következő „szöveget” vetette papírra: AAAAAAAAA CCCCC D EEEEE G H IIIIII MM NNNNNNNN OOOO PP Q RR S TTTT UU-
UUU, vagyis „**Annulo cingitur tenui, plano, nusquam cohaerente, ad eclipticam inclinato**”. Netán ő is ismerte volna Virgiliust, vagy csak konzsenialitásuk példája a csinos mondat?

²²⁷ Vö. A XI, 1.

²²⁸ *Ibid.*

5. AMOR ET INTENTIO SAPIENTIAE

5.1. De philosophiae generibus

A IV. Epitoma tárgya a verstan. Az első négy fejezet, ha rendhagyó módon is, de beéri a metrumok leírásával, mígnem az ötödikben felbukkan két sajátos műfaj, a „rétorok és leporikusok” által használt **cantamentum** és **cantatella**, fő képviselőik, *Sagillius Germanus* és *Vitellius* egy-egy remekével illusztrálva. Majd szerzőnk így folytatja: **Et quoniam de rethoribus et leporicis mentiuncula facta est et de metris atque carminibus sermo progressus est, videatur mihi commodum esse ut aliquanta de philosophiae generibus memorem** (A IV, 6). És valóban így is tesz, először definiálva, azután részekre osztva „filozófiáját”: **Filosophia quidam est amor et intentio sapientiae, quae fons et matrix est omnis artis ac disciplinae, unde et omnis qui in quacumque parte sive caelesti sive terrestri puro amore et intenta sollicitudine sapificat, philosophus recte dicendus est. Nostrae autem philosophiae artes sunt multae, quarum studia principalia sunt: poema, rethoria, gramma, leporia, dialecta, geometria et cetera, quae non tam emulitatem quam curiositatem praetendunt** (A IV, 6) – vagyis a bölcsesség mindenfajta szeretete és keresése a filozófia körébe sorolható, s bármely területének művelőjét joggal nevezhetjük filozófusnak, foglalkozzék akár égi, akár földi dolgokkal.

A filozófia számos résztudománya közül ezúttal hatot emel ki – alább szóba kerül hetedikként az *astronomia* is – nem titkolt célzással a *Septem artes liberales*ra. Amint az köztudott, a hét alaptudományt²²⁹ elsőként az V. századi Martianus Capella foglalta így rendszerbe kilenc könyvből álló allegorikus írásában, mely a „Philologia és Mercurius házassága” (*De nuptiis Philologiae et Mercurii*) címet viseli. Az isten menyasszonyául kiválasztott Philológiát először is a halandók világából az Olymposra emelik, majd felvonulva előtte bemutatkozik a nászajándékuul neki szánt hét leányzó, a hét szabad művészet:

²²⁹ A szabad művészetekről ír dr. Fináczy Ernő: *A középkori nevelés története*. Budapest 1926. 178. sk., valamint Mészáros István: „*Ars, literatura, philosophia.*” *Tudomány- és tananyagrendszerek Alcuinustól Erasmusig*. Filológiai Közlöny 1982. 1. sz. 1–37.

Grammatika, Dialektika, Rhetorika, Geometria, Arithmetika, Astronomia és Harmonia. Bár a mű stílusa meglehetősen száraz, a középkorban – didaktikus jellege miatt – előszeretettel használták mint iskolaskönyvet.

A rendszer korántsem volt merevnek mondható: mind a Capella előtti, mind az öt követő tudósok számos művészettel bővítették, variálták a „kanonikus” hetet, míg másokat kihagytak belőle²³⁰. Már Terentius Varro – illetve az ő nyomán Isidorus²³¹ – hozzátoldotta a görög (vagy alexandriai) mintához a mechanikát, valamint az orvostudományt, a későbbi középkori szerzők pedig még távolabbra kerültek az eredetitől.²³² A későbbi évszázadokban azután, valószínűleg arab hatásra, egyre bővebb és egyre különösebb jegyzékekkel találkozhatunk, amelyek között talán már a virgiliusi hét sem tűnne olyan furcsának.²³³

²³⁰ Virgilius egyik kedvenc szerzője, Szent Jeromos például a következőket sorolja fel (*De viris illustribus* 73, p. 40, li. 18; [ed. E. Richardson, 1896]: *Anatolius Alexandrinus, laodiceae syriae episcopus, sub probo et caro imperatoribus floruit, mirae doctrinae uir in arithmetica, geometria, astronomia, grammatica, rhetorica, dialectica*).

²³¹ Vö. ISID. diff. 150, 94, 2: *Ad physicam pertinere aiunt disciplinas septem, quarum prima est arithmetica, secunda geometria, tertia musica, quarta astronomia, quinta astrologia, sexta mechanica, septima medicina*. Az Etymologiae lapjain ugyanő először a klasszikus hetet hozza (I, 2, 1–3): *Disciplinae liberalium artium septem sunt. Prima grammatica, id est loquendi peritia. Secunda rhetorica, quae propter nitorem et copiam eloquentiae suae maxime in civilibus quaestionibus necessaria existimatur. Tertia dialectica cognomento logica, quae disputationibus subtilissimis vera secernit a falsis. Quarta arithmetica, quae continet numerorum causas et divisiones. Quinta musica, quae in carminibus cantibusque consistit. Sexta geometria, quae mensuras terrae dimensionesque complectitur. Septima astronomia, quae continet legem astrorum*.

²³² Nagy Károly udvarának vezető személyisége, az *Albinus* nevet viselő *Alcuinus* például a következő felosztást követte: **arithmetika, astronomia, astrologia, mechanika, medicina, geometria, musica** (PL 101, col. 947–950).

²³³ Figyelemreméltó például Gundissalinus XII. századi toledói főesperes könyve, a *Liber de divisione philosophiae in partes suas*. Már a mű elején kijelenti, hogy **nulla est sciencia, que philosophie non sit aliqua pars** (5, li. 17–18; ed. Baur), majd ennek megfelelően többször, minden egyes tudományágra kiterjedő felosztást vezet be, megkülönböztetve először is az isteni és emberi tudományokat (**divina/humana sciencia**) – az utóbbi körébe sorolva a szabad művészeteket, melyek az **eloquencia** és a **sapiencia** ágára válnak szét –, majd a gyakorlati, illetve elméleti tárgyakat (**practica/theorica**). A beszéddel kapcsolatos ars-ok között, a **grammatika** meg a **rhetorica** mellett – akárcsak Virgiliusnál – itt is helyet kapott a **poetica** („**sciencia componendi carmina metricae**”, 54), nem is szólva a számos egyéb „nem-capellai” jegyről, a törvények, az erkölcsstan vagy a theologia beemeléséről a szabad művészetek közé. Az eklektikus írás elsősorban az arab filozófusok, *Al-Farabi* és *Avicenna* hatását tükrözi, a már említett és ezután említendő párhuzamokra gondolva azonban egy félmondat erejéig megkockáztatjuk a feltevést, miszerint esetleg Virgilius grammatikusát is.

Az elméleti jellegű művészetekre, a grammatikára, a dialektikára és a retorikára könnyen ráismerhetünk a *scinderatio* elvét követő rövidítéseikben, a *quadrivium* négy **arsa** közül azonban – aritmetika, geometria, asztronómia és a zene – csak a geometriát és az asztronómiát találjuk meg, két újszerű mesteriség, a *poema* és a *leporia* társaságában. Az utóbbiak neve mögött nem nehéz felfedezni a görög ποίημα (költemény) és a latin **lepos, leporis** (kellem) szavakat, de vajon mi köze lehet a költészetnek és – ha úgy tetszik – a szépirodalomnak a filozófiához? Nevük után vizsgáljuk most meg az *arsok* tartalmát is, hiszen ez sem kevésbé meglepő. Kezdjük a *triviummal*!

I–II. Inter poemam et rethoriam hoc distat, quod poema sui varietate contenta angusta atque obscura est; rethoria autem sui amoenitate gaudens latitudinem ac pulchritudinem cum quadam metrorum pedum accentuum tonorum syllabarumque magnifica annumeratione praealat (A IV, 7).

Az első kettő máris rendhagyó: két irodalmi művészet. Közülük az első, a költészet avagy „versírás” kis terjedelmű, ezért homályos, a retorika, vagyis a tulajdonképpeni „prózáírás” ezzel szemben hosszú és változatos műveket hoz létre. A költészetet a legtöbb listában nem találjuk ugyan, de azért olyan is akad, amelyekben helyet kap,²³⁴ a retorikát viszont szinte mindegyik említi, ám kizárólag szónoklattannak értelmezve.²³⁵ A következő sorokban Virgilius sajnálkozásának ad hangot, amiért újabban egyesek figyelmen kívül hagyják

²³⁴ Vö. Origenes: *De principiis (Peri archon)* III, 3, 2; p. 257, li. 19 (ed. P. Koetschau, 1913): **Quae tamen nihil in se habet, ut possit aliquid vel de divinitate vel de mundi ratione vel de quibuscumque excelsioribus rebus vel de bonae ac beatae vitae institutione sentire, sed est talis, verbi causa, ut est omnis ars poetica vel grammatica vel rhetorica vel geometrica vel musica, cum quibus adnumeranda est fortassis etiam medicina** – a felosztás igen korai (IV. sz.), és csupán hat művészetet említ, bár alább (III, 3, 3; p. 259, li. 3) a geometriát is ideszámítani látszik: **Sunt praeterea etiam aliae praeter hos principes speciales quaedam mundi huius energiae, id est virtutes aliquae spirituales, certa quaeque inoperantes, quae ipsae sibi pro arbitrii sui libertate ut agerent elegerunt, ex quibus sunt isti spiritus, qui inoperantur 'sapientiam huius mundi': verbi causa, ut sit propria quaedam energia ac virtus, quae inspirat poeticam, alia, quae geometriam, et ita quaeque singulas quasque huiusmodi artes disciplinasque commoveant.**

²³⁵ Vö. ISID. etym. II, 1, 1: **Rhetorica est bene dicendi scientia in civilibus quaestionibus, [eloquentia copia] ad persuadendum iusta et bona; diff. 153, 94, 34: Rhetorica est ratio dicendi, jurisperitorum scientia, quam oratores sequuntur.** Marius Victorinus az *Explanations in Ciceronis rhetoricam* I, 5-ben többször is **artificiosa eloquentiá**-nak nevezi.

a (maga felállította) szabályt, és **in rehtoria poemam et in poema rehtoriam agglomunt** (A IV, 7), jöllehet, ő maga sem tesz másként, hisz prózája bizony túlzás nélkül nevezhető **obscurá**-nak.

III. Leporia est ars quaedam locuplex atque amoenitatem mordacitatem-que in sua facia praeferens, mendacitatem tamen in sua internitate non devitat; non enim formidat maiorum metas excedere, nulla reprehensione confunditur (A IV, 8).

A sehol másutt nem említett *leporia* valamiképpen az írás felékesítésének tudománya, amely a cél érdekében kisebb-nagyobb csalásoktól sem riad vissza. Az efféle bocsánatos hazugságok körébe tartoznak például a kis-ázsiai *Lapidus* következő sorai: „**sol in occassu metitur maria**”, vagy „**ventus e terra roborum radices evellit altas**” (A IV, 8), vagyis a költői alakzatok, hasonlatok, metaforák. A *leporia* tehát, ha csak távolról is, de kapcsolatba hozható a donatusi *Ars maior* zárófejezeteinek (III. könyv) tartalmával, amelyek a Virgilius által egyébként teljes egészében mellőzött stílushibákat és költői alakzatokat tárgyalják (III, 4: *De metaplasmo*; III, 5: *De schematibus*).

IV. Gramma²³⁶ est litteraturae pervidatio, quae quasi quaedam totius lectionis semitula est; unde et a plerisque littera interpretatur legitera, quod est legendi itinerarium, cuius praeconizo et laudo utilitatem, quam omnis pene participat mundus (A IV, 9).

A *gramma(tika)* tudománya tehát mintegy bevezetőül szolgál magához az irodalomhoz, s mint ilyen, mérhetetlenül fontos. Ebben az esetben a terminus a hagyományoshoz közelítő értelemben szerepel;²³⁷ amennyiben az írás-olvasás megtanulását takarja. A szó eredeztetése a **legiterából** pedig a grammatikai irodalomban jóformán közhelyszámba megy.²³⁸ Nem így a következő:

²³⁶ A szó ebben a formában szerepel egy másik, Virgiliuséhoz igen közel álló nyelvtanban, az *Anonymus ad Cuimnanumban* is: **artes animi sunt philosophia, lex iuris scita, rethorica, gramma, astrologia, mussica, poema et reliqua, in quibus mens meditare solet** (1, li. 66).

²³⁷ Vö. ISID. etym. I, 5, 1: **Grammatica est scientia recte loquendi, et origo et fundamentum liberalium litterarum.**

²³⁸ Hogy csak néhány példát emeljünk ki a sok közül: Pompeius: *Commentum* (GL V) p. 98: **litterae dictae sunt hac ratione, quasi legiterae, quod legentibus iter praebeant; ibid.** 421, 2; 519, 2: **... ergo vel ideo dictae sunt litterae, vel ideo, quod legendo iterentur. Nam cum sint XXXIII ...;** Marius Victorinus: *Ars grammatica* 3, 1–2 (p. 67, 5–8): **Litteram quidam quid pu-**

V. **Dialecta est mordatrix omnium verborum quae legi dici ac scribi ab omnibus solent, exinterans quodammodo atque effibrans viscera sententiarum, medullas sensuum, venas fonorum, cuius auctores in omni pictura crocitant acriterque in reprehensionem omnium scribtorum rictu hiantes avidant** (A IV, 10).

A *dialekt(ik)a* tehát lényegében itt is a vitatkozás tudománya²³⁹, csakhogy szűkebb és kissé átvitt értelemben: képviselői szórszálhasogató nyelvőrök, akik a kákán is csomót keresve a legkisebb hibát is szóvá teszik. Elsősorban a szinonimák jelentésárnyalataira figyelnek, különbséget téve – nem is minden alap nélkül – a **non debet** és a **non oportet**, a **non potest fieri** és az **impossibile fieri**, a **volo** és a **cupio**²⁴⁰, a **praelium-pugna-certamen**²⁴¹, a **plebs** és a **populus**²⁴² és hasonlók között, amiért szofisztikusnak (vagyis **arguta**-nak) és

tant dictam? Quasi legiteram. Quare? Quod legenti iter praebeat. Quidam quid dixerunt? Leviteram. Quare? Quia levat ut iteretur, id est delectat iterum ut scribatur; ISID. etym. I, 3, 3: Litterae autem dictae quasi legiterae, quod iter legentibus praestent, vel quod in legendo iterentur; *ibid.* I, 15, 1: Et dicta littera quasi legitera, eo quod legentibus iter praebeat uel in legendo iteretur; Alcuinus: *Grammatica* 855, 1: – Saxo. Ut reor, littera est quasi legitera, quia legentibus iter praebet; *Ars Laureshamensis (Expositio in Donatum maiorem;* ed. B. Löfstedt, 1977) I, 149, 35: Dicta est autem littera quasi legitera, eo quod legentibus iter praebeat; uel a lituris, ut quibusdam placet, quod plerumque antiqui in ceratis tabulis scribere solebant litteras; uel etiam littera dicta est, eo quod in legendo iteretur: saepe enim in eodem nomine uel in eadem linea una eademque iteratur littera; Donatus orthographus (*Ars grammatica;* ed. J. Chittenden, 1982), De littera li. 1: DISCIPULUS. Quomodo sono diffinitur littera? MAGISTER. Ita Seregius diffiniuit: „Littera” dicta est quasi „legitera”, eo quod quasi legentibus „iter” ad legendum ostendit uel eo quod possit scripta deleri. (A Magister által említett Seregius Donatus tanítványával, Sergiusszal lehet azonos.)

²³⁹ Vö. ISID. etym. II, 22, 1: Dialectica est disciplina ad disserendas rerum causas inuenta; de tovább is magyarázza: Dialecticam et Rhetoricam Varro in nouem disciplinarum libris tali similitudine definiuit: „dialectica et Rhetorica est quod in manu hominis pugnus adstrictus et palma distensa: illa uerba contrahens, ista distendens” (II, 23, 1). És másutt (diff. 153, 94, 32): Dialectica est ratio siue regula disputandi, intellectum mentis acuens, ueraciter a falsis distinguens. Augustinus egyszerűen így fogalmaz (*De dialectica* I, 5, 2): dialectica est bene disputandi scientia.

²⁴⁰ Isidorus is különbséget tesz, bár másképpen (diff. 583–4, 67, 31): Inter volo, et opto, et cupio. Volo minus est quam opto, opto minus est quam cupio.

²⁴¹ Isidorus kicsit másként értelmezi: Bellum igitur est totum, pugna unius diei, proelium pars pugnae est (etym. XVIII, 1, 8); akárcsak az a bizonyos másik Cicero: Inter bellum et aciem et proelium et pugnam hoc interest, quod bellum indicitur, acies ordinatur, proelium committitur, pugna geritur, et quod acies tam ferri, quam oculorum (GRAMM. suppl. p. 285).

²⁴² Vö. ISID. diff. 445, 55, 21: Plebs a populo eo distat, quod populus est generalis univer-

sapidiosus-nak is nevezik, ami tulajdonképpen annyit tesz, mint okoskodás – a maga sava-borsával együtt.

**VI. Geometria est ars disciplinata, quae omnium herbarum graminum-
que experimentum enuntiat; unde et medicos hac fretos geometres
vocamus id est expertos herbarum (A IV, 11).**

A *geometria* tárgya még az előzőeknél is kevésbé kapcsolódik a megszokotthoz:²⁴³ gyógynövényekkel foglalkozik. Lehetséges volna, hogy egyszerűen ismét szerzőnk hiányos görög tudásában kell keresnünk a tévesztés okát? Nem tartom elképzelhetetlennek, hogy a „föld” szó kapcsán asszociált volna annak terményeire, de a „hiba” akár tudatos is lehetett: pusztá játék a szavakkal.²⁴⁴

**VII. Végezetül következék az asztronómia, quam mathesin Greci vocant,
quae astrorum omnium cursus liniasque ostendit, in qua arte temporum
signa et operum oportunitates intelleguntur.²⁴⁵**

Tehát sokkal inkább a mai asztrológiának felel meg, mintsem a csillagászatnak. Ezután felsorolja a (fentebb már említett) tizenkét csillagképet (**mon, mah, tonte, piron vel dameth, perfellea, belgalic, margaeth, lutamiron,**

sitas civium cum senioribus, plebs autem pars humilis et abjecta; illetve diff. 472, 58, 2: **Quod populus est universus cum senatu et civibus Romanis, plebs tantum vilior numerus.**

²⁴³ Vö. ISID. etym. III, praef.: **Geometria est disciplina magnitudinis et formarum; *ibid.* III, 10, 3: Nam geometria de terra et de mensura nuncupata est; illetve diff. 151, 94, 10: Geometria est disciplina magnitudinis, et figurarum notis lineamentisque propriis distincta, vel formis.** Cassiodorus is definiálja (inst. II, 3, 21; p. 131, li. 5): **geometria est disciplina magnitudinis immobilis et formarum,** a 6. caputban pedig részletesen tárgyalja (*ibid.* II, 6, 1; p. 150, li. 19): **Geometria latine dicitur terrae dimensio, quoniam per diversas formas ipsius disciplinae, ut nonnulli dicunt, primum Aegyptus dominis propriis fertur esse partitus; cuius disciplinae magistri mensores ante dicebantur.**

²⁴⁴ Érdekes egybeesés (?), hogy a 233. lábjegyzetben említett Gundissalinus a Geometria tárgyalásánál szintén az orvostudomány köréből merített hasonlattal él: **„sicut enim medicus solam caliditatem in herba querit, quamvis caliditas sine calore non sit, ita practica geometria solum longum, vel latum, vel spissum, vel curvum, vel rectum in materia querit non attendens, cuius solaris, sive cuius alterius accidentis sit”** (p. 104).

²⁴⁵ A IV, 12. De Bruyne így kommentálja a virgiliusi mondatot: **„Mathesis” signifie ici l’astrologie et la mantique. Plus tard on distingue mathesis (mathématique) et matisis (astrologie). „Scire facit mathesis sed divinare matisis”** (De Bruyne, 1946, 117). Az említetteknek túl összehasonlítás végett ajánlja még a következő helyeket is: Eurard de Bethune, *Graecismus* c.10, 210, (ed. Wrobel) 85, Johannes de Salisbury, *Polyc.* II, 18, (ed. Webb) 102.

taminon, raphaluth etc.), quibus omne humani generis ius gubernari putant, sicut Aemeri de muliere quadam infatua dicebat: „haec ideo patitur, quia in prima nocte qua uxoriata est mon cum belgalic cucurrerunt” (A IV, 11). Ez utóbbi véleménynel azonban, miszerint az emberek életét a csillagok irányítanak, jó keresztény módjára nyíltan szembehelyezkedik, hiszen azok is csupán teremtmények, a mindeneket egyedül kormányzó Isten alkotásai: **Sed quia stellas ex sese factas esse nulla ratio credi permittit, gubernari humani status iura et mores per astra credere nulli sensato fas est viro, sed putius per inmensam illam potentiam ex qua et stellae factae sunt omnium quoque hominum et tempora reguntur et opera, quam potentiam divinitatem et per hoc deum a culturae illius viris ac mulieribus vocari et invocari sepe videamus** (ibid.).

A szó hagyományos értelmezésére vegyük példának Cassiodorust: **astronomia est disciplina cursus caelestium siderum, quae figuras contemplatur omnes et habitudines stellarum circa se et circa terram indagabili ratione percurrit**²⁴⁶. Isidorus őt idézve helyesen tesz különbséget a tudomány és az áltudomány között: **Astronomia est disciplina, quae cursus caelestium siderumque figuras contemplatur omnes, et habitudines stellarum circa se et circa terram indagabili ratione percurrit;**²⁴⁷ **Superstitiosa uero est illa (sc. astrologia) quam mathematici sequuntur, qui in stellis auguriantur, quique etiam duodecim caeli signa per singula animae uel corporis membra disponunt, siderumque cursu natiuitates hominum et mores praedicare conantur.**²⁴⁸ A határvonalat a jóval később élő Hugo de Sancto Victore is meghúzza: **Mathematica autem doctrinalis scientia dicitur. mathesis enim quando t habet sine aspiratione, interpretatur uanitas, et significat superstitionem illorum, qui fata hominum in constellationibus ponunt. unde et huiusmodi mathematici appellati sunt. quando autem t habet aspiratum, doctrinam sonat.**²⁴⁹ Virgilius azonban a kettőből takarékosan egyet csinál: az egyik nevéhez a másik jelentését veszi.²⁵⁰

Az *Epitomák* hetes listájában feltűnő eltolódást figyelhetünk meg az iro-

²⁴⁶ CASSIOD. inst. II, 3, 6; p.11, li. 20.

²⁴⁷ Etym. II, 24, 15.

²⁴⁸ Etym. III, 27, 1–2

²⁴⁹ *Didascalicon* II, 3.

²⁵⁰ A két tudományt Gundissalinus szintén összekeveri: „unde Alfarabius dicit, quod astronomia est sciencia de significatione stellarum, quid scilicet stelle significant de eo, quod futurum est et de pluribus presentibus et de pluribus preteritis...” (p. 120); „Differt autem astronomia ab astrologia eo, quod illa est secundum rei veritatem, hec vero secundum opi-

dalomtudományok javára, ami természetesen nem véletlen. Túl azon, hogy szerzőnk korában a szabad művészetek egyetlen túlélője a grammatika maradt (így minden tudomány előszobájává lépett elő, hovatovább egymaga képviseli a filozófia egészét), a virgiliusi értelemben vett *Sapientia* – melynek kutatása valamennyi filozófus elsődleges célja – szoros kapcsolatban kell hogy álljon az írással, és ami innét már csak egy lépés, a Szentírással. Ha pedig így tekintjük rendszerét, máris érthetővé válik a számos, többé-kevésbé rejtett biblikus utalás is, melyeket fentebb tárgyaltunk. A felszín síkján ez az értelmezés akár helytálló is lehetne, ámde semmiképpen sem szabad megfeledkeznünk a mélyben elhelyezkedő szintekről, ahol a már tárgyalt biblikus allúziók mellett egy sajátos filozófia körvonalai is kirajzolódni látszanak.²⁵¹

5.2. De Sapientia

Magáról a bölcsességről nem csupán a negyedik Epitomában esik szó, hanem jóval hangsúlyosabb helyen, rögtön az első fejezetben is, amelynek címe épenséggel *De Sapientia*. Jóllehet, Donatus puritán módon mellőzi az effajta fellengzős nyitófejezeteket, a korabeli nyelvtanokat szokás volt hasonló bevezetéssel indítani, általában az *arsok* mibenlétét tárgyalva bennük,²⁵² amint Isidorus enciklopédiája is a *De disciplina et arte* című fejezettel kezdődik.

Sapientia autem ex sapore sic nominatur²⁵³ – kezdi Virgilius, és a ma-

nionem hominum” (p. 121); „supersticiosa vero est illa, quam mathematici secuntur, qui in stellis augurantur...” (ibid.). (Az utóbbi idézet forrása minden bizonnyal ISID. etym. III, 27, 1).

²⁵¹ Vivien Law egész monográfiát szentelt a kérdés vizsgálatának (1995), végül a pluralitás igényében határozva meg Virgilius üzenetét. Könyvében hatalmas mennyiségű adatot vonult fel, ezért a tulajdonképpeni mondanivalót helyenként csaknem ugyanolyan nehéz megtalálni a sorok között, mint címszereplőjének írása esetében. Mindazonáltal Virgilius és a bölcsességirodalom kapcsolatairól – ha nem értünk is vele mindenben egyet – nehezen lehetne nála többet mondani.

²⁵² *Alcuinus Grammaticájában* a Mester kérdésére, hogy vajon mivel kezdjék a beszélgetést, a diákok jellemző választ adnak (PL 101, col. 854, li. 31.): **Unde, domine magister, nisi a littera? – Magister. Bene arbitramini, si non philosophiae memoriam paulo prius fecissetis.**

²⁵³ Ez az etimológia elterjedtnek mondható a korai és kései középkori szerzőknél egyaránt, vö. ISID. etym. X, 2, 40: **Sapiens dictus a sapore; quia sicut gustus aptus est ad discretionem saporis ciborum, sic sapiens ad dinoscentiam rerum atque causarum; quod unumquodque dinoscat, atque sensu ueritatis discernat;** Bernardus Claraevallensis: *Sermo in epiphania Domini* 6 (ed. J. Leclercq et H.M. Rochais, 1970, vol. 6/1), p. 26, li. 10: **Septimum donum est Spiritus sapientiae, scilicet quidam internus sapor, ac suavissimus gustus;** Guillelmus de Sancto Theoderico, *De natura et dignitate amoris*, p. 112, li. 3 (ed. M. M. Davy, 1953): **Unde et a sapore sapientia;** Hugo de Sancto Victore, *De quinque septenis*, 3, p. 118, li. 256 (ed. R. Baron, 1969):

gyarázat: **quia sicut in corporis fit gustu, ita et in animae motu quidam sapor est, qui artium dulcedinem gustet, qui verborum sententiarumve vim discernat amara quaeque refutans, suavia vero consecrans.** A folytatás pedig: **Haec sapientia biformis est, aetrea telleaque, hoc est humilis et sublimis: humilis quidem, quae de humanis rebus tractat; sublimis vero quae ea quae supra hominem sunt internat ac pandit** (A I, 1).

Minthogy azonban tanácsos mindent alulról kezdeni, és így haladni lassanként felfelé – akár a melléknév fokozásánál –, szerzőnk sem ígéri, hogy nyomban az égi tudományok kifejtésével fogja kezdeni művét, hanem – betartva a sorrendet – az alapokkal: az Írás magyarázata helyett az írás tanításával, a grammatikával.

Az *Epistolae* kezdete hasonló, a már említett látomás elbeszélése után Virgilius tanítványához, *Iulius Germanus* diakónushoz fordul, aki valószínűleg kérdéseket intézett hozzá bizonyos magasabb rendű ismeretek tárgyában – **de huiusmodi quaestionibus mira dirigere** (B Praef. 2) –, ő azonban (talán nem értelve túl szabadon a szöveget) némi iróniával arra inti az ifjú diakónust, hogy a Szentírás borának és a filozófia patakocskájának kóstolgatása előtt nem ártana megismerkedni a tudományok tulajdonképpeni alapjával, a nyelvtannal sem. Ha arra gondolunk, hogy a latint a középkorban már tanulni kellett (főképpen az íreknél), teljesen jogosnak fogjuk találni a figyelmeztetést, hiszen hogyan tudna a szent szövegek jelentésének mélyére hatolni az, aki még a szófajok mibenlétével sincs tisztában?

Hogy magyarázatait minél világosabbá tegye, nyelvi jelenségek illusztrálása végett – elsősorban az *Epitomák* lapjain – Virgilius gyakran állítja elének az embert, az emberi avagy a látható világot.²⁵⁴ Így például a főnév eseteinek értelmezésekor: **Cassus sunt sex; quare? quia sex negotia homines agunt:**

Sapientia namque a sapore dicitur, cum mens gustu interne dulcedinis tacta totam se per desiderium intus colligit nec foris iam eneruiter in carnis uoluptatem dissoluitur, quia totum intus possidet in quo delectatur.

²⁵⁴ Az ember felépítése kapcsán Virgilius világképét részletesen elemzi V. Law (1995, 5. fejezet). Miután a megelőző fejezetekben kifejtette, hogy Virgilius írása tulajdonképpen az ún. „bölcsestégyirodalom” talaján áll, majd áttekintette a bölcsestégyre vonatkozó megjegyzéseket, szerzőnk emberképét teszi vizsgálatának tárgyává, nevezetesen a lélekről vallott felfogását. Mivel Virgilius a korában általánosnak tekinthető kettes felosztás (test–lélek, vö. A VII, 1) mellett helyet ad a hármas (test–lélek–szellem: **anima, spiridon**, vö. A II, 1), sőt az arisztotelészi négyes változatnak (test–lélek: **mens–ratio–intellectus**, vö. A IV, 13) is, akár eretnokséggel is vádolhatnánk, Law szerint azonban csupán Virgilius végletes nyitottságáról van szó, a pluralitás jegyében.

nominant generant dant accusant vocant auferunt; unde hii quoque casus hanc summam accipiunt (A V, 10).

Az igének szintén hat módja van. Vajon miért? A válasz: **secundum sex aetates vel tempora mundi sex modos verbi ponderatos a veteribus philosophis credunt et asserunt: sicut etiam tempora verborum trino ordine secundum visibilis mundi tempora permensi sunt** (B III, 19).

Előszeretettel hasonlítja a betűket magához az emberi testhez-lélekhez is: **nam sicut homo ex corpore constat et anima, ita et verbum ex lingua et voce** (A VII, 1) ... **Et sicut corpus per quinque sensus constat, ita scriptura per quinque litteras vocales, quae regnant in octo partibus orationum** (A XI, 7). Vagyis beszédünk legfontosabb eleme az öt magánhangzó. Ez rendben is volna, ám egy bizonyos, sztoikusnak kikiáltott *Cromas* számukat – az u levonása árán – négyre kívánja csökkenteni, s ezt az eredményt nem kevésbé mélyértelmű hasonlattal támasztja alá, mint: **quod iste intuebilis mundus quattuor constat elementis, terra scilicet igne aqua atque aere** (B III, 27).

Az előzőleg felsorolt, statikus jellegű leírások mellett Virgilius élettelibb, fantáziadúsabb párhuzamokat is megkockáztat: **Vidantur (sic!) autem mihi nominum et verborum adfinitates humanae genealogiae similitudinem habere, qua dicimus patrem et filium et nepotem pronepotemque: patris loco originale nomen habeto, ut glorificatio, pro filio verbum glorifico, pro nepote nomen primae positionis ex eodem verbo nasciens gloria, pro pronepote adiectum nomen ex praedicto nomine veniens, ut gloriosus gloriosa gloriosum** (A V, 14).

Másutt az emberi életkorok egymásra következését rokonítja a betűk szavakká, sorokká, végül értelmes mondatokká kapcsolódásával, majd így folytatja: **Et ut aliquid intimatius aperiam, littera mihi videtur humanae conditionis esse similis: sicut enim homo plasto et affla et quodam caelesti igne consistit, ita et littera suo corpore – hoc est figura arte ac dicione velut quisdam conpaginibus arctubusque – suffunta est, animam habens in sensu, spiridonem in superiore contemplatione** (A II, 1).

5.3. Mundus minor

Nem elégszik azonban meg csupán célzásokkal, egy helyen expressis verbis kijelenti, hogy az embert joggal nevezhetjük **mundus minor**-nak, mivel a környező világ valamennyi jegyét magában hordozza, majd röviden vázol egy

– *Sulpita* és *Istrius* névvel fémjelzett – makrokozmosz-mikrokozmosz²⁵⁵ elméletet:

Non immerito itaque praeceptores nostri et praecipue Sulpita atque Istrius hominem mundi minoris nomine censuerunt, quippe qui in semet ipso habet omnia, ex quibus mundus constat visibilis: terra enim in corpore et ignis in anima, aqua in rigiditate et aer in cogitamentorum velocitate accipitur, sol in splendore sapientiae, luna in incerto et instabili statu divitiarum iuventutisque, campus floridus in nobilitate virtutum et multitudinis planitia, montes in exaltatione generositatis, colles in successione hereditatis, valles in humiliatione tribulationis, ligna fructifera in fructibus largitatis, ligna sterilia et loca aspera et voragines imundae spinae quoque et tribuli in malis moribus avarisque hiatibus, serpentes et pecora in simplicitate atque prudentia, mare quoque undosum biluosumque in turbinosa cordis profunditate hominis et in ipsa ratione (A IV, 13).

A Nicolaus Cusanus által tökéletesített rendszer gyökereit a preszokratikus filozófusoknál kell keresnünk: már Püthagorasz vagy Empedoklész is feltételezett egyfajta közösséget, mely istennel és a többi teremtménnyel egyesít bennünket. Megtalálhatjuk az elmélet nyomait Platón egyik-másik dialógusában is,²⁵⁶ az első konkrét hivatkozást azonban Arisztotelésznél olvashatjuk, aki a *Physica* VIII. könyvében mások véleményét idézve használja a kifejezést²⁵⁷. Platón nyomán maga Cicero is kijelenti, hogy „az egész világon semmi sincs, ami ne lenne a mindenség része, a világot alkotó elemekben pedig – mint látjuk – van érzés és értelem”²⁵⁸, majd hosszasan fejtegeti, hogy miért is kell a tökéletes világnak lelkesnek lennie. A sztoikusok, illetve az újplatonikusok közvetítésével jutott el aztán a nézet a különböző gnosztikus vagy éppen miszticista

²⁵⁵ A kérdésről l. *The Encyclopedie of Philosophy* (ed. P. Edwards) V. 121–125, ill. H. Jonas: *The Gnostic Religion*. Boston 1963, 10. fejezet.

²⁵⁶ A legjobb lény „észt oltva a lélekbe s lelket a testbe építette fel a mindenséget, hogy oly művet alkosson, mely természeténél fogva a lehető legszebb és legjobb. Így tehát a valószínű okoskodás alapján azt kell állítani, hogy ez a világ valóban lelkes és eszes élőlénné lett az isten gondviselése folytán” (Timaios 30b. Ford. Kövendi Dénes. Budapest 1984.); „Ne mondjuk-e, hogy testünknek lelke van? – De mondhatjuk. – S honnan nyerné, ha nem volna lelke a világ testének is, melyben ugyanaz megvan, csakhogy sokkal szebben?” (Philéosz 30a. Ford. Péterfy Jenő. Budapest 1984).

²⁵⁷ „Ha ez lehetséges egy állat esetében, mi akadály, hogy ugyanaz valamennyivel megtörténjék? Miután ez történik a mikrokozmoszban, a makrokozmoszban ugyanígy lesz” (*Physica* VIII, 2).

²⁵⁸ Az istenek természete, II. könyv 11 (30). (Ford. *Havas László*). Budapest 1985.

irányzatokhoz is, akik – ahogy az orfikus meg a hermetikus írások is tanúsítják – szinte már közhelyként kezelték a világ lelkes mivoltának tanát.

A nézet a középkorban is tovább élt (sőt elmondhatjuk, hogy hatása elér egészen napjainkig), bár az egyházatyák mindig is húzódoztak tőle, legfeljebb retorikai közhelynek tekintették. Az arab filozófusok – elsősorban Joseph ibn-Zaddik – és követőik azonban előszeretettel építették be rendszerükbe, s a platóni világlelék egyre misztikusabb,²⁵⁹ ugyanakkor egyre mágikusabb értelmezések tárgya lett. Itt újra meg kell említenünk a Kabbalát, ahol szintén nagy szerepet kap a makro- és mikrokozmosz párhuzama, sőt – akárcsak szerzőnkél – néhol éppen nyelvészeti köntösbe bújtatva van jelen.

Nem tagadhatjuk, hogy Virgiliusra valamiképpen hatást kellett gyakorolniuk ezeknek az innen-onnan összeszedett, kissé miszticizáló, máskor tudományoskodó áramlatoknak, de azt hiszem, ezt a hatást eltúlozni és szerzőnket holmi ezoterikus társaság tagjának tartani éppoly veszélyes lenne. Valószínűbb, hogy mindezek a nézetek benne voltak a kor levegőjében, úgyhogy könnyen megérinthettek egy kifinomultabb érzékenységgel megáldott, a kuriózumok iránt érdeklődő, ám legfeljebb csak félművelt ifjú tudóspalántát, főképp, ha mesterei és az általa oly nagyra becsült tekintélyek is ebbe az irányba befolyásolták. Figyelmet érdemel azonban az a tény, hogy ezek az elemek túlnyomórészt a korábban keletkezett *Epitomák* lapjain jelennek meg, hogy azután átadják helyüket az *Epistolák*ban uralkodó keresztény tanoknak. Vagyis ezt a hatást inkább Virgilius pályájának első felére, az *Epitomae* megírásának idejére kell korlátoznunk, mert bár nyomait az *Epistolae* lapjain is felfedezhetjük, a makrokozmosz-mikrokozmosz elmélet vagy az obskúrus (kabbalisztikus?) szám- és betűmisztika jelenléte ott jóval kevésbé szignifikáns. A tartalom mélyebb szintjein átadja helyét a biblikus, sőt, bátran mondhatjuk, a keresztény tanoknak, melyek át- meg átszövik, sőt a Bárány menyegzőjét megjelenítő látomás meg a záró *ludusok* trónon ülő „Szentháromság, egy igaz Istenének” képében mintegy keretbe foglalják a nyolc levelet.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha mindebből azt a következte-

²⁵⁹ Platón nyomdokain haladt a chartres-i iskola illusztris képviselője, a XII–XIII. századi Tours-i Bernhard Silvestris is. Fő műve, a Boethius és Martianus Capella nyomdokain írt *De universitate mundi* két könyvből áll: az egyik a *Megacosmus*, a másik pedig a *Microcosmus* címet viseli. A világot a pogány mítoszok alakjaival népesítette be, a platóni világlelket pedig a harmadik isteni személyvel azonosította. A Bernhard által megkezdett úton haladt Lille-i Alanus is, a *doctor universalis*, akinek írásait – különösen a *Planctus Naturae*-t és a hét szabad művészetet tárgyaló *Anticlaudianust* – szintén a makro- mikrokozmosz eszméje hatja át. Módszere Virgiliushoz hasonlít, amennyiben ontológiai tartalmakat olykor grammatikai hasonlatok segítségével világít meg.

tést vonjuk le, hogy a különlegesre, misztikusra oly fogékony Virgilius mély megtérési folyamaton ment keresztül, s érettebb fejjel, a keresztény hit igazságában megnyugodva immár nem tekintgetett hátrafelé, hisz „*aki az eke szarvára teszi kezét és hátrafelé néz, nem alkalmas az Isten országára*”²⁶⁰. Tanítványként szívesen hallgatott bármit, amiben a bölcsesség bármely kis szeletét felfedezni vélte (mint ahogyan ma is keresi az Igazságot minden nyitott szívű és eszű fiatal), de amikor már maga is mesterként oktatott, az igaz Bölcsesség borát másféle itallal nem vegyítette. Miért ne tételezhetnénk fel akár azt, hogy szerzőnk zsidó közegeből indult (hiszen az atyák törvényeire az *Epitomákban* feltűnően gyakran utal), később azonban keresztény hitre tért, sőt annak legalább olyan buzgó védelmezője és hirdetője lett, mint amilyen elszánt apostola a latin nyelvnek?

És hogy miért választotta mindehhez a paródia kereteit (mert a mű szatirikus voltát mi sem tagadhatjuk), azon cseppet se csodálkozunk, csak próbáljuk a korabeli olvasó helyébe képzelni magunkat: a mythographus Fulgentius *Aeneis*-magyarázatára vagy az *Ecbasis cuiusdam captivi per tropologiam* című, allegorikus X. századi állateposzra gondolva rögtön meg fogjuk érteni, hogy a középkori ember számára egészen máshol voltak a határok tabu és szentség, blaszfémia és jóízű nevetés között.

²⁶⁰ Lk 9, 62.

6. VETERES ROMANAE ELOQUENTIAE DOCTORES

6.1. Primus igitur fuit quidam senex Donatus

A mélyebb tartalmak, misztikus és ezoterikus adalékok mellett azonban nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy tulajdonképpen két grammatikával állunk szemben. Dolgozatunk elején már utaltunk a két írás Donatus-kommentár jellegére, hasonlítsuk össze ezért most részletesen is a két *Ars*ot a két virgiliusi munkával. Táblázatba foglalva a meg(nem)felelések jól láthatóak. (Az arab számok a caputot, a rómaiak a nagy fejezetet jelölik.)

Donatus: <i>Ars maior</i>	Virgilius: <i>Epitomae</i>	Donatus: <i>Ars minor</i>	Virgilius: <i>Epistolae</i>
I. 1. <i>De voce</i>	I. <i>De Sapientia</i>		<i>Praefatio</i>
2. <i>De littera</i>	II. <i>De littera</i>		
3. <i>De syllaba</i>	III. <i>De syllabis</i>		
4. <i>De pedibus</i>	IV. <i>De metrorum compositione</i>		
5. <i>De tonis</i>			
6. <i>De posituris</i>			
II. 1. <i>De partibus orationis</i>		De partibus orationis	
2. <i>DE NOMINE</i>	V. <i>DE NOMINE</i>	1. <i>DE NOMINE</i>	I. <i>DE NOMINE</i>
3. <i>qualitas</i> ;	2–4. <i>qualitas</i> ;	<i>qualitas</i> ;	
4. <i>comparatio</i> ;	5. <i>comparatio</i> ;	<i>conparatio</i> ;	
5. <i>genus</i> ;	6. <i>genus</i> ;	<i>genus</i> ;	
6. <i>numerus</i> ;	7. <i>numerus</i> ;	<i>numerus</i> ;	
7. <i>figura</i> ;	8. <i>figura</i> ;	<i>figura</i> ;	
8. <i>casus</i> ;	10. <i>casus</i> ;	<i>casus</i>	1–5. <i>nominativus</i> ; 6–10. <i>genitivus</i> ; 11. <i>dativus</i> ; 12. <i>pluralis dativus et ablativus</i> ; 13. <i>accusativus</i>

9. Ablativusi végződéssek;			
10. kivételek.	11–13: kivételek;		
	14: <i>originalia</i> ;		
	15: szinonimák.		
11. <i>DE PRONOMINE</i> <i>qualitas:</i> <i>finita / infinita</i> <i>etc.</i> <i>genus</i> <i>numerus</i> <i>figura</i> <i>persona</i> <i>casus</i> <i>articulus.</i>	VI. <i>DE PRONOMINE</i> 3., 4. <i>nota / ignota</i> 2. <i>genus / persona</i> 3. <i>conpositiones</i> 4. <i>defectiva</i> 6. <i>articulus</i> 7. <i>quantitatis etc.</i>	2. <i>DE PRONOMINE</i> <i>qualitas:</i> <i>finita / infinita</i> <i>genus</i> <i>numerus</i> <i>figura</i> <i>persona</i> <i>casus</i> <i>articulus.</i>	II. <i>DE PRONOMINE</i> 2–4. <i>finita: ego</i> 6. <i>min. quamfin.: iste</i> 5. <i>possessiva</i> 7. <i>alius</i> 5. <i>conpositiones</i> 8–11. <i>defectiva etc.</i> 12. <i>articulus</i> 15. <i>adiecta</i> 16. <i>geminata.</i>
12. <i>DE VERBO</i>	VII. <i>DE VERBI QUALITATE</i> ; VIII. <i>DE ACCIDENTIBUS VERBI SEX ALIIS</i>	3. <i>DE VERBO</i>	III. <i>DE VERBO</i>

<i>qualitas: modi:</i> <i>indicativus sive</i> <i>pronuntiativus,</i> <i>imperativus,</i> <i>promissivus</i> <i>(non accipit),</i> <i>optativus,</i> <i>coniunctivus,</i> <i>infinitivus,</i> <i>impersonalis.</i> formae: <i>perfecta,</i> <i>meditativa,</i>	VII. modus: 3. <i>indicativus sive</i> <i>rectus;</i> 3. <i>imperativus.</i> VIII. 8. <i>promissivus</i> <i>(non accipit)</i> 4. <i>optativus;</i> 5. <i>coninctivus;</i> 6. <i>infinitivus;</i> 7. <i>impersonalis.</i> 8. formae: <i>perfecta,</i> <i>meditativa.</i>	<i>qualitas: modi:</i> <i>indicativus;</i> <i>imperativus;</i> <i>optativus;</i> <i>coniunctivus;</i> <i>infinitivus;</i> <i>impersonalis</i> formae: <i>perfecta;</i> <i>meditativa;</i>	19–24. moderatio: 22. <i>indicativus</i> 20. <i>imperativus;</i> 23. <i>optativus;</i> 24. <i>coniunctativus.</i> 21. <i>infinitivus;</i> 22. <i>impersonalis;</i> 7–13. formatio: 13. <i>meditativa</i> <i>(promissiva,</i> <i>voluntativa);</i> 7–8. <i>frequentativa</i> <i>(adiectiva);</i> 9–12. <i>inchogativa</i> <i>(defectiva);</i> 31. <i>inchogatio.</i>
<i>frequentativa,</i> <i>inchoativa.</i>	<i>frequentativa,</i> <i>inchogativa.</i>	<i>frequentativa;</i> <i>inchoativa</i>	
coniugatio: tres (a, e, i)	VIII. 1–2. coniu- gatio: tres (a, e, i)	coniugatio: 1., 2., 3.	14–18. <i>ordinatio</i> (coniugatio): 3–6
genus sive <i>significatio: activa,</i> <i>passiva, neutra,</i> <i>deponentia,</i> <i>communia;</i> <i>inaequalia;</i> <i>incerta.</i>	6–7. significatio (genus): <i>activa;</i> <i>neutra; passiva;</i> <i>deponentia;</i> <i>communia;</i> <i>commixtum.</i>	genus: <i>activa,</i> <i>passiva, neutra,</i> <i>deponentia,</i> <i>communia;</i>	(26. significationes: quinque)
numerus: sing. et plur.	3. numerus: duo	numerus (duplex)	26–27. annu- meratio: 22 <i>species</i>
figura: simplex et composita	4. figura: simplex et composita	figura: simplex et composita	25. subfiguratio: simplex et composita

<i>tempus</i> : praesens, praeteritum, futurum	8. <i>tempus</i> : praesens, praeteritum, futurum	<i>tempus</i> : praesens, praeteritum, futurum; in decl.: praes.; praet. impf., praet. perf., praet. plusquamperf.; fut.	(27. <i>tempus</i> : ternum)
<i>persona</i> : I., II., III.	5. <i>persona</i> : I., II., III.	<i>persona</i> : I., II., III.	(27. <i>persona</i> : terna)
<i>Verba defectiva</i>	9–10. <i>defectiva</i>		
			28. <i>inmotatio</i> : <i>per litteras;</i> <i>per sonos;</i> <i>per sensus;</i> <i>per figuras;</i> <i>per tempora.</i>
			29. <i>indagatio</i> : <i>in coniugatione;</i> <i>in declinatione;</i> <i>in metro.</i>
			30. <i>affirmatio</i>
			32. <i>praelatio</i> : <i>in modis;</i>
			33. <i>declinatio.</i>
	IX. <i>De reliquis partibus orationis:</i>		
13. <i>DE ADVERBIO significatio, (ex quo nasci) comparatio, figura.</i>	1–3. <i>ADVERBIUM multiformis species, origo</i>	4. <i>DE ADVERBIO significatio, comparatio, figura.</i>	IV. <i>DE ADVERBIO 3. signif. (multimoda) 1. 4–7. ex quo nasci?</i>

14. DE PARTI-CIPIO <i>genus;</i> <i>casus;</i> <i>tempus;</i> <i>significatio;</i> <i>numerus;</i> <i>figura.</i>	4–5. PARTI-CIPIUM <i>gerendi vel typici</i> <i>verba;</i> <i>coniug.</i> <i>periphrastica.</i>	5. DE PARTI-CIPIO <i>genus;</i> <i>casus;</i> <i>tempus;</i> <i>significatio;</i> <i>numerus;</i> <i>figura.</i>	V. DE PARTI-CIPIO 2. <i>casus;</i> 3. <i>genus,</i> <i>significatio;</i> 4. <i>igeti használat;</i> 5–6. <i>comparatio;</i> 7–10. <i>quaestiones.</i>
15. DE CONI-UNCTIONE <i>potestas</i> (<i>copulativae,</i> <i>disiunctivae,</i> <i>expletivae,</i> <i>causales,</i> <i>rationales</i>); <i>figura</i> <i>ordo</i>	6–7. DE CONI-UNCTIONE 6. <i>quinque species:</i> <i>copulativae,</i> <i>disiunctivae,</i> <i>expletivae,</i> <i>causales,</i> <i>rationales;</i> 7. <i>ordo</i>	6. DE CONI-UNCTIONE <i>potestas</i> (<i>copulativae;</i> <i>disiunctivae;</i> <i>expletivae;</i> <i>causales;</i> <i>rationales</i>); <i>figura</i> <i>ordo</i> (<i>praepos.;</i> <i>subiunct.;</i> <i>communes</i>)	VI. DE CONI-UNCTIONE 1. <i>potestas</i> (<i>sepe motatur</i>): <i>copulativae;</i> 2. <i>explet. (discret.);</i> <i>conplect.</i> (<i>caus. rati.</i>); <i>iterativae;</i> 3. <i>causales;</i> <i>rationales;</i> <i>adsimilativae;</i> <i>participes;</i> <i>revelativae.</i> 4. <i>praepos. /</i> <i>subiunct. /</i> <i>communes /</i> <i>nullius.</i>
16. DE PRAE-POSITIONE <i>casus</i> (<i>acc., abl.</i>)	8. DE PRAE-POSITIONE <i>casus,</i> (<i>sed pro</i> <i>invicem plerumque</i> <i>motantur</i>)	7. DE PRAE-POSITIONE <i>casus</i> (<i>acc., abl.</i>)	VII. DE PRAE-POSITIONE <i>casus,</i> (<i>sed ex quarto</i> <i>philosophicae</i> <i>Latinitatis genere</i>)

17. DE INTER-IECTIONE significatio (metuentis, optantis, dolentis, laetantis etc.)	9. DE INTER-IECTIONE significatio (sed praetermittit)	8. DE INTER-IECTIONE significatio (laetitia, dolor, admiratio, metus etc.)	VIII. 1. DE INTER-IECTIONE significatio (gloriandi, laetandi, clamandi, festinandi, laborandi, mirandi, suadendi, gemendi, lugendi, dolendi etc.)
III. 1. De barbarismo; 2. De soloecismo; 3. De ceteris vitiis; 4. De metaplasmo;	X. De scinderatione fonorum;		
5. De schematibus.	XI. De cognationibus etymologiae aliorum nominum;		
	XV. De catalogo grammaticorum.		VIII. 2. Ludi philosophorum.

A valószínűleg korábban keletkezett *Epitomák* hűségesebben követik az *Ars maior* szerkezetét, míg a „grammaire dramatisée”-ként²⁶¹ emlegetett *Episztolák*, noha az egyes darabok címei megegyeznek Donatus *Ars minor*jának fejezetcímeivel, azok tartalmától igen messzire esnek. Virgilius itt a nyelvtani kategóriák terén is új fogalmakat vezet be, új módszereket alkalmaz.

A névszó tárgyalása során például az *Episztolák*ban nem annak hagyományos járulékaik szerint halad (noha az V. Epitomában még így járt el), hanem esetről esetre. Ennél is különösebbek azonban az ige „részei” a III. Episztolában, amelyek olykor nem is hasonlítanak a hagyományos aspektusokhoz. Maga Virgilius is szükségesnek tartja a magyarázkodást, aminek a levél elején két hosszú fejezetet szentel, a következő zárással: **a plerisque tamen doctoribus non pars orationis, sed XII partes haberi creduntur, quas per numerum explicare, quia proferre coepimus, necesse habemus** (B III, 2) – vagyis: ha

²⁶¹ Vö. Law, 1995, 2.

már egyszer belekezdünk, fejezzük is be, bármily megbotrántoztató is, amit mondunk. De a többi szófaj esetében is jellemző, hogy a kategóriákat átnevezi, összevonja, megváltoztatja, jóformán felismerhetetlenné teszi, úgyhogy nem csak az eredetitől, de még saját korábbi írásától is jócskán eltávolodik. Donatusszal ellentétben az elemi tudnivalókra alig-alig tér ki, csupán azokat a kérdéseket tárgyalja, amelyeket nehézségük miatt figyelemreméltónak tart. Nem mondhatjuk tehát, hogy közvetlen forrása Donatus volt, de azt sem, hogy Sevillai Isidorus. Akkor hát kiktől tanult, kiktől idézett, kikre hivatkozott?

6.2. Ex veterum auctoritate

Miután oly sokat beszéltünk már róluk, nem halogathatjuk tovább, hogy ne szóljunk részletesebben is a Virgilius által idézett tekintélyekről. Szerzőnkre általában jellemző, hogy véleményét más szájába adja, a vitákat nem dönti el, csupán felsorakoztatja az egymásnak ellentmondó nézeteket. **Multi dicunt, alii dicunt** – mondja szerényen félreállva. Ha netán mégis megkockáztat egy döntést, azt vagy az isteni *Aeneas* válaszaként állítja elénk²⁶², vagy bizonyítékkul legfeljebb a szavát adja²⁶³. Magát az eljárást is *Aeneas*tól tanulhatta, aki egy helyen szintén állítólagos mestere, *Iulius* tekintélye mögé bújik: **et ne sui ipsius promere sententiam videretur, a quodam se sene Iulio doctore didicisse asserebat** (B IV, 4), még a látszatát is el akarván kerülni annak, hogy esetleg saját véleményét hangoztatja.

Két írásában összesen vagy kilencven szerzőt idéz, jó néhányukat többször is, de a legtöbbször természetesen mesterét, *Aeneas*t – már az is jellemző a szerző fonák gondolkodására, hogy épp így nevezi tanítóját. Különös módon azonban az *Epistolae* egy helyén a trójai harcos alakja is felbukkan, méghozzá éppen névrokona társaságában: **sicuti Aeneas rethorum et grammaticorum poetarumque peritissimus doctor, Aeneam Troeae bellatorem laudans ... inquit** (B II, 11). Érdekes az is, hogy a grammatikusok katalógusában (A XV), ahol tizenkét személyt említ, *Aeneas* nem szerepel, ahogyan a számos tekintély

²⁶² Jól példázza az elmondottakat a középfokról szóló következő mondat: ... **aliis hoc contentibus, quod utrumque recipiat cassum, aliis autem diffitentibus quod absque singulari ablative aliquem habeat cassum, cui rite serviat. Ego Aeneam, quem falli in nulla erat possibile ratione, sequens confidenter assero quod comparativus gradus utriusque numeri cassui ablative rectissime serviat** (A V, 5).

²⁶³ Például itt: **Spondeo quidem me etiam palam omnibus peritis orbis professurum quod adverbia ex participiis indubitanter veniant...** (B IV, 6).

közül sokan mások sem, ellenben találunk olyan neveket, amelyek viselőit a két mű egyéb pontjain hiába keresnénk. Ki tehát ez a tizenkettő? Az öreg *Donatus*; az ő hallgatója, a trójai *Virgilius*; tanítványa, az ázsiai *Virgilius*; *Virgilius Maro* (a szerző); *Primogenus* Kappadokiából; a spanyol *Estrius*; *Gregorius* Egyiptomból; a nikomédiai *Balapsidus*; a három *Vulcanus* (az arab, az indiai meg az afrikai) és végül *Martulis*, *Virgilius* bácsikája. Már a helynevek is sokatmondóak: szántszándékkal helyezi őket a lehető legtávolabbi területekre? Esetleg ezzel is azt szeretné sugallni, hogy a Bölcsesség nem ismer határokat, sem szó szerint, sem képletesen? Jobban megvizsgálva észrevevesszük, hogy az említett földrajzi nevek India kivételével a Római Birodalom határprovinciáit jelölik, vagyis szépen sorban végighalad az egész akkor ismert világ kultúrterületein.

A tulajdonképpeni grammatikusok mellett számos „természettudóst” ismerhetünk meg az *Epitomákból* és az *Episztolákból*. *Sulpia és Istrius* a makro- és mikrokozmosz tanáról írtak (vö. A IV, 13), *Gergesus* égi jelenségekről (vö. A IV, 3), a germán *Sagillius* az árapályjelenségről (vö. A IV, 5), *Primogenus* a holdhónapok számításáról (vö. A XV, 4), *Quintilianus* mint komputista áll előtünk (vö. B II, 9), *Galbarius* a teremtett világról adott ki művet (vö. B V, 4), a nikomédiai *Balapsidusban* „törvénykönyveink” latinra fordítóját tisztelhetjük (vö. A XV, 7), *Glengus* az istenekről beszélt (vö. B VII, 2), *Plastus* a négy elemről (vö. B III, 27), az ázsiai *Virgilius* az ember teremtéséről (vö. B II, 3), az afrikai *Originis* az ember állapotáról (vö. B III, 5), de maga *Virgilius* is írt a világ teremtéséről a pogányok ellenében (vö. B VII, 4). A művek elsősorban a teremtésről és a természetről, vagyis a teremtett világról szólnak, és csak másodsorban grammatikáról. Hallhatunk azonban kifejezetten nyelvtani munkákról is, érdekes módon főleg olyanokról, amelyek egy adott kérdést tárgyalnak igen nagy terjedelemben, mint *Aeneas* tíz könyve a névszóról (vö. A V, 1), vagy ugyancsak az ő műve **de omnium artium virtute** (vö. B V, 1), illetve *Reginus Cornilius* igen elegáns kötete az ige helyzetéről (vö. B III, 5). Nem hiányoznak azonban a történeti jellegű alkotások sem, amilyen *Aeneas* könnyfakasztó elbeszélése a mithridatészi háború történetéről (vö. A X, 9), egy bizonyos *Andreas* írása *Pyrrhos*ról (vö. B VII, 4), *Galbungus* könyve a híres római hadvezérekről és katonákról (vö. B III, 21), az egyiptomi *Gregorius* háromzei könyve a görög történelemről (vö. A XV, 6), illetve az ázsiai *Virgilius* görög nyelven írott műve öt kötetben, a király helyzetéről (vö. B III, 21).

6.3. Doctores discentesque

Az idézett tekintélyeket csoportosíthatjuk aszerint is, hogy Virgiliushoz képest mikor éltek és alkottak. Hajdanvolt mestereknek tűnnek: *Aemerius*, a három *Vulcanus* (*Aeneas* mesterei, aki műveiket azután latinra fordította), *Iulius*, akire *Aeneas* hivatkozik, a sztoikus *Cromas*, *Donatus senex*, az argoszi *Felix Alexander*, a görög tudós *Gregorius*, *Homerus*, *Martulus*, Virgilius nagyapja, az afrikai *Originis*, a zsidó *Sufphonias*, *Tarquinius*, a jós, meg a trójai *Virgilius*, *Donatus senex* tanítványa, illetve az ázsiai *Virgilius* mestere. Virgilius mesterei a következők: mindenekelőtt *Aeneas*, azután az ázsiai *Virgilius* (ő tanította írni)²⁶⁴, *Reginus Cornilius* (Virgiliust *Iulianus* fiaival, *Donatussal* meg *Donnal* együtt oktatta²⁶⁵), *Gratianus* (nála tíz évig tanult)²⁶⁶ meg az athéni *Lupus Christianus*, akit Virgilius a rendhagyó igékről kérdezett²⁶⁷. Tisztelettel említi még *Cicero* (*Sarricius* fia), *Galbungus* és ellenfele, *Terrentius*, a fordító *Balapsidus*, a szónok *Cato* és *Aemilius*, *Sulpita*, a történetíró *Estrius*, *Fassica*, *Glengus* (*Sarbon* fia), *Iulianus* (*Donatus* meg *Don* atyja), *Lucius*, *Maevius*, a spanyol *Mitterius*, az athéni *Originis*, *Primogenus*, *Quintilianus* komputista, *Regulus Cappadocus*, *Sedulus Romanus*, *Ursinus* és *Varro* nevét.

Szerzőnknek azonban tanítványai is voltak, méghozzá *Iulius Germanus* diakónus, egy újabb *Donatus*, az afrikai *Fabianus* és *Galbarius*. Kortársai lehetnek még *Galirius* grammatikus, *Donatus*, *Don*, *Asperius*, *Maximianus* (*Glengus* fia), *Hilarius* (*Lucanus* testvére), *Honoratus*, *Horatius*, *Latomius*, *Lucanus*, *Maceronto*, *Sagillius*, *Serenus*, *Servilius*, *Terrentius* (*Terrentius* fia), valamint *Vitellius*.

Feltűnő, hogy tanítványairól kizárólag az *Episztolák* lapjain tesz említést, ezért joggal feltételezhetjük, hogy a korábban keletkezett *Epitomákat* még diákként írta, mesterei tanítását jegyzetelve, kivonatolva a maga egyéni módján (ezért a címválasztás), míg az *Episztolákat* – amint a Praefatióban maga is leírja – tanítványa, *Julius Germanus* kérésére állította össze, amikor megöregedvén immár maga is nagy tekintélyű mesternek számított.

²⁶⁴ Vö. A XV, 3.

²⁶⁵ ... docuit pleno rehtoricam mense artem et alio poeticam et decem reliquis grammaticam, et ita anno in convictu ipsius scolari diei noctisque ussu transacto quasi culmen quoddam omni discipulatu nostro quo ad magisterium summum perveniremus ... (B III, 2).

²⁶⁶ Sed ego Gratiano magistro fretus, cuius in scola decim annos feci ... (A VIII, 6).

²⁶⁷ Vö. B III, 15.

6.4. Gurgo fugax

Különös, hogy vajon miért nem visel valamennyi idézett szerző klasszikus nevet? Hogy kerül ebbe az előkelő társaságba egy *Galbungus* vagy egy *Galbarius*? Számos másikkal együtt ez a kérdés is válaszra vár még. A nem álnévnek tűnő nevek, mint a 2.5. fejezetben már említettük, többnyire levezethetők óir gyökökből, amit talán azzal magyarázhatunk, hogy Virgilius kortársai között nyilván voltak olyanok is, akik eredeti nevüket megtartva nem csatlakoztak ehhez a bohókás tudós társasághoz sőt, inkább szemben álltak velük. Ezt bizonyítaná, hogy *Galbungus* például rendszerint ellentétes nézeteket vall, mint *Terrentius*. Ellene mond azonban az, hogy Virgilius *Galbungust* is biztos tekintélyként idézi,²⁶⁸ sőt állítása szerint iskoláját is látogatta,²⁶⁹ bár ez a tény szerzőnk egyéniségének nyitottságával is magyarázható. Azt persze mondanunk sem kell, hogy az ismerősként csengő klasszikus nevek sem a jól ismert szerzőket takarják. Mi tehát a valószínűbb? Hogy valóban létező személyek használták őket álnévként (ahogyan néhány évszázaddal később Nagy Károly udvarában Alcuinus körének tagjai tették), vagy hogy valamennyiüket, műveik címeivel és részleteivel, így a számos gondosan megszerkesztett verssel együtt Virgilius találta volna ki? Ha ez utóbbi feltételezés mellett foglalkunk állást, úgy a grammatikust valóban egyedülálló, de elszigetelt zseninek kell tartanunk, aki fantáziájával és tehetségével bizony jócskán megelőzte korát. A másik lehetőség mellett szól azonban az, hogy ha nem is sokat, de egy-két alakot talán mégiscsak be lehet azonosítani a számos név közül.

A grammatikus *Terrentius Sedulius Scotus* egyik írásában is feltűnik,²⁷⁰ s a Keil-féle *Grammatici Latini* VIII. kötetének 132–134. oldalán is szerepel egy bizonyos Terentius, *Differentiae* címet viselő szójegyzékével, amelyben hasonló alakú igéket különböztet meg egymástól. Létezik egy rokon jellegű írás bizonyos *Cicero* neve alatt is, a *Differentiae sermonum (Ciceronis)*, melyet a *Grammatici Latini* supplementum kötetének 275–290. oldalán olvashatunk.²⁷¹ Mindkettő tartalmaz olyan meghatározásokat, amelyek Virgiliusnál is szerepelnek. Lehetséges azonban, hogy a kivonatolók szintén az *Epitomae*

²⁶⁸ *Galbungus, quem nulla ratio sciendae componendaeque Latinitatis potuit praeterire* – írja róla elismerőleg a B III, 21.-ben.

²⁶⁹ Vö. A VIII, 2.

²⁷⁰ *Terrentius grammaticus cum autem inquit fuissemus ego et eutex in scola prisciani sic ait nobis: o Theophile uos qualitatem unusquisque sui nominis et doctorum uestrorum exprimit* (*In Eutychem* p. 87, li. 15; ed. B. Löfstedt, 1977).

²⁷¹ In cod. Bern. 178 *hic est titulus: DIFFERENTIAS CICERONIS*.

vagy az *Epistolae* lapjain találkoztak ezekkel, és nem *Terentius* vagy *Cicero* munkáiban, sőt az sem kizárt, hogy a két tekintély is csupán megalkotójuk írásából lépett elő és kelt önálló életre, ha csak néhány sor erejéig is. A Virgiliusnál szereplő tekintéllyel azonos lehet viszont a Beda *De natura rerum*-ához írott, X. századi *Byrhtferth-i kommentárban* említett Horatius²⁷², akiről a következő összefüggésben esik szó: **Denique apud Britanniam insulam septentrionalem decem et octo dies sunt continui singulis annis sine nocte tempore noctis. Hinc Horatius divitem lucis eam esse dicit.**²⁷³ Bár 815. körülre szokás datálni, de a számos szó szerinti egyezés és Virgilius nevének sűrű emlegetése láttán talán nem túl merész ötlet a *Donatus orthographus* című munka²⁷⁴ szerzőjét viszont Virgilius hasonló nevű tanítványával azonosítani. (Az *Epitomák* és az *Episztolák* lapjain vagy öt *Donatus* szerepel, de a többiek mind vagy a szerző korosztályába tartoznak, vagy idősebbek nála, ily módon tanítására sem hivatkozhatnának.) Az egyetlen, akiről teljes bizonyossággal elmondható, hogy valóban létezett és alkotott, a *Glengus* követőjének mondott *Asper*²⁷⁵, aki – a szöveggörnyezetből legalábbis ez derül ki –, szerzőnk kortársa lehetett. Maga a *Glengus* név szintén előbukkan egy másik, Virgiliusszal valószínűleg azonos időben élt szerző, Aldhelm egyik levelében, kicsit más alakban. Az *Episztolákban* olvashatunk egy neki tulajdonított verssort is (**illud Glengi): Gurgo fugax fambulo dignus est**²⁷⁶, amelyhez nagyon hasonló idézetet találunk Aldhelm levelében:²⁷⁷ **si vero quippiam, incita suppeditante**

²⁷² C. 10. p. 7.

²⁷³ Említi Manitius 1911, II, 705.

²⁷⁴ *Ars grammatica*. Ed. J. Chittenden, 1982.

²⁷⁵ Vö. A I, 3. Asper létező személy, sőt, e néven három grammatikust is ismerünk. Az első-ről és másodikról a következőket olvashatjuk (GL V, 527): **Asper grammaticus civis Romanus tempore Antonini philosophi fuit imperante Augusto, de quo Iulius Capitolinus hoc ait, 'usus est praeterea quotidianis grammaticis Latinis Trosio Aspro et Polono et Euthochio Proculo'. Fuit et alter Asper, qui minor appellatus est, paulo post Hieronymum. Cum Paulo diacono et grammatico in uno codice vetustissimo inveni** (*cod. Vatic.* 1492). A harmadik Asper grammatikáját a GRAMM. suppl. (*Anecdota Helvetica*, ed. H. Hagen. Lipsiae 1870.) 39–61. oldalán olvashatjuk. Valószínűleg inzularis szerző, példái erősen egyházi jellegűek. Bizonyára ő Virgilius Asperiusa. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy ha netán mégsem ő, hanem a második, „nem sokkal Jeromos után élt” Asper minor lenne a „mi emberünk”, akkor Virgilius korai datálásának hívei gázdagodnának újabb bizonyítékkal.)

²⁷⁶ Nagyjából annyit tesz, mint „a megfutamodó szószátyár nem ér többet a dadogónál”.

²⁷⁷ *Epistola ad Efridum* (MGH Ant. 15, 493, 16). A szöveggörnyezet a következő: „**Neu tamen haec philosophando Scotticos sciolos, quorum gemmato tua sagacitas dogmatum favo aliquantisper abusa est, sugillare a quoquam autumer, quippe cum satagerem praeconium cudens affabiliter texere nostrorum, non sugillationem ridiculose cachinnans rumigerare**

garrula, frontose convincitur pagina prompsisse, ut versidicus ait, „Digna fiat, fante Glingio: gurgo fugax fambuló” (B II, 1)²⁷⁸. Hogy Aldhelm és Virgilius írása között milyen kapcsolat állt fenn, kérdéses. Lehet, hogy a 673. és 690. között Angliában alkotó Aldhelm közvetlenül Virgilius sorát parafrázálta, de az sem kizárt, hogy közös forrásból merítettek, melyet Aldhelm pontosabban, Virgilius – jellemző módon – lazábban idéz. Lejay²⁷⁹ megpróbálta ezt a közös forrást helyreállítani, méghozzá a következőképpen:

Dignus, fante Glengo, gurgo fugax fambulost.

Így azonban a két felsor szótagszáma eltérő, ezért a vers bizony döcögős. Herren változata²⁸⁰ első ránézésre tetszetősebbnek tűnik:

*Dignus fante Glingio
gurgo fugax fambuló.*

Létezik egy harmadik próbálkozás is, M. Winterbottom tollából²⁸¹:

Dignu' fiat fante Glingo gurgo fugax fambuló.

Így a vers egy metrikus septinarius, azaz catalectikus trochaikus tetrameter lenne.

De ha már úgyis a verseknél tartunk, hasznos lesz röviden áttekinteni Virgilius metrikáról vallott nézeteit is, melyek – talán már mondanunk sem kell – szintén egyedülállóak.

vestrorum! Sed potius iocistae scurraeque ritu dicacitate temeraria loquentium fraternae hironia dilectionis obtentu cavillabatur ...”

²⁷⁸ Így fordíthatnánk: *Ha bebizonyítják, hogy lapom csupán üres hetvenkedést fejez ki szellemtelen fecsegés révén, a költő szava nyomán „legyen méltó” – ahogy Gleng(i)us mondta –, hogy ilyen dadogóvá legyen a fecsegő, aki megszökik”.*

²⁷⁹ Lejay, 1895, 60.

²⁸⁰ Herren, 1992, 146.

²⁸¹ M. Winterbottom: *Aldhelm's Prose Style and Its Origins*. In: *Anglosaxon England VI* (1977). 47, idézi Herren, 1992, 18. jegyzet.

7. DE METRORUM COMPOSSITIONE

7.1. Qui favum mellis non amat, odit tua carmina

Virgilius két könyvében számos vers olvasható. Hogy ő maga írta őket és adta más tollába, vagy valódi kollégáinak, tudós barátainak remekeit jegyezte le, bizonyosan soha nem fogjuk tudni eldönteni. Tekintettel azonban a költemények nagy számára és igényességére (persze a saját műfajukon belül), talán mégiscsak a második feltételezés felé kellene hajolnunk. Ennek ellentmond természetesen az, hogy a művek legtöbbje másutt nem hagyományozódott. Az egyetlen, sokat emlegetett kivétel *Glengus* fentebb tárgyalt, örökbecsű darabja a szószátyár fecsegőről.

Hogy azonban képet alkothassunk Virgilius (körének) költészetéről, talán a legcélravezetőbb az lesz, ha az *Epitomák* és az *Episztolák* lapjain előbukkanó valamennyi verset alaposan megvizsgáljuk. Ilyen tárgyú vizsgálatot eddig csupán két kutató folytatott, a XIX. század végén Paul Lejay²⁸², illetve majd egy évszázaddal később Michael W. Herren²⁸³. A kérdést pár mondat erejéig érinti még a középkori verselés egyik legavatottabb ismerője, Dag Norberg is a középkori metrikáról írott könyveiben.²⁸⁴ Előre kell bocsátanunk, hogy a középkori metrika tárgyalásánál előttünk jóformán ismeretlen vizekre merészkedünk, s csakis azért vesszük a bátorságot mindehhez, mert a Virgiliustól idézett versek kérdése súlyához mérten igencsak elhanyagolt, s mert a kérdést kimeríteni látszó egyetlen tanulmányt, Lejay-ét, végeredményben elhibázottnak tartom.

A IV. Epitomában, mely a **De metrorum compositione** (A versmértékek szerkesztése) címet viseli, Virgilius kifejti párját ritkító költészetelméletét. Ki-

²⁸² Lejay, 1895. Herren elődje munkáját a maga szellemesen könnyed stílusában, így jellemzi: „*This was noted long ago in a splendid study – often cited, rarely read – by Paul Lejay*” (1992, 147). Hogy ne essem én is ebbe a hibába – Virgilius szavaival: „*ne in illud incedam*” (B II, 1) –, gondosan elolvastam mindkettejük írását, hovatovább az eredeti verseket is.

²⁸³ Herren, 1992.

²⁸⁴ Norberg, 1958, 1985, 1988. Különösen az utóbbi VI. fejezetében: *Les débuts dans la tradition insulaire*, 42–47.

indulópontunk a következő kijelentése lesz: **de Graecis autem metris, quorum natura dissimilis est et longe diversa, nihil hiic disputare necessarium reor, cum Latinum opus efficiam** (A IV, 14). „Görög versmérték” alatt bizonyára nem a görög nyelvű verseket érti, hanem a klasszikus, a kvantitáson, a szótagok hosszúságán alapuló időmértékes verselést. Szerzőnk szándéka ennek ismertetésével szemben az, hogy az eredendően latin poézis szabályait fogalmazza meg, segítségével ily módon talán egyenesen a hangsúlyos, ritmikus verselés születésénél bábáskodhatunk.²⁸⁵ Hogy meggyőződhesünk igazunkról, nézzük meg magukat a verseket, először is az időmértékes jellegűeket, hátha mégis találunk ilyeneket!²⁸⁶

7.2. De Graecis autem metris

A görög versmértékekről szerzőnk dióhéjban csupán ennyit ír: **Omnis versus exametrus sive eptametrus rethoricus est; trimetrus autem et tetrametrus et pentametrus poeticus erit; de Safico autem et heroico versuum metro in quadam epistola ... describisse me sufficienter meminì** (A IV, 14). Vagyis a *hexameter* és a *heptameter* a retorikában, míg a *trimeter*, *tetrameter* és *pentameter* a költészetben használatosak. Ennek ellenére néhány verset a sok közül mégis hexameternek tarthatunk, ha nem is tökéletesnek.

1. *Occasu celeri imos invissere priscos* (A IX, 2) (*Aeneas*²⁸⁷).

Képlete --|--|--|--|--|--|--|--|--| ; illetve a harmadik lábban elízióval: --|--|--|--|--|--|--|--|--| . (Az utóbbi talán kevésbé tetszetős.)

2. *Perfectem in cunctis oportet crescere virum* (A V, 15) (*Serenus*).

Képlete --|--|--|--|--|--|--|--|--| ; avagy a második lábban elízióval és az **oportet** első o-ját hosszan ejtve: --|--|--|--|--|--|--|--|--| .

Időmértékesnek tűnik még a következő is, bizonyára azért, mert a második

²⁸⁵ *Sa poétique ignore les éléments de la métrique latine et semble se fonder plutôt sur le rythme de l'accent d'intensité, sur les rimes et les assonances* (De Bruyne 1946, I, 118).

²⁸⁶ Norberg megkérdőjelezi, hogy egyáltalán lennének ilyenek: *»il est certain qu'aucun des chants qu'il mentionne n'est métrique. Il s'agit d'une poésie où les syllabes ou les mots de chaque vers sont comptés«*.

²⁸⁷ Az idézet után zárójelben közöljük, hogy Virgilius kinek tulajdonítja a költeményt.

félsor a vergiliusi Eclogák egyik hexameterére rímel²⁸⁸, csakhogy Virgilius egy jambikus lejtésű nyolc szótagost szűrt a hímcezúra elébe:

3. *Qui favum mellis non amat, odit tua carmina, Maevi* (B V, 6) (*proverbium*).

--|--|--|○--||--|○○|○○|--

Bár Polara nem tördelte versformába, a következő *Glengus*-sort is bátran tart-
hatjuk katalektikus hexameternek (akár elízióval, akár anélkül):

4. *Intestin(um) a Romanis geritur bellum* (A VII, 7) (*Glengus*).

--|○○|--|○○|--|--^

A következő, szintén nem versként tördelt idézet első sora kifogástalan hexa-
meter, nem is érhetné gáncs, ha nem állna ott mellette a második:

5. *Utrique in Taurum coetus conduxere montem,
tun pugnare totum collecti per diem* (A IX, 1) (*Cato*).

--|○○|--|--|○○|--

--|○○|--|--|--|--

Bár az alábbi sor lejtése is heroikus, sem az elíziókkal, sem nélkülük nem lesz
belőle szabályos hexameter (ha figyelembe vesszük őket, a képlet elején egy-
gyel kevesebb spondeus áll, s a lábak száma ötre csökken):

6. *Flamma aurum accensi probaat camini* (A X, 3) (*Estrius*).

--|--|--|○○|--|--

Ahogy ebből a másiktól sem:

7. *Bélla Gallórum tóto concéssent in órbe* (B III, 25) (*Grecus orator*).

--|--|--|--|○○|--

Hexameterdarabkáknak tarthatjuk még a következő szókapcsolatokat: **curri-
tur a castris** (A VII, 7) (*Terrentius*); illetve **vivitur armis** (ibid.) (*idem?*). Az

²⁸⁸ Vö. *Eclogae* III, 90: *Qui Bavium non odit, amet tua carmina, Maevi*.

első hémiepesznek is elfogadható (– ∪ ∪ | – – | –), a második önmagában egy kis adoniszi sor, de hexametervégnek is beillene (– ∪ ∪ | – –).

Ha a rövidségeket-hosszúságokat szabályosan tüntetjük fel, egy dodrans-párral, ha lazábban kezeljük, egy sajátos pentameterrel állunk szemben a következő sententiát olvasva – ha viszont a szótagszámláló rendszerben próbáljuk elhelyezni, jambusi tizenkettős lesz, amolyan alexandrinus:

8. *Lubrica irrepens raptet oblivio* (B III, 14).

– ∪ ∪ | – ∪ | – ∧ || – ∪ ∪ | – ∪ | – ∧

7.3. Multas metrorum cantilenas declarare

A többi verset a legjobb szándékkal sem kényszeríthetjük bele egyik klasszikus metrumba sem, de vajon besorolhatóak-e a középkorban divatos formák közé?

Az Epitoma bevezetésében Virgilius a következő alapszabályt fekteti le: **metra in quacumque pensatura fona sint** (A IV, 1), vagyis minden versmértékben a szavakat tekinthetjük metrumoknak, lábnak pedig a szótagokat (**pedes sunt dicti velut quaedam medietates fonorum**). Verseit két, illetve három szótagú elemekre (lehetőleg ilyen hosszúságú teljes szavakra) bontja, melyeket spondeusoknak meg daktilusoknak nevez, hovatovább nem is találunk nála más hagyományos versmérték-elnevezést. **Hoc autem sciendum est, quod inter omnes pedes dactylus et spondeus principatum habeant** (A IV, 2) – írja. Elképzelhető, hogy a teljesen más zeneiségű ír nyelv beszélőjeként a latin szavakban éppúgy nem érezte a szótagok rövidségét-hosszúságát, mint ahogy a szavak hangsúlya sem lüktetett a fülében, s az egyszerűség kedvéért titulált minden két szótagú szót spondeusnak, míg a három szótagúakat daktilusnak. Valószínűbb azonban, hogy ismét csak meg akarta fricskázni az antik mértékek túlbuzgó utánzóit, divatjamúltnak és avítnak tekintve a hexametereket. Ő maga a vers típusát a szavak száma szerint határozta meg, ami a szótagszámláló vers felé mutat, bár inkább „szószámlálónak”²⁸⁹ nevezhetnénk. Rendszerében teljesen mindegy, hogy a két szótagú szó két eleme közül

²⁸⁹ Az alapötlet nem Virgiliusé, Norberg (1958, 60.) hasonló tendenciát figyelt meg a késő császárkori hexametereknél: „Dès la fin de l'Antiquité, on s'amusait aussi à écrire des hexamètres dont le nombre de mots était fixe”. A *Carmina duodecim sapientium* (*Anthologia Latina* 215. 495–506.) sorai például mind hat-hat szót tartalmaznak.

melyik hosszú és melyik rövid, a **cunctis** ugyanúgy „spondeus” lesz, mint az egyébként trochaikus **bella** vagy a jambikus **senum** és így tovább.

Lejay ezzel szemben mindenáron a hangsúlyos költészet előfutárának szeretné látni Virgiliust, így inkább ráfogja, hogy ő maga sem mindig érti, amit ír, ezért keveri össze a **metrum** terminust a **fonummal**, vagyis a metrikus lábakat magával a szóval, másutt meg a lábat és a szótagot. Szerinte a „hosszú” szótag itt a hangsúlyos, a „rövid” meg a hangsúlytalan lesz, így a **póli praeséntis** szavak metrikailag olyan szerepűek, mint a klasszikus versben a **conde sepulcro**.²⁹⁰ Lejay elmélete azonban sokszor csak erőszakkal húzható rá a virgiliusi versekre. A hibát véleményem szerint akkor követte el, amikor következetesen végig akarta vezetni gondolatmenetét, grammatikusunkra ugyanis nem ez a jellemző. Sokkal közelebb kerülhetünk az igazsághoz, ha a hangsúlyokat sem precízen jelöljük, csupán feltételezzük, hogy minden egyes szóban van valahol belőlük egy, s ennyiben tekintjük a szavakat („**fona**”) metrikai alapegységeknek, „**metrum**oknak”. A francia tudós kiindulópontja természetesen az volt, hogy Virgilius anyanyelve újlatin, ha viszont ezt nem fogadjuk el, verselését is más alapokra kell helyoznünk, s a leghelyesebben akkor járunk el, ha lehetőleg nem adunk hozzá semmit ahhoz, amit a témáról ő maga ír. Lássuk ezért, milyen verstípusokat különböztet meg a IV. Epitomban maga Virgilius!

I. **Prosa quidem sunt perbrevia;²⁹¹ ... omnes autem prosi versus per spondeum edi solent.**

Phóebus súrgit, cáelum scándit, -- -- -- -- --
pólo cláret, cúncis páret (A IV, 2)²⁹² (Aeneas).

Vagyis a *próza* csupa azonos lábból, nevezetesen spondeusból áll, adott esetben tizenhatból. Figyelemreméltó, hogy a példaként elénk állított alkotás két sorában a metszetek, illetve a sorvégek tiszta rímekkel rímelnék egymásra. Ha

²⁹⁰ Lejay, 1895, 48.

²⁹¹ ISID. etym. I, 38, 1: **Prosa est producta oratio et a lege metri soluta. Prosum enim antiqui productum dicebant et rectum. Alii prosam aiunt dictam ab eo, quod sit profusa, uel ab eo, quod spatiosius proruat et excurrat, nullo sibi termino praefinito.**

²⁹² A verset elemző Dag Norberg (1988, 110–111) érdemesnek tartja megjegyezni, hogy az egyébként 4+4 szótagos sorokból álló vers első sorának rímei monoszillabikusak, míg a másodikéi két szótagra terjednek ki, ami különösen jellemző az ír verselésre. A versekben egyébként feltűntetjük a szavak hangsúlyát is, hogy Lejay elemzése is követhető legyen.

kettő helyett négy sorba tördelnénk, még jobban látszana rövidsége és *aa bb*-s rímszerkezete.²⁹³

II. *Mederiorum versuum est nec prosos nec liniatos fieri, quod magis pro cantantium modulatu quam rationis respectu consuetum est:*

*Fēsta dīum sollēmnia
pūpla per cānam cōnpita,
quórum fistilla modēla
póli persúltant sídera* (A IV, 2)²⁹⁴ (Varro).

-- -○○ -○○

Tehát a *mederius* vers a próza meg a *liniatus* között áll, mármint hosszúságát tekintve. Bár Virgilius a metrum- és a szóhatárt általában azonos helyen szereti meghúzni, itt a **sollemnia** a szót mégis elválasztja, nyilván azért, mert háromnál több szótagból áll. A képletet Virgilius saját elemzése szerint írtuk fel, ám a középkori verseknél szokásos módszert követve inkább így értelmeznénk: 8 pp²⁹⁵, azaz jambikus jellegű nyolc szótagos sorok.

Lejay ragaszkodik a hangsúlyok szerinti metrizáláshoz, ezért nála (Virgilius saját elemzésével ellentétben) a vers képlete így néz ki:

-- -○○ -○○
-○○ -- -○○
-○○ -○○ --
-○○ -- -○○

Az ő értelmezése szerint a *mederius* verset a *liniatus*hoz hasonlóan spondeusok és daktilusok építik fel, csakhogy változatos, inkább spontán, mintsem szabályszerű elrendezésben, más szóval nincs megszabott helyük a sorokon belül.

²⁹³ A X. Epitomában is szerepel egy vers, amit maga Virgilius nevez prózának, méghozzá ez a fentebb már említett Cicero-mű: *LAU contemptus pecuniae / DA in omni molimine / BI per amorem sophiae / LIS menti fiet peritae*. Ha nagyon akarjuk, ezt is feloszthatjuk „spondeusokra” (soronként négyre), bár inkább jambikus lüktetésűnek érezhetjük.

²⁹⁴ Norberg a nyolc szótagos versre hozza példaként (1988, 47).

²⁹⁵ A szótagszám után álló p a paroxiton rövidítése, vagyis a hátulról számított második szótagon hangsúlyos, azaz trochaikus lejtésű sorra vonatkozik, míg a pp (proparoxiton) a másodikat megelőző szótag hangsúlyos voltát jelzi, tehát a jambikus lejtést.

III. At liniati versus quinque semper metris metiri debent:

<i>Bélla consúrgunt póli</i>	<i>praeséntis sub fine,</i>
<i>précae temnúntur sénum</i>	<i>suétae doctrinae,</i>
<i>régis dolósi fővent</i>	<i>dolósos tyránnos,</i>
<i>dium cultúra mólos</i>	<i>neglécta per ánnos (A IV, 2) (Cato).</i>

-- -UU --||-UU-UU

E példa sorai 3+2 lábból, 7+6, azaz 13 szótagból állanak, középuitt cezúrával, épp ezért a trocheusi tizenhármásra emlékeztetnek. Virgilius csupán azt a kritériumot szabja meg, hogy a *liniátus*ok mindenkor ötmetrumosak (azaz öszavasak) legyenek. Lejay továbbgondolja az elméletet, és hozzáteszi, hogy a *liniátus*ban mindkét versláb helyet kap, csak éppen a sor meghatározott helyein. Definíciója tetszetős, bár maga Virgilius nem ezt mondja, ő csupán a sor szavainak és szótagjainak számáról beszél.

IV. A *perextensus* hosszú költői körmondat, számos rímelő vagy asszonáncos taggal (**ornato quidem sed inrationabili circuitu pene usque ad XII metra perveniunt**):

Véritas vera, aequitas aequa, largitas lauta, fiditas fida diurnos dies tranquilla tenent tempora (A IV, 2) (Lupus Christianus).

-UU-- -UU-- -UU-- -UU-- -UU-- -UU--UU

Bár ez a vers még a szokásos tizenkettőnél is több metrumot számlál, csakis „**necessaria ut credo verbi adiectione**”, a **tenent** nélkül ugyanis a többi szó csupán a levegőben lógna.

A továbbiakban Virgilius egy másik felosztást is megismertet velünk, még hozzá a három-, illetve négyoszavas (*trifonus, quadrifonus*) versekét²⁹⁶. Érdekes módon másutt futólag említi a trimetert és a tetrametert is²⁹⁷, de hogy vajon értelmezése szerint miben különbözik egymástól a két rendszer, azt valószínűleg sohasem fogjuk már megtudni. A *trifonus*ok és *quadrifonus*ok használatát állítása szerint mindenesetre legfeljebb a költői szabadság indokolhatja: **non**

²⁹⁶ Vö. A IV, 3.

²⁹⁷ Vö. A IV, 14.

est derogandum, quia poetis libertas quaedam suos componendi versus a veteribus nostris permisa est. Íme a példák, először a *trifonus*ra:

*Archádíus réx terríficus,
laudábilis láude digníssimus* (A IV, 3) (*Don*).

Talán azért említi Virgilius külön csoportban, mert a négy szótagú szavakat tartalmazó verset nem tudja a „daktilikus-spondaikus” típusba sorolni? Mindenesetre ez a tény szintén azt bizonyítaná, hogy egyszerűen a szavak számát és szótagszámukat tekintette rendezőelvnek, nem pedig a szótagok hangsúlyos-hangsúlytalan voltát, netán hosszúságát. Lejay értelmezése szerint ez a vers is *mederius*, bár *akephalus*, s ez a leírása:

○ – – ○ ○ – – – ○ ○
○ – – ○ ○ – ○ ○ – ○ ○

Ha a verset klasszikusan próbáljuk skandálni, képlete $4da^{\wedge}$ lesz, de éppen hogy katalektikus jelleggel, valahogy ilyenformán:

– ○ ○ – – – ○ ○ – ○
– ○ ○ – ○ ○ – ○ ○ – ○

A következő, *quadrifonus* vers képlete nagyon hasonló, csak a második sorban szerepel a középső daktilus helyett spondeus – az elíziók figyelembevételével, a szótagok hosszúságát viszont lazán kezelve:

*Sól [maxi]máximus²⁹⁸ mündi lúCIFer,
ómnia áera inlústrat páriter* (A IV, 3) (*Gergesus*).

– ○ ○ – – – ○ ○ – ○
– ○ ○ – – – ○ ○ – ○

Lehet, hogy a *trifonus* meg a *quadrifonus* versek azért rendhagyóak, mert képletük nem teljes, szótag helyett felütéssel kezdődnek, vagy éppen zárótagjuk hiányzik? Paul Lejay a párizsi kézirat **maximaximus** olvasatát tartja helyesnek és metrikai szempontból is helytállónak, a második sor **aerá**ja helyett pedig

²⁹⁸ Lejay, 1895, 51.

Stangl nyomán **astrát** javasol. Ily módon szerinte egy *liniatust* kapunk (képlette 4da[^]), szabályos versformát a nyelvtani szabálytalanság (és tegyük hozzá, meglehetősen sok javítás) árán:

– ◡ ◡ – ◡ ◡ – – – ◡ ◡ (2x)

Ezek után, az Epitoma negyedik fejezetében szerzőnk a hangsúlyokat teszi rövid vizsgálat tárgyává. Miután kifejezi egyet nem értését azzal a hagyományos felfogással, hogy a két szótagú szavak hangsúlya mindenkor az első szótagra esik, rátér a szinonimákra, melyeket szerinte éppen a hangsúly elhelyezkedése különböztet meg, példaként a névszó, illetve ige **sédes/sedés**, valamint **réges/regés** párokat hozva fel. Bár itt valóban beszél a hangsúlyról, úgy vélem, egyáltalán nem a lejay-i értelemben.

A továbbiakban ismét két rendhagyó versformát taglal, a „rétorok és leporikusok” által használt, úgynevezett *cantamentumra*, illetve *cantatellára* hozva egy-egy példát. Ezek sem kizárólag két és három szótagú szavakat tartalmaznak, valamint „metrumaik” száma sem egyezik meg az előírttal (a *prózában* soronként két spondeus szerepel, a *liniátusban* soronként öt szó, a *mederiusban* a kettő között):

<i>Máre et lúna</i>	<i>concúrrunt úna,</i>	– ◡ ◡ – – – ◡ ◡ – –
<i>více altánte</i>	<i>témporum gánde.</i>	– – – ◡ ◡ – ◡ ◡ – –

(A IV, 5) (*Vitellius*)

<i>Méa, méa Matróna,</i>	<i>tíum ampléctor sóma,</i>
– – – – – ◡ ◡	– – – ◡ ◡ – –
<i>nóbis ánima úna</i>	<i>háeret atque arcúra</i>
– – – ◡ ◡ – –	– – – – – ◡ ◡

(ibid) (*Sagillius*).

Az első vers sorai 5 + 5 szótagosok, középen metszettel, hangsúlyuk paroxitonos. A másodikikéi 7 + 7 szótagos, szintén középső metszetes paroxitonok. Feltűnő, hogy a sorok két egyenlő hosszúságú tagból állnak, amelyek ráadásul a belső rímre is példák. Az ismeretlen szavak odabiggyesztése a sorok végére ismét a szatirikus jelleget erősíti, hiszen a versek enélkül a fricska nélkül elfogadhatóak, már-már csinosak lennének.

Virgilius tehát elsősorban a szavak, illetve a szótagok számára figyel²⁹⁹, azután a rímre; végül a sorok strófába csoportosítására. Ha eltekintünk ismét csak inkább paródiaszerű definícióitól, a versek erőszakos spondeusokra meg daktilusokra bontásától, jól ritmizálható, a fentiekhez hasonló rímes, bár helyenként igen furcsa szavakat tartalmazó verseket fogunk találni két műve egyéb pontjain is. Mai tudásunk alapján valószínűleg helyesebb lenne őket szótagszámlálóként elemezni, nem feledkezve meg a hangsúlyról sem. Soroljuk fel előbb az antepenultimán hangsúlyos, vagyis jambikus jellegű, majd a penultimán hangsúlyos, azaz trochaikus lejtésű darabokat!

A. jambikus versek:

Első példánk „próza”, de mint jambikus nyolcast akár ambroziánusnak is nevezhetjük:

Glēbae gígnunt, frúges férunt (A X, 1) (*Virgilius Assianus*).

Az előző soréhoz hasonlít a következő vers ritmusa. Norberg³⁰⁰ a verset szintén ritmikus ambroziánusként elemzi (8 pp), amelyben a **laudabilis** szó négyfelé van tördelve:

LAU contemptus pecúniae

DA in omni molimine

BI per amorem sóphiae

LIS menti fiet pérítai (A X, 5) (*Cicero*).

Ugyanílyen típusú a **nostras** névmás példájaként elénk állított *Donatus*-vers:

Nostras omnis família,

nostrates quoque pécora

evadant imminéntia

hostilium pérícula (B II, 8) (*Donatus*).

²⁹⁹ Norberg is ezen a véleményen van (1988, 46.): »Dans ces vers, le nombre des syllabes ne permet pas de variation, les fins sont proparoxytones ou paroxytones, la coupe médiane est fréquente, la technique des rimes bien développée. Derrière les mots souvent incompréhensibles de Virgile nous pouvons nous imaginer une théorie et une pratique de poésie rythmique déjà avancées«.

³⁰⁰ Norberg, 1958, 59.

Szintén jambusi hatosokat tartalmaz az alábbi két strófa a négy elemről, *Plastustól*³⁰¹:

*Límo solúbili,
lýmpa meábili,
ígne ardíbili,
áura motábili,*

*múndus visíbilis
súmpus inítiis,
cúius terríbilis
péndit tristítia (B III, 27)*³⁰².

Ha lenne ilyen, „daktilikus próza” lehetne a következő mondás, másként nézve két jambikus hatos, avagy egy tizenkettős, belső rímmel (6pp + 6pp):

Móres collígite, bóna dilígite (A XV, 3) (inc.).

Ez pedig egy magányos jambusi hatos:

*Vérus poéta sic áit (A IV, 10)*³⁰³ (*Honoratus*).

Egy helyütt a két ritmus (jambus és trocheus) vegyesen látszik szerepelni:

Bones viros urbi dedit Sicilia (A VI, 15) (Lucanus).

B. Trochaikus jellegű költemények:

Egy öt szótagos (3 + 2 szótagból álló ütemekkel, illetve metrumokkal), *aa bb* rímekkel:

³⁰¹ Dag Norberg (1985, 32–33) egyszerű hatszótagosként elemzi, melynek ritmusa: $\sim \sim \sim \sim \sim \sim$; szerkezete pedig $\sim \sim, \sim \sim \sim \sim$. Azután megállapítja: »Certains poètes, comme le grammairien Virgilius Maro, préfèrent une structure déterminée, d'autres non«.

³⁰² Paul Lejay (1895, 54.) az utolsó sorban a rím miatt szükségesnek tartja a **tristítia tristitiis**-re javítását, amit szerinte az is alátámaszt, hogy a kéziratok **tristities**-t hoznak. Pedig a megdöbbentő hatású -a végződés még jobban aláhúzza a vers mondanivalóját, figyelmünket a végtelen szomorúságra irányítva.

³⁰³ Lejaynél mederius, képlete: $-\cup\cup -\cup\cup -\cup$.

Summa in súmmis
 <quis> potens cáelis
 celsaque cúnta
 gubernat céla? (A XV, 4) (*Primogenus*).

Belső, illetve keresztrimes (*aa bc bc*), egyúttal szótagszámláló (6+6+1), ahol a scinderált **facere** igenév a rímen és a két hat szótagos egységen kívül esik:

<i>Debeo meam rem</i>	<i>civibus communem</i> FA ³⁰⁴
<i>ne avaritiam</i>	<i>secter in propriis</i> , CE
<i>malam neu rapinam</i>	<i>agam in externis</i> RE (A X, 5) (<i>Cicero</i>).

Nagyon hasonló szerkezetű a következő, amennyiben két-két azonos hosszúságú (hat-hat szótagú), egymásra rímelő tagból áll, a végükön a kettévágott **domo** darabjaival:

<i>Inque simul cúnti</i>	<i>manebant collécti</i> DO
<i>iura ineúntes</i>	<i>foedra</i> ³⁰⁵ <i>muniéntes</i> MO (A X, 5) (<i>Cicero</i>).

Honoratus verse trochaikus dimeter (8p):

Plébs in bello congregátast (A IV, 10).³⁰⁶

Még egy nyolcas:

Ego quid simus actúri,
quibus agri sunt dirépti? (B II, 3) (*Latomius*).

Sarbon műve két csonka trochaikus dimeter, azaz septenarius (Lejaynál öt daktilus):

³⁰⁴ Lejay (1895, 60.) így próbálja az első sor belső rímét helyreállítani, a valószínűleg figyelmetlenül másolt **debeo civibus meam rem communem omnibus FA** helyett.

³⁰⁵ Lejay változtatásait mi is elfogadtuk: ő az első sorban a szórendet cserélte fel (a hagyományozott **inque cuncti manebant simul collecti** helyett), a másodikban pedig a **foedera**-t rövidítette **foedra**-vá, mindkettőt a rím és a ritmus miatt (l. 1895, 58).

³⁰⁶ Lejay (1895, 55.) javaslata a kéziratok **congregata est** olvasata helyetti **gregatast**, ami által szerinte e sorból *mederius* vers lesz: — — — — —.

*Digna ab égo laudári
carménto mirábili* (B II, 3).

Ugyanerre a versmértékre ismerhetünk *Terrentius* versében is, itt a scinderált **manu** ismét csak alkotóeleme a versnek:

*Fórtis énssem Aéneas in NU fórti portábat*³⁰⁷
pélta fídens MÁ tuta téla vírum vincébat (A X, 6).

Lejay *liniátus*nak találta, képletét pedig így írta le (bár a virgiliusi metrikában a két utolsó mérték helyet kellene hogy cseréljen, még hozzá a szótagszám miatt, ami nála a hangsúlynál is fontosabb rendezőelem):

-- -- -○○ -- -○○ --

Szintén idekívánczik az előző fejezet végén bővebben tárgyalt *Glengus*-parafrázis, amennyiben Herren javítása és a csonka trochaikus dimeter mellett döntünk:

*Dignus fante Glingio
gurgo fugax fambulo* (B II, 1) (*inc.*).

Lejay *perextensus*oknak tartja a következő sorokat, bizonyára az alliterációk miatt, bár a hosszuk nemhogy a tizenkét, de még a tíz metrumot sem éri el. Ezzel szemben mindkét vers trochaikus dimeterekből épül fel, csakhogy *Sufphonias*éban a harmadik sor nem teljes, ráadásul a rím is megbicsaklik:

*Cáelus ille élevatus
vísu cáret carnálium* (B I, 14)³⁰⁸ (*Cicero*);

*Ténebrósa célant céla
cáeli clára quae consúrgunt*³⁰⁹
sídera... (B I, 14) (*Sufphonias*)

³⁰⁷ Lejay (1895, 54.) a kézirati hagyomány (*forti portabat in NU*) ellenében megcseréli a szórendet. Indoka: »il faut tenir compte des rimes«.

³⁰⁸ Lejay (1895, 55.) ritmikai okokból megcserélte a két utolsó szó rendjét.

³⁰⁹ Lejay (1895, 55.) a **surgunt** változtatást javasolja, a verset pedig egyetlen hosszú sorba

A *scinderatio fonorum* példái között (A X, 1) is találhatunk *perextensusos* jellegűeket, bár vers mivoltuk erősen megkérdőjelezhető:

Sapiens sapientiae sanguinem sugens sanguissuga venarum recte vocandus est (Emilius);

*Primi patres proceres pares pleni pompis erant*³¹⁰ (*Galbungus*).

Hilarius verse rimes, ritmikus kilencesekeket tartalmaz, az **-e**-t és az **-ae**-t ugyanis a középkorban hasonlóan ejtették:

*Lexisti assiduum*³¹¹ *bellāre*
in toto curriculo vitae (A VII, 6) (*Hilarius*).

Ha a **vos**-t a harmadik sorba helyezzük, a két sor kétszer tizenhárom szótagja két 7 pp + 6 p-s egységre osztható, ami megegyezik a XII. században majd oly népszerű Goliárd-énekek szerkezetével. A **vos** és a **salutant** torz egymásra rímélése komikus hatást kelt:

Grammaticos nostrātes
salutate frātres,
quia et nostrātes vos
undique salutant (B II, 8) (*Gabritius*).

A következő vers ebben a formájában elemezhetetlen, legfeljebb a szótagjait számlálhatjuk meg: 12, 12, 13, 15. Az első két sor trochaikus lejtésű és egymásra rímel, a továbbiakban azonban kénytelenek vagyunk javításokat eszközölni benne, ha nem is annyit, ment Lejay.³¹² Ha a harmadik sort felütéssel kezdjük olvasni, az első szótagot hangsúlytalanul ejtve, akkor ez a sor is ha-

írná, szintén afféle *perextensus* módjára. Norberg ezzel szemben ugyancsak a 4 + 4 szótagos vers példaként említi (1988, 46).

³¹⁰ Ha a második rész szörendje *pompis pleni erant pares* lenne, a két felsor még rímelve is.

³¹¹ A kéziratok olvasata ellenére Lejay (1895, 56.) *siduum*-ot javasol, azzal indokolván ötletét, hogy Virgilius gyakran használ egyszerű alakot az összetett helyett (ebben hovatovább odáig megy, hogy az **iners**-ből **ers**-et képez „vissza”, természetesen az *ars* helyett). A javítás azonban felesleges, ha figyelembe vesszük az elíziót.

³¹² Lejay (1895, 57.) „javítási kényszerétől” hajtva itt már talán kissé messzire megy, amikor a verset ekképpen szerkeszti át 2 x 10 + 2 x 13 szótagosra: **Participium generis ómne / tam ex**

sonló lejtésű lesz, 1 + 12 szótaggal. A negyedikkel azonban nem tudunk mit kezdeni, hacsak nem hagyjuk le az elejéről a **sed et**-et, így ugyanis a harmadik sor szerkezetével lesz rokon, s zárlatuk is egybecseng.

*Participium generis omnis omne
tam ex verbo quam etiam ex nomine
comparativum recto gradum trahit iure
sed et superlativum eodem receptat more (B V, 6) (Maevius).*

Még nehezebb a dolgunk az alábbi három scinderált verssorral, melyekben sem rímet, sem egyéb szabályosságot nem könnyű felfedezni, valószínűleg a kézirati hagyomány fogyatékosága miatt. Kivételesen Lejay sem kísérli meg a javításukat³¹³, pusztán azt jegyzi meg, hogy a vers eredetileg bizonyára három tizenhárom szótagos sorból állott, melyek végén i – e hangokat tartalmazó szótagok rímelték egymásra, talán éppen a **homine – delectabile – cupidine** szavakban. (A harmadik sor két utolsó szavát fel is cseréli egymással.)

*Omne visum ab homine CU delectabile
natura stigante PI ipsi indita,
ex qui non potest TUR cupidine carere (A X, 5) (Cicero).*

Hasonló problémát jelent a következő két scinderált tizennégy szótagos sor:

*Tempo QUAE ra PRAE suum suo sub iure finem
FINITUM sibi RUNT mundi conpage statuta (A X, 6) (Terrentius).*

Tizennégy szótagot számlál Virgilius alábbi verse is, 8 + 6-os bontásban:

Mulctavi tornores logi, nec arena cessi (A IV, 7).

A fordítottja, vagyis 6 + 8 szótagos ellenben Horatiusé:

Soles meos omni aecclesiae vestrae cóndo (A V, 13).

verbo, quam etiam nóme / comparativum recto gradum trahit iúre, / superlativum eodem receptat múre. Négy tizenkét szótagost egyszerűbb és logikusabb is belelátni.

³¹³ Lejay, 1895, 60.

Három hatosból áll össze ez a „tripertitus”³¹⁴ vers:

Solus Cato miles, populus turbatus, in acie stetit (B V, 2)
(*Bregandus Lugenicus*).

Mint láttuk, külön(c) csoportot képviselnek a versek között a scinderáltak. Némelyiket bizonyára épp azért szabdalta meg szerzője, hogy a versmérték jobban szaladjon, amint ebbe a tizenhármasba is jobban beleillik a **manas**, mint a mássalhangzó-torlódásos **amans**:

Sapientiam manas in actus exerit (A X, 4) (*Cicero*).

A beleszótt **dare** darabjaival együtt ad ki két tizenhárom szótagú, egymásra rímelő sort emez, csak épp a vers ritmusa törik meg a scinderált szó tagjain. Elképzelhető, hogy a **dare** egészében az első sorban szerepelt volna, de a szótagszám egyenlőségének elérése végett a felét át kellett helyezni a másodikba. Íme:

Hostes proponunt, o cives, DA dextras vestro
versa iure RE vice, gubernante fâto (A X, 5) (*Cicero*).

Az alábbi vers mindenképpen javításra szorul, ugyanis nem csupán metrikai, de szemantikai értelemben is hagy maga után kívánnivalókat:

SUR sol, succurrere clara fulgens luce,
*GE gaudium civili pro portantibus*³¹⁵ *salûte* (ibid.) (*idem*).

Lejay a **pro portantibus**-t még Virgiliushoz képest is túl abszurdnak találja, javaslatára helyette a metrikailag is jobb **portans**, az első sorba pedig, a **sol** elé, egy **-o**-t szúrna be. Ha a **portans** nem csupán a **portantibus**, hanem az egész előljárás szerkezet, a **pro portantibus** helyett állna, akkor az **-o**-ra sem lenne szükség, legalábbis ritmikai szempontból, hiszen két, egymásra rímelő tizenkettős jönne létre.

A scinderált versek egyébként is csak bajosan elemezhetők. Talán két fél-

³¹⁴ A daktilikus tripertitus meglehetősen népszerű hexameterfajta volt a középkorban, I. Norberg, 1958, 67.

³¹⁵ Lejay, 1895, 59.

bevágott tízes jambus (leginkább *mederius*nak titulálható) *Catóé*, bár a lükte-tése inkább anapesztikus:

Máre oceánum
sépe turbátur,
clásses quod lóngae
símul návigant (A X, 1).

A rímről Virgilius ugyan nem ejt szót (feltételezhetjük esetleg azt is, hogy csupán a kéziratokból vett el sajnálatos módon), de azért minden egyes fajtáját megfigyelhetjük nála. Belső rímet rejt például az elsőként idézett ***Phoebus surgit***, a ***Veritas vera*** kezdetű *perextensus*, a *cantamentum* (***Mare et luna***) és a *cantatella* (***Mea, mea Matrona***) példái, meg az ***Inque simul cuncti*** sorral induló scinderált vers, valamint a ***Debeo meam rem***, ami azért is figyelemre méltó, mert egyúttal kereszttrimes is, de a többi rímfajtára ugyanígy találhatnánk példákat.³¹⁶

Bár fentebb azt állapítottuk meg, hogy Virgilius verselése szótag-, illetve „metrumszámoló”, találhatunk nála olyan darabot is, ami inkább csak ritmikusnak és rímesnek tekinthető (bár 14 + 11 szótagosnak is tarthatjuk, de ez kissé erőltetett), méghozzá a következőt (Polara kiadása ezt sem tördeli versként):

Omnis homo, prout valet, vitat pericula,
sed et suae vitae quaerit comoda (A IX, 7) (*Estrius*).

³¹⁶ A rímeket részletesen megvizsgálja valamennyi idézet esetében Lejay (1895, 62).

EPILÓGUS

Ha tehát a munkánk elején feltett kérdésre most válaszolnunk kellene, még mindig zavarban lennénk. Be kell érünk annyival, hogy legalább pár lépéssel sikerült közelebb kerülnünk ehhez a különös életműhöz. A legnagyobb valószínűséggel mégis azt mondhatjuk, hogy Virgilius a zsidó vallásról keresztény hitre tért, majd a megszentelt életet választva Írországba került, ahol egy bohókás tudóstársaság tagjaként grammatikára és egyéb bölcsességekre oktatta az ifjabb nemzedéket, nem takarékoskodva közben a humorral sem. Nem vetjük azonban el a többi lehetséges értelmezést sem, hűen szerzőnkhez, aki természetesen vélte, hogy a latin nyelv mélységeit ki így, ki úgy látja: **id quod alius adfirmat alius destruere videatur** (B III, 1).

Álljon itt ezért egy csokorra való a legjellemzőbb Virgilius-magyarázatok közül, melyek tulajdonképpen akkor sem zárják ki egymást, ha ellentmondani látszanak. Hisz miért vonnánk kétségbe, hogy Virgilius nem egyedül alkotta meg tanait, hanem hasonsszerű barátai társaságában, ahogyan azt a legutóbbi kutatók közül például de Bruyne³¹⁷ vagy maga Herren³¹⁸ is gondolta? Sajátosan összetett nyelvezete joggal emlékeztette Claudia Chlupacot James Joyce „olvashatatlan” regényére, a *Finnegans Wake*-re; Holtz az angol humor egyik első képviselőjét vélte felfedezni személyében,³¹⁹ ám az is megszívlelendő,

³¹⁷ „C'est très probablement un mystificateur qui se pique de belles lettres, un Gascon qui se rit des naïfs auxquels il parle de grammairiens inexistants et de leurs oeuvres gigantesques, un kabbaliste épris de cryptogrammes et de langages secrets. Peut-être était-il membre d'une académie de «beaux esprits» qui s'affublaient dans leur cercle de noms illustres, se communiquaient leurs «chefs d'oeuvre» littéraires, et leurs inventions kabbalistiques. Quoi qu'il en soit, il est un témoin irrécusable d'un certain idéal et jette une lumière singulière sur l'esthétique hispérique” (de Bruyne, 1946, 9).

³¹⁸ „The most reasonable supposition, in my opinion, is that Virgil was born and educated in Ireland and spent most of his life there. I think likelihood remains ... that Virgil was part of a circle of grammarians and exegetes in southern Ireland, among whom may have been numbered the authors of *Hisperica Famina*” (Herren, 1979, 69).

³¹⁹ „Le fait ... n'exclut pas, effectivement, que Virgile soit un Anglo-Saxon et que nous avons dans son oeuvre une des premières manifestations de l'humour Britannique” (Holtz, 1983, 177)

amit Grosjean ír kiváló tanulmányában:³²⁰ Virgilius latinját ahhoz hasonlíthatnánk, mintha manapság egy Európától távol élő embercsoport csupán egy angol nyelvű Biblia, néhány klasszikus szöveg meg egy, a legmodernebb kifejezéseket tartalmazó szójegyzék birtokában próbálna angolul írni. Az eredmény bizonyára mulatságos lenne.

Holtz szerint a felvonultatott „gyanús” tekintélyek mögött Virgilius naivitása rejtőzik: megpróbálja hiteles példákkal alátámasztani kijelentéseit, de hiányos műveltségéből csupán ennyire telik. Hallotta már Cicero nevét, de hogy voltaképpen mit is írt ez a Cicero... Mint amikor egy rég hallott slágert próbálunk felidézni: a dallamra még emlékszünk, de a szöveg már nem jut eszünkbe.³²¹

Vivien Law a grammatikus legfőbb érdemének azt tartja, hogy az ígét mint nyelvtani fogalmat kapcsolatba hozta a biblikus Igével, a nyelvi teremtetőért pedig a Teremtéssel;³²² Rochus az *Epitomákat* és az *Episztolákat* a szórakoztató irodalom körébe sorolja, szerzőjüket ugyanakkor egyenesen a skolasztika nagy hatású őseinek nevezi.³²³

A Virgilius munkáit igen mélyrehatóan tanulmányozó Quicherat erős önkritikával így ír: „*Dans un autre ordre d'idées, les aberrations de ces romanesques érudits deviendront l'objet de quelques études, ne fût-ce que pour prendre la place qui leur est due parmi les autres maladies de l'esprit humain*”.³²⁴

Most pedig, mivel immár **huic expositiunculae finis in proximo est** (A X, 9), mondandónkat zárjuk szerzőnk szavaival: **Sed de hoc viro satis sit dictum** (B I, 4).

³²⁰ „C'est un peu comme si une peuplade lointaine, de nos jours, adoptait l'anglais dans ses classes lettrées, en recevant pour modèle, à côté de la Version autorisée de la Bible, une liste des expressions les plus modernes et les plus extravagantes qui émaillent les pages des journaux américains consacrées aux nouvelles sensationnelles et aux exploits sportifs des athlètes contemporains. Les poèmes qui s'écriraient fort sérieusement en mêlant ces deux vocabulaires atteindraient au plus haut comique” (Grosjean, 1961, 408).

³²¹ „C'est un peu, dans le livre de Virgile, comme si, de la culture scolaire grammaticale latine on connaissait encore la mélodie, mais on avait oublié les paroles” (Holtz, 1981, 316).

³²² „The curious thing is that linguists since Virgilius have so rarely sought to relate the words of human language to the divine Word, linguistic creativity to Creation” (Law, 1995, 108).

³²³ „C'est bien moins une grammaire »pour apprendre« qu'un livre pour amuser. ... D'ailleurs, pour n'avoir été ni un chef d'école fameux, comme l'a cru Ozanam, ni un mystificateur comme le prétend Lehman, Virgile de Toulouse est certainement un ancêtre de la scolastique et un grammairien qui exerça une influence durable” (Rochus, 1931, 499).

³²⁴ Quicherat, 1840–41, 143.

KIVONATOK

I. A BÖLCSESSÉG

1. Az egész világnak hasznára válik tudományunk vizsgálata, minthogy nem az anyagiak harácsolását, hanem a bölcsesség hasznát értékeljük. A bölcsesség pediglen az ízlelésről kapta nevét, mivel amint a testi érzékkel történik, úgy a lélek rezdülése is képes valamiképpen megkülönböztetni az ízeket, érzékelve a művészetek édességét, megkülönböztetve a szavak és kifejezések jelentését, elfordulva a keserőtől, az édes felé igyekezve. Keserűnek mondjuk mindazt, ami ellene mond a filozófiai irányzatok igazságának, édesnek pedig azt, ami az egyes művészetek és tudományok alapjául szolgál. Ez a fajta bölcsesség kétalakú: égi és földi, vagyis alantas, illetve magasröptű. Az alantas bölcsesség tárgya az emberi világ, a magasröptű viszont azt mélyíti el és tárja fel, ami fölötte áll.

2. Senki ne tépje hát most meg szárnyaimat,³²⁵ amiért a sorrendet mintegy megfordítva, a földöt elébe helyeztem az égnek, hiszen azok is így csinálják, akik felfelé haladnak: alulról indulnak, majd fokozatosan jutnak egyre magasabbra.³²⁶ Erre vezethető vissza a fokozott alakok elrendezése is: első az alapfok – mint legalsó –, második a középfok, a sorban utolsó pedig a felsőfok. Az e bölcsességben való jártasság az ember hasonlatosságára mutatható be, akinek teste földi, lelke viszont az égből való. Ily módon a bölcsesség alantas része is szolgálni tartozik a magasabb rendűt, amint a test is szolgálja a lelket. Ezért azután, jóllehet, a filozófiai tudományok buzgó művelőiként ellentmondani látszunk egyes kijelentéseknek azok közül, amelyeket a zsidók isteninek tartott ősi törvényei régtől fogva hirdetnek, mégsem merésznénk alárendelni a fenségeset az alacsonyabb rendűnek. Fő célunk tehát az kell legyen, hogy ékesszólásunkat, törekvésünket, igyekezetünket és szépérzékünket egyaránt

³²⁵ „Nemo sane in hac me carpat pada” – az érthetetlen *pada* szót az Amiens-i kódex másolója nemes egyszerűséggel elhagyja. Ha mi is így teszünk, fordíthatjuk Polara mintájára a következőképpen: „Senki ne vádoljon ezen a ponton”. Szintén ez utóbbi értelmezést támogatja egy IX. századi glossza: **pada** = **parte** (l. Löfstedt, 1981, 160). Strong (1911) az ösvényt jelentő görög πᾶτος szóból eredeztetné.

³²⁶ Alcuinus Grammatikájának egyik mondata (col. 853, li. 27) Virgilius szavaira emlékeztet: **primos precamur nobis sapientiae ostendi gradus, ut ... ab inferioribus ad superiora pervenire valeamus.**

azon égi törvény építésének és szépítésének szolgálatába állítsuk. Mert aki azt a fajta filozófiai jártasságot, amelyet mi igencsak hasznosnak gondolunk, oly módon próbálja védelmezni, hogy a héberek elsejeinek tekintélyét mögé helyezi e mégoly diszes újabb irányzatnak, hiábavaló merészséget követ el. De ne is gondoljunk ezekkel, inkább térjünk rá magának a latin nyelvnek, a bölcsesség eme legkisebb részecskéjének³²⁷ tárgyalására.

3. A „latin” – ahogy egyesek gondolják – Latinustól származik, aki eszerint magát a nyelvet is megalkotta³²⁸. Ez a Latinus bizony Anneusnak számított, hiszen azt mondják róla, hogy kétszáz esztendőt ért meg. Minthogy azonban ő egy Belus nevezetű királynak³²⁹ volt kortársa, a nyelvek felosztása pedig jóval korábbra vezethető vissza, nem fogadhatjuk el, hogy a latin, mely régebbi nála, személyesen Latinustól kapta volna a nevét. Inkább úgy lehet, ahogy Aeneas meg a régiek gondolták, vagyis hogy magának a nyelvnek a terjengősségéből

³²⁷ Polara kiadása 4. oldalának 34., illetve 37. sorában egyaránt a **minula** szót találhatjuk, ami elég ritka ahhoz, hogy kétszer szerepeltetni egymáshoz ilyen közel feltűnő ne legyen. A három teljes Epitoma-kéziratban az inkriminált helyeken a következő szövegváltozatokat találjuk: P 34: **minulę**; 37: **quae non illa** (főle szúrva) **sapidinis est minima oratorum transeamus**. A 34: **mhulę**; 37: **que non** (főlészúrva) **nulla sapidinis est minima oratorum transeamus**; N 34: **minulae**; 37: **que minilla sapidinis est minima. Oratore transeamus**. Vagyis azt a következtetést mindenképpen levonhatjuk, hogy a másolók sem értették.

³²⁸ Latinus nevét mások nem a latinnal, hanem Latium vidékével hozzák összefüggésbe, I. SERV. aen. VIII, 322: **quidam ferunt a Latino dictum Latium, alii ipsum Latinum a Latio** (cf. VARRO ling. V, 32 **sub Latius**), Isidorus viszont a latinok népével (etym. IX, 2, 84): **Nam Latinus Italiae rex fuit, qui ex suo nomine Latinos appellavit, qui postea Romani nuncupati sunt**.

³²⁹ Ha ennek a bizonyos Belus királynak a kilétét kutatjuk, először a bibliai Bel, babiloni király juthat eszünkbe, akiről a következő ószövetségi versekben olvashatunk: Iz 46,1; Jer 50,2, Jer 51,44, a bábéli bálványról, Bélről pedig Dániel könyvének 14. fejezete tudósít. Mivel a nyelvek felosztása a Biblia szerint a bábéli torony építésére vezethető vissza (Ter 11), és a város nevében szintén ott találjuk a Bel szótagot, újabb szójátékra is gyanakodhatunk. (A Bábel szó jelentése egyébként Isten kapuja, a népetimológia szerint viszont az összezavarni igéből ered a név.) Másrészt az *Episztolák* egy helyén (B I, 13) említett Ninus király atyja is ezt a nevet viselte, akiről Isidorus tudósít (etym. VIII, 11, 23): **Bel idolum Babylonium est, quod interpretatur vetus. Fuit enim hic Belus pater Nini, primus rex Assyriorum, quem quidam Saturnum appellant; quod nomen et apud Assyrios et apud Afros postea cultum est, unde et lingua Punica Bal deus dicitur**. A legkézenfekvőbb magyarázat éppen ebben a névértelmezésben keresendő (gondoljunk az előtte szereplő *Anneus*-ra!), melynek forrása bizonyára Hieronymusnak a héber nevekről írott könyve, ahol a Baál nevet szintén *vetustas*-nak értelmezi (25, 18), esetleg *baal habens uel deo-rans* (74, 1); *baal habens* (25, 10), a Belt pedig szintén *vetustas*-nak, avagy *absque*-nak (49, 22, 53, 21. 56, 5).

származik az elnevezés³³⁰. Végül is, ha latin nyelvre akarsz fordítani valamilyen héber vagy görög szöveget, minden téren – szavak, kifejezések és szótagok tekintetében egyaránt – kiterjedtebbnek fogod találni³³¹. Ezt a fajta latint a szónokok kellemeti, díszes stílusa nyomán beszédnek is mondják, amiért is a szófajok alatt a latin részeit kell értenünk.³³² Akik azonban le akarják írni a szófajokat, nem tudom, miféle tekintélyt követhetnének, hacsak nem tárgyalják Glengus és követője, Asperius³³³ mintájára úgy, hogy a beszédet a beszélt nyelvvel vagy az ékesszólással azonosítják, melyeket nyolc részre szokás osztani.

4. A latin nyelvnek pediglen tizenkét fajtája van, közülük az első a közhasználatú, minden latin tintája ezzel kopik. De hogy legyen valamilyen elképzelés a tizenkét fajtáról, szabadjon egy szó példája alapján bemutatnunk őket. A közhasználatú latinban ugyebár tűznek³³⁴ mondjuk azt, ami természete szerint mindent eltüzel. A másodikban **quoquihabin** (főzni tudó), melyet a következőképpen kell ragozni: genitivusa **quoquihabis**, dativusa **quoquihabi**, accusativusa **quoquihabín** hosszú i-vel, vocativusa **quoquihabín** röviddel, ablativusa **quoquihabi**; pluralisban **quoquihabís** megnyújtva, genitivusban **quoquihabium**, dativusban **quoquihabibus**, accusativusban **quoquihabis**, vocativusban **quoquihabis**, ablativusban **quoquihabibus**. Azért mondjuk **quoquihabin**-nak, mert hatalmában áll megfőzni azt, ami nyers. A harmadikban égő a neve, mert ég; a negyedikben forró a forróságról; az ötödikben lélegző a leheletről; a hatodikban vöröslő a vörös színről; a hetedikben ropogó a láng ropogásáról; a nyolcadikban füstölgő a füstől; a kilencedikben perzselő, mert perzsel; a tizedikben éltető, mert erejével életre kelti a szinte már elhalt tagokat; a tizenegyedikben pattogó, mivel a kőből pattan ki, amiért is helyesen csak azt nevezhetjük kőnek, amiből szikra pattog. A tizenkettedikben **aeneon** Aeneas isten nevéről, aki benne lakozik, illetve aki a lélegzetet valamennyi elemhez eljuttatja. Szintén minden latin szó esetében hasonlóképpen összegezhethetjük az egyes fajtákat.

³³⁰ Priscianus a **latitudo** szót *Latium* névvel hozza kapcsolatba (gramm. III, 515, 19): **Latium ... vel a latendo vel a latitudine est nominatum.**

³³¹ Az *offendies* alak az **offendo** igéből egyáltalán nem szabályos.

³³² *Donatus orthographus* szó szerint idézi, forrását megnevezve (*De partibus orationis*, li. 38–41): **MAGISTER. Ideo quia Latinitas a Latino rege oratoribusque ornata atque directa est ut possit oratio uocari. Et nihil interest utrum dicas partes Latinitatis aut dicas partes orationis. Ut Virgilius dicit: Haec autem Latinitas propter oratorum ornatissimum leporem oratio nuncupatur. Unde partes orationis intellegendae sunt partes Latinitatis. Orationes pro sermonibus elocutionibusque accipiendae sunt quae in octo partes findi soleant.**

³³³ Asper személyéről l. a 275. lábjegyzetet.

³³⁴ Latinul: **ignis, quoquihabin, ardon, calax, spiridon, rusin, fragon, fumaton, ustrax, vitius, siluleus, aeneon.**

II. A BETŰ

1. A betű bizonyos értelemben az olvasás születése, amiért is Aeneasom emlékeim szerint az anyaméhből előbújó csecsemő életszakaszaival állított párhuzamba növekedésének állomásait. Amint azt csecsemőnek mondjuk, amikor még nem tud beszélni; azután kisdednek, amikor már egy kis erőt próbál kifejtetni lépteihez, kisfiúnak, mihelyt serdülni kezd; kamasznak, ahogyan egyre gyarapszik testi ereje, ifjúnak, amikor érett ifjúságában méltóvá lesz a házasságra, fegyverforgatásra meg a többi szabad tudományokra, majd miután eléri az érzékek és a belátás erényét, férfinak nevezzük, úgy ebben a sorrendben fejlődik a betű is a viaszba rajzolt vonalaktól egészen a mondat-szerkezetekig. Csecsemőnek hívjuk, amíg nem áll össze szavakká, legalábbis azok számára, akik nem képesek a viaszba rajzolni e kicsiny jeleket, kisdednek, amikor a szótagok enyvével összetartva lassan lépdelni kezd, kislánynak, amikor a verslábak mértékével növekedésnek indul, bakfisnak, amint a verslábak költői strófákká duzzasztják a versikét, hajadonnak, amikor az esetek és a szavak megértésében valamelyest előrehalad, és nőnek³³⁵, miután – mint mondtam volt – a mondatok (esetek) szerkezetét teljességgel megmagyarázza³³⁶. De hogy valami titkot is eláruljak, a betű számomra az ember állapotához tűnik hasonlatosnak: amint ugyanis az ember testből, lélekből és valamiféle égi tűzből áll, úgy alkotja a betűt is a saját teste (vagyis alakja, nyelvtani funkciója meg a hangalakja, mondhatni eresztékei és tagjai), míg lelke a jelentésben, szelleme pedig a magasztos szemlélődésben rejlik.³³⁷

2. A betűk számát mindenki kívülről fűjja, alakjuk a bugyuták előtt is ismer-

³³⁵ Vagyis **virgo**, amely a férfiúi életkorok között szereplő **vir**-re rímel.

³³⁶ Az egész bekezdést szó szerint idézi *Petrus grammaticus* (GRAMM. suppl. 160, 3), a következő bevezetéssel: **Inde Virgilius Maro dixit**. Hasonló szellemű kitélt enged meg magának Isidorus is, l. etym. I, 3, 1: **quarum (sc. litterarum) disciplina velut quaedam grammaticae artis infantia est, unde et eam Varro litterationem vocat**, az ő forrása pedig bizonyára Szent Ágoston, aki szintén Varróra hivatkozik (De ordine II, 12, 20): **quibus duobus repertis nata est illa librariorum et calculorum professio uelut quaedam grammaticae infantia, quam uarro litterationem uocat; graece autem quomodo appelletur, non satis in praesentia recolo**.

³³⁷ Ezt a mondatot szintén szó szerint idézi *Petrus grammaticus* (GRAMM. suppl. 160, 24).

retes, értéküket pedig, mivel nagyrészt szabályosnak tekinthető, két szóban el fogom intézni³³⁸: egyes magánhangzók változóak, mások állandó értékűek³³⁹. A változóak néha erősnek látszanak, máskor viszont kettőshangzó első tagjának, úgymint **a o u**. Ugyanis az **a**, ha egy szó elején vagy végén helyezkedik el, és nem áll utána közvetlenül **e**, kivált ha még meg is nyúlik, erős lesz, így: **ars, amor, scola**; ha viszont az említett helyeken áll, de **e** követi, az **a** gyenge lesz, lásd **aes, Aeneas, Micenae, Gannae**³⁴⁰. Az **o** ugyanezek a helyeken lesz erős, lásd: **amo, os, origo, sermo**, ha viszont **e** követi, kettőshangzót alkot, mint a **coena, foedus, goela**³⁴¹ esetében³⁴². Az **u** helyenként elfolyik, ha valamilyen hangzósabb hang elé írjuk, mint például a **uatis, uerax, uinum, uox** esetében, vagy éppen egy másik **u** előtt: **uultus**³⁴³. Az „öszvérbetűk”, nevezetesen az **a, e, o, c** azért erősebbek, mert önmagukban, bármely másik hozzáírása

³³⁸ Íme a híres, sokat vitatott **bigerro sermone clefabo** mondat. A **bigerro** szó vált alapjává a baszk származás elméletének, amennyiben annak képviselői szerint a **Bigerrico=Aquitano**, Bigorre ugyanis egy baszk vidék neve. Herren (1979, 48.) vonzóbb megfejtést kínál: szerinte a **bigerro** (az N kódex olvasata) kettőst, kétszerest jelent, a **clefabo** pedig nem a **defabo** romlása, hanem esetleg az óangol **cleofan** (széttör, széthasít) ige származéka. Vagyis nem „*baszkul fogom elmagyarázni*”, hanem „*két részre bontom a választ*”.

³³⁹ DON. AM I, 2: **accidunt uni cuique litterae tria, nomen figura potestas**.

³⁴⁰ Valószínűleg Cannae városának nevére gondolhatott.

³⁴¹ Az A V, 3-ban Virgilius megemlíti, hogy *Samminius* nevű nagybátyja, a „mama kedvence” a *Goelanus* melléknévet viselte, amely bizonyára ugyanebből a **goela** szóból ered. Értelmezéséhez talán közelebb juthatunk Szent Jeromos segítségével, aki a héber nevekről írott könyvében a **goel**-t így magyarázza (hebr. nom. 13, 16): **goel propinquus siue redimens**. Származtathatjuk egyszerűen a **gula** szóból is, így jelentése kb. „pofás”, de az sem kizárt, hogy a szó a mai német „**geil**” elődje, a gót galjan rokona, ahogyan Strong gondolja (1911, 202).

³⁴² *Donatus orthographus* szinte szó szerint idézi (De syllaba, li. 100–103): **MAGISTER. Priscianus dicit quod duae uocales suas uoces habent. Ideo „diptongon” dicitur quod binas uoces habent. Virgilius tamen dicit quod prima uocalis in dyptongon partem sui soni amittit. Ut ipse dicit: Quaedam autem uocalium mobiles sunt, quaedam stabiles: mobiles quae aliquoties fortes nonnumquam proscriptivae uidentur, ut „a, o, u”; etenim „a” cum in principio fine ue alicuius partis posita fuerit, „e” statim non subsequente, maxime cum producitur fortis erit, ut „ars, amor, scola”; at cum in praedictis locis „e” eam subsecuta fuerit, „a” infirmis habebitur, ut „aes, Aeneas, Micenae, gannae”. Sic et „o” fortis erit in his locis, ut „amo, os, origo, sermo” at cum „e” sequatur diptongi loco ponetur, ut „coena, foedus”. Ha Virgilius Priscianus, az általunk is ismert grammatikus mellett egyenrangú tekintélyként szerepel, akkor bizony el kell fogadnunk, hogy középkori utódai komolyan vették tanítását, legalábbis annak bizonyos elemeit.**

³⁴³ *Donatus orthographus* újfent rá hivatkozik (De littera li. 282): **MAGISTER. Quia non possunt duae uocales in una syllaba suum sonum habere. Ideo prima uocalis magnam partem sui soni perdidit. Ut Virgilius dicit: V autem aliquatenus liquescit, cum ab alia discessiore proscribatur, ut „uatis, uerax, uinum, uox”, uel a semet ipsa ut „uultus, uulgs”.**

nélkül is van értékük. Az **a** és az **e** tudniillik előjárókként is helyesek, az **o** alkalmasint indulatszó lehet, illetőleg a névmások bármelyikének vocativusa, sőt sokszor cselekvő ige, igaz, ragozhatatlan, hiszen ha azt mondod, „*ó az ékes királyt*”, ugyanazt jelenti, mint „*csodálom az ékes királyt*”.³⁴⁴ Ezért aztán tévesen állítják némelyek, hogy alanyesethez kellene kapcsolni, imígyen: „*ó, ékes király*”. A **c**-t bizony el kell fogadnunk a kötőszavakban, amikor az **Optativus** módot a **non** vagy **ne** tagadószó előzi meg, majd másodjára **nec**-kel kapcsolódik hozzá, amelyről a **c**-t levágva a mondat elejére helyezhetjük, hogy hátul csak a **ne** maradjon. Lásd Galbungus példáját, ahol Turnusról ír egy mondatot: „*Turnus király pedig, hogy ne vigye hiába pusztulásba a népet, és ne veszítse el Fidena városát, a harcoló barátokat már-már lecsillapította.*” De mondhatjuk így is: „*lecsillapította pedig, nehogy (ne) pusztulásba vigye*”, majd az ismétlésben: „*s (c) lecsillapította, nehogy (ne) elveszítse Fidena városát*”³⁴⁵. A **h**-ról azt kell elmondanunk, hogy mindig hehezetes, vagy megerősítőleg, vagy csak módosítólag: amikor ugyanis az **f** félhangzó előtt áll, egyedi hangzásukat mindketten meg fogják megváltoztatni, mint a **hfascen** esetében, és **p**-vé alakulnak, ha viszont a **c**, **t**, vagy **p** némahangzó előtt áll, nem veszíti el saját hangértékét, imígyen: **hcorda**, **htronus**, **hpalanx**³⁴⁶. Az **n** pedig, amennyiben **f**, **m**, **p**, **v** követi, **m** hanggá alakul, még ha alakilag változatlan marad is, ha úgy tetszik, így ha azt mondod, **non fuit** (nem volt), **m**-nek hangzik, csakúgy, mint az **infecit**, **inflavit**, **confudit**, **invenit**, **non valet**, **non piget**, **impossuit**, **non manet** esetében.³⁴⁷

3. Szeretném, ha a jelen Epitoma, vagyis értekezés végén kiderülne számotokra is, hogy minden betűhöz tartozik egy számérték³⁴⁸. Az **a** gyakran ötszázat jelent, gyakran harmincat, gyakran tizet, gyakran pedig egyet, a **b** ötezet, illetve csupán kettőt, a **c** százat avagy nyolcvanat, a **d**, **f**, **n** és **q** mindenkor ötszázat és kilencszázat tesznek ki, az **i** és **e** vagy négyszázat, vagy csak egyet,

³⁴⁴ Az előjárók meg az indulatszó, sőt a vocativus is igaz, ám az **o** mint ige legfeljebb scinde-ratio révén jöhet létre, vö. A X, 2.

³⁴⁵ L. a 3.6. fejezet végét, főleg a 178. lábjegyzetet.

³⁴⁶ A **p** + **h** egymás mellett valóban **f** hangot ad, de fordítva ez igen különös. Ráadásul a **h** nem a módosított hang előtt, hanem utána szokott állni. A **hcorda**, **htronus** vagy a **hpalanx** szavakat nem kell magyarázni, a **pascon** pedig minden bizonnyal a Húsvét jelentésű görög *πάσχα* alakváltozata.

³⁴⁷ Ezek egyszerű hasonulások.

³⁴⁸ Vö. ISID. etym. I, 3, 10–11: **Omnes autem litterae apud Graecos et verba componunt, et numeros faciunt. Latini autem numeros ad litteras non computant, sed sola verba componunt, excepto I et X littera ...**

az **m**, **r**, **s**, **u**, **l** ezret jelent, a **t** és **x** tízet és tízezret, a **g** minden számra alkalmazható egészen tízig, a **h** tizenegytől harmincig, a **k** százszor százezret ad ki, az **o** pedig egyik számtól sem tagadható meg, legyen az a legnagyobb vagy a legkisebb.

III. A SZÓTAGOK

1. A szótagok a betűket összetartó enyv³⁴⁹, jellemzőjük, hogy egyikük sem állhat meg magánhangzó nélkül, amiért is ezeket mondjuk a betűk királynőinek.

Az egy szótagú szavak nem haladhatják meg a hatbetűs hosszúságot – lásd: **scrobs** –, és nem tartalmazhatnak két magánhangzót, kivéve, ha azok kettőshangzót vagy gyengülést jelölnek, például az **aes**, **faus**, **laus**, **fraus** esetében. A két szótagúak – legyen akár névszó, ige vagy egyéb szó – csak két magánhangzót foglalhatnak magukba, leszámítva a fentebb említetteket.

Azt azonban tudni kell, hogy amikor bármely, a szó közepén elhelyezkedő magánhangzót kettős **s** követ, az adott magánhangzót röviden ejtjük, így: **vas-sa**, **fossa**, **clussit**, **vissit**, **vessit**, ha viszont csak egy **s** áll utána, a magánhangzó megnyúlik: **gloriosus**, **visus**.³⁵⁰ Minden felsőfokban kettős **s**-t találunk, ahogyan az **altissimus**-nál. A kettős **m** ugyanígy megrövidíti az előtte elhelyezkedő magánhangzót – **summus**, **gammus** –, ellenkező esetben pedig megnyújtja: **sumus**, **ramus**.³⁵¹ Ha egyetlen betű alkot szótagot, például egy erős **i**, éppúgy hosszú lesz, ahogyan az **a**, **e**, **i**, **o**.

De ki láthatná át könnyedén a szótagok természetét, amikor oly gyorsan változnak, hogy szinte senki sem képes megragadni őket, hiszen a verslábak

³⁴⁹ Vö. DON. AM II, 2: **Syllaba est comprehensio litterarum**. A későbbi grammatikusok szinte valamennyien ezt a meghatározást veszik át (*Donatus orthographus* – *De syllaba*, li. 7–9 – **conceptio**-t mond), a „**glutini**” egyedül Virgiliusnál szerepel.

³⁵⁰ Vö. DON. AM I, 3 az *anceps*ről: **cum correptam vocalem duae consonantes secuntur, quarum prior s littera est**.

³⁵¹ *Donatus orthographus* szó szerint idézi (*De syllaba*, li. 164–167): **Discipulus: Utrum possumus invenire vocalem brevem ante duas consonantes? MAGISTER. Possumus etiam, ut „uassa, fossa”. Istaе uocales secundum naturam breues sunt, sed istae tres litterae id est „a” et duo „ss” possunt syllabam longam facere positione, licet brevis est uocalis secundum naturam. Ut Virgilius dicit: Sciendum est sane quod ubicumque uocalem quamlibet in media parte positam „s” duplicata secuta fuerit, eandem uocalem corripiemus, ut „uassa, fossa, uessit, uissit, clussit”; aut si una „s”, uocalis producetur, ut „gloriosus, uisus”. Omnis superlatius gradus „s” duplicatam semper habebit, ut „altissimus”. Sic et „m” duplicata antestitam corripit uocalem ut „summus, gammus”, sin alias, producetur ut „sumus, ramus”.**

helyzete szerint alakíthatóak? Az adott versmérték kényszere folytán ugyanis két szótagból egy lesz, amelyet hosszúnak hívunk, mint az **audi**, **vade**, **aula**³⁵² esetében.

2. Miután Terrentius kimerítően tárgyalta a szótagok számértékét, mi csak röviden foglaljuk össze, egyedül azt fűzve hozzá, amit ő kihagyott. Minden számértékkel bíró szótag két vagy három betűből áll. Ha például azt mondod, **al**, az 800-at jelent³⁵³, a **bpa** viszont háromezret.

3. Úgy terveztem ugyan, hogy a szótagokról hosszabban értekezem, tekintve azonban, hogy írásom sorrendje a versmértékek mérlegelésére hív, melyben benne foglaltatnak a verslábak és a szótagok is, hasznosabbnak vélem, ha a szótagokról mondtak – mint holmi kicsiny előszó – előrebecsátása után rátérek a verslábak fejtegetésére.

³⁵² Valószínűleg egyszerűen az **au** kettőshangzóra gondol (a **vade** – **uade** – esetében megfordítva), de azt sem zárhatjuk ki egészen, hogy netán az elízióra.

³⁵³ Az **al** kelta szócska Ausonius (349, 5) tanúsága szerint olvasható volt a vergiliusi *Catalepton*ban is (jelentése nem derül ki): **dic quid significant catalepta Maronis? in his 'al' Celtarum posuit. sequitur non lucidius 'tau'**. Az *Appendix Vergiliana* jelenleg olvasható szövegében az **al**-lal már nem találkozunk. Íme a *Catalepton* II. darabja:

*Corinthiorum amator iste uerborum,
iste, iste rhetor; namque quatenus
totus Thucydides, tyrannus Atticae
febris, tau Gallicum, min et sphin ut male
illisit, ita omnia ista uerba miscuit
fratri.*

IV. A VERSMÉRTÉKEK SZERKESZTÉSE

1. A versmértékek szerkesztése bizony sokrétű feladat, hiszen nem mind-egyiknek ugyanaz a rendje, természete, száma és célja, ámde azt az egyet tudnia kell minden versfaragónak, hogy valamennyi versmértékben a szavakat értjük metrumok alatt. A versmérték a mértékről kapta a nevét³⁵⁴, a verslábakat pedig úgyszólván félszavaknak mondhatjuk³⁵⁵. Minthogy ezeket a versforma kényszere folytán a költők annyira szétválasztják, hogy az egyik szó vége átcsúszik a másikba és egy szó sem marad teljes, ezért egyetlen metrumot sem lelhetünk fel egészben.

2. A költők meg a szónokok szándékának megfelelően iskoláik különféle metrumú strófákat különítenek el, léteznek prózaiak, egyenesek, átmenetesek és elnyújtottak. Okulásotokra meg is mutatunk közülük néhányat.

A próza igen rövid,³⁵⁶ ahogyan Aeneasnál olvasható:

*Phoebus felkel, égre megy fel,
fenn fénylik, mindnek látszik.*

Ez a két verssor nyolc metrumot tartalmaz: az első a *Phoebus*, a második a *felkel*, majd ugyanígy a többi szavakon át, s a kettő összesen tizenhat verslábban nyugszik. Minden prózai verssort spondeusban szokás kiadni. Legalább annyit illik tudni, hogy a verslábak között a daktilus és a spondeus mondhatja magáénak az első helyet.

Az átmenetes versek sem nem prózaiak, sem nem egyenesek, mert az éne-

³⁵⁴ Vö. ISID. etym. XVI, 26, 9: **Metrum est mensura liquidorum: haec a mensura accepit nomen; μέτρον enim mensuram dicunt Graeci.**

³⁵⁵ Vö. DON. AM I, 3: **syllaba apud metricos semipes nominatur**; ISID. etym. I, 16, 3: **syllaba autem apud metricos ideo semipes nominatur, quod sit dimidius pes**; etym. I, 16, 3: **nam pes duabus constat syllabis**. Mivel Virgiliusnál a szavak (**fona**) jelentik a metrumokat (vagyis a verslábakat), a hagyományosan **semipes**-nek (fél láb) nevezett szótagok nála a **mediates fonorum**-ként említett verslábaknak felelnek meg.

³⁵⁶ Az eredeti „**prosa quidem sunt perbrevia**” definícióhoz talán a **fona** értendő hozzá? Vagyis arra utalna, hogy rövid szavakból áll?

kesek által diktált ritmus mértékadóbb bennük, mint valamely szabály követése. Varro például így énekel:

*Isten ünnepi napokon
zengnek a kereszt-utakon,
sípom friss dallamaira
táncotlejt az égcsillaga.*

Számoljuk ki most a versmértékeit: az első sor három metrumból áll, az első spondeus, a következő kettő pedig daktilusnak számít, így: 1. *isten*, 2. *ünne-
pi*, 3. *napokon*, s ha végigméricskéled a négy sort, kétszer hat metrumot fogsz találni, és harminckét lábat.³⁵⁷

Az egyenes verssorok mindig öt metrumot kell hogy tartalmazzanak, ahogyan a választékos szónok, Cato példájában láthatjuk:

*Hadak támadnak jelen világunk végére,
szavát megvetik öreg, megszokott mesternek,
király ármánya kedvez ármányos zsarnoknak³⁵⁸,
évek múltával istent egyetsem imádnak.³⁵⁹*

Ezekben a sorokban az első metrum spondeus, a harmadik hasonlóképpen spondeus, a többi három daktilus, és ötvenkét lábat foglalnak magukban.³⁶⁰

Az elnyújtott versek díszes, ámde szabálytalan körmondataikkal egészen a tizenkét metrumosig nyúlhatnak, Lupus Christianus példája szerint, aki imígyen szólott:

*Igazság igaz, simaság sima, szélesség széles, bizalom bíza, napos napokat
türelmes tempók tartanak.*

³⁵⁷ Tudniillik harminckét szótagot.

³⁵⁸ Sedulius Scotus idézi e sort *Collectaneum miscellaneum*-ában (ed. D. Simpson, 1988–1990; SED. SC. coll. misc.), a szórendet felcserélve (div. 13, subdiv. 37, li. 26): 10. **Reges dolosi dolosos fouent tyrannos**. Löfstedt új kiadása ezt a szórendet veszi át, bár a polarai szórend cezúrája jobban megfelel a többi sor ritmusának.

³⁵⁹ A vers hangulata már-már sibyllai.

³⁶⁰ Vagyis soronként tizenhárom szótagot.

Ez a szokottnál is hosszabb sor ugyanis egy szó szerintem nélkülözhetetlen hozzátételével tizenhárom metrumot tartalmaz, melyek harminchárom lábat számlálnak.

3. Vannak, akik ideszámítják még a három-, illetve négyszavas verseket is, és felesleges vitázni velük, hiszen őseink meghagytak némi szabadságot a költőknek verseik összeállításában, de azért tétovázás nélkül hitelt sem kell adni azoknak, akik anélkül, hogy az ősz halántékok tekintélyére támaszkodtak volna, inkább csak egy engedéllyel éltek, nem pedig példát követtek. Néhány versüket most a nyilvánosság elé fogjuk tární. Tanítványomnak³⁶¹, Donatusnak édestestvére, Don, háromszavas sorokból álló éneket szerkesztett Arkasz³⁶² arkadiai király dicséretére, mely így hangzik:

*Arkadia ura iszonytató,
Dicsőséges, híre igenméltó.*

Gergesus a napról, holdról, csillagokról és elsősorban a szivárványról írott huszonhét kötetes kommentárjában szintén gyakorta alkalmazott négyszavas verssorokat, melyek közül csak egyet idézek a példa kedvéért, méghozzá ezt, az elejéről:

*Nap, hatalmas, földnek fényhozó,
egeknek egyként világot juttató.*

E sorok elrendezését részemről nem tartom szükségesnek feltérképezni, mivel a tekintélyük nem megbízható, csupán a költői rigmusok változatosságának illusztrálása végett írtam ide őket, kiváltképp pedig azért nem, mert aki netán meg akarja mérni, könnyedén megteheti.

³⁶¹ Bár a **discens meus** tanítványt jelent, másutt mintha ugyanez a személy Virgilius tanuló-társa lenne (vö. B III, 2). Említ ugyan egy Donatust tanítványaként is (A IV, 14), ám ő nem lehet azonos Don testvérével.

³⁶² A görög mitológiából ismert Arkasz története röviden a következő: Arkadia királya, Lükaón próbára akarta tenni a hozzá vendégségbe érkező Zeust, ezért emberhúst tett elé. Zeusz haragjában farkassá változtatta őt, de leánya, Kallisztó iránt szerelemre lobbant. E szerelem gyümölcseként született Arkasz, mire a bosszúálló Héra medvévé változtatta Kallisztót. A felserdült ifjú Arkasz derék vadász lett, és egy alkalommal vadászata során éppen a medve alakban rejtőző anyjával találkozott. Amikor fegyverét ráemelte, Zeusz az anyagyilkosságot megakadályozandó felragadta őket az égbe, ahol mint két szomszédos csillagképet láthatjuk a Nagymedvét meg a Nyilast. (Vö. *Aen.* VIII, 102; VIII, 129; X, 239.)

4. Egyesek azt állítják, hogy a két lábunk közül minden lépésnél az elsőt emeljük fel, és a másodikat hajlítjuk, vagy – hogy stílszerű legyek – gyengítjük, imígyen: **légít** (olvas), **ágít** (művel), **núbít** (nőszül), **vádit** (lépked). Mi azonban azt mondjuk, amit helyesnek gondolunk, mivel úgy találtuk, hogy a második lábat ugyanúgy szokás hangsúlyozni, mint az elsőt, ekképpen: **egó** (magám), **amá** (szeress), **docé** (taníts), **audí** (fülelj). Ez a különbség azonban főleg a hasonló szavak megkülönböztetése végett szokott előfordulni, nehogy összekeverjük őket. Például nominativusban a **sédes**-t (ülőhely) az első láb megemelésével mondjuk, ha viszont ige, épp fordítva, a második lábat emeljük meg: **sedés** (ülsz). Ha azt mondjuk, **réges** (királyok), az elsőt emeljük meg, az igenél ellenben – **regés** (irányítasz) – a második lábat. Azonban ezt nem a verslábak szabályai miatt, hanem a kényelmes különbségtétel végett tesszük, ahogyan a **póne** esetében is, ha imperativus (rakjad!), akkor az első szótag lesz éles, és az utolsót tompítjuk, ha viszont határozószó (hátul) vagy előjárószó (mögé), az első tompítása mellett az utolsót élezzük.

5. Vannak bizonyos daltípusok, amelyek rendhagyónak tűnnek, ám a szónokok és a szépek csalfa szándékkal mégis gyakran használják őket, nevezetesen az ária és az arietta, melyek legfőbb művelői a germán Sagillius meg Vitellius. Az a következő áriát szötte a tengeréről és a holdról írott könyvecskéjének rögtön a bevezetésébe:

*Tenger a holddal egyívé oldal,
illanó pontra, egy pillanatra;*

emez pedig hitvese, Matrona dicséretébe egy elég csinos ariettát illesztett, imígyen:

*Szívem, szívem, Matrona, tested zárom karomba,
lelkünk egyívé olvad, s testünk hozzákapcsolva.*

6. Ha már úgyis szót ejtettünk a szónokokról meg a szépekről, és elkanyarodtunk a metrumok és versek témájától, azt hiszem, hasznos lesz röviden megemlékezni a filozófia nemeiről. A filozófia a bölcsesség egyfajta szeretete és vágya, minden művészet és tudomány forrása és kútfeje, amiért is helyesen mondjuk filozófusnak azt, aki bármilyen, akár égi, akár földi formában tiszta szeretettel és buzgó igyekezettel bölcselkedik. A mi filozófiánk körébe számos tudomány tartozik, fő területei pedig a következők: **poema** (költészet), **rehtoria** (szónoklás), **gramma** (nyelvtan), **leporia** (szépszézet), **dialecta** (vi-

tatkozás), **geometria** (földészet) és egyebek, amelyek nem annyira hasznosságukról, mint inkább érdekességükről híresek.

7. A költészetet az különbözteti meg a szónoklástól, hogy az előbbi beéri pusztán a változatossággal, tömör és homályos, az utóbbi viszont kellemének örvendezve a versmértékek, verslábak, hangsúlyok, árnyalatok és szótagok egyfajta pompás sorozatával fitogtatja szépséges terjedelmességét.

Napjainkban azonban sokan nem ismerik e két művészet értékét és különbözőségét, és a szónoklásba költészetet, a költészetbe szónoklást gubancolnak, megfélekezve Felix Alexander argoszi mester előírásáról, miszerint *valamennyi művészetnek saját határain belül kell maradnia, hogy ne essék csorba őseink tanításán, és ne vádolhassanak bennünket előtűk*.³⁶³ Sűrűn kényszerülök hát eszembe idézni bevett versikémet, melyet gyakorta énekelgetek a mostani szájhősök³⁶⁴ elmarasztalására:

Mulctavi tiores logi nec arena cessi.

Eltángáltam a szócséplőket³⁶⁵, nem hátráltam a harcból³⁶⁶.

És valóban: ki hatolhatna a bölcsesség legbelső kamraiba? Ki tűrne el érte annyi virrasztást, háborgattatást, ki áldozná fel éjjelét-nappalát? Mert sokan vannak, akik gyermekként belekóstolnak ugyan a bölcselkedésbe, de azután nyomban elfordulnak tisztes tanulmányaiktól, és hanyatt-homlok belevetik magukat a világi foglalatosságokba. Ezért is állítják mestereink, hogy senki nem juthat el a bölcsesség igaz ismeretére, ha gúzsba kötik a világi hívságok meg a pénzhajhászás.

8. De hogy megkezdett tárgyamhoz visszatérjek, a szépirodalom³⁶⁷ gazdag művészet, kívülről gyönyörködtetőnek, ugyanakkor harapósnak mutatkozik,

³⁶³ A Polara-féle **cogatur** helyett a szövegbe jobban illene a **cogamur** alak. A kéziratokban ezt találjuk: **A: cogamur; P: cogantur**. Az **m / nt** romlás könnyebben elképzelhető, mint a **t / m / nt**.

³⁶⁴ A Glengus versében is előforduló **gurgo** szót használja: **gurgo fugax famulo dignus est** (B II, 1).

³⁶⁵ „**Mulctavi tiores logi nec arena cessi.**” A görög λόγος szót alkalmazza, s az ilyenfajta görögözés szintén inzularis „divat”.

³⁶⁶ A *Hisperica Famina* lapján nagyon hasonló darabra akadhatunk (A 25–7):

*inertes mactavi duelles,
ac robustos multavi coaevos,
fortioresque prostravi in acie cyclopes.*

³⁶⁷ De Bruyne meghatározása szerint *ars metaphorae et imaginis*. A rétor ismértve Virgiliusnál tehát a keresett nyelv, a szépirodalom pedig a képes stílus.

mélységeiben azonban ott találjuk a hazugságot is. Nem áttolja áthágni az őseinktől felállított határokat, s még a feddés sem zavarja. Nem restellek mutatni erre néhány példát is. Bizonyos kis-ázsiai Lapidus, aki részt vett egy szónoktalálkozón, sok elmarasztalásra méltó dolgot írt, például ezt:

Nap lenyugvóban megméri a tengert,

amiben mákszemnyi igazság sincs, hiszen semmiféle teremtettség természet nem képes megmérni a tenger mélységeit. Csupán annyit mondhatunk tehát, hogy a lenyugvó nap *megfesti* a tengert, miután pedig elhaladtában valamiképpen megfestette, sietve uraihoz érkezik, s nekik világít ragyogón az egész éjszaka folyamán.

Ugyanez a Lapidus mondotta, hogy:

A szél a földből tölgyeknek gyökerét kitepi mélyről,

ami éppoly kevésbé történhet meg, mert a szél csupán *megrendíti* a tölgyeket.

9. A nyelvtan az irodalom áttekintése, úgymond az olvasás teljességéhez vezető ösvény. A legtöbben ezért a **littera-t legitera-**nak értelmezik³⁶⁸, ami annyit tesz, mint „olvasási útmutató”. Magam szószólója vagyok, és dicsőítem hasznosságát, hiszen csaknem az egész világ részesedik belőle.

10. A vitatkozás megmarja az általában olvasott, kimondott vagy leírt szavakat, valamiképpen beléjük hatolva ízekre szedi a mondatok zsigereit, a jelenségek velejét, a szavak vénáit. Képviselői lekárognak mindenféle képes kifejezést, és tátongó torokkal, mohón áhítoznak valamennyi író rendreutasítására. Közéjük tartozott Donatus és Don atyja, Julianus, aki olyasmiket mondogatott nekünk, hogy egészen mást jelent a „nem kell” és a „nem alkalmas” kifejezés, mivel az utóbbi az alkalmasság szóból származik, az előbbi pedig a feloldhatatlan köteleességből. Ha tehát azt mondod, hogy valami „nem alkalmas”, nem tiltod, hogy egyáltalán megtörténjék, inkább csak rámutatsz, hogy nem lenne helyénvaló; ha viszont azt mondod, hogy „nem kell”, a kötelező érvényű tiltás ellenében történik meg, ha netán valaha is megtörténik.

Azt is mondják, hogy mást jelent a „nem történhet meg” és a „lehetetlen, hogy megtörténjék”, mert a „nem lehetséges” pusztán a jelenre vonatkozik, és valamikor esetleg még megtörténhet, a „lehetetlen” viszont mondhatni szabatos kifejezése annak, hogy egyáltalában soha nem jöhet létre.

³⁶⁸ Valóban így van, l. jelen munka 238. lábjegyzetét.

Különbséget látnak azután a „beszélt” és a „mondta nekem” között is: a „beszélés” ugyanis hosszabbra nyúló ékesszólást takar, a „mondás” azonban egyszerűen és általánosan vonatkozik bármely mondásra.

Másnak tartják az „akarnit” és a „vágyakoznit” is, mivel az „akarás” valamilyen édes és törvényes szándékra értendő, míg a „vágy” féktelen vágyakozást takar.

Állítják még, hogy nem kis eltérés van a „szárazföldi ütközet”, a „tengeri csata”, az „ökölharc” és a „megerősített ütközet” között. A tengeri csata (**praelium**) csakis a **praelum**-on, vagyis a tengeren mehet végbe (**praelum**-nak azért nevezik, mert mérhetetlen nagysága, valamint a dagály és az apály révén bizonyos csodálatra méltó fensőbbiséget (**praelatum**) vívott ki magának a többi elem fölött); a szárazföldi ütközet kizárólag a **belsa**-n, vagyis a mezőn történhet (a **belsa** nevet onnan kapta, hogy sűrűn hajt **belsum**-ot, vagyis füvet); a megerősített ütközet a biztos helyről, azaz a hadsereg támaszpontjáról kapta nevét, ökölharcról pedig akkor beszélünk, amikor közelharcban mindkét fél a törét használja.

Mondják még, hogy más a „népség” és más a „nép”. A népség bővelkedik dús földekben, házakban és egyéb anyagiakban, ám éppen ezért sem a harcban nem állhatatos, sem a tudomány területén nem tevékeny, a nép ezzel szemben a **pops**-ról, vagyis a – mind testi, mind lelki – erőről lett elnevezve, úgyhogy Honoratus grammatikust³⁶⁹ megrovásban kell részesítenünk, amiért így énekel:

Népség harcban összegyűle.

Másutt pedig a következőt mondja: „*az igaz költő így szól*”; vagyis igen ostobán beszélt, mert azt kellett volna mondania, hogy *igazmondó* költő. Az igaz ugyanis csupán a természet valóságára vonatkozik, igazmondónak viszont azt mondjuk, aki sohasem hazudik.

Nem helyesen alkalmazza a többség jó értelemben a „megsemmisülés” szót, illetve negatív árnyalattal a „beteljesedést” sem, hiszen a megsemmisülés a megszűnés, a beteljesedés pedig a tökéletesedés szinonimája.

Hibásan járnak el azok is, akik a „csevelyt” az ékesszólás körébe próbálják vonni, hiszen ez kicsinyítő képzősen jórészt az egyszerű szavakat jelöli³⁷⁰, az **e**-vel és egy **I**-lel írott „beszély” ellenben a tökéletes kifejezés műszava.

³⁶⁹ Nem valószínű, hogy a többnyire csak Serviusként emlegetett Maurus Servius Honoratus grammatikus, verstaníró és Vergilius-komentátor lenne ez a bizonyos Honoratus.

³⁷⁰ Itt is a **clefabo** tövéből képzett **clefia** szót használja! Vö. ISID. etym. I, 13, 1: **Loquella**-

Azon is csodálkozom, hogy miért cserélik fel közülünk jó néhányan – még a bölcsek is – a „teremtényeket” az „elemekkel” és viszont, noha elemnek csakis valamiféle éteri, szinte isteni dolgot nevezhetünk, hiszen a zsidók az Istent mondják **el**-nek (innen jön a görögök **helium** (*nap*) szava is); teremtmény viszont mindaz, ami a föld porából jött létre. Elemei – vagyis kezdetei – az irodalomnak vannak, melyek a papírra vetésről (**elimatio**), azaz leírásról kapták a nevüket³⁷¹.

11. Legyen ennyi elég a vitatkozás művészetéről, melyet sokan szofisztikának, azaz szörszálhasogatásnak, illetve csípősségéről füszeresnek is neveztek. Most térjünk rá a földészetre³⁷². A földészet rendszerezett tudomány, a növényekre és füvekre általában vonatkozó ismereteket tárgyalja, ezért aztán felhasználóit, az orvosokat földészeknek, vagyis növényszakértőknek is hívjuk.

12. Létezik azután más ága is a filozófiának, a neve csillagászat (**astronomia**) – a görögök csillagjósolásnak (**mathesis**) mondják³⁷³ –, valamennyi csillag pályáját és útvonalat tárja elénk. Segítségével megérthetjük az idők jeleit, valamint az egyes tevékenységek kedvező voltát.

Tizenkét fő csillagképet – görögül **mazoron**³⁷⁴ – tart számon (a görögöknél a tizenkettő helyett tizenhatot), nevük: **mon**³⁷⁵, **mah**, **tonte**, **piron** vagy **da-**

res uero, quia loquellis, id est uerbis semper cohaerent, nec aliquid ualent solae positae, ut „di”, „dis”.

³⁷¹ Ez a gondolat más szerzőknél is előkerül, *Donatus orthographus* írja a betűkről (*De grammatica*, li. 98): **Ideo a philosophis „athomos” dicitur** (sc. **elementa!**), illetve másutt (*De littera* li. 157–8): **DISCIPULUS. Utrum habent litterae aliud nomen? MAGISTER. Habent etiam: „elementa” uocantur. Ut Priscianus dicit: Litteras autem etiam elementorum uocabulo nuncupauerunt ad similitudinem mundi elementorum: sicut illa elementa coeuntia omne perfaciunt corpus, sic etiam hae coniunctae litteralem uocem quasi corpus aliquod componunt**; hasonlóan az *Ars Laureshamensis* szavaihoz (*De littera* p. 149, li. 18): **Unde etiam a quibusdam athomos, id est indiuisibilis, dicitur; id enim, quod diuidi non potest, minimum est omnium, quae diuidi possunt.**

³⁷² Sajátos értelmezése ez a geometriának, amelyet Isidorus még a következőképpen határozott meg: **Geometrica est disciplina magnitudinis immobilis et formarum** (etym. II, 24, 15).

³⁷³ Amire Virgilius gondol, az az asztrológia (**matesis**).

³⁷⁴ Hieronymus a héber nevek magyarázatában ezt írja: **Mazuroth – ζωδιον, id est signa horoscopi** (59, 26); **maseiroth exclusiones uel uincula aut successiones siue disciplinae, quod in nostris codicibus mazuroth legitur** (19, 12); **mazuroth ζωδιους, quae duodecim signa mathematici adserunt** (46, 16).

³⁷⁵ Bár valószínűleg csupán véletlen egybeesésről van szó, talán mégsem lesz felesleges megjegyezni, hogy a valóban létező Egyszarvú (**Monoceros**) csillagképet szokás **Monnak** rövidíteni.

meth, perfellea, belgalic, margaeth, lutamiron³⁷⁶, **taminon**³⁷⁷, **raphaluth** stb. Úgy gondolják, hogy ezek kormányozzák az emberi nem mindenfajta ügyleteit, amint egy tébolyult asszony kapcsán Aemerius mondotta: „*Azért szenved, mert a nászéjszakáján együttállásban volt a mon a belgalic-kal*”³⁷⁸.” Mint-hogy azonban józan ésszel nem hihetjük, hogy a csillagok maguktól jöttek volna létre, épeszü ember semmiképp sem gondolhatja, hogy ezek kormányoznák az emberek ügyleteit avagy jellemét. Sokkal inkább az a mérhetetlen hatalom irányítja az emberiség életét és tevékenységeit, amelynek révén maguk a csillagok is megszülettek, s amely hatalmat az őt tisztelő férfiak és nők (amint azt gyakran látjuk) istenségnek, sőt Istennek szólítják, és segítségül hívják.

Egyszóval minden emberi igyekezet, a bölcsesség minden formája arra irányul, hogy az alantas dolgok felől a magasabb rendűekhez emelkedjék, kezdve a dolgok természetének megismerésénél, a fizikánál, jogosan áthaladva az erkölcsök jobbításán munkálkodó etikán, és végül elérkezve magához a logikához, a magasztos tárgyak ésszerű vizsgálatához.³⁷⁹

13. Azt is tudnia és kutatnia kell minden bölcsnek, hogyan és miként épül fel az emberi teremtmény, akinek teste (**plastum**) a sárból készült, lelke (**affla**) azonban égi eredetű, a kettőt mégis kimondhatatlan módon összekapcsolja, magamagában két különböző természetnek örvendve. A lélegzet (**affla**), vagyis a lélek tisztában van vele, hogy a test, melyet – úgymond – olcsóbb anyagok építenek fel, tudniillik folyékony és száraz, hideg és meleg összetevők, az ő szolgálatára rendeltetett, ám ez a lélek csupán annyiban uralkodik a test fölött, hogy – mint minden élőlény esetében – élteti azt, vagyis ha nem rendel-

³⁷⁶ Herren (1979, 67.) az elnevezések némelyikét óir szavakra vezeti vissza. A **mon** lehet az M-Runa neve (**man** vagy **monn**), a **tonte** (**tonta**) és a **piron** (**phiorin**) titkos betűk nevei, a **lutamiron** pedig esetleg a görög **lambda** (**lauta**) + **mire** összetétele.

³⁷⁷ Az elnevezés a héber תְּמִימִים (**teomim**) szóra emlékeztet, melynek jelentése ikrek, és ilyen csillagkép tudvalevőleg van is.

³⁷⁸ Ha nem túl merész a feltevés, a **mon** nevébe a későbbi moon szót is beleképzelhetjük.

³⁷⁹ Vö. ISID. etym. II, 24, 3–4: **Philosophiae species tripertita est: una naturalis, quae Graece Physica appellatur, in qua de naturae inquisitione disseritur: altera moralis, quae Graece Ethica dicitur, in qua de moribus agitur: tertia rationalis, quae Graeco uocabulo Logica appellatur, in qua disputatur quemadmodum in rerum causis uel uitae moribus ueritas ipsa quaeratur. In Physica igitur causa quaerendi, in Ethica ordo uiuendi, in Logica ratio intellegendi uersatur.** Érdekes a **tripertita** szóval polemizáló, a bevezetésben (A I, 1) szereplő **biptertita** szó bizonyára nem véletlen feltűnése Virgiliusnál. Mindazonáltal Isidorus is említ egy másik, kettős felosztást: **Item aliqui doctorum Philosophiam in nomine et partibus suis ita definierunt: Philosophia est diuinarum humanarumque rerum, in quantum homini possibile est, probabilis scientia** (etym. II, 24, 9).

kezne értelemmel és ésszel is, miben sem különbözne a többi, e két mozgást nélkülöző élőlénytől. Ahogyan a lélek áll a test fölött, úgy áll az értelem a lélek fölött, az ész pedig az értelem fölött, mert az értelem a mérésről kapta nevét; a kifinomult érzékelések egyfajta mértékét tárja fel a lélek előtt, melyet e képesség megszerzése után eláraszt a magasrendű értelem, hogy mindenben a tökéletes bölcselkedésre segítse.

A bölcsesség említett³⁸⁰ hármasságának megfelelően az embernek is három állapota van: a lélek érzékeli a természeti jelenségeket, ebben a részben kapott helyet a tehetség, melyet a teremtőnek a teremtesben megnyilvánuló tehetsége ültetett belé, s nevét is innét kapta; az értelem fogja fel az erkölcsi tartalmakat, itt található az emlékezet, mely tartósan bevési a látott vagy hallott dolgokat, s magába zárja, mint valami gondolatok kavalkádjától fortlyogó, makulátlan edénybe; végül az ész, a magasságos, égi dolgok fürkészője a valamiképp tüzes, lángban égő megismerést mondhatja magáénak.

Nem ok nélkül tartották tehát az embert kis világnak tanítóink³⁸¹ – különösképpen Sulpita³⁸² és Istrianus –, mondván: magában foglalja a látható világ minden alkotóelemét. A földet a testben, a tüzet a lélekben, a vizet nedvességében, a levegőt a gondolatok fürgeségében vélték felfedezni³⁸³, a napot a bölcsesség ragyogásában, a holdat a gazdagság és az ifjúság mulékony állhatatlanságában, a virágzó mezőt a nemes erényekben és a szelídség síkjain, a hegyeket a nemeslelkűség felmagasztalásában, a dombokat az öröklődés folyamatában, a völgyeket a nyomorúságos megaláztatásban, a gyümölcsstermő fákat a bőkezűség gyümölcseiben, a kiszáradt fákat, száraz helyeket, rút örvényeket, töviseket és sorvadást a rossz erkölcsökben és a kapzsi mohóságban, a kígyókat meg a jószágokat az egyszerűségben, illetve az előrelátásban, a hullámozó, életlőtől nyüzsgő³⁸⁴ tengert az emberi szív háborgó mélyében, valamint magában az észben.

³⁸⁰ Az előző *caput* végén osztja a filozófiát hagyományosan három részre, a fizikára, az etikára és a logikára.

³⁸¹ Virgilius itt egyfajta makrokozmosz – mikrokozmosz elméletet ismertet.

³⁸² A scinderált beszélő nevek sorába is beillenék *Sulpita* neve, melynek betűi kiadják a *Pilatus* szót. Ha a jól ismert „*ecce homo*” idézetre gondolunk, könnyen meghúzhatjuk a párhuzamot is: íme az ember, vagyis a kis világ.

³⁸³ Isidorus is párhuzamot von a négy alapelem meg az emberi test között, ekképpen (etym. XI, 1, 16): *Caro autem ex quattuor elementis compacta est. Nam terra in carne est, aer in halitu, humor in sanguine, ignis in calore uitali.*

³⁸⁴ Érdekes a bizonyára a *beluá*-ból származtatott *biluosus* szó, egy a számos virgiliusi *happax* közül.

14. Ez után a kétségkívül más utakon kalandozó kitérő után végezetül térjünk vissza tárgyunkhoz, vagyis a versmértékek kifejtéséhez. A hexameteres valamint a heptameteres verssorok mind szónokiasak (retorikusak), míg a trimeterek, tetrameterek és pentameterek költőiek (poétikusak). A szapphói meg a hói versmértékről emlékeim szerint elégséges leírást adtam egyik levemben a tizenkettő közül, amelyet Donatushoz küldtem Rómába, ezért félek, hogy ha megismétlem ugyanezeket, inkább unalmas írónak tűnök majd, semmint lelkiismeretes tanárnak. A görög versmértékek fejtegetését pedig, melyek jellege eltérő, sőt egészen más, e helyütt egyáltalán nem tartom szükségesnek, végtére is latin munkát írok.

15. Mindenekelőtt a következő három dolgot kell figyelembe vennie valamennyi kiművelt főnek, aki dalszerzésre adja a fejét: először, hogy ha már lejegyezte a leírásra szánt betűket, az egyes szótagok alá írja oda a mértéket és a hosszúságot, nehogy összekeveredjék a sor a sorral meg a metrum a metrummal, és nehogy a hozzá nem értő leírás miatt ne lehessen hasznára az olvasóknak saját vagy tanítványai jól szerkesztett művészete. Azután a szófajok és a római igazság terén se tévedjen, nehogy a helyes latin nem ismerete miatt nevetést arasson dicsőség helyett, amikor azt gondolja, hogy ékesszólóan szerkesztette versét. Harmadszor pedig, dalaiban minden sor kerüljön a helyére, nehogy hibája folytán drága gyöngyöket mocskoljon be³⁸⁵, amint a makedón Sándor király is szemére vetette valakinek, aki vakmerőségében dicsérő éneket zengett róla.

³⁸⁵ „*Fuscator margaritarum*”, vö. SED. SC. coll. misc. 80, 27, 48: 24. **Multi compilatores suo uitio preciosarum sunt fuscatores margaritarum.** De eszünkbe juthatnak a disznók elé vetett gyöngyök is, vö. Mt 7,6: **Ne adjátok a szent dolgokat a kutyáknak és gyöngyeiteket se szórjátok a sertések elé, különben még eltaposák lábukkal, és megfordulva széttépnek beneteket!**

V. A NÉVSZÓ

1. Most, hogy a névszóról készülök kiadni egy rövidke kivonatot, először is magyarázatot kell szolgáltatnom azoknak, akik ezt kérdezzetik: ugyan miféle gazdagság révén kerül elébe a névszó a latin nyelv összes többi szófajának, amikor a héberek³⁸⁶ ékesszólásában és szerkesztésében az első hely az ígét illeti.³⁸⁷ Erről a tárgyról Aeneas tíz könyvet adott ki, melyekből véleményem szerint csupán egy mondatot szükséges idézni, mégpedig a következőt: „*A fő-név az értelem alapján az első, nem pedig a nevéből kifolyólag, hiszen mihelyt megszületik az ember, mielőtt még bármit is tenne, tanulna vagy tudna, nevet adnak neki. A név eszerint a latin nyelv legelsőbbrendű része.*” Megpróbálom hát tárgyalni minőségének, vagyis első járulékának lényegét³⁸⁸.

2. A névszók jellege nem kettős, ahogyan egyesek gondolják³⁸⁹, hanem sokrétű, minthogy nagyszámú és sokféle típusból áll. Némelyek mindazonáltal folyvást kérdéseket tesznek fel a saját nevekről, illetve köznevekről³⁹⁰, mintha

³⁸⁶ Hogy itt valójában milyen szó szerepelhetett, arról élénk vita folyik. A kéziratok olvasatai (**hiborum** NB1HI; **iniborum** A, **hiorum** Q; **hibonorum** P; **earum** V) nem adnak kielégítő választ. Egyesek (köztük Tardi és Grosjean) **Hebreorum**ot javasolnak, mások (így K. Meyer) **Hibernorum**ot. Herren (1979, 56.) meghagyja a **Hy bonorum** olvasatot, és így értelmezi: **Hy**, azaz **Iona** (Írország) derék emberei.

³⁸⁷ *Donatus orthographus* idézi (*De nomine* li. 7–10): **Aliter uero Virgilius dicit: Ideo praepositur nomen quia, quando nascitur infans, necesse est ut statim habeat nomen. Actum uero non potest facere quod demonstratur per uerbum quando infans est, id est currere. Ut Virgilius dicit: Interrogare debeo cur nomen omnibus partibus Latinitatis praelatum sit, cum in Hiborum elocutione et compositione praecipuum estatur uero uerbum. Super hoc Aeneas inquit: „Nomen secundum sensum principium est, non secundum appellationem. Cum enim nascitur homo, antequam rem aliquam agat uel discat uel sciat, nomen illi indicitur. Ideo uerbo illud praecedit. Nomen pars orationis principalis Latinitatis est.”** A kérdést az *Ars Laureshamensis* szerzője is felteszi, és tartalmában hasonló választ ad, bár név szerint nem hivatkozik Virgiliusra (*De nomine* 10, 2–6). Az utolsó mondatot azonban ő is szó szerint idézi: **Cum enim nascitur homo, antequam rem aliquam agat uel discat uel sciat, nomen illi indicitur.**

³⁸⁸ Virgilius az *Epitomában* a hagyományos járulékok sorrendje szerint halad, vö. DON. AM II, 2: **nomini accidunt sex, qualitas comparatio genus numerus figura casus.**

³⁸⁹ Vö. DON. AM II, 2: **Qualitas nominum bipartita est.**

³⁹⁰ Vö. DON. AM II, 2: **aut enim propria sunt nomina aut appellativa.**

a saját név valamiféle latin név lenne. Hiszen minden latin név, hovatovább minden szó úgy kapcsolódik a másikhoz, hogy amint a másikhoz kapcsolódik, úgy kapja meg annak nevét is. A saját nevek jelentése tehát nem az egyszerű hangalakban keresendő, hanem valamiféle mélyebb értelmezésben.

A sajátság két dolgot jelent: vagy jellegzeteset, vagy elsőrendűt³⁹¹; helyesen mondjuk ugyanis „sajátosaknak” azokat, akiket egy város első emberei között tartanak számon tisztségük, méltóságuk vagy vagyonuk alapján, amiért is Cicero egy bizonyos római Justinusról szóló írását e szavakkal kezdte: *Justinus pedig, mindenek közt sajátos, ellenállt* – ami annyit tesz, mint „*mindenek közt első*”.

A saját neveket elsőrendű neveknek kell tehát mondanunk, ilyen Róma, Karthágó; a köznevek ezzel szemben alacsonyabb rendűek, úgymint „város”. A dolog és a test³⁹² körül viszont sokan bizonytalanságban vannak: a **res** héber betű, értelme fej³⁹³, a **res** tehát megfelel egy elsőrendű névnek, és ahogyan a hadsereg alantasabb tagjai is valamiféle főrangú személy irányítása alatt állnak, ugyanígy vezeti a fej is az egész testet.

3. A köznevek fajtái is több részre hasadtak: vannak ugyanis köztük elsődleges nevek, mint a „király”; olyikat ragadványnévnek hívjuk, és később több okból is megváltoztathatatlanak találjuk: egyiket a győzelem, másikat a méltóság, a rossz hír vagy épp a szeretet miatt ragasztották viselőjére. Amikor Scipio háborúban legyőzte és megadásra kényszerítette az afrikaiakat, ő maga is megkapta az „Africanus” nevet³⁹⁴, Gordonust a Misanus névvel illették a misaiak gazdagságáról és méltóságáról, akik felett uralkodott; Mantanus Tantalícusnak hívták Tantaloszra jellemző kapzsiságáról és falánkságáról; nagybátyám, Samminius pedig, mivel anyja öröme, kedvenckéje volt, a mai napig viseli a Goelanus³⁹⁵ (Mama kedvence) melléknevet. Vannak olyan megkülönböztető nevek is, amelyek a vidékek nevéből származnak, mint a parthusok neve Parthéról. A melléknevek szabálya kettős: ha a később kapott név nem változtatja meg a korábbi, **cognomentum**ról beszélünk, mint Paulus Fabius³⁹⁶

³⁹¹ Vö. ISID. etym. I, 7, 1: **Propria nomina dicta quia specialia sunt.**

³⁹² Vö. DON. AM II, 2: **Nomen est pars orationis cum casu corpus aut rem proprie communiterve significans.**

³⁹³ Valóban így szokás értelmezni, vö. 84. lábjegyzet.

³⁹⁴ Maga Donatus is ezt a példát hozza, Publius Cornelius Scipio Africanusét (AM II, 2).

³⁹⁵ Az A II, 2-ben is említi a **goela** szót.

³⁹⁶ E néven két híres férfit is ismerünk, az egyik Q. Aelius Tubero Paulus Fabius Maximus consul, a másik Paullus Fabius Maximus, Ovidius rokona és Augustus barátja (vö. TAC. ann. I, 5; OVID. ex Pont. I, 2, 119; 4, 6, 9; HOR. od. 4, 1).

esetében, azonban sok vérrokoni kapcsolaton alapuló is akad, mint például Saurinusé a saurokról³⁹⁷.

4. A minőség számos egyéb fajtájának mellőzésével most a lényegesekre kell rátérnünk. Az első helyzetű nevek³⁹⁸ mozdíthatatlanok, és nem kapcsoljuk őket más szóhoz, ilyen a király. A kicsinyítő képzősök, noha szintén mozdíthatatlanok, mindazonáltal gyakran különböznek nemükben azoktól a szavaktól, amelyekről függenek, bár olykor meg is egyezhetnek azzal. Például a **taberna** kicsinyítve **tabernaculum** lesz, a **poera**-ból jön a **periculum**, úgyhogy a latinok nem megfelelő változtatást hajtottak végre az **r** **n**-re cserélésével, hogy **poena**-nak hangozzék; s a kőből kapod a kövecskét. A nemükben megegyezők száma sem kevés, ilyenek a **hostium** – **hostiolum**, **rivus** – **rivulus**, **flagum** – **flagellum** (ide egyesek egy felesleges **r**-t szúrnak be, hogy **flagrum**ot kapjanak, pedig a **flagrum** az, ami szaglik, vagyis a szag)³⁹⁹, **fer** – **ferculum** (mint-hogy a **fer** ételt jelent, és így ragozzuk: **fer**, **feris**, illetve többesben **fera**), **bax** – **baculus**⁴⁰⁰. A **macula**, **tabula**, **fibula**, **macellum**, **vinculum**, **garbellum**⁴⁰¹ és **quircula** viszont, amelyekhez nem tartoznak első helyzetű főnevek, nemigen hihetők kicsinyítő képzősnek⁴⁰², bár Cicero azt szokta mondani, hogy ezek nem betű szerint, hanem jelentésükben kicsinyítők.⁴⁰³

³⁹⁷ Bár nem rokoni kapcsolatról kapta melléknevét, eszünkbe juthat az isauriabelieket Kr. e. 76-ban legyőző P. Servilius, akit e tetteért neveztek Isauricusnak, de a saurok lehetnek a sauromatáknak is mondott szarmaták, azaz a szkíták is.

³⁹⁸ Donatusnál **nomina primae positionis** (AM II, 2). Vö. ISID. etym. I, 7, 7: **primam positionem habent, nec aliunde nascuntur, ut mons, fons.**

³⁹⁹ Hasonló összevetést találunk a **flagellum**mal Priscianusnál (gramm. II, 111, 11; GRAMM. suppl. 71, 2. 6).

⁴⁰⁰ Virgilius Asianusra hivatkozva idézi az *Ars Bernensis*: **bax, inde fit diminutive baculus** (GRAMM. suppl. 71, 8).

⁴⁰¹ A többi igen, de ez a szó nem létezik. Lehet, hogy másolói hiba a **scabellum** helyett?

⁴⁰² Vö. DON. AM II, 2: **sunt etiam quasi diminutiva, quorum origo non cernitur, ut fabula macula tabula vinculum.**

⁴⁰³ *Donatus orthographus* erre a részre is hivatkozik (*De nomine* li. 387–400): **Ut Virgilius dicit: Diminutiva autem quamvis et ipsa immobilia sunt ab his tamen nominibus, quibus herent, saepe genere discrepant. Nonnumquam tamen concordant. Dicis enim 'taberna' ex qua diminutiva fit 'tabernaculum'. Dicitur etiam 'pera' ex qua 'periculum' quam Latini non bene mutauerunt ut pro 'r' 'n' sumpta 'poenam' uocent. 'Lapis' est ex quo habes 'lapiculam'. Quae autem concordant multa sunt ut 'hostium hostiolum, riuus riuulus, flagum flagellum (in quo quidam 'r' addunt superflue ut fit 'flagrum', nam flagrum quod flagrat odor est), fer ferculum ('fer' enim epulum est et sic flectitur 'fer feris' et facit 'ferra'), 'bax baculus'; 'macula' autem et 'tabula, fibula, macillum, uinculum, garbellum, circula', quae nomina primae positionis non habent, diminutiva esse non facile creduntur. At autem Cice-**

A képzett névszók sem húzhatók fel egy kaptafára, ugyanis némelyik **-nus**-ra végződik, ahogy a földből képzett **terrenus**, vagy a hegyből származó **montanus**, mások **-cus**-ra, különösen a területek, népek és irányzatok nevéből képzettek, mint **Macidonicus**, **Sarmaticus**, **Germanicus**, **grammaticus** és társai, vagy **-tis**-re, ahogyan a **celestis**, **levitis**; **-eus**-ra, mint **igneus**; **-ius**-ra, mint **Aegyptius**; **-lis**-re, mint **carnalis**, **animalis**. Tudni kell, hogy a származtatott szavak mindegyike melléknév.⁴⁰⁴

5. Most beszéljünk röviden a fokozásról. Amikor az alapfok genitivusszal áll, jöllehet hibás használat (**soloecismus**) eredményeképpen, de a felsőfok feladatát tölti be: bölcsek bölcse, olyanképpen, mintha azt mondanánk, hogy a legbölcsebb a bölcsek közül.⁴⁰⁵ Olykor Genitivusszal állva a középfok is a felsőfok funkcióját látja el, nem valamely szabály, csupán az ösiség okán, mivelhogy a „mindenkinél nagyobb” ugyanannyit tesz, mint a „legnagyobb”, és viszont, amikor a felsőfok többes ablativusszal középfokot jelöl, de ez már barbarizmus. Egy példa Dontól: *te minden királynál legbátrabb vagy*, azaz „mindegyiknél bátrabb”.

A középfokkal kapcsolatban felmerül egy nem is jelentéktelen kérdés, hogy vajon mindkét számbéli ablativusszal álljon-e, avagy csak az egyes számúval.⁴⁰⁶ Egyesek ugyanis arra tesznek hitet, hogy mindkét esettel előfordulhat, mások viszont kételkednek benne, hogy egyes számú ablativuson kívül létezik más eset, amivel szabályosan állhatna. A magam részéről hűségesen követem Aeneast, aki egyetlen szabályt illetően sem tévedett, vagyis állítom, hogy a középfok mindkét szám ablativusa mellett kifogástalan. A középfokot nem kapcsolhatjuk nominativushoz hasonlító határozószó, nevezetesen a „mint” nélkül. Az alapfok használata középfok helyett barbarizmus. Ilyesmit tett Horatius is egyik hozzám írott levelében: „mesterénél nagy” a „nagyobb”

ro solebat dicere haec esse diminutiva ex sensu, non ex littera. Illetve a továbbiakban (*Ibid.* 402–4): DISCIPULUS. Utrum inueniuntur primitiva nomina in forma diminutiuorum, id est in 'ulus', in 'ula', in 'ulum'? MAGISTER. Saepe inueniuntur et non sunt diminutiva quia non habent originem. Ut *Virgilius* dicit: „Macula” autem et 'tabula', et reliqua.

⁴⁰⁴ *Donatus orthographus* szó szerint idézi (*De nomine*, li. 353): *Diriuatua multas terminationes habent in ultimis syllabis. Ut Virgilius dicit: Diriuatua autem non unius sunt moris. Quaedam enim in 'nus' syllabam desinunt, ut de 'terra' 'terrenus', de 'monte' 'montanus'; quaedam in 'cus', maxime quae de regionibus et gentibus diriuantur et sectis, ut 'Macedonicus, Sarmaticus, Germanicus, grammaticus'; quaedam in 'tis' ut 'caelestis'; quaedam in 'eus' ut 'igneus'; quaedam in 'ius' ut 'Egyptius'; quaedam in 'lis' ut 'carnalis, animalis'. Sciendum est quod omnia diriuata nomina adiectiva sunt semper.*

⁴⁰⁵ Vö. DON. AM II, 3 : *superlativus autem genetivo tantum plurali adiungitur.*

⁴⁰⁶ Vö. DON. AM II, 3: *comparativus gradus ablativo casui adiungitur utriusque numeri.*

helyett, és újra csak Flaccusnál olvashatunk „eszes mindenkinél”-t ehelyett: „eszesebb”. És bár e példák nem biztosítanak számunkra megtámadhatatlan tekintélyt, mégsem szükséges nyíltan megkérdőjeleznünk ezt az eljárást, miután számos tudós férfiú járt el így. Középfokot felsőfok elé helyezni – „nagyobb a legnagyobbánál” – ellentmondás, hiszen a felsőfok felette áll mindennek, az alapfok pedig alatta, míg a középfok, mint a létra középső foka, az alapfoknál magasabb, a felsőnél viszont alacsonyabb. Van olyan fok is, amely ránézésre alapfokszerű, minőségileg azonban felsőfok, ilyen a kitűnő, kiváló, kiemelkedő, hiszen mondjuk azt is, hogy „mindenek közt kitűnő”, „az atyák között kiváló”, „a királyok közt kiemelkedő”.

6. Most a névszók nemét kell tárgyalnunk. A nemek négyfélék⁴⁰⁷, amint az valamennyi olvasó előtt ismeretes: első a hímnem, második a nőnem, és pedig azért ebben a sorrendben, mert az ősi törvények szerint a férfi előbb volt, mint a nő⁴⁰⁸. A semlegesnem onnan kapta a nevét, hogy sem ragozásában, sem minőségében nem egyértelműen hímnemű, de nem mondható kizárólag nőneműnek sem. A közös nem pedig kettős, mivel a közös nemű főnevek egyaránt hímnemű, illetve nőneműek, mint a **sacerdos, dies, finis, renis, lacus**.⁴⁰⁹ Ha hímnemű, a következőképpen ragozzuk: **lacus, lacī, laco**, vagy **acus, aci, aco, domus, domī, domo** és **domorum, domis**; nőnemben pedig **lacus, lacus; acus, acus; domus, domus** és **domuum, domibus**⁴¹⁰. A **lapes, pulves, cines** hímneműek, a **lapis, pulvis, cinis**⁴¹¹ ellenben nőneműek, de egyformán ragozódnak. Vannak közös neműek a hímnem- és semlegesnemben is, ilyenek a **fulgor, murmur, frigus, buxus**⁴¹², sőt nő- és semlegesnem közöttiek is, mint a **tellus, holus**⁴¹³. Az állat- és madárneveknek csak azután lehet saját nemet tulajdonítani, ha eldöntöttük, hogy az adott egyed milyen nemű, kivéve azokat, ahol

⁴⁰⁷ Vö. DON. AM II, 4: **genera nominum sunt quattuor**.

⁴⁰⁸ A férfi teremtetésbeni elsőbbségéről olvashatunk például a következő bibliai helyeken: Ter 2,20–23, 1Kor 11,8, Ef 5,24.

⁴⁰⁹ Az első három szó valóban közös nemű, a negyedik ebben a formában nem is ismert (esetleg a vese jelentésű **ren**-t takarja?), a **lacus** pedig a mi tudásunk szerint hímnemű.

⁴¹⁰ A **domus**-nak valóban kettős a ragozása, egyfelől második, másfelől negyedik declinációs, de ez nem befolyásolja a nemét, mert az mindig nő.

⁴¹¹ A **lapis** meg a **cinis** történetesen hímnemű, a **pulvis** valóban mindkettő lehet, de csak egyféle nominativusát ismerjük. Mai tudásunk lenne ilyen sekélyes, vagy ez ismét vice?

⁴¹² A **fulgor** hímnemű, a **murmur** és a **frigus** semlegesnemű, a **buxus** azonban nő! Mi indíthatta Virgiliust e négy szó társítására? Donatus a **buxus** az **incerti generis inter femininum et neutrum** példajaként hozza (vö. AM II, 4).

⁴¹³ A **tellus** nőnemű, a **holus (olus)** semleges, tehát ketten együtt valóban közös neműek, egyenként viszont korántsem.

a két nemnek saját külön elnevezése van, mint bika és tehén, marha és ökör, kos és juh.⁴¹⁴ Azokat a neveket viszont, amelyek valamennyi nemben alkalmazhatóak, nem közös, hanem mindenneműeknek kell mondani, mint a **felix, velox, verax, amens, dives, prudens**⁴¹⁵.

7. A számról (**numerus**) elég annyit mondani, hogy túl azokon, amelyek nyilvánvalóan egyes, illetve többes számúak, sok olyat találunk, amelyek mindkét számban ugyanolyanok, például a **spes, nubes, dies, clades, fames, sedes, vultus, tribus, gressus** stb.⁴¹⁶ Ezzel szemben a föld, ahol az emberi nem él, a tömeg, a törzs, a nép, a népség és a gyülekezet ugyan egyes számúaknak tűnnek, értelmük alapján azonban egyértelműen többes számúak⁴¹⁷, amiért is az igéket többes számba kell tenni mellettük⁴¹⁸, ahogyan Cicero is mondja:

*Halljátok, népség és figyeljete, törzs!*⁴¹⁹

8. A névszók alakja kétféle lehet: egyszerű és összetett⁴²⁰. Az összetétel esetenként javító, máskor rosszabbító, így például a **pious** rosszabb az **impious**-nál, az **impiger** vagy az **illustris** viszont előrébbvaló a **piger**-nél illetve a **lustris**-nél, ami annyit tesz, mint ismeretlen. Az összetétel különféle tagokkal történik, amelyek vagy épek, vagy csonkák⁴²¹, az utóbbiak ép voltát hiába is keressük, ahogy az épektől is hiába vitatnánk el azt, hisz nem azért mondjuk csonkáknak, mintha azelőtt épek lettek volna, hanem azért, mert latinul nem mondhatjuk őket önállóan.⁴²² Aeneas mondásai között olvashatjuk, hogy az összetételben

⁴¹⁴ Vö. DON. AM II, 4: *Est epicoenon vel promiscuum, quod sub una significatione mare ac feminam comprehendit, ut passer, aquila.*

⁴¹⁵ Vagyis az egyvégű mellékevek. Donatus ezeket is **communia**-nak, azaz közös neműeknek nevezi, Virgiliushoz hasonló megkötéssel: *est etiam trium generum commune, quod omne dicitur, ut hic et haec et hoc felix* (AM II, 4).

⁴¹⁶ Vö. DON. AM II, 6: *sunt etiam nomina numero communia, ut res nubes dies fines.*

⁴¹⁷ Vö. DON. AM II, 6: *sunt quaedam positione singularia, intellectu pluralia, ut populus conventus contio plebs.*

⁴¹⁸ Ez a *constructio ad intellectum* jelensége.

⁴¹⁹ Vö. Isa 51, 4: *attendite ad me populus meus et tribus mea me audite quia lex a me exiit et iudicium meum in lucem populorum requiescet*; valamint Mik 6,9: *vox Domini ad civitatem clamat et salus erit timentibus nomen tuum audite tribus et quis adprobabit illud*; Zsolt 48,2 (kétféle változatban): *audite haec omnes gentes auribus percipite omnes qui habitatis orbem / audite hoc omnes populi auribus percipite universi habitatores occidentis.*

⁴²⁰ Vö. DON. AM II, 7: *figurae nominibus accidunt duae, simplex et composita.*

⁴²¹ Vö. DON. AM II, 7: *componuntur autem nomina modis quattuor: ex duobus integris ..., ex duobus corruptis ..., ex integro et corrupto ..., ex corrupto et integro.*

⁴²² Donatus *ortigraphus* hivatkozik rá (*De nomine*, li. 856): *Cetera uero, quae sine specie*

részt vevő tagok nem léphetik túl a két- vagy hárombetűs hosszúságot. Például a három tagból álló **integer** esetében az utolsó a csonka, az **insulsus**-ban a középső, bár az ilyesfajta szavakat a többség csupán két részre bontja. Van olyan szavak is, amelyek az összetétel során a középső magánhangzójukat változtatják meg, azt, amelyik az alapszó első szótagjában helyezkedik el, például a **salsus** – **insulsus**, **barbatus** – **inberbis**, **dampnatus** – **indempnis**, **minatus** – **immunis**. Az egy szótagú névszók a hozzátételt (**ers**⁴²³ – **iners**, **sons** – **insons**) leszámítva nem vehetnek részt összetételben. A többi első helyezett szó azonban sem összetételt nem alkot, sem részekre nem osztható, mivel a tagjai egyúttal szótagok is, ahogyan az **ars** vagy a **mons** esetében.

9. Amikor Aeneas engem, a tudást még csak kapiskáló, gyakorlatlan diákot világosan be akart avatni, s a névszók részeit, a szótagokat, verslábakat, meg a versmértékeket írogatta fel nekem, pontokat rajzolva úgy oktatott, hogy amikor az első verslábát papírra vetette, egy pontot tett oda, és a részek számának növekedését követték az odarajzolt pontok is. És ha már úgyis megemléctem Aeneast, röviden felidézném nektek intő szavait, amelyeket hosszú távolléte miatt képtelen vagyok könnyek nélkül kimondani⁴²⁴. Ezt szokta volt mondani: „*Virgiliusom, először is arra ügyelj, hogy ne higgyél jobban önmön ötleteidnek, mint mestereid példájának, mert minél jobban védi valaki a saját tekintélyét, annál könnyebb rajtakapni benne az alávaló hamisságot.*” És ezt is mondogatta: „*Egy napot vagy éjjelt se tölts el teljes egészében a bölcsesség tanulmányozása nélkül, hiszen ha akár csak egyetlenegy nap vagy éjjel hanyagolod az olvasást, még ha másnap tüstént nekikezdesz is, úgy fogod találni, hogy értelmed élessége tompult, ha csak egy szemernyit is. Az olvasásra való mindennapi odafigyelés ugyanis segít kibontakoztatni a tehetséget.*”⁴²⁵ Mindekelőtt attól óvott, nehogy a pénzhajhászás hálójába keveredjem, hiszen aho-

cuiuscumque casus priore parte composita sunt, ut simplicia declinabuntur, ut est „biceps, manceps”. Dicit Virgilius <quod> nomina, quae composita sunt ex duobus corruptis, non reuertuntur ad integritatem. Ut ipse dicit: Corruptis autem modis integritas non est quarenda sicut nec integris dimenda, qui enim „corrupti” dicuntur, non quod integritate ante auferint, sed quia soli Latine dici nequeunt.

⁴²³ Valójában az **ars** összetétele, **ers** ugyanis nem létezik.

⁴²⁴ Ezzel Aeneas halálára utalna? Vagy esetleg arra, hogy mióta szerzünk Írországbán él, nem találkozhat kontinensi tanítójával?

⁴²⁵ Hasonló gondolatot fogalmaz meg a *Florilegium Frisingense* 97. darabja, Virgiliusnak tulajdonítva a mondást: **VIRGILIUS: Vis uigilem sapientiae lucernam mente peruigili contueri et membra somni grauis suauitate torpescere, quod fieri non potest.**

gyan a víz is eloltja a tüzet, s a homály is elborítja a fényt, úgy a bölcs értelmét is tehetetlenné és ügyefogyottá teszi a pénz vágya.

De azt hiszem, sem az alkalom, sem a stílus, sem képességeim nem teszik lehetővé, hogy Aeneas valamennyi tanítását felidézzem, így hát csupán egyetlen mondatát fogom most idézni, mely talán hasznára válik a nyájas olvasónak. Egy napon, amikor félrevonva arról kérdezgettem őt, hogy vajon mi a különbség az ok, a dolog és az értelem között⁴²⁶, nagyot sóhajtva végül így szólt: „Mit érdekel ez téged, fiam? Hiszen még ha tudásom szerint meg is határozom, mi haszna, amikor ügyis összezavarta a régiek valamennyi előírását az írók nemismerete meg a bevett szokás? De azért halld meg, ha már egyszer fontosnak láttad megkérdezni: az értelem olyasvalami, ami az ítélettel és megkülönböztetéssel függ össze, míg az ok kétféle lehet, vagy az okozással, vagy az okossággal kapcsolatos, a dolog pedig általánosságban értendő a világban fellelhető bármely teremtményre, cselekedetre vagy eseményre”.

10. Így Aeneas. Most pedig az esetről kell beszélnünk, valamivel hosszabban. Hat eset van.⁴²⁷ Hogy miért? Mert az emberek hatféle tevékenységet folytatnak: elneveznek, nemzenek, adnak, tárgyalnak, szólítanak és elvesznek, ami az esetek számának összegét is meghatározza:⁴²⁸ megnevező-eset (**nominativus**): *ez a Platón mondja*; nemző-eset (**genitivus**): *ennek a Platónnak a szavai voltak*; adó-eset (**dativus**): *ennek a Platónnak így tetszett mondani*; tárgyaló-eset (**accusativus**): *ezt a Platónt tartják úgy, hogy mondta*; megszó-

⁴²⁶ Vajon miért éppen e három? A három szót már Szent Ágoston is együtt említi, vö. *De utilitate credendi* 1, 3, p. 5, li. 24 (CSEL 25): *sed ob hoc putavi aliquid tale inserendum litteris meis, ut eos admoneam, desinant talibus agere, ut, quemadmodum ille ait, separatis nugis locorum communium res cum re, causa cum causa, ratio cum ratione confligat*. A res szót a másik kettővel magyarázza Sedulius Scotus is *Ars maior*-kommentárjában (don. I, 43, 12): *quae productam uocalem habuerunt circumflexo accentu pronuntiabimus ut res res est causa uel ratio uel quicquid est res appellatur dos id est pretium uel donatio spes est bonarum uel futurarum rerum expectatio*. A *causa* meg a *ratio* között különbséget tesz a *Differentiae sermonum* (Ciceronis) is (GRAMM. suppl. 286): *Inter causam et rationem hoc interest, quod causa multas habet species, ratio paucissimas, et ratio efficitur, causa desideratur*.

⁴²⁷ Vö. DON. AM II, 8: *casus sunt sex*.

⁴²⁸ Jó néhány grammatika veszi át a magyarázatot, így *Donatus Ortigraphus* (*De nomine*, li. 871): **DISCIPULUS**. *Quot sunt casus?* **MAGISTER**. *Sex.* <**DISCIPULUS**>. *Quare sex sunt, magister?* **MAGISTER**. *Dicit Virgilius: Casus nominum sunt sex. Quare?* *Quia sex negotia homines habent: nominant, generant, dant, agunt uel accusant, uocant, auferunt;* az *Ars Laureshamensis* (II, 50, 15): *Bene sex casus dicuntur, quia sex negotia habent homines: nominant enim, generant, dant, accusant, vocant, auferunt;* Sedulius Scotus (don. II, 144, 43): *bene sex casus dicuntur quia sex negotia habent homines nominant enim generant dant accusant uocant auferunt sex sunt apud latinos et apud grecos quinque sunt*.

lító-eset (**vocativus**): *ó Platón, helyesen mondád*; és elvevő-eset (**ablativus**): *úgy tartják, hogy ettől a Platónból ered a mondan.*

Az accusativus mibenléte nagy kérdés⁴²⁹. Legtöbbször gyakran használja a „tárgyal” (**accusare**) igét, például Cicero a következőkben: „*Tárgyaljátok (accussate), ami helyes!*”⁴³⁰, azaz: „tegyétek”, vagy Terrentius: „*Miért nem tárgyaltok (accussatis) bűnbánatot?*”, vagyis: „gyakoroltok”. Gelbidius⁴³¹ pedig ekképpen szólott Ambrosiusról: „*Mindent dicséretre méltó módon tárgyal (accussabat)*”, a „tett” helyett⁴³². Ebből érthetővé válik, hogy azért nevezzük accusativusnak, mert tárgyas ígéhez csatlakozik, helyesebben szólva maga az accusativus lesz a tárgy.

A hetedik esetről mit is mondhatnánk, amikor oly sokan írtak róla, hogy senki sem maradhat fölöle bizonytalanságban?⁴³³ Mindazonáltal azt az álláspontot képviseljük, hogy a hetedik eset az ablativustól csupán annyiban tér el, hogy amaz előjárószóval áll, a hetedik eset viszont bizonyos esetekhez és

⁴²⁹ *Donatus ortigraphus* egy időközben bizonyára elveszett részlettel kibővítve idézi (*De nomine*, li. 884–890): *Fit uerbum 'accuso': 'accusatum ire' facit infinitium futurum; expulsa 'ire' et conuersa 'tum' in 'tius', sic fit 'accusatiuus'. Sed dicit Virgilius: Quando dico 'doceo hominem' uel 'amo hominem', non est accusatio sed glorificatio et quod uerius est: fit uerbum 'acusso' (id est 'ago'): 'accusatum ire' facit infinitium futurum; expulsa 'ire' et conuersa 'tum' in 'tius', sic fit 'accusatiuus', id est 'actiuus'. Ut Virgilius dicit: De accusatio casu quaeritur quid sit. Plerique nostrorum hoc uerbum frequenter tribuerunt, id est 'accusandi' – és így tovább, egészen a bekezdés végéig, az ipse accusativus actiuus erit-ig (a Polara-féle kiadás 56. oldalának 229. sorában szereplő ob hoc helyett *Donatus ortigraphus*nál ab hoc szerepel).*

⁴³⁰ Ezt az állítólagos cicerói helyet számos egyéb grammatika is idézi, köztük az *Ars Laureshamensis*, a következő, terrentiusi mondattal együtt, a tárgyeset kapcsán (II, 52, 73–74): *Unde Cicero dicit: 'Accusate quod rectum est', hoc est agite. Et Terentius dicit: 'Quare non | accusatis paenitentiam?', hoc est non agitis.* Hasonlóképpen tesz Sedulius Scotus is *Donatus*-magyarázatában (II, 146, 18–19): *unde cicero dicit : accusate quod rectum est hoc est agite. et terrentius dicit : quare non accusatis paenitentiam*, azonfelül a *Donatus ortigraphus* (*De nomine*, li. 892–3): *Cicero enim sic dicit: accusate quod rectum est, hoc est 'agite'. Terrentius quoque: quare non accusatis penitudinem?, hoc est 'non agitis'.*

⁴³¹ *Gelbidius* neve emlékeztethet bennünket az ír florilegiumokban – SED. SC. coll. misc. V, 1; Pseudo-Beda 63. (PL 94), 542 AB – olvasható *Goballus* (*Goballa*)-történet egyik szereplőjének, *Gelfidius*nak nevére. Az ír népmese alakjai alkotnák Virgilius tudós barátainak körét? (A kérdést érinti Law, 1995, 46.)

⁴³² *Donatus ortigraphus* ezt a harmadik példát is idézi (*De nomine*, li. 894): *Giluidius etiam de Ambrosio inquit: omnia laude accusabat digna, pro „agebat”.* (Érdekes a Gelbidius név Gilvidiuszá torzulása.)

⁴³³ Vö. DON. AM II, 8: *quidam adsumunt etiam septimum casum, qui est ablativo similis, sed sine praepositione ab.*

bizonyos igékhez csatlakozik. Így ablativus például az „*erről a területéről (ab hac regione) jöttek*”, ellenben hetedik eset az „*ezzel a területtel (hac regione praediti) rendelkeznek*”, hasonlóan a „*dicséretre méltók (laude digni)*” meg a „*művészetükben ügyesek (arte macti)*” kifejezésekhez.

11. Számos olyan névszó van, aminek ragozása pusztán az alanyesetre korlátozódik, a többinek pedig híjával van, mint a **pus**⁴³⁴, **rogs**, **als**⁴³⁵, **mul**; azután olyanok is akadnak, amelyek csak alanyesetben és többes birtokos esetben ragozódnak, mint a **vir**, **virum**⁴³⁶, melynek van egy másik fajta, teljes ragozása is, jöllehet, nem a szabályon, csupán a hagyományon alapul, ez pedig a **vir**, **virī**, **viro** és így tovább. Létezik olyan névszó is, amelynek az egyes birtokos esete hiányzik, mint a **humus**, mivelhogy a **humi** részeshatározó⁴³⁷. Vannak olyan névszók is, melyeknek csak alany-, tárgy- és megszólító-esete van, például a **glos**, **glorem**, **o glos**, ugyanis a többi nem szabályos, csakúgy, mint a **cers**, **cerem**, **o cers**⁴³⁸ esetében.

Olyanok is akadnak, amelyeknek az egyes számban az ablativuson kívül semmi más esetük nincsen, többesben ellenben teljes ragozásnak örvendenek, ilyenek az **ab hoc viscere** vagy az **ab hoc verbere**⁴³⁹. Mások azután a nominatívust meg a vocatívuist leszámítva csak a többi egyes számú esetben ragozódnak, többes számuk viszont nincs, így a **dicionis**, **dicioni**, **dicionem**, **dicione**⁴⁴⁰ vagy az **allivionis**. Megint másoknak az egyes accusatívust leszámítva mindkét számban minden esetük megvan, ilyen a **tenebra**, amiért is a mieinknél mindig a **tenebras**-t szokás a tárgyas igékhez kapcsolni, noha a **tenebra** valamiféle nappal támadó homályt jelöl, míg a **tenebrae** az éjszaka legsűrűbb, legmélyéségebb sötétségére vonatkozik. A **divitiae**-nek egyes száma nem lehet, a **iuventus** és a **senectus** viszont többes számban nem ragozódnak.

12. Vannak névszók, melyeket a régiek másként ragoztak, most viszont, mintegy az újabbekeletű tudás birtokában átértékelve a dolgot, eltérő módon

⁴³⁴ Valószínű, hogy Virgilius nem a genny jelentésű, egyébként ragozható **pus**-ra gondol, hanem az A XI, 3-ban is említett filozófiai szóra, melynek értelmé **custodia**.

⁴³⁵ Talán a görög ἄλς szóra gondol? (Bár az sem ragozhatatlan.)

⁴³⁶ Ha a harmadik declinációs **vis** szóra céloz, az csupán távolról emlékeztet a férfit jelentő, második névszóragozáshoz tartozó **vir**-re.

⁴³⁷ Valójában rendhagyó, analógiás locativus, amennyiben erre gondol.

⁴³⁸ Ismét egy rejtélyes szó, a *Thesaurus Linguae Latinae* így minősíti: „*hariolari videtur*”. Mindazonáltal távolról emlékeztet a *Caesar* szóra, ami az isten jelentésű **glos** mellett bizonyos szempontból logikusnak is hat.

⁴³⁹ Általában tényleg többes számban szerepelnek.

⁴⁴⁰ Igaz, hogy nem fordul elő egyes szám alanyesetben, vocatívuista pedig miért is lenne?

ragozódnak, ahogyan a **vis, vis, vi, vim, vis, vi**, többes számban **vis, vium, vi-bus, vis, vis, vibus**, amit mi így mondunk: **vir, viris, viri, virim, virs, viri**, többes számban pedig **vires** etc.⁴⁴¹ Azonfelül ők **gelus, gelus, gelui, gelum, gelus, gelu**-t mondtak, nem pedig **gelu, gelu**-t, és így tovább.⁴⁴² Egyesek szerint az egyszarvút mindig **unicornis**-nak kell ragozni, mi viszont **unicornus**-t is találtunk,⁴⁴³ és így tovább.

Azt mindenesetre illik tudni, hogy az egy szótagú szavak ragozásában mindig kétféle alanyesetet használunk, lásd **plebs plebis**, és szintén alanyesetben **plebis, ars – artis, bos – bovis**⁴⁴⁴. Van olyan névszó is, amely egyszerre kettős ragozású és kettős minőségű, mint a **nas, naris, nari, narem** etc., mert van **nas, natis, nati, natem, nas, nati** is⁴⁴⁵. A régiek állítása szerint a test összes nyílását **nas**-nak nevezték.

13. A nap szót korántsem tilos mindkét számban ragozni, egyes számban azonban ama bizonyos világítótestet jelöli, többes számban viszont a napokat, tudniillik amikor a nap megvilágítja az egész égboltot. Mindazonáltal a régiek némelyike még a verseket is napoknak hívta, amiként Horatius is így kezdte egyik kötetének legelején:

*Az én napjaimat egész egyházatoknak ajánlom*⁴⁴⁶.

Vannak olyan névszók is, melyek sokak szerint hiányos ragozásúak, ezt azonban a szabályos olvasat nem támasztja alá. Ilyenek a **vas, spes, chors, mas**.

⁴⁴¹ Ez megint pusztá zagyvaságnak tűnik.

⁴⁴² Valóban előfordul a **gelu** mellett **gelus**, sőt **gelum** mellékalak is.

⁴⁴³ Isidorusnál például valóban találhatunk, vö. etym. XII, 2, 12: **Idem et monoceron, id est unicornus, eo quod unum cornu in media fronte habeat pedum quattuor ita acutum et ualidum ut quidquid inpetierit, aut uentilet aut perforet.**

⁴⁴⁴ **Plebis** és **bovis** nominativus létezik, **artis** azonban nem.

⁴⁴⁵ Ilyen szavak márpedig nincsenek, legfeljebb **nasus** mint orr.

⁴⁴⁶ Az ötletet Virgilius talán Szent Ágostontól meríthette, aki a *Contra Academicos*-ban így ír egy bizonyos *Flaccianus*-ról (I, 7, li. 46; ed. W. M. Green, 1970): **quod eundem flaccianum saepe dixisse soles commemorare, cum illud diuinationis genus magna mentis altitudine derideret atque despiceret idque nescio cui abiectissimae animulae – sic enim dicebat – tribueret, quo ille quasi spiritu admonitus uel inflatus haec respondere solitus esset. Beda Venerabilis (672/673 – 735) utánaozta a virgiliusi részletet (*De orthographia*, li. 1062; ed. C. W. Jones, 1975; a továbbiakban BEDA orth.): **Sol utroque numero declinatur. Sed singulariter sol ipsum luminare significat; at soles ipsos dies nominamus in quibus sol totum inluminat polum; li. 1064: Nonnulli tamen ueterum ipsa carmina soles nominauere, sicut horatius in principio cuiusdam uoluminis ita exorsus est: soles meos omni ecclesiae uestrae commendo. li. 1068: Et maro: saepe ego longos cantando puerum meminisse condere soles.** (*Vide* Stangl 1891, p. 39.)**

A **vas**-nak különböző ragozási formái lehetnek, ugyanis egyesek birtokos esetben **vassi**-t gondolnak, ablativusban **vasso**-t, többes számban **vassorum**-ot, **vassis**-t és így tovább, mi ellenben a kiművelt fők döntését követve nem sodródunk az utca véleményével, mivelhogy a tudósok e névszó ragozását ily módon hagyományozták reánk: **vas**, **vassis**, **vassi**, **vas**, **vas**, **vasse**, illetve többes számban **vassa**, **vassum**, **vassibus**, **vassa**, **vassa**, **vassibus**⁴⁴⁷.

Érdemes megfigyelni, hogy számos semlegesnemű névszónak kétféle ragozása lehetséges, úgymint **fundamen**, **fundaminis** stb., illetve **fundamentum**, **-ti**, **-to**; **stramen** – **stramentum**, **cognomen** – **cognomentum**, **specimen** – **specimentum**, **crassamen** – **crassamentum**⁴⁴⁸, valamint ugyanígy a többi **-n** végződésű szó ragozásánál. Hasonlóképpen az **altare**, **-ris** és az **altarium**, **-rii**, **praesepe** – **praesepium**, **simile** – **similium**, **terribile** – **terribilium**, **mirabile** – **mirabilium**.⁴⁴⁹ Vannak nőnemű szavak is a kettős ragozásuk között, például a **materies** – **materia**, **temperies** – **temperantia**, **calvities** – **calvitia** – jölehet előfordul a **calvitium** is –, **signities** – **signitia**, **laetities** – **laetitia**, **requies** – **requia**, **facies** – **facia**. Ezek között azonban számos különbség fedezhető fel, ugyanis a **materies** mint anyag a mesterséggel kapcsolatos, a **materia** pedig a tanácskozással, ahogyan a mérsékeltség (**temperies**) az éghajlattal, a mértékletesség (**temperantia**) pedig a jellemmel, a kopaszságon belül a **calvities** természetes, a **calvitia** beteges, a **calvitium** pedig művi, a lustaság (**signities**) hiba, a lomhaság (**signitia**) viszont a hideg következménye, a **laetities** váratlan jóáttemény felett érzett öröm, míg a **laetitia** hétköznapi, a **requies** a munka utáni megpihenés, a **requia** ellenben semmittevés.⁴⁵⁰ A **facies** maga a felület, a **facia** viszont egy festett arcmás⁴⁵¹, az **origo**, **originis** kezdetet jelent, míg az **origo**, **originis** semlegesnemű, a hajó vitorláját nevezzük így, és többes száma **origona**. A **cantarus** egy állat (halfajta), a **cantarum** viszont a ház egy szobá-

⁴⁴⁷ A másik lehetőség is valós, bár nem olyan elegáns, mint a harmadik declinációs.

⁴⁴⁸ Virgiliusnak ez a tanítása például helytálló, a szótárakban mindkét alakváltozatot megtalálhatjuk.

⁴⁴⁹ Az első két példa helyes (az **altare** alakot megerősíti Pseudo-Asperius (GRAMM. suppl. 43, 3. 47, 12): **altare ... dici debet**, illetve Charisius grammaticus (I, 61, 21): **hoc altare, haec altaria**), az utolsó háromban viszont egyszerűen harmadik declinációs melléknévek semleges egyes számú alanyesetére és többes birtokos esetére ismerhetünk. Az alaki hasonlóság adhatta az ötletet a vicchez.

⁴⁵⁰ Ebből a sorozatból egyedül a **requia** lóg ki, a többi változat fellelhető.

⁴⁵¹ Vö. *Ars Bernensis* (GRAMM. suppl. 131, 12): **item facies ipsa superficies est naturalis, facia autem similitudo in pictura**.

ja. A **domuncula** terem a házon belül,⁴⁵² a **domicilium** madárfészek,⁴⁵³ a **diluvium** a víz mértéktelen áradása, a **deluvium** ellenben megszentelés⁴⁵⁴.

14. Azon alapszavak, amelyekből igék származnak, **o**-ra végződnek, feltéve, hogy az igék utolsó betűje is **o**, az **-m** végű igék ellenben **-a** végű névszók-ból erednek; ilyenek a **potentia**, **essentia**, **praesentia**, **absentia**, melyekből a **possum**, **sum**, **praesum**, **absum** igék jönnek.⁴⁵⁵

Mindazonáltal úgy látom⁴⁵⁶, hogy a névszók és igék közötti kapcsolatok az emberi családfához hasonlatosak, ahol apa, fiú, unoka, dédunoka elnevezéseket találunk. Az apa helyét az alapszó tölti be – például a dicsőítés (**glorificatio**) –, a fiút az ige – dicsőít (**glorifico**) –, az unokáét az adott igéből képzett első helyzetű névszó – dicsőség (**gloria**) –, a dédunokáét az iménti névszóból származó melléknév – dicső (**gloriosus**, **gloriosa**, **gloriosum**). Hasonlóképpen az **oratio**, **oro**, **oratorium**, **orator**, **oratrix** esetében, mivel azonban az utóbbi kettő semlegesnemű szóból származik, harmadik nemük nincsen. Ha viszont nőnemű szóból jönnének, a melléknévnek három neme lenne, mint a boldogságból (**beatitudo**) képzett boldog (**beatus**, **beata**, **beatum**) esetében. Figyeld meg egyúttal azt is, hogy minden olyan alapszó, melyekben a zárószótag előtt **-a** áll, minden esetben az első ragozási csoportba tartozó igét képez, ahogyan az **oratio** – **oro**, **oras** esetében, ha viszont ugyanezen szótag előtt **-i** áll, a harmadik ragozás alá tartozó, hosszú **-i** tövű igét képez magából, mint az **eruditio** – **erudio**. A második és a rövid **-i** tövű harmadik igék alapszavainak szabálya nem határozható meg.

15. A művelet, a munka és a fáradtság között az a különbség, hogy a művelet a zászlóalj sajátja, a munka általános értelemben használatos bármely tevékenységre, a fáradtság pedig egyes számban olyan fárasztó gondot jelent, mely különösképpen a lelket kínozza⁴⁵⁷. Egyesek úgy vélekednek, hogy a **locus** him-

⁴⁵² Különös, hogy a **cantarum** és az utána következő **domuncula** ugyanazt jelenti. Lehet, hogy a második szó értelmezését másolták véletlenül oda az elsőhöz is?

⁴⁵³ Vö. BEDA orth. li. 331: **Domuncula conclauium**, **domus domicilium**, **nidum auis**. A két mondat közötti eltérés magyarázata lehet, hogy ugyanazt a forrást használta Virgilius is, csak éppen Beda változata teljesebb. Valószínűbb azonban, hogy csupán a másoló hagyta ki a virgilusi mondatból a **domus** szót.

⁴⁵⁴ Bár a **deluvium** szó hapaxnak számít, a **deluere** igéből származtatva jelenthet vízzel való keresztesztelést, megszentelést.

⁴⁵⁵ Ez valójában éppen fordítva van, a névszók származnak a létige egyes összetételeiből. A továbbiakban szintén fordítva gondolkodik, főnevekből próbálván igéket képezni.

⁴⁵⁶ **'Vidantur autem mihi'**, vagyis a lelki szemeivel látja.

⁴⁵⁷ Vö. ISID. diff. 401, 51, 15: **Inter opus et operationem. Opus dicitur ipsum quod fit, operatio autem ipsa rei actio est.**

nemű, a **loca** pedig semleges, de az irodalmi tekintélyek nem támasztják alá ezen állításukat, ugyanis nemegyszer találjuk a hímnemű **locust** többes számban **locos** alakban, illetve a semlegesnemben **locumot**, ami többesben **loca**, hasonlóan a **iocus** (többes száma **ioci**), illetve **iocum** (többes **ioca**) pároshoz⁴⁵⁸. A **regia** a királyi palotát jelöli, míg a **regnum** maga a királyság fogalma. Vannak a névszóragozásban rendhagyó esetek is, ilyen az **opia**, **opiae**, többes számban **opes**, jóllehet, fosztóképzővel ellátva mindkét szó ragozása végig teljes marad, vagyis mind az **inopia**, mind az **inops**. A **bonus**-szal és **bonis**-szal az a helyzet, hogy mindkettőnek létezik saját ragozása, Lucanus példájával élve:

Derék népet adott nekünk Szicília.

Serenus pedig:

Istenek szent tisztelőjét ki nem dicsőíti?

illetve ugyancsak nála:

Mindenben tökéletes ő, növekednie kéne.

Tudnunk kell tehát, hogy ezeket a valamivel ritkább alakokat a mesterek nem azért helyezték el műveikben, hogy ártsanak hallgatóiknak, hanem éppen azért, hogy használjanak, hiszen ha az ő írásaikban találkozunk⁴⁵⁹ ilyesfélével, mint használatosakat és ismerősöket alkalmazhatjuk őket magunk is.

⁴⁵⁸ Beda is említi ezt a szópárt (orth. li. 564): **locum singulariter neutrale, pluraliter hi ioci et haec ioca.**

⁴⁵⁹ Itt is a fentebb már értelmezett **vido** 1 igét használja (**vidaverimus**).

VI. A NÉVMÁS

1. Az előző Epitomában tudásunk szerint magyarázatot adtunk azoknak, akik megkérdőjelezik, hogy ugyan miféle gazdagság révén helyeztük elébe a főnevet az igének. Most viszont újabb kérdés fenyeget, mégpedig az, hogy vajon miért előzi meg az igét még a névmás is, annak ellenére, hogy amaz minden szófajok legkiválóbbika. Erre azt kell válaszolnunk, hogy az összes szófaj felosztásánál egyesek ugyan nyolcfélét említene, de akadnak olyanok is, akik e számot csökkenteni próbálván a főnevet a névmással egy csoportba sorolandónak gondolják, és hasonlóképpen az igét is egybeterelik az igenévvel, arra hivatkozva, hogy amint a testről is képtelenség leválasztani a tagjait, úgy az igéről is az igenevet.⁴⁶⁰ A határozószókat a kötőszókkal kapcsolják össze, az előljárókat meg az indulatszókat viszont külön hagyják, s ily módon a nyolc szófaj helyett ötöt számlálnak⁴⁶¹. Ez az oka annak, hogy a névmást nem akarják a főnévtől elválasztani, mint ahogy a királytól sem az udvaroncokat.

2. A névmás szolgai szófaj, mivel valamely főnév támasza nélkül gyengének tűnik, de a főnév sem kevésbé szorul rá az ő segítségére, különösen, amikor tisztét egy korábban már szerepelt főnév helyén állva tölti be és foglalja el, ahogyan Flaccus írja: *Amint megpillantottunk egy elegáns férfit a héberek közül, megcsodáltuk őt, és átöleltük.*⁴⁶² Vagyis nem ismételte meg, hogy „meg-

⁴⁶⁰ Donatus *ortigraphus* ebben a kérdésben is tekintélyként idézi (*De partibus orationis*, li. 113): *Ut Virgilius dicit: Reddidimus ut potuimus superiori epithoma rationem requirentibus, qua diuitia nomen uerbo praetulerimus. Nunc aliud questionis inminet genus, cur etiam pronomen uerbum praecedat cum uerbum omnium partium egregium sit. Quibus hoc modo respondendum est, quod in diuisione omnium partium orationis, alii octo partes dixerunt, nonnulli eundem numerum minuentes nomen et pronomen in eandem partem redigendum esse putauerunt.*

⁴⁶¹ Vö. DON. AM II, 1: *Multi plures, multi pauciores partes orationis putant* (mármint a nyolchoz képest).

⁴⁶² Itt ismét csak Augustinus *Flaccianus*ára gondolhatunk, akit hasonló csodálat övezett (*Contra Academicos* I, 6, li. 34): *quid, quod doctissimum et clarissimum uirum flaccianum mirari solitum esse abs te accepimus, qui cum de fundo emendo esset locutus, ad illum diuinum rem ita detulit, ut quid egisset, si potis esset, ediceret?*

csodáltuk a férfit”. Mindazonáltal az sem elvetendő, ha a névmás személye együtt szerepel a névszóval, mondjuk így: „*maga Tullius írta*”.

A névmás és a melléknév között az a különbség, hogy a névmásnak nincs fokozása, de van személye, úgymint *én, te, ő*, a másik ellenben személy híján fokozást kaphat, például *drága, drágább, legdrágább*⁴⁶³. Vannak névmások, amelyek bármely nemhez tartozhatnak, de csak egyetlen személyhez, mint az *én, te*, mások ellenben egyetlen nemre, de valamennyi személyre vonatkozhatnak, ahogyan a *maga* vagy az *aki*. Így mondjuk ugyanis: *én magam, aki mondom, te magad, aki mondod, ő maga, aki mondja, mi magunk, akik mondjuk, ti magatok, akik mondjátok, ők maguk, akik mondják*.⁴⁶⁴

3. Az ismert névmásokat nem szükséges itt elragozni, mivel használatuk általános, csupán összetételeiket kell pár szóban tárgyalni, mivel számos névmás rendelkezik ilyenekkel: *őnmagam, tenmagad, emez, kicsoda, akárki*.

Az **idem** sokak szerint **isidem** kellene legyen, illetve **eadem** és **iddem**. Mivel azonban az **idem** hosszú í-vel hímnemű, röviddel pedig semleges, a **-d** pedig csak két magánhangzó között állhat, az **-s** és a második **-d** ezekben a névmásokban nem fogadható el⁴⁶⁵. Az **eumdem**, **quemdam** írásmód, amit egyeseknél láthatunk, szintén nem autentikus, hiszen a vigyázatlanok külön szónak gondolhatják, ezért a következőképpen kell írni: **eundem**, **eandem**, **eorundem**, **quendam**, **quandam**, **quorundam**.

A névmásokból minden bizonnyal születnek határozószók, amint a **qui-**

⁴⁶³ Idézi Donatus *ortigraphus* (*De pronomine*, li. 43): **Nomen uero comparatur et non habet personam. Ut Virgilius dicit: Inter pronomem autem et nomen hoc interest, quod pronomem comparatione carens personam habet, ut 'ego, tu, ille'. Nomen autem persona abiecta comparationem recipiat, ut „carus, carior, carissimus”.**

⁴⁶⁴ Donatus *ortigraphus* ebben az esetben is Virgiliusra hivatkozik (*De pronomine*, li. 143–144): **DISCIPULUS. Utrum potest per unum pronomem prima persona et secunda et tertia demonstrari? MAGISTER. Potest etiam, ut „ipse <qui>”, quae communia sunt omnibus personis. Ut Virgilius dicit: Sunt pronomina omnis generis et unius personae, ut 'ego' et 'tu'. Sunt e diuerso unius generis et omnis personae ut 'ipse' et 'qui'; dicis enim 'ego ipse' et 'tu ipse qui dicis', 'ille ipse qui dicit', 'nos ipse qui dicimus', et reliqua. Am ezt a gyakorlatot lejjebb elítéli, li. 151: **MAGISTER. Dicunt alii quod non est rectum. Ut dicit Virgilius: Sunt qui personas coniungunt, quibus nullo modo adquiescendum, ut 'ego <ille>, tu ille'. Nam praeter illa pronomina, quae omni personae conueniunt, omnis coniunctio talis exsecranda est.****

⁴⁶⁵ Vö. *Ars Laureshamensis* II, 82, 49; ill. SED. SC. don. II, 186, 77: **euphoniae uidelicet causa aufertur inde s quia melius sonat idem quam isdem uel certe ut uirgilius asianus dicit d littera in nominatiuo casu in media parte poni non potest nisi inter duas uocales et ob hanc causam proicitur inde s.** Minden bizonnyal magát a grammatikust említik „ázsiai Virgilius” néven, és nem az általa is emlegetett tekintélyt.

dam-ból a **quondam**, az **ollus**-ból az **ollim**, a **cuius**-ból a **cuatim**, a **meus**-ból a **meatim**, sőt, Homérosz egy versében **ipsim**-et ír az **ipse**-ből. A **qui** ablativusban minden nemű lehet, ekképpen: **a qui viro**, **a qui muliere**, **a qui verbo**, ennek megfelelően **a quis omnibus**.

4. Vannak kevésbé ismert névmások, amelyek ragozása így vagy úgy, de hiányos. Az egyiknek csupán nominativusa van, ilyen az **uspis**, amiből az **uspiam** jön. Másoknak nominativusuk és genitivusuk van, mint az **illus-illius**, **illas-illae**, **illum-illi**, hasonlóképpen az **ipsus**, **ipsas**, **ipsum**. Vannak három esetben ragozhatóak, így a **cuius-cuii-cuio**, **cuia-cuiae-cuiae**, **cuium-cuii-cuio**, négyesetese, mint a **helus-helius-heli-helum**, **hela-helius-heli-helam**, **helum-helius-heli-helum**. Akadnak öt⁴⁶⁶ esetet használók is, így az **ec-cum** (dativusa **ecco**, accusativusa **eccum**, vocativusa **eccum**, ablativusa **ecco**), mely hímnemű, nőneme **ecca** (dativusban **eccae**, accusativusban **eccam**, vocativusban **ecca**, ablativusban **ecca**), semlegesneme **ellum** (dativus **elli**, accusativus **ellum**, vocativus **ellum**, ablativus **ello**), ezeknek azonban nincsen többes száma. Az **alius**-nak a genitivusa hiányzik⁴⁶⁷. Vannak névmások, amelyeknek az egyes, illetve többes alanyeseten kívül a többi esetük hiányzik, ilyenek a **nostras-nostrates**, **cuias-cuiates**⁴⁶⁸; ezek kétnemű alakok, mert létezik semlegesnemű is, a **nostra-nostrata**.⁴⁶⁹

5. Bizonyos névmások összetételeikben vagy előtaggal, vagy utótaggal gyarapodnak: az előbbire példa az **aliquis**, a utóbbira **quisdam**, **egomet**. A **se**-nek egyik számban sem létezik alanyesete. A **totus**-nak (egész) többes genitivusa nincsen, de azért ez is névmás, az **omnis** (minden) ezzel szemben melléknév. Az **ullus**-nak egy **n** hozzátétele mellett tagadó értelme lesz, ha pedig **non** is kapcsolódik elébe (**nonnulli**), sokat fog jelenteni, és csak többes számban fordul elő. A **quotus**-t (hányadik) ugyanúgy ragozzuk, ahogyan a **totus**-t (egész), a **quot** (hány) viszont számhatározószó.

Az **unus**-nak különböző fokú összetételei vannak, mint **unusquis**, azután **unusquisque** (többes száma **singuli quique**). Rajta kívül a számnévi névmások egyike sem rendelkezik egyes számmal, lásd **duo** (kettő), **tres** (három). A régiek így ragozzák: **dui**, **duorum**, **duis**, **duos**, **a duis**, az **ambit** pedig szintén ennek mintájára, de a következő ragozás a helyesebb: **duo**, **duum**, **duobus**,

⁴⁶⁶ Az öt görögül szerepel: **penta**.

⁴⁶⁷ Vö. B II, 7, ahol a kérdést bővebben tárgyalja.

⁴⁶⁸ Vö. DON. AM II, 11: **sunt alia gentis, ut cuias nostras, cuiates nostrates**.

⁴⁶⁹ Vö. DON. AM II, 11: **sunt pronomina quae non per omnes casus declinantur, ut eccum eccam, ellum ellam, cuius cuia cuium, cuiatis nostratis**.

duos, a duobus, és hasonlóképpen **ambo, ambuum, ambobus**. Az **alter–alterius**-t két valamiről mondjuk, míg az **alternus** váltakozásra utal, amint Cicero mondja:

Egymást felváltva, váltakozva virrasztottak.

A **qui** és a **quis, quae** és **qua, quod** és **quid** egyaránt előfordulhat, de a ragozásuk nem különbözik. Ezek alanyesethez nem csatolhatóak, csak többes genitivushoz vagy ugyanezen szám ablativusához, ekképpen: *az emberek valamelyike, az emberek közül valaki*, és nem *valaki ember*, jöllehet ilyesmit is találunk. A **qui** nominativushoz csak egy esetben kapcsolódhat, amikor az **ille** helyett áll.

6. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy vajon mi a különbség a névmás és a névelő között⁴⁷⁰. Nos, névelő az, ami nem a névszó helyett, hanem éppenséggel azzal együtt ragozódik, mint a **hic**, ugyanis azt állítjuk, hogy a névelő kisebb a szónál. A többi névmásról azt mondják, hogy képesek megállni a saját lábukon is – legalábbis akkor, ha előbb már szerepelt egy névszó –, emez azonban a vezető névszó segítségével nélkül nem állhat meg.

Az **is** és a **hic** között az a különbség, hogy az **is** többnyire a második helyen áll, ahogyan az **at is** (*ám ez*) esetében, de ha egy második helyen álló kötőszó csatlakozik hozzá, előre is kerülhet, lásd **is autem** (*ez pedig*), **is vero** (*ez viszont*), a **hic** ezzel szemben mindig elől áll, imígyen: **hic enim** (*ez ugyanis*), ám ha netán előre illő kötőszóhoz kapcsolódik, szabad hátrakerülnie is: **quoniam hic** (*mivel ez*).

Olvashatunk egyszer **mei**, másszor **mis** ragozási formát⁴⁷¹: hogyan lehetséges ez? Úgy kell érteni, hogy a **mis**-t csak olyasvalamiről mondjuk, amit valakinek az ígérete alapján remélek magaménak, míg a **mei**-t arról, amit az adott pillanatban már birtokolok.

Vannak más névmások is, melyek a hétköznapi latinban nincsenek meg, de azért kétségkívül előfordulnak hímnemben a **mus** (genitivusa **mi**, dativusa **mo**, accusativusa **mum**, vocativusa **mi**, ablativusa **mo**, többes számban **mi, morum, mis, mos, o mi, a mis**), nőnemben **ma, mae, mae, mam, o ma, a ma**, többes szám **mae, marum, mis, mas, o mae, a mis**, semlegesnemben **mum**

⁴⁷⁰ Vö. DON. AM II, 11: **inter pronomina et articulos hoc interest, quod pronomina ea putantur, quae, cum sola sint, vicem nominis complent..., articuli vero cum pronominibus aut nominibus aut participiis iunguntur.**

⁴⁷¹ Vö. DON. AM II, 11: **ego, mei vel mis, me, a me.**

alakban. Ehelyett használatos a **meus**, és hasonlóképp létezik a **tus** is a **tuus** helyett.⁴⁷² Van más semlegesnemű névmás is, mely a pusztá nominativusán kívül egyáltalán nem ragozható, mint a **mos**, vagyis „más” (**aliut**).

7. Vannak, akik összekapcsolják a személyeket – mint **ego ille**⁴⁷³ (*én az*), **tu ille** (*te az*), ebbe azonban semmiképpen sem szabad belenyugodnunk, mert az efféle összekapcsolások mindegyike elátkozott, leszámítva azokat a névmásokat, amelyek valamennyi személyhez illenek. A **solust** a többes genitívuson kívül minden esetben kell ragozni. A mennyiségi és minőségi névmások ragozása nem a névmási ragozás szabályát követi, hanem a melléknevek mintájára történik, úgymint amilyen, ilyen, amennyi, annyi, ez pedig azért van így, mert első helyzetű névszóból erednek, mint a milyenség, ilyenység, mennyiség, eny nyiség. Vannak egyéb névmások is, melyeket egyesek – jöllehet következetlenül – bevezetnek, ilyenek a **quantotus**, **tantotus** (genitívusuk **quantotius**, **tantotius**) és társaik, melyeket Fabianus költő gyakorta szokott használni, ahogyan egyik versében is választékosan elhelyezte volt:

*Mindahány nejed dörög a dalokra,
Julianusom, alkalmasan.*

Vannak, akik szerint akadnak kicsinyítő, illetve származtatott névmások. Véleményünkkel nem ellenkezem, de nyíltan nem is értek egyet. Kicsinyítós lenne a **solulus** (egyetlenke), **ullulus** (valamelyke), **unulus** (egyke), **totulus** (egészke), származtatott a **mealis** (enyémes), **tualis** (tiédes), **sualis** (övés), **nostralis** (miénkes), **vestralis** (tiétekes), **alteralis** (másikos).

Egyesek mondataikban az igék helyére szokták tenni a névmásokat, amit merő zagyvaságnak ítéltethünk, hiszen még az alapszók sem helyezhetők az igék elébe. A karthágói Sibylla valamely könyvecskéjében olvastam: *az istenek szentélyeiben és számtalan falai között az (ille)...*⁴⁷⁴ A boldog Aeneas úgy gondolta, hogy a névszó csupán egyetlen esetben helyezhető az ige elé, amikor ugyanazt az igét egy első helyzetű névszó előzi meg, és egy másik követi, be-rekesztve a rövid mondatot. Kéznél is van minderre néhány példánk, őt magát idézve: *a nap, az égen ragyog sugára*, továbbá: *a férfiú, benne erős a szív* vagy

⁴⁷² A **mus** 3, illetve **tus** 3 változatok inkább csak feliratokon fordulnak elő.

⁴⁷³ Az Aeneis **ille ego** ... kezdetű bevezető sora (I, 1a) juthat eszünkbe a két névmás illetén összekapcsolásáról.

⁴⁷⁴ Az olasz fordításban: „azoknak az isteneknek... (*degli dei quegli*)”

másutt: *Isten, erős az ő hatalma*⁴⁷⁵. Ez az Aeneas minden névmások elsejének az **egót** határozta meg, mivel minden nemre és az első személyre vonatkozik. Azt is mondta, hogy az **ille** nem utalhat bármely személyre, csakis felsőbbrendűre, ahogyan Homérosz is mondja: *annak az igen gazdag királynak az az istennő volt drága hitvese, a királyné, továbbá: az a hatalmas szellem tüzesíti a teliholdat derűs fényűre*. De Aeneasról legyen is elég ennyi, s egyszersmind a névmásról szóló fejtegetésnek is itt vetünk véget, hogy sietve nekiláthassunk az ige tárgyalásának.

⁴⁷⁵ Vö. Eccl 15, 19: *quoniam multa sapientia Dei et fortis in potentia videns omnes sine intermissione*; Ps 147, 5: *Magnus Dominus noster et magnus virtute*; Ex 15, 2: *Fortitudo mea et laus mea Dominus*; Hab. 3, 19: *Deus Dominus fortitudo mea*.

VII. AZ IGE MINŐSÉGE

1. Emlékszem, hogy amikor gyermekként az iskolai tanulmányokra adtam magam, egy szép napon ott lehettem egy grammatikus-gyűlésen, ahol a nem kevesebb, mint harminc jelenlevő a tudományok dicsőségére, a választékosság létrehozásának tárgyában végzett nagyszámú kutatást. Abban mind egyetértettek, hogy a mondatok szerkesztésében semmi sem hasznosabb vagy alkalmasabb, mint az ige teljes kifejtésének méltó ismerete, mert ennek mérlegelése és megítélése révén jön létre és lesz ékessé a latin nyelv valamennyi állapota, amiért is mind azt állítják, hogy a legfontosabb szófaj az ige. Hisz jóllehet, a sorban maga elé engedi a névszót, a mondatbéli elhelyezés szerint mégis övé a főhely, hisz a határozószók és kötőszók serege is minden jogát neki adta át.

Az ige (**verbum**) tehát két tagból áll, a **ver** a **verber**-ből (ütés) jön, amelyet a nyelv ad a toroknak, a **bum** pedig a **bucinum**-ból (hang), mert a hangja visszhangzik. Mert ahogyan az ember testből és lélekből áll, úgy az ige a nyelvi megformálásból és a hangból.

2. Most, hogy hét járulékáról készülök rendszeres magyarázatot adni⁴⁷⁶, mindenekelőtt egy többek által feltett kis kérdés megválaszolására vállalkozom, merthogy számosan firtatják, hogy az igék rendjében vajon miért a minőség az első szempont, holott a háromféle ragozásnak kellene előbb szerepelnie, mint amelyekben leginkább megnyilvánul az ige értelme és értéke. Némelyek viszont a jelentést helyezik elébe a minőségnek, tudniillik ebből érthető meg az igék mindegyikének neme. Mindkét pártnak – úgy is, mint barátainknak – szeretnénk eleget tenni erőnk szerint, hisz az ő céljuk sem a köztözködés, hanem a tanulás. Akiknek valamilyen földbirtokuk vagy tartományuk van, először sorsvetéssel kijelölik határait, hogy mindenki a sors által neki juttatott részt művelje gondosan⁴⁷⁷. Hasonlóképp az ige esetében is a minőségből kell kiin-

⁴⁷⁶ Vö. DON. AM II, 12: **Verbo accidunt septem, qualitas coniugatio genus numerus figura tempus persona**. Virgiliusnál (az állítólagos Gratianus mester nyomán) a hét járulék sorrendje a következő: **qualitas**, amely a modusokra meg a formákra osztható fel, **coniugatio**, **numerus**, **figura**, **persona**, **significatio**, **tempus**.

⁴⁷⁷ Íme, egy kis példázat, Virgilius módjára!

dulnunk, melyet a módok és a formák biztos megszgyék módjára határolnak⁴⁷⁸, hisz a mód nem mást jelent, mint pontos mértéket. Kezdjük tehát az értekezést ezekkel a módokkal.

3. Az első és legerősebb mód neve kijelentő (**indicativus**), melyet sokan egyenesnek hívnak, míg a többi függőnek, mert mind közül⁴⁷⁹ csak ez követeli magáénak a mondat elejét. Azért mondják kijelentőnek, mert kijelenti, ami történt, történik és történni fog. Például látok, láttam, látni fogok⁴⁸⁰. Második a parancsoló (**imperativus**), amellyel parancsot adunk mindarra, aminek meg kell történnie, úgymint láss. Sokan ezt is a mondat fejéhez teszik, sőt Cato egyenesen úgy ítéli meg, hogy a kijelentő módot is meg kell előznie, míg Propertius szerint csupán többes számban. Aeneas és Cicero azonban kárhoztatják ezt a nézetet, mondván, hogy valamennyi biztos tekintély a kijelentő módot használta az első helyen, a parancsolót pedig mindenkor másodlagosnak tartották, kiváltképp miután az utóbbinak nincsen első személye, abban pedig mindenki egyetért, hogy az első hely ezé a személyé. Jóllehet, többes számban ennek a személynek is van parancsoló módja, még ha az említett módnak ebben a számában a régiek közül nem is mindenki fogadta el.

4. Kívánónak (**Optativus**) nevezzük azt a módot, amelynek segítségével kívánjuk a lélek számára kíváncsatos dolgokat, amiért is gyakorta járul hozzá kíváncsatos határozószó, nevezetesen a bárcsak, amelynek jelentése szeretném. Csakhogy itt adódik egy nem is jelentéktelen kérdés, hogy vajon miképpen alkalmazható ez a „bárcsak” határozószó a személyek mindegyikére. Erre azt kell mondanunk, hogy ez a határozószó oly módon illeszthető a személyek mindegyikéhez, ahogyan azok sorban következnek, vagyis bárcsak láthatnám a szeretném helyett, bárcsak láthatnád a szeretnéd helyett, bárcsak láthatná a szeretné helyett, és így tovább. Van azonban e módnak egy másik értelmezése is, amikor bárcsak helyett hogy áll mellette. Aeneas ezt más néven emlegette, és pedig kíváncsatos mód (**Optativus**) helyett okozatinak (**Causativus**) nevezve el, amiért is ehelyütt igen gyakran használunk a hogy helyett okozati „hogy ne”-t.

Ugyanezen móddal kapcsolatban felmerül egy újabb kérdés is, hogy vajon miért nem adja ki a kíváncsatos mód az igeidők megszokott számát, ahogyan a ki-

⁴⁷⁸ Vö. DON. AM II, 12: **qualitas verborum in modis est et in formis**.

⁴⁷⁹ Egy sorral feljebb szintén szerepel az **ex omnibus**, de ott nincs igazán értelme: lehet, hogy másolói hiba folytán került oda? Az elsőt az **N** kézirat omittit, az **A** a másodikat hagyja ki, a **P**-ben pedig épp egymás alatt helyezkednek el.

⁴⁸⁰ Ismét a **vido 1** ígét használja, amelyre később részletesen is visszatér, vö. A VIII, 1.

jelentő és a kötőmód, hanem két igeidőt egybevonva ekképpen csupán három ragozást használ. De ez a probléma röviden elintézhető, tudniillik azért használjuk így ezt a módot, mert a latin nyelvnek nincs lehetősége többre.

5. A kötőmódot (**coniunctivus**) két okból nevezik így. Vagy azért, mert egymáshoz fűzi az összekapcsolt részeket, hasonlóan a **scilicet, quamquam, quamvis, quamlibet, nisi, sin** szókhoz, vagy mert az összetett mondatoknál egy megelőzőleg szereplő kijelentő módhoz társul a kötőmód, lásd **cum videm**.

6. A határozatlan (**infinitivus**) módot némelyek közösítőnek (**communicativus**) hívják, éspedig azért, mert egyaránt betöltheti névszó és ige, sőt bármely személyű és számú ige szerepét. Azt mindamellet tudni kell, hogy amikor a határozatlan mód névszóként szerepel, mindössze három eset helyett állhat, méghozzá az alanyeset, tárgyeset és az ablativus helyén, és mindig semleges-nemű jelentésben, azon belül egyes számban szokott előfordulni. Hogy világosabb legyen, adjunk néhány példát! Cornilius, ez a latin nyelvben igen ékes-szóló férfiú, valamelyik Mezentiushoz küldött levelében így járt el: *Mi lehet számunkra oly kellemes, mint megmaradni ebben a mi szeretninkben?*⁴⁸¹ – itt az infinitivust ablativus helyett használta. Ugyanő egy más helyen a következőképpen szólott, e módot alanyesetben alkalmazva: *a nap futnija nyári napon igen kellemetes*. De hogy ne csupán egyetlen szerző példáival éljünk – hisz elődeink ezt többnyire tiltják⁴⁸² –, idézzük egy másik tudós beszédét is! Hilarius, Lucanus testvére Juvianus felett mondott gyászbeszédében ezt mondá:

*Választál szakadatlan küzdenit
a teljes pályáján éltednek;*

ahol is tárgyeset gyanánt szerepelt a mód.

7. A személytelen (**impersonalis**) módot hasonlóan gondolják a szenvedő igéhez, de mivel névszó személye nem járulhat hozzá, ezért nem lesz szenvedő⁴⁸³. Szabályát a következőképpen fogalmazzák meg: ha tárgyas igéből származik, maga is tárgyas lesz, de úgy, hogy az infinitivus segítségére szorul,

⁴⁸¹ Vö. Jn 15, 9: *Manete in dilectione mea!* (Maradjatok meg szeretetemben!)

⁴⁸² Ez a tiltás kimondottan biblikus, vö. MTörv 17, 6: *A halálra ítéltet két vagy három tanú vallomása alapján kell kivégezni, egy tanú vallomása alapján nem szabad megölni*; 19, 5: *Egy tanú ne lépjen föl senki ellen, bármi bűne vagy vétsége van is. Akármilyen bűnről van szó, csak két vagy három tanú vallomása alapján szabad ítélni*; Mt 18,16: *Ha nem hallgat rád, vigyél magaddal egy vagy két másik embert, hogy két vagy három tanú bizonyítsa a dolgot stb.*

⁴⁸³ Vö. DON. AM II, 12: *Hunc quidam modum pro genere ac significatione verbi accipiunt, cuius verba aut in tur exeunt aut in it aut in et.*

Aeneas következő mondásának megfelelően: *Olvassuk, hogy Hannibál a csata napján ezt mondotta: „háromszáz férfi erejét és fegyvereit pótolom ma én magam”*.⁴⁸⁴ Ha ezzel szemben semleges (tárgyatlan) igéből⁴⁸⁵ jön, szükségszerűen ablativust kell vonzania, Terrentiust idézve: *futnak a táborokból*, illetve olykor a hetedik esetet, például *fegyverekkel élnek*. Végezetül ha szenvedő igéből, akkor alanyesetet vonz, Glengus példája nyomán:

Belharc folytatik a rómaiak által.

A személytelen módról a régiek sok mindent mondtak, ezekből fogok most egy keveset idézni. Sok olyan személytelen ige van, amely **-it**-re végződik, mint az **evenit**, **accidit**, **contingit**, de nehogy azt gondolja róluk bárki is, hogy harmadik személyű alakok! Először is illik tudni, hogy **accido**, **contingo**, **evenio** alakok nem létezhetnek, még ha egyesek leírhatónak gondolják is az **eveniunt**-ot. Az **accido**, **contingo**, **evenio** teljes igék, míg emezek személytelenek, melyekről elmondhatjuk, hogy **-it** szótagra végződnek, és részes esetet vonzanak, úgy mint megesis velem, veled, vele (**accidit mihi**, **tibi**, **illi**)⁴⁸⁶.

Vannak **-et**-re végződő személytelen igék is, csak hogy ezekre mégsem együgyűen szabály érvényes. Olyik ugyanis önmagából származik, mint az **oportet**, **pudet**, **taedet**, **paenitet**, **decet** és a többi, noha némelyektől azt hallottam erősíteni, hogy egyetlen személytelen ige sem szokott önmagából származni, hanem egy másik igéből, mint a **paeniteo**, **taedeo**, **oporteo** stb. Mindazonáltal akad olyan személytelen ige, amely kétségkívül egy másiktól jön létre, ez pedig a **missereor**-ból való **misseret**, amely igének nincsen múlt ideje (**praeterituma**).⁴⁸⁷ Vannak igék, amelyeknél csupán a szöveggörnyezet mutatja meg, hogy történetesen személytelenek avagy személyesek, mert tudvalevőleg kettős jelentésűek. Ilyen a tetszik, világos, nem tetszik, nyilvánvaló. Létezik ugyanis **placeo**, **places**, **placet**, illetve hasonlóképpen **clareo**, **displiceo**, **pateo**. Ha tehát ezen igék mellett alanyeset áll, nyilván harmadik

⁴⁸⁴ Sedulius Scotus idézi a *Collectaneumban* (XIII, 37, 17): **Hannibal legitur in die belli dixisse: Pro tricentorum uirorum potentia armisque hodie me me utar.**

⁴⁸⁵ A donatusi terminológia szerint semleges a tárgyatlan ige, cselekvő az aktív tárgyas. A továbbiakban, ha a szöveg értelme engedi, így fordítjuk.

⁴⁸⁶ Márpedig ezek a személytelen igék olyannyira hasonlóan személyes társaik harmadik személyű alakjaira, hogy meg is egyeznek azokkal. A bekezdés inkább a következő mondatokat kívánja előkészíteni, ahol viszont fiktív igék szerepelnek majd.

⁴⁸⁷ Vö. DON. AM II, 12: **quae in et exeunt, duas formas habent: alia enim ab indicativo veniunt, ut misereor miseret; alia a se oriuntur, ut pudet taedet paenitet libet.**

személyűek, mint itt: *tetszik nekem ez a beszéd*, ha viszont részeseset csatlakozik hozzájuk, melyet határozatlan mód követ, láthatólag személytelenek, mint a *szólni tetszik nekem*. A **claret** és a **patet** azonban személytelenül nem részes esetet, hanem tárgyesetet vonz, mint *világos neki (claret illum)*, határozatlan móddal követve. Az **apparet**-et szintén így kell értelmeznünk⁴⁸⁸.

Nem kevesen csak idáig tartották szükségesnek az ige kiterjesztését, vagyis hogy a határozott mód szabjon határt neki, ezzel szemben mi az őseinktől hozzácsatolt gerundiumos avagy képzett igéket (**verba gerendi vel typici**⁴⁸⁹) is szíves-örömeist elfogadjuk, és ha Isten is úgy akarja⁴⁹⁰, a maga helyén tárgyalni is fogjuk.

8. Most az igék formáiról kell értekeznünk, ha csak röviden is. A formák négyen vannak⁴⁹¹. Közülük első a teljes (**Perfecta**), melynek minden módban, számban, alakban, személyben és időben teljes a ragozása. Második a készülő (**Meditativa**), amelyre némelykor készülődünk, de nem jut el a beteljesedéshez. Csupán egyetlen módban és személyben, nevezetesen az elsőben, és ott is csak ritkán fordul elő, mint a **factorio**, amely azt akarja kifejezni, hogy *előbb-utóbb megtenni javaslom*.

⁴⁸⁸ Szabályosan nem egyszerűen tárgyeset, hanem *accusativus cum infinitivo* áll utánuk.

⁴⁸⁹ A kifejezés más grammatikákban is előfordul, vö. Asperius 52, 6: **Haec sunt gerendi vel tipicalia verba**; Anonymus ad Cuimnanum 19, 157: **Hic itaque ordo declinationis poscit de gerendi verbis commemorari quae a quibusdam gerendi vel typici, ab aliis uero usurpatia necnon ab aliquibus uocari participalia uel sopina solent**; Tatuinus 3, 962: **Sunt uerba item gerendi uel participalia, et ob hoc tipica dicuntur quia participis similia sunt et ab participis ueniunt**; Bonifatius, *De verbo* 243: **Participalia, quae ab aliis gerendi uel supina uel typici dicuntur auctoribus, quae tres casus uidentur habere, a participio instantis nascuntur temporis s littera in d conuersa et addita i uel o uel m, ut laudans laudandi laudando laudandum**.

⁴⁹⁰ Egy kis szentencia: *si uita fuerit comes*. Forrása valószínűleg a 2 Reg 4, 17: *in hac eadem hora si uita comes fuerit habebis in utero filium*, de Szent Jeromos másutt is előszeretettel használta ugyanilyen (I. epist. 65, 646, 20), Szent Ágoston pedig hasonló formában (Sermo 150, 811, 48: *comes morienti aut uita erit, aut poena*). Beda meg is magyarázza (princ. gen. IV, 18, 843): *Quod autem dicit, reuertar ad te, et adiunxit, uita comite, humano quidem more loquitur, quasi diceret, 'si uita comes fuerit'*. Megtalálhatjuk többek között Aldhelmnál (*Aenigmata* 14, 3: *'Si uita fuerit comes'*: vö. *Cum mihi uita comes fuerit, nihil aurea forma / plus rubet et moriens mea numquam pulpa putrescit*). L. Nagy Szent Gergelynél (*Epist.* 39, 15), Szent Bernátnál (*Epist.* 147, 2, 12), Paulinus Aquileiensisnél (*Contra Felicem, Epist.* 60.), Salimbene de Adam *Cronicájában* gyakran él vele (I. 365, 2). Kicsit másként Alcuinusnál is szerepel (268): *Deo donante et uita comite*.

⁴⁹¹ Vö. DON. AM II, 12: *qualitas uerborum etiam in formis est constituta, quas formas alii uerborum generibus aut significationibus admiscent. formae igitur sunt quattuor, perfecta meditativa frequentativa inchoativa*.

A harmadik forma a gyakorító (**Frequentativa**), melyet a cselekvés gyakorisága miatt neveznek így, ilyen a **dictito** (mondogatom), vagyis *gyakran mondom*. Vannak első ragozású gyakorító alakú igék, melyek harmadik ragozású igékből erednek, mint az **ago**, **agis**-ből való **actito**, **actitas** stb. Vannak más első ragozású igék is ebben a formában, amelyek ugyanilyen ragozású igékből származnak, mint a **clamo**, **clamas**-ból a **clamito**, **clamitas**, hasonlóképpen a **voco** **vocas**-ból a **vocito**, **vocitas**, az **amo**-ból az **amito**, az **impero**-ból az **imperito**. Ezenfelül akadnak ugyanehhez a formához tartozó harmadik ragozású igék is, azok az igék viszont, amelyekből létrejönnek, első ragozásúak. Azt mondjuk ugyanis, **vido**, **vidas**, melyből a **visso**, **vissis** jön. Tudjuk azt is, hogy olykor ugyanezen formához tartozó első ragozású igék második ragozású igékből származnak, mint **video**, **vides**, és ebből a **vissito**, **vissitas**.⁴⁹² Nem kevés olyan ige is akad ebben a formában, amely mind betűinek, mind jelentésének tekintetében fokról fokra gyarapszik. Létezik ugyanis **curro**, **curso** és **cursito**, de a **curro** csupán annyit tesz, hogy utam során kerülök minden idővesztéséget, a **curso**-nál valamely sürgető kényszer hatására kissé gyorsabban kell sietnem, míg a **cursito** esetében az ellenséggel a nyomomban menekülök.⁴⁹³

A kezdő (**Inchoativa**) forma olyasvalami, ami néha csupán látszatát kelti a kezdőségnek, ezért csakis akkor nyilvánvalóan ilyen, ha nincsen múlt ideje. A valóban kezdő alakú igéknek ugyanis semmiképpen sem lehet múlt idejük⁴⁹⁴, emellett harmadik ragozásúak lesznek. Ilyen a **floresco**, **lucesco**, **fervesco**, **calesco** stb. Ezek pedig második ragozású, teljes formájú igékből származnak, mint a **floreo**, **luceo**, **ferveo**, **caleo**. A **ferverén** (hevül) a vágy telhetetlen hevét, míg a **calerén** (meleg) a test hőjét értjük. Azok az igék, amelyek az őket alkotó betűk hasonlósága miatt hasonlítanak a kezdő igékre, úgyhogy a vigyázatlanok annak is gondolják őket, a következők: **erubesco**, **coalesco**, **cognosco**, **agnosco**, **ignosco**. Mivel azonban van múlt idejük, nem lehetnek kezdő igék, hisz mondjuk ezt is: **erubui**, **coalui**, **ignovi**, **cognovi**, **agnovi**.⁴⁹⁵

⁴⁹² Vö. DON. AM II, 12: **frequentativa verba semper primae coniugationis sunt.**

⁴⁹³ Donatus ugyanezt a példát hozza, vö. DON. AM II, 12: **frequentativa saepe in tres gradus ducunt verbum, ut curro curso cursito.**

⁴⁹⁴ Vö. DON. AM II, 12: **inchoativa non per omnia tempora declinantur, quia quae inchoantur, praeteritum tempus non habent, et oriuntur a neutralibus verbis.**

⁴⁹⁵ Vö. DON. AM II, 12: **sunt verba inchoativis similia, quae inchoativa non esse temporum consideratione pernoscimur, ut conpesco conpesui.**

VIII. AZ IGE TOVÁBBI HAT JÁRULÉKA

1. Az ige megismerésének első lépéseiről szóló fejtegetésünk végeztével – mintegy megvetve a alapokat – most magáról a ragozásról (**coniugatio**) kell beszélnünk. A ragozások hárman vannak⁴⁹⁶: első az **a** végű, második az **e** végű, harmadik az **i** végű. Sokan kutatják szorgosan, miért éppen **coniugatio** (közös iga) a nevük. Egyesek arra tesznek hitet, hogy azért hívják így, mert ez a három ragozás úgy tartja össze a latin nyelv egészét, mint valami iga. Mások viszont úgy vélik, hogy az igeragozásokat a betűk rendje szerint kell sorba rakni, mert azok valamiféle igába fogják az általuk hordozott igéket. Akadnak olyanok is, akiknek hite szerint azért hívjuk így a ragozást, mert mindegyik ragozástípus elemei fellelhetők a többiben is. Tudnunk kell, hogy valamennyi ragozás igéinek kettős jövő ideje van: mondjuk azt is, hogy **interrogabo**, és azt is, hogy **interrogem**, **-ges**, **-get**, hasonlóképpen van **videbo** és **videam**, **audibo** és **audiam**, **agam** és **agebo**.⁴⁹⁷

Más igéknek két teljes ragozása van, ilyen a **vido**, **vidas**, illetve **video**, **vides**. Csakhogy a **vido** a lelki szemekre vonatkozik, a **video** pedig a testiekre. Ugyanígy a **tego**, **tegas** egy szándék leplezését, míg a **tego**, **tegis** látható tetőzetet jelöl. A **do**, **das** önkéntes, bőkezű adományra utal, a **dedo**, **dedis** pedig a királyi hatalom kényszerére⁴⁹⁸, amint Cicero mondja: „*a megadásra kényszerítettek elfogadták a rómaiak törvényeit*”. A **probo**, **probas** nemkülönben valaminek a megvizsgálása, míg a **probo**, **probis** az, amikor az orvos keze tapogatja a beteg testét. A **volo**, **volas** a repüléssel kapcsolatos, a **volo**, **vis** az akarattal. A **cogo**, **cogis** kényszerít, a **cogo**, **cogas** ellenben a feleség férjhez adását jelenti. Az **ussurpo**, **ussurpas** elnevezésre vagy birtokbavételre vonatkozik, az **ussurpeo**, **ussurpes** pedig az összeírás megkezdése.

2. A cselekvő és a semleges igék valamennyi ragozása **a**-t, **e**-t, illetve **i**-t kap az utolsó betűje előtt, a szenvedők, közösek és álszenvedők ellenben utol-

⁴⁹⁶ Vö. DON. AM II, 12: **coniugationes verbis accidunt tres**.

⁴⁹⁷ A **vicc** alapja legfeljebb a kétféle ragozás megléte lehet.

⁴⁹⁸ A **do** és a **dedo** valóban két külön ige (ellentétben a többi példával), akárcsak az alább tárgyalando kétféle **volo**. Terentius grammatikus is magyarázza (*De Terentii grammatici differentiis*; GL VIII, 133): „**Do das**’ aliquid largiter datum, sic **’dedi**’ scribendum est; at **’dedo dedis**’ aliquid vexatum, sic **’dedidi**’.

só szótagjuk előtt tartalmazzák ugyanezeket a hangokat. Vannak igék, amelyek egyik ragozási csoportba sem tartoznak, mert mássalhangzóra végződnek, ilyen a **sum** és a **possum**. Létezik **poteo** is, mely a második ragozási csoport alá tartozik, és nagyobb képességet takar, az első ige második személyében azonban rövid az **e** (**potēs**), a másodiknál viszont hosszú (**potēs**). Egyesek állítása szerint vannak **i**-re végződő igék is, melyek ezért egyik ragozás alá sem sorolhatók be, mint a **memini** (emlékszik), **odi** (gyűlöl), **novi** (ismer). Mi azonban számos olvasat tekintélye alapján rájuk cáfolunk, több ízben találtunk ugyanis **noro**, **noris**, **nori-t**, és múlt időben **novi-t**, hasonlóképpen **odio**, **odis**, **odit**, **odivi** alakokat, csupán a **memini**-nél nem leltem **o**-ra végződő formát⁴⁹⁹.

Egyes harmadik csoportos igéknek a hosszúságukkal együtt jelentésük is megváltozik, így a **vinco**, **vincis** a győzelemre vonatkozik, múlt ideje **vici**, szenvedő alakja **victus sum**, míg a **vincio**, **vincis** a kötelékre, múltja **vincxi**, szenvedője **vinctus sum**. Ugyanebbe a ragozási csoportba olyan igék is tartoznak, amelyek nem is egészen hosszúak, de nem is rövidek, köztük a **suscipio**, **-pis** (gyanúsít), **aspicio**, **-cis** (ránéz), ezek ugyanis múlt időben nem plusz szótagot kapnak, hanem középső betűjük változik meg, imígyen: **suscepi**. Jelen idejű **imperativusuk** pedig nem **i**-re, hanem rövid **e**-re végződik (**suscipe**, **aspice**), s így tovább a ragozás hátralevő részében, amiért ezeket az igéket csaláknak is (**verba fallacia**) nevezik.

Vannak első ragozású igék, amelyek ragozásuk egészének folyamán két mássalhangzóra végződnek, mint a **bassio**, **bassias** (csókol), **lanio** (marcangol), **tripudio** (táncol), **radio** (sugárzik) stb. Olyanok is előfordulnak, amelyeket sokan a harmadik ragozás nyújtott típusába sorolnak, így az **eo** és összetételei, vagyis a **praetereo**, **praeo**, **introeo**, ám ezek az igék hol **e**-t, hol **i**-t tartalmazznak, amiért is a legtöbben, elsősorban Galbungus általam is látogatott iskolájának valamennyi követője, negyedik ragozásúnak hiszik őket. Amikor beszámolómban Aeneasnak többek között ezt is elmeséltem, ő nem cáfolta meg, csupán arra szorítkozott, hogy kétféle jövő idejük van: **ibo**, illetve **eam**⁵⁰⁰ és így tovább⁵⁰¹.

3. Azt minden kertelés nélkül leszögezhetjük, hogy az igéknek két szá-

⁴⁹⁹ Különös, hogy a **novi**-t a hiányos igék közé sorolja, hisz az a **nosco** imperfectum-tőhöz tartozik. Az **odio** alak elvétele valóban előfordul. A **memini**-t furcsamód érintetlenül hagyja.

⁵⁰⁰ Miután az első kiscaputban kifejtette, hogy „**uniuscuiusque coniugationis verbum duplex futurum tempus habet**”, ezt már szinte felesleges is volt mondania. (Noha természetesen nincs ilyen szabály.)

⁵⁰¹ Vö. DON. AM II, 12: **est altera species tertiae coniugationis, quae i producta enuntiat: hanc non nulli quartam coniugationem putant, quod futurum tempus in am et in bo, in ar et in bor syllabam mittit... quod quidam refutantes negant in bo et in bor rite exire posse**

ma van⁵⁰². Létezik azonban ötven⁵⁰³ olyan ige, amelyeknek nincs egyes száma, köztük a **vacitamus**. Olyanok is akadnak, amelyeknek egyáltalán nincsen többes száma, ilyen a **pugillito**, **-tas**, amiért is Varrónak nem volt merészsége azt mondani a rómaiakról, hogy „ökölharcot vívtak”, hanem a szabálynak megfelelően elkerülte a hibát, és így fejezte ki magát: „*hogy ökölharcot vívott mind-egyikük ereje szerint*”.

4. Beszéljünk most az alakról (**figura**), mert az olvasók érdeke arra késztet, hogy ennek tárgyalásánál hosszabban elidőzzem. Az egyszerű alak valóban egyszerűbb is, hozzátételeiben viszont a nyelvhasználatra jellemző módon megváltoztatja értelmét, s egyszersmind megnő a terjedelme is. A **clamo** például egyszerű kiáltás, a **conclamo** viszont többekkel együtt való, létezik **acclamo** is, a rágalomra, amint Cicero írja Prassiusról: „ártatlan, csak a rágalmak miatt büntették meg”. A **reclamo**-val távoztót hívunk vissza, az **inclamo** és a **succlamo** zúgolódást fejez ki, a **proclamo** magasztalás avagy átkozódás, a **declamo** a szónoklás szava, az **exclamo** pedig az, amikor teljes erőmből fölemelem a hangom⁵⁰⁴. A **salto** a testrészek bizonyos mozgásával kimutatott öröm, összetételeiben azonban egy betűje megváltozik, úgyhogy az öröm ki fejezésének szava **exulto** lesz, az igaztalan gúnyolódásé **insulto**; a **persulto** olyan hang kiadása, amely akár a messze állók füléig is elhatol; **resulto**, amikor emelt hangon válaszolok; a **consulto** pedig bölcs tanácsadás. A **testor** valamit állító vélemény; a **contestor** ezt tekintéllyel is megerősíti; a **protestor** nyíltan jelzi, hogy mit kell kerülni; az **obtestor** valakit esküre kényszerít, az **attestor** olyan valakit hív tanúul, aki méltóság vagy tekintély dolgában kiemelkedik; a **detestor** átkos dolgot vet el⁵⁰⁵. A **iuro** igaz esküvést jelent valamilyen for-

tertiam coniugationem, nisi in eo verbo quod in prima persona indicativi modi temporis praesentis numeri singularis e ante o habuerit, ut eo queo...

⁵⁰² Vö. DON. AM II, 12: **Numeri verbis accidunt duo, singularis et pluralis.**

⁵⁰³ Az ötven (**L**) számnév nem szerepel minden kéziratban. Vajon ennek ellenére ide kell érteni? A „léteznek olyan igék, amelyeknek nincs egyes száma” mondat kevésbé lenne megbotránkoztató, bár a *lectio difficilior* elvének kétségtől jobban megfelel az ötvenes szám bennhagyása a szövegben. A két, Virgilius által hozott példa esetében csak találgathatunk, hogy milyen számban is állnának, ha egyáltalán léteznének. (A **vacitamus** a **vacamus** frequentatív formája lehet – esetleg a **vacillamus** elírása –, a **pugillito** pedig a **pugiloré**.)

⁵⁰⁴ A részletet Beda Venerabilis is átvette (orth. li. 284): **Est etiam acclamo, cum falso aliquem accuso, sicut cicero, de prasio, 'solis innocens acclamationibus punitus est'; reclamo, aliquem exeuntem uocitans; inclamo et succlamo, murmurandi est; proclamo, laudandi uel deprecandi exaltatio; declamo, rhetorizandi; exclamo, quando pro uiribus uocem eleuo.**

⁵⁰⁵ A **testor** ige összetételeiről szóló fejtegetés szó szerint megegyezik Terentius grammatikus töredékével, amelyre fentebb már utaltunk. L. GL VIII, 132–134.

mulával megerősítve; a **periuro** az esküt hamissággal mocskolja be; az **adiuro** nagyobb hatalomhoz esdekel. A **pono** egyszerűen elhelyezni valamit; **dispono** nagyobb munkát vagy tervet végrehajtani, de a **disponere** szerződéskötést is jelenthet; a **propono** olykor kérdésfeltevésre vonatkozik; az **appono** hozzáadás; az **inpono** beszúrás; a **superpono** adó vagy munka erőszakos kirovása valakire; a **praepono** – az **anteponó**hoz hasonlóan – valaminek az előtérbe helyezése; a **postpono** viszont valamit alábbvalónak ítélni; a **conpono** ékes-szólás vagy műalkotás díszítése; a **sepono** elválasztás; a **suppono** valamit alul-ra tenni; a **depono** valakit megbuktatni vagy kioltani életét. Lett légyen elég az alakokról ennyit mondani, mintegy kitérő gyanánt.

5. Az igének – akár a névmásnak – három személye van, ezzel szemben állítólag létezik számos olyan ige, amelyeknek bizonyos személyei hiányoznak. Találunk igét, amelynek éppenséggel első személye nincsen, mint a **rees**, **reest**. **Resum** vagy **resumus** alakot ugyanis a latin nyelv nem képez⁵⁰⁶. Ezen ige jelentése a következő: „hosszasan kitartani az erődítményben”. Ahogyan Gratianus mondja: „*a campániaiak sok évig kitartottak a fellegvárban*”. Van néhány olyan ige is, amelyeknek a második személye hiányzik, így a **soleo**, **solet**, **solemus**, **solent**, jöllehet, Sabastius többes szám második személyben használta, ezt mondván:

Szoktatok, ó rómaiak, segíteni a tieiteken elnyomattatásukban.

6. Most, hogy a jelentésről (**significatio**) szándékozom beszélni, emlékeztetnem kell magamat az én Aeneasom tanítására, aki így szólt hozzám: „*Amikor elhatározod, hogy írni fogsz, először is vizsgáld meg, hogy mi az, ami problémát okozhat, nehogy egész műved ékességét elrútítsa akár egyetlen elhanyagolt kérdés homályos volta!*” Erre gondolok tehát, amikor megvizsgálom, hogy vajon milyen kérdés vetődhet még fel. Merthogy megkérdézhetné valaki, hogy ugyan miért nem rögtön a ragozás után tárgyaltam a jelentést, amikor a többség ezt a sorrendet követi. Én azonban Gratianus mesterre támaszkodva, akinek iskolájában tíz évet töltöttem el, így láttam jónak (ő ugyanis több ízben ezt a sorrendet javasolta), szóval úgy láttam jónak, hogy a minőségéről a ragozásra, a ragozásról a számra, a számról az alakra, az alakról a személy-

⁵⁰⁶ Bár az előző a caputban szereplő kijelentések mind megállják a helyüket, alaposak és igazak, Virgilius itt ismét szabadon engedti fantáziáját. A **rees** igét ugyanis legfeljebb a valóban létező, személytelen **refert** analógiájára lehet elképzelni, a **soleo**-nak pedig természetesen van második személye.

re, a személyről a jelentésre és végezetül az időre térjek. A jelentést egyesek nemnek (**genus**) nevezik⁵⁰⁷, ezt a nézetet azonban Aeneas a leghatározottabban lerombolta, állítása szerint ugyanis nem kizárólag a névszókhoz járulhat.

7. Az igéknek tehát ötféle jelentése van. Cselekvőnek (**activum**) azokat hívjuk közülük, amelyek cselekszenek, úgymint „*tisztelem Turnus*”. Semlegesek (**neutrum**) azok, amelyek természetük szerint sem nem cselekvők, sem nem szenvedők, jöllehet, olyik rejtett módon cselekedni látszik. Ily módon semleges ige például a sétál, fut, bár egyesek úgy vélik, hogy ezek az igék összetételeikben már cselekvők: végigsétálok egy utat, átfutok egy írást. Szenvedők azok, amelyek mindig szenvedő jellegűek, így mondjuk ugyanis: „*elküldetem Romulus által*”. Álszenvedők (**deponens**) azok, amelyeknek ragozása a szenvedőkére hasonlít, minőségükben azonban leteszik a szenvedő jelleget, mint a szól (**for, faris**). Közöseknek (**commune**) azokat hívjuk, amelyek ugyanabban a ragozástípusban egyszerre cselekvők és szenvedők is, mint a **veneror**: tisztetem a királyt, illetve megtiszteltetés ér a király részéről. Akadnak vegyes nemű⁵⁰⁸ (**commixtum**) igék is, melyek részben cselekvő vagy semleges, részben álszenvedő módra ragozódnak⁵⁰⁹, ilyenek az **audeo** (merészel), **gaudeo** (örül), **soleo** (szokott), **fido** (bízik), **mereor merui** (érdemel), **plaudo plausus sum** (tapsol) és a többi. Vannak, akik szenvedőnek érzik ezeket, és úgy gondolják, hogy semleges igékből származnak, amilyen a **gavisus sum**. Könnyen észrevehetjük azonban, hogy nincs igazuk, hiszen ha azt mondjuk: **ausus sum** (merészeltem), megmutatjuk, hogy nem szenvedő, hanem álszenvedő igéről van szó, mivelhogy nem valaki által merészeltetem, hanem én magam merészeltem megtenni vagy kimondani, amit jónak láttam.

Vannak igék, amelyek sokak között perlekedésre adnak alkalmat, mivel egyesek cselekvőnek, a többség azonban álszenvedőnek tanítja őket. Ilyen többek között a **partio** (szétozt), **populo** (elpusztít), **praedo** (fosztogat)⁵¹⁰. Az ilyesfajta perpatvart minden művelt ember könnyedén lecsillapíthatja, hisz a latin nyelv sokféleségében mindkét alaknak megvan a maga helye.

8. Idő (**tempus**) az igéknél is három van, akár a világban: múlt, jelen, jövő. Ezért aztán sokakat izgat, hogy vajon miért kezdik a szerzők az ige tárgyalását

⁵⁰⁷ Vö. DON. AM II, 12: **Genera verborum, quae ab aliis significationes dicuntur, sunt quinque, activa passiva neutra deponentia communia.**

⁵⁰⁸ Lám, mégiscsak Genusnak nevezi, noha ugyanezen Epitoma 6. caputjának végén Aeneas ezt kifejezetten megtiltotta!

⁵⁰⁹ Ezek az ún. félig álszenvedő, azaz semideponens igék. A genusokat egyébként Donatus tanításának megfelelően definiálja (vö. AM II, 12).

⁵¹⁰ Valóban mindkét alakjuk előfordul, gyakoribb azonban az álszenvedő.

a jelen időnél, amikor a világban előbb következik a múlt. A régiek a ragozást a *praeteritum perfectum*nál kezdték, majd – minthogy a *plusquamperfectum*ot és a *praeteritum imperfectum*ot nem számították – írásaikban a jelenre, majd a jelenről a jövőre ugrottak. Mi ezzel szemben annál az időnél kezdjük az ige tárgyalását, amelyben éppen írunk, s ami a legbiztosabb. Azután a komputisták módjára, akik a hónapokat és a napokat visszafelé számítják ki, a múltat vesz-
szük, majd mellőzve a jelen időt, nehogy kétszer számítsuk, a jövőre térünk.

Röviden azt is elmagyarázom, mit akar jelenteni a múlt idő hármass felosztása. A *praeteritum imperfectum*ot (befejezetlen múlt), amely a legközelebb áll a jelenhez, azért nevezik így, mert nem valamely biztos, meghatározott napon vagy időben, hanem akkor-amikor, valahány órán belül történt avagy mondott dolgot jelöl. A *praeteritum perfectum* (befejezett múlt) biztosabb, határozottabb történésre utal, míg a *plusquam*ot azért nevezik így, mert távolabbi, befejeztebb beteljesülést mutat meg. Tehát a felfelé haladókhoz hasonló módon, alulról felfelé, vagyis a bizonytalantól a biztos irányába haladunk⁵¹¹.

A régiek ezenfelül a jövő időt is elfelezték valahogyan – lásd **videbo** (majd látok), illetve **videro** (majd láttam) –, mintha különbség lenne aközött, ami holnap vagy ami csak hosszú idő múlva történik meg, amiért is a többség a második jövő idő helyett az ígérő (**promissivus**) módot szokta használni. Mi viszont sem a második jövő időt, sem az ígérő módot nem fogadjuk el⁵¹², hanem egyugyanazon időjellel ragozzuk a közeli és a távoli jövőt is. Sokan az **optativus** mód jövő idejét is jövő idejű imperativusra próbálják cserélni, legalábbis első személyben, úgymint **audiam**, nem téve mellé az **optativus**-t jelölő szócskákat, nevezetesen a következőket: **ut, utinam, ne, donec, usquequo, usquedum, quoadusque**.

9. Egyes igékről a tudatlanok azt gondolják, hogy bizonyos igeidők hiányoznak, mert a hangok megfelelése nem válik első ránézésre világossá. Ilyen az **offero**, melynek múlt idejénél megváltoznak a szótagok (**obtuli**), és szenvedő múltjánál úgyszintén (**oblatus sum**). De hogy ne nagyon csodálkozz ezen, mondok valamit: bizony nem ritkán az is megesik, hogy a névszók, névmások sem őrzik meg ugyanazt a betűsort, noha értelmük szerint ugyanazoknak ismerjük őket, így a **bonus – melior – optimus** (jó – jobb – legjobb), **malus**

⁵¹¹ Vö. DON. AM II, 12: *ergo in modis verborum quinque tempora numerabimus, praesens, praeteritum imperfectum, praeteritum perfectum, praeteritum plusquamperfectum, futurum.*

⁵¹² Ahogyan Donatus sem (bár ő mást ért alatta, nevezetesen egy igemódot), vö. AM II, 12: *promissivus, ut legam: sed hunc nos modum non accipimus.*

– **peior** – **pessimus** (rossz – rosszabb – legrosszabb), hasonlóképpen az **unus** – **singuli** (egy, egy-egy) sem. Ugyanígy viselkedik a többi hasonló ige is, mint a **transfero**, **confero** stb.⁵¹³

Vannak azután olyan igék is, amelyek szótagszáma az általánosan használt latinnal szemben vagy gyarapodik, vagy csökken. Gyarapodik a **legero**, **-ris**, **-rit**, **legerimus**, **-itis**, **-int** esetében. Hogy ez kijelentő módú jelen idő, az kiderül a következőkből: imperfectuma **legerebam**; perfectuma **legessi**; plusquamperfectuma **legesseram**; futuruma **legeram**, **-res**, **-ret**; imperativusa **legere**, **legerat**, **legeramus**, **legerite** vagy **legeratis**, **legerant**; futurumban **legerito**, **legerat**, többes számban **legeramus**, **legeritote** vagy **legeratis**, **legerant** vagy **legerunto**; az optativus jelen és múlt idejű imperfectuma **utinam legererem**, **legereres**, **legereret**, **legereremus**, **legereretis**, **legererent**; praeteritum perfectuma és plusquamperfectuma **legessissem**, **legessisses**, **legessisset**, **legessissemus**, **-setis**, **-sent**; futurumban **legeram**, **legeras**, **-rat**; így ragozzuk helyesen, ebben a sorrendben, szenvedő múlt ideje pedig **legestus sum**.⁵¹⁴ Más igék ezzel szemben csökkennek, mint a **semo**, **semis**, **semit**, amely a **semino** helyett áll, múltja **sempsi** a **seminavi** helyett, valamint **sempus sum**.

10. Olyanok is vannak, amelyeknek igen nehéz a ragozása, így a **fio**, **fis**, **fit** – jóllehet, a második személyű alak sokaknak nem tetszik –; imperfectuma **fiebam**; perfectuma **fui**; plusquamja **fuera**m; futuruma **fiam**, **fies**, **fiet**; imperativusa **fi**, **fiat**, **fiamus**, futurumban **fito**, **fiat**; optativusát sokan **forem**, **-res**, **-ret**-nek ragozzák, mások **fierem**-nek; és van szenvedő alakja is: **fior**, **firis**, **fitur** stb., **fiebar**, **fitus sum**, futurumban **fiar**; imperativusban **fiere** etc.; infinitivusa **fieri**, **fitum esse** vagy **fuisse**; participiumai **fitus**, **fiendus**. Ez az ige azonban sokak előtt ismeretlen.

Van egy másik, meglehetősen nehéz ige is, a **sum**, amelynek nincsen praeteritum imperfectuma, sem perfectuma, csak plusquamja, az **eram**, **eras**, **erat**, valamint futuruma, az **ero**, **eris**, **erit**. imperativusa futurumban **esto**, **sit**, **simus**, **estote**, **sint**; Optativusa **utinam essem**, **esses**, **esset**, **essemus**, **essetis**, **essent**; futurumban **utinam sim**, **sis**, **sit**; coniunctivusban **cum sim**, **sis**, **sit**; plusquamban **cum essem**; futurumban **cum ero**; infinitivusa **esse** vagy **fuisse**. Minthogy ez az ige ilyen rövid, az imént ismertetett **fio** igét mintegy ráadásként hozzá szokás csatolni, hogy ami az egyikből hiányzik, azt a másik pótolja.

⁵¹³ Vagyis bizonyos rendhagyóságokra gondol. Kérdés, hogy vajon miért nem magára a **fero** igére utal?

⁵¹⁴ Ez az ige (amint a következő is), valamiféle scinderatio „áldozata” lehet, Virgilius azonban különös módon műve egy másik helyén is használja (vö. A II, 2), **legestum est** alakban.

IX. A TÖBBI SZÓFAJ

1. Miután külön-külön már kiadtuk a főbb szófajokat – a névszót, a névmást, valamint az igét – dióhéjban tárgyaló értekezéseinket, most a fennmaradók⁵¹⁵ számára készülünk kiadni összesen egy kivonatot, amolyan krónika gyanánt.

A határozószó közvetve – úgymond – az ige szolgálja, melynek mindazonáltal számos alfaja létezik: egyik helyet, másik időt jelöl; ha azt mondod: **tum**, időre utal, ha viszont **tun**-nak mondod, helyet mutat, Catót idézve:

*Mindkettő seregét Taurus ormára vezette,
ott harcoltak egész napon át összegyülekezve.*

Hasonlóképpen helyhatározó a **con** is, az **illuc**-ot (oda) helyettesíti, amint Marcellus írja: „*menjete oda (ite con), tegyétek le hajítófegyvereiteket, külön a lándzsáktól!*”. Az iménti kettő együtt pedig – a **tuncon** – hasonló határozót alkot **tanquam** értelemben, Lucanus példája szerint: „*és a nép hullámozva, mint a tenger (tuncon mare), rémületbe ejtette a földet*”. A **tanquam**-ot pedig így kell mondani, amint fentebb, a névmásokról szólva kifejtettük⁵¹⁶, nehogy a műveletlenek azt gondolják, hogy két külön szó áll egymás mellett.

2. A régiek valamennyi névszóból származó határozószót a névszókhoz csatoltak a mondatok szerkesztésénél, ahogyan Glengus mondta: „*a férfiú bátran küzd a csatában házáért, gyermekeiért és saját fejéért*”, vagyis nem „*bátran küzd*”, hanem „*férfiú bátran*”⁵¹⁷. Vannak határozószók, amelyeket semlegesnemű névszóknak gondolnak, pedig nem azok. Ilyen a **longe** (messze), **prope** (közel), **necesse** (szükséges), **facile** (könnyű), **deficile** (nehéz).

⁵¹⁵ „**Per reliquas orationis padas**”. A kéziratokban is a kétes értelmű **padas** szó szerepel, amellyel az A I, 2-ben már találkoztunk.

⁵¹⁶ Az A VI, 3–4-ben. A három szóban forgó adverbium egyébként a képzelet szüleménye.

⁵¹⁷ Itt teljességgel kifordítja az állapothatározót. A feltételezett eredeti „**vir fortis pugnat**” szerkezettel kapcsolatban ugyanis érdemes lenne megjegyezni, hogy a **fortis** nem a **vir**-hez tartozó melléknév („bátor férfiú”), hanem az állítmányra vonatkozó határozó („bátran harcol”), ám a **vir fortiter pugnat** teljesen egyértelmű.

Minthogy a **facilis**, illetve **defícilis** igen sűrűn előfordulnak, nem lenne csoda, ha semleges nemben **facile**-t és **defícile**-t is találnánk⁵¹⁸, ha Aeneas nem tagadná ennek a lehetőségét. Ezek erős határozószók, semleges igékkel működnek együtt, hogy cselekvővé tegyék azokat, legalábbis akkor, ha határozatlan mód követi őket⁵¹⁹, mintha például azt mondanád: „*távol áll, hogy mi ezeken a helyeken tovább időzzünk*”. Azután Aeneas is mondott ilyesmit:

*Közel volt, hogy Phoebus
gyors nyugvásával leereszkedjék az ősokhöz.*

Terrentius pedig így beszélt:

Kell az, hogy a gallok családak legyenek;

és ismét csak ő:

Könnyen lehet, hogy a férfiún felülkerekedik egy hirtelen felbukkanó, férfias férfiú.

Vannak határozószók, amelyek szenvedő igékből jönnek, tudniillik múlt idejű participiumaiból, mint a **certatim** (*versenyt*), **strictim** (*szorosan*), **dissipatim** (*szétszórva*), **congregatim** (*összeseregelve*), melyek a **congregatus**, **dissipatus**, **strictus**, **certatus** alakokból származnak⁵²⁰.

3. Vannak olyan határozószók, amelyek ugyanazokból a betűkből állnak, mint bizonyos névszók és igék⁵²¹, így a **falso** (*hamisan*); ha azt mondd ugyanis: „**falso vos**”, első csoportos ígéről van szó (**falso**, **falsas**), míg itt ablativusban áll: „*hamis néven (falso nomine) nevezték őket*”, és határozószónak mondjuk itt: „*hamisan (falso) beszélsz*”.

Vannak határozószók, amelyek jellege más szófajokból alakul ki, mint a **mecum**, **tecum**, **secum**, **nobiscum**, **vobiscum**; a **me** ugyanis tárgyesetben áll, a **cum** viszont ablativusszal járó előjárószó, és együtt alkotnak határozó-

⁵¹⁸ Vö. DON. AM II, 13: **ceterum facile et difficile, quae ut adverbia ponuntur, nomina potius esse dicenda sunt pro adverbii posita.**

⁵¹⁹ Vagyis állhat utánuk *accusativus cum infinitivós* szerkezet, mert az **esse**-vel a vezérigé szerepét töltik be.

⁵²⁰ Vö. DON. AM II, 13: **adverbia nascuntur ... a verbo, ut cursim strictim.**

⁵²¹ Vö. DON. AM II, 13: **Sunt multae dictiones dubiae inter adverbium et nomen, ut falso...**

szót.⁵²² Más határozószók **o**-ra végződnek, de ha **-r** járul hozzájuk, névszóvá lesznek, ilyen a **docto, pasto, litterato, vastato**, mert ha ezekhez azt a bizonyos betűt hozzátesszük, be fogod látni, hogy névszó lett belőlük, ti. **doctor, pastor, litterator, vastator**.⁵²³ Vannak olyan határozószók, amelyek egyúttal névszók is, mint a **magister**, alanyesetben ugyanis **magisternek** mondjuk a kitűnő tanárt, határozószóként pedig a **docte** (*tanult módra*) helyett áll, amint Lucanus mondja: „*merthogy a mi tanáraink mindent tanult ember módjára (magister⁵²⁴) tettek*”.

Vannak határozószók, amelyek a versmérték kényszere avagy a bevett szokás okán, illetőleg – hogy finoman fejezzem ki magamat – a hibás újítás folytán vagy gyarapodnak, mint **fortiositer** a **fortiter** helyett, **comptose** a **compte** helyett, vagy éppen fogyatkoznak, mint **audacter** az **audaciter** helyett, **feliciter** a **feliciter** helyett⁵²⁵. A **heri** (tegnap), az **instar** (nagyságú) és a **fas** (köteles) esetében némelyek úgy gondolkodnak, hogy ezek ragozhatatlan névszók, számunkra azonban kétség sem fér hozzá, hogy határozószók.

A gyűjtőhatározók nem egyféle típusúak, mert vagy összekötnek és állanodók, mint az **invicem sumus** (*kölcsönösen vagyunk*), vagy szembehelyeznek, mint az **in invicem insurgimus** (*egymás ellen támadunk*), vagy elkülönítenek, mint az **ab invicem disiungimur** (*egymástól távolodunk*), vagy vonzalmat jelelnek (**agapeta**⁵²⁶), mint a **pro invicem laboramus** (*egymásért dolgozunk*).

Sokan alkotnak határozószót kötőszókból⁵²⁷, lásd **ergo, tamen**, úgy, hogy az **ergo**-t **sepe** helyett, a **tamen**-t pedig **inde** helyett használják, így az ázsiai Virgilius példája is: „*tehát a bölcssek olvassák írásaidat, ó Cato*”, ami annyit tesz, mint „*gyakran olvassák*”, illetve magát Catót idézve: „*mégis visszatérve Rómába jönnek*”, azaz „*innét visszatérve*”.

4. Az igenéről (**Participium**) most csak keveset kell mondanunk, hiszen egyaránt része a névszónak és az igének is, amelyekről a fentiekben – úgy vélem – kielégítően szoltunk. A gerundiumos, illetve képzett igék participiumokból való származtatását a leghitelesebb tanítók úgy értelmezik, hogy a **legendi** a szenvedő ige jövő idejű participiumának genitivusa, és úgy határoz-

⁵²² Hogy a **me** ugyanakkor ablativusban is áll, és így kapcsolódhat is a **cum**-hoz, arra nem figyelt fel.

⁵²³ Valójában **-tor** képzős igenevek. A virgiliusi magyarázatban szereplő határozószók legfeljebb a participium perfectumok ablativusai lehetnek.

⁵²⁴ „**Magistri**” formában helyes állapothatározó lenne.

⁵²⁵ A **feliciter** a létező **audacter** analógiájára gyártott alak lehet.

⁵²⁶ A görög ἀγάπη (szeretet) szóból eredeztetni.

⁵²⁷ **De coniunctativis**-t ír.

zák meg, hogy rendre az összes egyes számú eset erre a formára változott, ez a származtatás pedig a mindennapos latinra jellemző, amiért aztán egyesek jelen participium alanyeseténél is ugyanezt az alakot használják. Ezen a nézeten túl elődeink semmi mást nem gondoltak ezekről az igékről. Gerundiumnak pediglen azért hívják őket, mert valamiféle erővel olyan tisztet viselnek, amely természet szerint nem volt az övék, ezért is csatlakoznak cselekvő igékhez. Képzett igéknek viszont azért hívjuk őket, mert az említett participiumokból lettek képezve. Tehát csupán akkor kapja meg a gerundium nevet, amikor valamit visel; a képzett elnevezést azonban akár visel, akár nem, egyaránt megtarthatja.

5. Amikor a participiumok igéhez csatlakoznak, maguk is igei értelmet nyernek, nem külön állva, hanem összetételt alkotva, úgymint *olvasó voltam* az *olvastam* helyett, valamint *olvasó leszek* az *olvasni fogok* helyett. A régiek közül sokan egyenesen két jövő időt vagy két múltat kapcsoltak össze, mint *meggyógyítandó leszek* vagy *meggyógyított voltam*, ami az igeragozást tekintve megengedett, egyébként azonban így kellene mondani: *meggyógyított vagyok*, illetve *meggyógyítandó vagyok*. A létige ugyanis mozgatható, s a participiumok olyan formában viszik magukkal, amiben ők vannak, imígyen: **es, est, sumus, estis, sunt**⁵²⁸. A többi igeidőben azonban helyzetüktől el nem térhetnek.

Van olyan participium, amelyet Catónak szokása igévé – nevezetesen szenvedő, múlt idejű igévé – alakítani, ilyenformán: „*mindenki számára, testvéreinek, atyjának, anyjának, hitvesének és többi rokonának is, és pedig a homlokék miatt, kedves lett*”. Pedig más esetben nem tehetett volna így, csak ha ez a participium a mondat legvégét zárja le. Egyesek nem tudván ezt, máshonnan kerítenek egy **est**-et, amit ők éppúgy egyáltalán nem tehetnének meg, ahogyan mások részéről is fonák és rút dolog a participiumot igévé alakítani, leszámítva az említett módszert.

6. Most szóljunk néhány szót a kötőszóról (**coniunctio**)! Úgy látom, a kötőszók mindegyike valamiféle lánc avagy kötelék szerepét tölti be, mint-hogy valamennyien mondatokat kapcsolnak össze. Olyikról mindazonáltal azt mondják, hogy elválaszt, így az **autem** (*pedig*) és a **vero** (*viszont*), de csak ha a mondat elején helyezkednek el. A mondat közepén ezzel szemben kapcsolatos szerepet töltenek be, ahogyan például Aeneas szerkesztette mondatát: „*amikor tehát összegyűltek a színházban, és sokan egymásnak mentek, néhányan pedig csillapítani próbálták a tömeget, mások viszont harcra buzdították*

⁵²⁸ A *Coniugatio periphrastica* helyes, bár nem szokványos értelmezése.

a népet, akkor a nap – méltatlankodva a polgárok illetén viszálykodása felett – déltájban egyszer csak homályba burkolózva visszahúzódott a tengerbe, mint valami megerősített városba". Itt ugyanis az **itaque**-n kívül a többi három szó, vagyis a **-que**, az **autem** és a **vero** csak kopulák, méghozzá hátratételben.

A töltelékeket (**expletiva**) pediglen két okból nevezik így: először azért, mert kitöltik a mondat értelmét, másrészt, mert a metrumokban van meg a helyük, Cato példája szerint:

Férfiak is vágnak harcolni seregben.

Itt ugyanis az **isnek** a metrum kitöltésén kívül nincs más szerepe.

A **pedig** és az **ugyanis** között az a különbség, hogy amíg a **pedig** megváltoztatja és megkülönbözteti a mondatok értelmét, az **ugyanis** éppen hogy összeenyvezi őket. A **verum** és a **vero** között két eltérés mutatkozik: az első, hogy a **verum** előre, a **vero** pedig hátra kerülő kötőszó, a második pedig, hogy a **verum** okozati és a **mégis** (**tamen**) helyett áll, míg a **vero** csupán azért használatos, hogy jelenlétével toldalék szerepet töltsön be.

7. Bár a kötőszók öt típusba sorolhatóak,⁵²⁹ ezek összekeveredhetnek úgy, hogy a mondat minőségének megfelelően az egyik használható valamely másik szabálya szerint is. Ugyanis az okozatiak (**causales**) gyakorta a magyarázók (**rationales**) helyett állnak, amint a kapcsolatosak (**copulativae**) pedig az okozatiak helyett. Így helyezhetünk az **enim** helyébe **et**-tet⁵³⁰, lásd Cicerónál: „*ti győztetek, és pedig az istenek segítettek benneteket*” – mintha ezt mondta volna: „*győztetek, mert az istenek segítettek benneteket*”. A **quoniam** és az **enim** állhat **tamen**, illetve **si** helyett, amint Donatus Praetorius szólott az Apologiticusban: „*noha vádolnak engem, minthogy én biztos tekintélyben bizakodva mindenek gyalázkodását megvetem*”, azaz: „*mégis mindent megvetek*”. Hasonlóképpen Vulcanus írásában az etruszkok gyengeségéről: „*sok évig élnének ugyanis, akkor sem állnának bosszút*”, vagyis: „*ha élnének*”.

Ha a **quoniam** körül két ige áll, az elsőt alárendeltté teszi, a főige pedig a rákövetkező lesz, amint Sulpicius írja: „*minthogy esküt tettek, felülkerekedtek*”, ahol ez lenne a sorrend: „*azért kerekedtek felül, minthogy esküt tettek*”. A **quidem**-nek (**bizony**) kettős hatóköre van: vagy az előtte álló ígéhez, illetve személyhez csatlakozik, vagy bevezet egy mellékmondatot állítólag vagy ta-

⁵²⁹ Vö. DON. AM II, 15: **potestas coniunctionum in quinque species dividitur. sunt enim copulativae disiunctivae expletivae causales rationales.**

⁵³⁰ S lön **et explicativum**.

gadólag, és olyasféle kötőszók válaszolnak rá vagy állnak szemben vele, mint a **sed**, **tamen**, **autem**, **verum**, **vero**. Ha a **sed** (*de*) a mondat közepén helyezkedik el, kiváltképp, ha abban egy másik kötőszó is helyet kap, *mégis*nek értendő. Létezik emellett egy járulékos **sed** is, amely elé odatesznek egy *nem csak*-ot, vagy ha betű szerint nem is, de legalább értelmileg elébe értik, amint Estrius mondja:

*Minden ember, ahogy tudja, kerüli a veszélyt,
ám egyúttal keresi is élete kényelmét;*

amelynek értelme a következő: „*nem csupán azt kerüli, hanem keresi is emezt*”.

8. Az előjárószóról (**Paeposio**) csak egy pár szót kell szólnunk. Mert hogy a latin nyelv egyéb fajtáiban többnyire valamennyi accusativussal járó előjárószó kicserélhető egymással. Gratianusnál⁵³¹ ugyanis ezt olvassuk: „*a hajók a tengernél (apud mare) hajóztak*”, azaz: a *tengeren (per mare)*. Vagy másutt: „*időztünk valamicskét Konstantinápolynál (apud)*”, a *-nál (apud)* a *-ban (in)* helyett.

Ha a *körül (circum)* előjáró, ami nagyritkán mégiscsak előfordul, **m**-mel írjuk, ha viszont összetételben szerepel, **n**-nel kell írni, nehogy két külön szónak gondolják, amint azt már több ízben megjegyeztük. Ezért amikor engem annak idején az athéni Originis írogatás közben meglepett, és elolvasta azt, hogy „*nyakláncokkal körülvéve és leplekkel díszítve*”, somolyogva megszólalt: „*Virgiliusom, mit művelsz? Nem kellett volna előbb lenned íróvá, mintsem olvasóvá! Mert aki előbb sajátítja el a betűk alakjának pingálását, mint hogy megtanulná megérteni a minőségüket, az szükségképpen tévedni fog egyikben-másikban. Ne írjál te sem circumdata-t, hanem circundata-t!*”

A **circa** (*körül*) és az **erga** (*íránt*) két accusativussal járó előjárószó, a különbség köztük az, hogy a **circa** látható anyagra avagy helyzetre vonatkozik, az **erga** ellenben a lélekhez kötődik, kiváltképp valamely, rokonaink íránt érzett bensőbb érzeményre. A filozófiai latinban végső soron az érzelmet „*íránt-ságnak*” (**ergum**) mondják, amiért is őseink ily módon **ergo**-nak hívták azokat, akik mindenki szimpátiáját elnyerték.

Az ellen (**adversus**) az ellenségességből (**adversitas**) jön. Némelyek váltig állítják, hogy az **adversum** írásmód a helyesebb, ezt azonban én már túlzás-

⁵³¹ **Con Gratianum** az **apud** helyett: Virgilius a maga felállította szabályt alkalmazza. Vö. B VII, 1.

nak tartom, hisz úgy vélik, beleolvashatják a két összetevőt, az előljárószót és az accusativust is, és ezzel nem csupán nem segítik elő a helyes értelmezést, hanem egyenesen lerombolják azt. A **versumot** a megfordítással kapcsolatban (**a vertendo**) mondjuk, ezért amikor hangsúlyt és jelentést vált, **adversus**-nak kell mondani, **contra** (*szemben*) értelemben. A **versus** (*felé*) csak álelöljárószó. A **pro** (*előtt*) vonatkozhat akár sorrendre, akár időre, illetve végső esetben olykor időhatározónak is elfogadják, a **prae**-t helyettesítve. Ilyeténképpen az **ante** (*előtt*), a **prope** (*közel*), a **pone** (*mögött*) és az **ultra** (*túl*) ablativusos előljárószók is mozdíthatatlanok, és nem helyettesítheti egyik a másikat.

A régiek a négy kategóriát egyaránt összevissza irogatták, hol mozdíthatókat tettek a mozdíthatatlan szavak helyére, hol meg az alacsonyrendűek helyett szőttek be magasabb rendűeket. Ezek az előljárószók ugyanis mozgékonyak, amikor accusativusszal állnak, viszont mozdíthatatlanok, ha ablativushoz csatlakoznak. Magasabb rendűek akkor, ha fenti dologra utalnak, mint a **supra** (*fölött*), alacsonyak viszont, ha lefelé irányulnak, mint a **subtus** (*alá*) és a **subter** (*alatt*). A régiek azonban annyira összekutyulták a rendszert, hogy nemegyszer leírták a **super**-t is a **subtus** helyett, sőt, az **int** a **supra** helyett.

9. Minthogy az indulatszók (**Interiectio**) jelentése lerágott csont, emellett már-már fölöslegesnek, ráadásul tagolatlannak⁵³² ítéljük őket, jelen művünkben mellőzni kényszerülünk, már csak azért is, mert ugyanerről valamelyik levelünkben már beszéltünk⁵³³. Megelégszünk pusztán azzal a megjegyzéssel, hogy ha a **vae** és az **eugae** két ellentétes dolgot jelölnek, kettőshangzó fog a végükön állni, amikor viszont a **ve** csupán elválasztó szerepű, az **euge** pedig örömet fejez ki, nem szükséges, hogy tartalmazzanak kettőshangzót⁵³⁴.

⁵³² Az „**incondita**” szót az *interiectio*val kapcsolatban Donatus is használja: **fere in aliis vocibus quas inconditas invenimus** (AM II, 17) , illetve az *Ars minor*ban: **Interiectio quid est? Pars orationis significans mentis affectum voce incondita** (*De interiectione*).

⁵³³ Talán a VIII. Episztolára utal? Lőfstedt mindenestre megfordította kiadásában a két mű sorrendjét, jöllehet, egyéb érvek a polarai sorrendet igazolják.

⁵³⁴ Vö. ISID. etym. I, 27, 26: „**Vae**” *interiectio cum A scribendum; „ue” coniunctio sine A.*

X. A SZAVAK SZÉTSZABDALÁSA

1. Nálunk elsőként Aeneas szokott volt szavakat szétszabdalni. Midőn serényen tudakoltam tőle, hogy vajon mi okból teszi ezt, így szólott: „*Fiam – mondá –, három okból vágjuk szét a szavakat: az első, hogy próbára tegyünk tanulóink éleselméjűségét azon dolgok keresésében és megtalálásában, amelyek homályosak; a második az ékesszólás választékossága és szerkezete; a harmadik pedig: nehogy a titkos dolgokat, meg amiknek csupán a hozzáértők előtt szabad feltárulniuk, lépten-nyomon könnyűszerrel felfedezzék az alantas és balga egyének, s – a régi mondást idézve – nehogy a disznók tapossák össze a drágaköveket. Mert ha ezt az irányzatot amazok is megismernék, nem csak a mestereik iránti kegyeleltől állnának távol, nem csupán tiszteletet és megbecsülést nem tanúsítanának irántuk, hanem egyenesen malacmódra szétmarcangolnák azokat, akik felékesítették őket.*”

A szétszabdalásnak pediglen három rendje alakult ki. Az első esetben verssorokat vagdosunk szét, Catót idézve:

*A világtenger
mert gályacsapat
gyakran kavarog
egyszerre hajóz;*

merthogy ezt kellett volna mondania:

*A világtenger
gyakran kavarog,
mert gályacsapat
egyszerre hajóz.*

A második, amikor magukat a szavakat, avagy szótagjaikat daraboljuk szét, amint Lucanus tette: *táp iránt lállok tatok hogy mat vonzal minden mint időben*, aminek a következő a feloldása: *minthogy vonzalmat táplálók irántatok minden időben*.

A harmadik típus az, amikor a betűket választjuk el egymástól. A betűk szétszabdálása már-már feleslegesnek tűnhet, de a lángesz⁵³⁵ meg a mélyen-szántó elmék ezt is elfogadják. Mindazonáltal rövid szavakat szétvagdosni hasznosabb, mint hosszúakat, ahogyan Cicero mondja: RR MM L V SZ K NY EEE AAA ÉÉ Ó I, amit így oldhatunk fel: *elvész a rómaiak reménye*. Vagy az ázsiai Virgilius: G R NNN GYGY KKK M LL CS T SZ H Z ÖÖÖÖÖ ÜÜ E O A, aminek ez a feloldása: *göröngyök szűlnek, gyümölcsöt hoznak*⁵³⁶. A szónok Emilius is választékosan mondá: BB LL CSCS SSS G VVVVVV RR TT SZSZ HH LY NNN JJ KKK AAA ÖÖ EEEEE ÉÉÉÉÉ ÍÍ ÓÓ U ÁÁ⁵³⁷, aminek így hangzik a megoldása:

*A bölcsesség vérét szívó bölcslet helyesen hívjuk a vénák vérszívójának*⁵³⁸.

Galbungus is hosszú sorokat szőtt a holtak dicséretébe, amikor Faustusáról írott előbeszédében ilyesmiket mondott: EEEEEEEEEEE LLLLLL D I A T O V NNN KKKKKK SZ SS ÖÖÖÖÖÖ GY G É R, ami ekképpen oldható fel:

Első elődeink, előkelők, egyenlők, egészen erősek voltak.

2. Azután sokan vannak, akik a gyorsírók mintájára, de másféle jelekkel, a latin nyelv elemeit csupán egy vagy két betűvel szokták lejegyezni, köztük a trójai Virgilius egy bizonyos Auctianushoz írván a következő példát alkalmazta: „a királyi kincstárnoknak, neked, Auctianusom, ki oly bőkezű vagy, mindennemű termékenységet földeidben, utódlást gyermekidben, nőiességet⁵³⁹ hitveseidben, áldást jószágaidban az istenek segítségével így k (o)”; egyetlen betűt írt az egész cselekvő, k-ra végződő ige, a kívánok (**opto**) helyett. Cicero pedig ezt mondta a napról: „a nagy világitó, amely az ég egészét körüljárja,

⁵³⁵ A szövegben szereplő **glifosis** a bonyolult feladványt is jelentő **griphus** szó származéka lehet, esetleg összefüggésben állhat még a görög γλῶφω igével is (vö. Smolak, 1988, 19).

⁵³⁶ Isidorus egy mondatára rimel, vö. etym. XIII, 12, 4: **Fruges gignunt, arbores, frutices herbasque produnt, sordes detergunt, peccata abluunt, potum cunctis animantibus tribuunt (sc. aquae).**

⁵³⁷ Polara kiadásában véletlenül lefelejtett egy E betűt, nyolc helyett csak hetet írt. A N codex másolója is követett el hibákat, a nyolc N betűnek csak a felét tünteti fel, kihagyja a két C-t meg az O-t, az E-k közé pedig beszúrja az AE-t.

⁵³⁸ A **sanguisuga** valamilyen vízben élő élősködő, valószínűleg a pióca neve, vö. ISID. etym. XII, 5, 3: **Sanguisuga uermis aquatilis, dicta quod sanguinem sugit.**

⁵³⁹ Polara sokaságnak értelmezi, a **mulitas**-t a **multitas**-ra vezetve vissza, mi azonban inkább a **mollitas** szóval hozzuk összefüggésbe.

napnak ik (tur)”; amit a hívatik (**nominatur**) helyett használt. Emellett jó néhányan azért szabdalják szét a szavakat, hogy szótagjaik segítségével bizonyos más szavakat próbáljanak belőlük alkotni és építeni, amint Lucius tette: „*a no-men szót – mondá – szedjük szét latin elemekre, úgymint mon, ami egy görög csillagkép*⁵⁴⁰, *nemo, mone, en, ne etc*”.

3. Azt is tudnunk kell, hogy számos, bármely szófaj szerepét betöltő latin szót megváltoztatott a filozofikus gondolkodás. Így az igék körében is találunk felesleges hozzátételt vagy éppen romlott rövidítést: hozzátétel, amikor egy közbülső szótag betoldásával **rogavissem** és **rogavisse** írásmódot találunk **rogassem** és **rogasse** helyett; rövidítés, amikor ugyanezt a közbülső szótagot elvéve **rogarunt**-ot írnak **rogaverunt**, **rogarant**-ot **rogaverant**, illetve **rogarit**-et **rogaverit** helyett. A szónokoknak szintén szokása a verslábak és időmértékek számítása kedvéért bizonyos szótagokat hozzátenni a verssorokhoz, például Estrius a következő mondatában:

Kívántunk ióniai tengerre hajózani;

amit a hajózni helyett írt. Vagy másutt ugyanő:

Égve próbáája kemencénk lángja aranynak;

a próbája helyett.

Sőt névszókat és névmásokat is szoktak a kellőtől igen távol eső módon, más betűkkel olvasni⁵⁴¹, például **donum** a **bonum**, **ago** az **ego** helyett, amit nem egy könyvben megtalálhatunk.⁵⁴² Sokan akarnak azután a következő névmás alakjai közé egy másikat, betűiben a latinhoz közelebb állót csempészni: **mius**, **mei**, **mihi** az **ego** helyett. De vajon ki tudna eligazodni a latin annyi különböző és sokféle változatán, amikor oly rengeteg létezik, hogy meg sem lehet őket számolni?

4. Valamennyi szófajt szokás szétvagdosni. Névszókat, hogy a **regmen** (vezetés) helyett **germen** álljon, Lucanust idézve:

⁵⁴⁰ Másutt szintén említi a csillagképek között (A IV, 12).

⁵⁴¹ Valami hasonlóra gondolhatott Isidorus is a következő mondatával? **Interdum autem aliae litterae in locum aliarum litterarum rite ponuntur** (etym. I, 27, 4).

⁵⁴² Nem egyszerűen másolói hibák?

Rakja Róma kormányának megfelel,

vagyis a karja, vezetése (**regmen**).

Névmásokat is szétbontanak, így lehet **si** (ha) az **is** (az), mint Alexander mondatában: „*legyen üdvöz, ha valaki hasznunkra volt*”, ami annyit tesz, mint *az, aki hasznunkra volt*.

Igétet is vagdoshatunk, például **nodo** a **dono** vagy **gelo** a **lego** helyett. Háta-
tározószókat is, Hilarius nyomán: „*beszélgettünk napteg*”, úgymint tegnap. Ha
a szükség rászorít, az igeneveket is szét kell bontani, amint Cicero mondja:

A bölcsesség dekvelője tette váltja azt,

kedvelője helyett.

Szétvágnak köztörzsozókat is, Cicero példája szerint: „*amgedid (quasiunt) gyű-
löletes életet élsz*”, amgedid az ameddig helyett. Sőt darabolunk előljárókat
is, Terrentius szavaival: „*mit is tehetnénk nélkülöd?*”, vagyis: „*mit tehetnénk
nélküled is?*” Valamint: „*Isten külnél élnek ezen a településen*”, vagyis nél-
kül. Azonfelül felbonthatjuk az indulatszókat is, mint például aszon a nosza
helyett.

5. Minden tudós szabdalónak tudnia illik, hogy mire kell elsősorban ügyel-
nie: bármit is darabol szét ily módon, a megoldásból látni lehessen, miképp is
végezte a boncolást. Mert senki sem tudja helyesen megoldani azt, amit előbb
helytelenül állítottak fel. Ezért aztán ne merészeljen sem görög, sem héber
névszókat vagy igétet szétszabdálni, hiszen ez egyik nyelvben sem szokás!

Cicerónak szokása úgy darabolni szét a szavakat, hogy a szó egyik felét az
első, a másikat meg a második verssorba helyezi, ekképpen:

*És mind együtt ott maradtak összegyűlve A HÁZ
jogokat rögzítve, ítéletet téve BAN;*

vagyis a házban.

Shokásától eltérően olykor úgy csinálja, hogy nem csupán a sorvégekre, hanem
a közepébe vagy az elejére is gyakorta beleszóvi a szó darabjait, ilyenformán:

*Az ellen javaslatára, polgárok, AD jobbját
mindkét fél szokástok szerint JA a végzet útján;*

azaz: adja. Valamint:

*KELJ nap, légy támasza tiszta fényben úszva
FEL nép üdvéért nagy örömet hozóknak újra;*

vagyis: kelj fel, nap.

Cicero ezt kétszótagú szavakkal szokta tenni, de három szótagúakkal is:

*Javaimat minden polgártárssal meg kell OSZ
sajátomat kapzsín hogy ne birtokoljam TA,
és a többiekét hogy ne fosztogassam NOM;*

így szedte szét az „osztanom”-ot. Azután:

*Minden, amit ember VÁGY kívánatosnak lát
beléoltott jelleme TÁR sugallatára,
amiért nem lehet GYA a vágytól független.*

Így darabolta szét a „vágy tárgyát”.

Ezenfelül írt egy szétvágott prózát is:

*DI megvetni pénzecskéjét
CSÉ bár minden erő felett
RE szeretett bölcsességért
TES lesz kiművelt elmének;*

azaz: dicséretes.

6. Terrentius más módszert alkalmazott: elvett egy szótagot az egyik versorból, egy másikat a másikból, és vagy megcserélte őket, vagy elvett belőle vagy hozzáadott, imígyen:

*I kérd dők meg ket gal jog az szabott végü
dön mi ték világunk egésze megteremtett,*

vagyis: megkérték az idők megszabott végüket, midőn világunk egésze megteremtett.

Azután:

*Erős kardot Aeneas vett erős ZÉBE
pajzsban bízva KE férfi biztos dárdáit legyőzte,*

ami annyit tesz: *kardot vett a kezébe.*

Úgy tűnik, még Varro is szétdobált tíz betűt tíz verssorban, ekképpen:

*Bárcsak, ó férfiak, fájdalmat őértük V
amit szülöttéért a szülő elszenved⁵⁴³ I!
mert a barátját illőn ki nem siratja S,
hogya joztalanul sanyarogni látja E?
Mért nem érzitek hát e jogos érzelmet L,
váltásukért gyorsan hogy ürítenétek N
kincsetek, mert őket gonosz elragadta É
gaznak hatalmába, erős csőcseléknek T!
Ne kíméljétek hát önnön gazdagságtok E,
hiszen annyival több jó barát a kincsnél K,*

itt az első mondat igéje, a „viselnétek” lett szétszabdálva.

7. Ne gondoljuk hát, hogy a szavak szétszabdálása újkeletű szokás lenne, hiszen régtől fogva számon tartják, amit jól tudhatnak azok, akik az itáliai, afrikai, sőt a világ bármely részén elhelyezkedő latin iskolák mindegyikét végiglátogatták. Ezek az iskolák gyakran hozzáveszik azt a szabdalási módot is, amikor két, összetartozó szóból vesszük el mindkettő első szótagját, és egy új szót alkotunk. Például ha a rendről (**ordo**) és a hitről (**fides**) akarunk beszélni, röviden csak *rehinek* (**orfi**) mondjuk. Hasonlóképpen, ha valaki az életről (**vita**) és a fegyelemről (**disciplina**) szól, minden bizonnyal *éfét* (**vidis**) fog mondani, ahogyan az öreg Donatus tette: *igaz éfét ki értené* (**vidim**)? Előfordul az is, hogy egy teljes szóhoz egy másikból csapnak hozzá egy szótagot kiegészítés gyanánt; ilyen a kealkalmas (**suaptum**)⁵⁴⁴, ahol a ke (**su**) a kellemből (**suavitas**) jön.

8. Számos fajtája létezik azután a szétszabdálásnak, amelyeket a mesterek elszórtan már érintettek bizonyos könyveikben, de úgy gondolom, előttem egyikük sem adott ki összefoglaló művet erről a tárgyról. Tegyetek hát ti is úgy, amint Aemérius cselekedett, aki felesége iránti hálájában spontán dalocskára fakadt, mert az retekből⁵⁴⁵ és olajjal kevert lisztből a halandók előtt úgy-

⁵⁴³ Ez a sor akár egy **Stabat mater** költeményben is helyet kaphatna.

⁵⁴⁴ A **suaptus** melléknevet megtalálhatjuk a *Vita Gislei Hanoniensis* című, hexameterben íródott életrajz három sorában is, a **fetas suaptas** (li. 280), **locum suaptum** (293), illetve **aquas suaptas** (450) jelzős szerkezetek tagjaként (ed. G. Haster: *Novem vitae sanctorum metricae*. 1887. 148–178, 160).

⁵⁴⁵ HIER. hebr. nom. 39, 24: **rafa sanitas**; VARRO ling. V, 108: **ad coquendum quod e terra eruitur, ruapa, unde rapa**.

szólván ismeretlen ételt készített neki. Ezt mondotta: *Hitvesem, gazdagságom, dicsőségem, kegyelmem, lélegzetem, hogyan háláljam meg neked, hogy olyan ételt táltaltál elibém, aminőt még a római királyok sem fogyasztottak?* Ha tehát a költő az olcsó zöltségekért is hálát adott, minő hálával tartozunk mi meste-reinknek a bölcsesség oly édes fogásaiért?

9. Léteznek egyéb szabályai is a szabdalásnak, ezekről azonban inkább nem beszélnék, olyannyira közismertek. De hogy ne érezze senki úgy, hogy még ettől a kis adománytól is megfosztom, egyetlen példamondatot azért írok nektek erről is, amely egyúttal az Epitoma zárásául is fog szolgálni. A hyperbatonok közül vegyünk egy példát, ez az alakzat ugyanis egyéb kis mondatok sokféle különböző szeletét szúrja be ugyanazon mondat belsejébe, ami a szavak kifacsart rendjét eredményezve olvasmányaink valamennyi szövegének szinte mozdíthatatlan tekintélyt kölcsönöz. Ezek körébe tartozik Aeneasnak a mithridatészi háború történetéről, vagy inkább tragédiájáról szóló, könnyfakasztó elbeszélése: „*Abban – mondá – (ugyanis annak elbeszélésére szántuk magunkat, amikor a mithridatészi háború játszódott, amelyet a legnagyobbak ismerünk,) abban az időben, mondom, ugyanabban az évben, amelyben én 25. életévemet betöltöttem (mert Aeneas úgy tanította nekem, hogy ez így volt), egy bizonyos fríg nemzetiségű Blastus Iulius⁵⁴⁶ (ezt a Blastus nevet azért kapta a költőtől, mert elképesztő vérszomjasságában már-már emberevőnek tűnt, ahogyan a blastusokról tartják); emez tehát észak felől (merthogy erről az égtájról származott) Rómába érkezvén, a germánok közül, akiknek rokonságát és barátságát egyaránt elnyerte, kísérorokat és csatlósokat véve maga mellé, a város népe meg népsége körében hatalmas pusztítást okozva (bizony hét egymás ellen harcoló pártra osztva fel a polgárságot) elviselhetetlen öldöklést vitt végbe, úgyhogy majd az egész város lemészároltatta magát*”. Itt pediglen majdnem egészében fel van forgatva a mondat szórendje, de azért hagytuk így, ahogy volt, mert mindenki képes tetszése szerint elrendezni, ennek a kis fejtegetésnek meg már úgyis közeledik a vége. A tudós szerzők feladata pedig az, hogy szétszabdalják a szavakat a fentebb ismertetett példák szerint.

⁵⁴⁶ A Virgilius-kutatók általában Bladastes vezérrel, Chilperic helytartójával azonosítják, míg a germán Rómát Toulouse-zal, eszerint a szóban forgó leírás Toulouse 585-ös bevételét jeleníti meg (l. Grosjean 1961, 398.), amiről Tours-i Gergelynél is olvashatunk (*Historia Francorum*, VII, 28 és 34–40). Ha pedig Aeneas ebben az évben töltötte be 25. életévét, 560-ban kellett születnie, tanítványa, Virgilius pedig úgy negyven évvel lehet nála fiatalabb, vagyis az ő születési dátuma 600. körülre tehető.

A Blastus szó, ha beszélő nevet látunk benne, a következőképpen értelmezhető (vö.: HIER. hebr. nom. 67, 25): **blastum habentem lucrum** – s ez a meghatározás illik is rá.

XI. EGYES NÉVSZÓK ETIMOLÓGIAI LESZÁRMAZÁSA

1. Emlékszem, hogy amikor tanítványom, Donatus, a ti földitek, a tavalyi évben arra kért, hogy tárjam fel előtte, miből jön az ég szó, ezt válaszoltam neki: „*Nem ez a megfelelő pillanat, hogy elmémet ily munkára szenteljem, feltétebb nagy testi szenvedésem közepette. Amint ugyanis a sajka – mondom –, ha viharban ereszkedik az ismeretlen tengerre, nyomban hajótörést fog szenvedni, ha viszont a tenger szélcsendes, sértetlenül száll partra, úgy a bölcs elméje is, amidőn valamiféle zavarba kerül, tudja, hogy a bölcsességhez szükséges nyugalomra nem fogékony. Amikor azonban – elűzvé a kísértés próbáját, amely szorongatta volt – mintegy valamiféle kötelékből kiszabadul, akkor fogja kizsigerelni és elérni a bölcsesség vénáit és elrejtett titkait.*” Tanítványom fenti kérdéséről tehát – mivel eleddig nem értem rá – részint az ő kívánsága, részint a ti gyönyörűségetek miatt most bőkezűen gondoskodom, kiváltképp, mivel ő mint a ti polgártársatok kérte tőlünk, hogy kitanítsuk ebben a témában. Ezenfelül a ti javatokra egyéb névszókat is hozzá fogok venni.

A **celum** (ég) állítólag onnét kapta a nevét, hogy valamiféle nagy titkokat rejteget (**celat**) magában, s az emberi pillantások elől a légkör kiterjedése meg a felhők akadályai révén ő maga is elrejtőzik. De mondjuk el azt is, ami betűihez és helyzetéhez is jobban illik: a **celum** (ég) a magasságról (**celsitudo**) kapta igen helyesen a nevét⁵⁴⁷, amiért is mi a latin nyelvről szóló valamely rövid fejtegetésünkben azt mondtuk, hogy a legjártasabb filozófusok **glosa**-nak⁵⁴⁸ nevezik a magas eget. A magasság azonban olykor mélységet is jelenthet, végezetül akár a levegőben, akár a föld alatt helyezkedik el valami, azt magasnak (**altus**) mondhatjuk, amint az öreg Donatus is, mérhetetlen fizikai fájdalomtól

⁵⁴⁷ Az *Ars Ambrosiana (De nomine, de generibus, li. 191)* Virgilius értelmezését követi: **CALUM neutrum in singulari, in plurali uero masculinum: hi caeli; celsitate dictum est uel celando arcana uel quia celat sidera in se apparentia; nam dicuntur caelata quae cernuntur in qualitate structurae, cum in superficie non appareant**, amint Beda Venerabilis (orth. li. 280.) is: **Unde caelum melius intellegitur dictum ab eo quod caelati instar multifaria sit siderum uarietate depictum quam quod inuisibilia et incerta mortalibus celet arcana.**

⁵⁴⁸ A szó az ázsiai Virgilius tizenkét latinjának felsorolásánál is szerepel mint a III. latin egyik példája, a **monta glosa (=mons altus)** összetétel tagjaként (A XV, 3).

legyűrve, egy már-már soha véget nem érő téli éjszakán, szenvedései közepette, a bágyadozók szokása szerint várva a nappal elérkeztét – mintha az valamegyes nyugalmat hozna testének –, ily módon esdekelt: „*Könyörgök hozzátok, magasságbeliek (altí), bárkik is vagytok, küldjétek hozzám a napot a földből, hogy ragyogjon, és hozza el a következő nappalt!*”

A földet azért mondják **terra**-nak, mert az emberek lába tapodja (**teritur**)⁵⁴⁹, vagy másként, ha szétválasztjuk: a „**ra**” a filozófiai latinban hordozót vagy szülőt jelent, amiért is a hajókat, amelyek hordoznak, **rates**-nek is nevezük; háromszor (**ter**) **ra**-nak mondjuk tehát, először, mert őbelőle születünk (ezért mondjuk az embert is **homo**-nak a **humus**-ból)⁵⁵⁰, másodsor, mert gyümölcsével tápláljuk és üdítjük fel magunkat, végül harmadszor, mert az enyészettől feloldva mint anyánk méhébe, beléje temetkezünk.⁵⁵¹

A tenger (**mare**) szóról a latinok úgy hiszik, hogy a keserűségből (**amaritudo**) lett elvonva⁵⁵², a héberek pedig a vizek összegyűjtésének mondják⁵⁵³. A filozófusok viszont két szócskából rakják össze, nevezetesen a **magna res**-ből (nagy dolog), mely egyetlen halandó számára sem férhető hozzá úgy, amint van.

A napot azért hívják **sol**-nak, mert egyedül (**solus**) világítja be naphosszat az egész földkerekséget fényének erejével, eltompítva a csillagokat a holddal együtt.⁵⁵⁴ Avagy bizonynyal kaphatja nevét a nap az ünnepélyességről (**sollemnitas**) is, vagyis áradó ragyogásáról. A Holdat (Luna) az elképzelések szerint

⁵⁴⁹ Vö. STILO *ap.* VARRO ling. V, 21: **terra dicta ab eo, ut Aelius scribit, quod teritur.**

⁵⁵⁰ Magyarázatát bizonyára szerzőnktől meríti az *Ars Ambrosiana* (*De nomine, de qualitate* li. 123): **HOMO ab humo siue ab humore dicitur, TERRA autem 'ter portatrix' siue quod teritur; ibid. li. 263: SUNT ALIA NOMINA SINONIMA VEL POLIONIMA, id est multiuoca, quae per diuersitatem effectuum unam rem naturaliter significant, UT TERRA, quod teritur, HUMUS humiditate, ENSIS in manu regis fit, ut dicunt, MUCRO communis, GLADIUS bis acutus, qui est militis proprie.**

⁵⁵¹ Vö. ISID. etym. XIV, 1, 1–2: **Cuius nomina diuersa dat ratio; nam terra dicta a superiori parte, qua teritur; humus ab inferiori uel humida terra, ut sub mari; tellus autem, quia fructus eius tollimus; haec et Ops dicta, eo quod opem fert frugibus; eadem et arua, ab arando et colendo uocata. Proprie autem terra ad distinctionem aquae arida nuncupatur, sicut Scriptura ait: 'Quod uocauerit Deus terram aridam'.**

⁵⁵² Vö. ISID. etym. XIII, 14, 1: **Proprie autem mare appellatum eo, quod aquae eius amarae sint.** Az *Ars Ambrosiana* (*De nomine, de qualitate*, li. 123.) ismét Virgiliusra támaszkodik: **MARE 'magna res' siue <ab> amaritudine dicitur.**

⁵⁵³ Vö. Gen 1, 10: **congregationesque aquarum appellavit maria.**

⁵⁵⁴ Egyértelműen Virgiliust visszhangozza az Anonymus ad Cuimnanum (I, 213): **Hinc etiam sol appellatur eo, quod solus apareat obscuratis cunctis sideribus;** Beda Venerabilis értelmezése is hasonló (princ. gen. I, 1, 463): **sed et ortus sol lunam stellasque maiore lumine ne**

egy bizonyos Dianáról nevezték el, akit e névvel illettek⁵⁵⁵, ámde meg kell mondanom az igazat: a Hold saját fényéről kapta a nevét, mivelhogy világítótest (**luminare**).

A **stellát** (csillag) egy bizonyos Stillóról nevezték el, akiről azt mondják, hogy a csillagfogat kocsisa volt. Csakhogy valójában azért kell valamennyi csillagot így nevezni, mert a vízcseppekhez hasonlóan, könnyed gördüléssel szaladnak. De a **stella**-k, az **astrum**-ok és a **sidus**-ok, vagyis az ég díszletének e három neme között mutatkozik bizonyos különbség, nevezetesen az, hogy a **stella** szó – mint mondtuk – a csepegésből lett elvonva, az **astra** a képi változatosságból (a filozófusok ugyanis **aster**-nek mondják a festőt), a **sidus** pedig magasabb elhelyezkedéséről (**situs**) kapta nevét. Eszerint a **sidusok** a legmagasabban lévő égitestek (**astra**), a **stella**-k a legkisebbek és legkönnyebbek, az **astra** nevet viszont az ég díszleinek bármelyikére egyaránt rámondhatjuk.⁵⁵⁶

2. Az **avis** (madár) a tépés mohó vágýáról (**aviditas**) kapta nevét⁵⁵⁷, a **volucer** (szárnyas) pedig gyors repüléséről (**velocitas volandi**). A **volatile** ezzel szemben nem első helyzetű névszó, hanem a **volucre**-ből (repülő) származik. Valamennyi repülő dolgot egyaránt **volatile**-nek kell mondani, amint Cato mondotta Sartinusról: „*nyilai repülők*”, illetve ahogyan Cicero szólott Minalaushoz: „*elefántjaid repülők a harcban*”⁵⁵⁸. A madarak közül tehát csak az elég mohókat és falánkokat nevezik **avis**-nak, bár vannak, akik szerint a madarak nevüket az úttalan utakról (**avia**), vagyis a pusztaságokról kapták.

A vadállat (**bestia**) szó a **bessus**-ból, vagyis a vérengzés szokásából jön⁵⁵⁹,

terram inluminent impedit, unde et nomen latine accepit, quod solus obtinsis una stellis cum luna per diem terris fulgeat.

⁵⁵⁵ A Lucina valóban a Holddal azonosított Diana istennő mellékneve, vö. ISID. etym. VIII, 11, 57: **De qua Vergilius: Tria uirginis ora Dianae, quia eadem Luna, eadem Diana, eadem Proserpina uocatur.** (Vö. aen. IV, 511.)

⁵⁵⁶ A *Differentiae sermonum* szerzője (bizonyos Cicero) így ír: **Inter astra et sidera hoc interest, quod astra sine sideribus esse possunt, sidera sine astris non possunt, quia astra fixa sunt caelo, sidera moventur** (GRAMM. suppl. 286).

⁵⁵⁷ Isidorus szintén e szóból értelmezi az **accipiter** nevét (etym. XII, 7, 55): **Est enim auis rapiendis aliis auibus auida, ideoque uocatur accipiter, hoc est raptor.**

⁵⁵⁸ Ehhez a meglehetősen képzavaros mondathoz Isidorus értelmezése adhatta az ötletet, vö. ISID. diff. 47, 15, 36: **Aves dicimus quae per aera levibus volitant pinnis, volucres autem non solum aves vocamus, sed quadrupedes nimia pernicitate currentes, sed tamen cum adjectione, ut puta volucrum equum, volucrum tigridem.**

⁵⁵⁹ Latinul: **bestia dicitur de bessu, hoc est more ferocitatis.** Van, aki a vadságáról híres bessus néptörzs nevére asszociál (Law, 1995, 16.), vö. ISID. etym. IX, 2, 91: **Bessi barbari fuerunt, qui a multitudine bouum sic uocati creduntur;** HIER. epist. LX 4, 2: **bessorum feritas et pellitorum turba populorum, qui mortuorum quondam inferiis homines immolabant, stri-**

a **belua** pedig tengeri vadállat⁵⁶⁰, ugyanis a filozófusok a tengert **bel**-nek mondják.⁵⁶¹

3. A **caro** (hús, test) a rokoni szeretetről (**caritas**), a **corpus** (test) pedig a természet romlandóságáról (**corruptibilitas**) kapta nevét⁵⁶², ez azonban csak az emberre vonatkozik. Ámde ha már minden egyéb, látható dolgot is testnek nevezünk, azt is meg kell vizsgálnunk, hogy vajon ezek honnét kapták a nevüket. A **pus** a filozófiai latinban őrizetet jelent, amint Originis mondja: „*amikor pus-ba vetették a testvéreket, egyedül ő jutott ki*”, vagyis *őrizet alá*. A test tehát a körülvevő koszorúról (**corona**) és a megtartó őrizetről (**custodia**) kapta nevét.⁵⁶³

A fej (**caput**) a magához vevés képességéről (**capacitas sumendi**) lett elnevezve, ezért amit megesszünk, arról azt mondjuk, hogy magunkhoz vesszük, amit pedig kezünk fogásával érintünk, arra azt, hogy tartjuk. A lélekre mindazonáltal mindkettő vonatkoztatható, mert képes gondolkodni és emlékezni, illetve megtartja a tanácsokat és szabályokat.

A szemet azért hívjuk **oculusnak**, mert a rejtett dolgokat (**occulta**) átlátja

dorem suum in dulce crucis fregerunt melos et totius mundi una uox christus est (ráadásul ugyanebben a levélben valamivel lejjebb a **belua** is szerepel). Herren (1979, 53.) egészen más úton indult el a megfejtéshez, szerinte a **bessus** nem a vadsággal, hanem a szokással állítható kapcsolatba, amennyiben a szokás jelentésű óir **bés** szóból jön (ez a szó az óirben u végű, így kézenfekvő volt a IV. declinatióba való latinítás). De gondolhatunk egyszerűen a görög πέλαγος szó megkurtyítására is.

⁵⁶⁰ A **belua marina** jelzős szerkezet megtalálható Szent Ágoston írásaiban is, l. *Epist.* 102, 31. 33 (CSEL 34/2, p. 571, li. 7; p. 573, li. 2); *Sermo* 72A (p. 155, li. 15; ed. G Morin, 1930).

⁵⁶¹ Herren (1979, 53.) a „nyílás, lyuk” jelentésű óir **bel** szóból származtatja, mely titkos jelentése szerint éppen a tengerrel lenne kapcsolatos, és mint ilyennek a filozófiai latinban bérelt helye lehet. (A **belua**-ról más összefüggésben ír PAUL. FEST. 33: **bellum a beluis dicitur, quia beluorum sit pernitiōsa dissensio.**)

⁵⁶² Az etimológia eredete egy bibliai hely lehet, a *Sap* 9, 15: **corpus enim quod corrumpitur adgravat animam et deprimit terrena inhabitatio sensum multa cogitantem**. A Virgilius által igen kedvelt Szent Ágoston és Cassiodorus gyakran idézte.

⁵⁶³ Valószínűleg Virgiliusra támaszkodik Sedulius Scotus magyarázata (don. II, 66, 76–79): **corpus dicitur ut quidam uolunt a corruptibilitate eo quod corruptum perit unde et de-riuari putant a uerbo corrumpo. sed quod melius est corpus dicitur quasi cordis pus id est custodia quod proprie pertinet ad nostra corpora; ibid.** II, 134, 89–89: **pus indeclinabile est quando putredinem uel corruptionem corporis significat quando uero declinatur pus puris custodiam significat. unde legimus de ieremia : et extraxit eum abimelech de pure id est de custodia hinc dicitur et corpus quasi cordis pus id est custodia.** A hivatkozás Jeremiásra szintén megfejtésre vár, ugyanis a bibliai könyvben ilyen mondat nem olvasható.

és átvizsgálja. A fül azért **auris**, mert a hallás elnyeli (**hauriat**) a szív belső szavait.

A **pectust** (kebel) a latin filozófusok egy s hozzáadásával írták, mert figyel (**spectat**) a szív titkaira, amiért is Lucanus ezt mondotta: „*mily sok eszme kereng az emberi skebelben (spectore)!*” Mi azonban **pectus**-nak mondjuk a **pecto** (fésül) igéből, avagy a gondolatok megkülönböztetéséről és megszámlálásáról, amiért az alakja is valamiféle fésűt mintáz. A kebelben kigondolt rossz gondolatokat pedig épp ezért **peccata**-nak (bűn) mondják.

Az emlő (**ubera**) csak a női kebelről mondható, mert a tej bőségéről (**ubertas**) kapta nevét. Ha valaki a férfiakkal kapcsolatban akar beszélni ugyanerről, akkor ezek a nemi szervek (**ubera virilia**) lesznek, melyek bővelkednek a nagy mennyiségű folyadékban.

A hasat a szél fúvásáról mondják **venter**-nek, mivel a szél (**ventus**) maga is arról kapta a nevét, hogy az egész teremtés minden erét, üregét, zegét-zugát bejárja.

A nyelv (**lingua**) a nyalásról (**lingere**) kapta nevét.

A filozófusok a **virtus**-t (erő), illetve a **cursus**-t (futás) **man**-nak és **pen**-nek⁵⁶⁴ nevezték el, amely névszóknak minden esetben, számban és nemben ez az egy ragozása van; a **man**-ról, vagyis az erőről kapták nevüket a kezek (**manus**), a lábak (**pes**) pedig a **pen**-ről, vagyis a futásról⁵⁶⁵.

4. A ló (**equus**) futásának egyenletességéről (**equitas**) lett elnevezve.

A férfi (**vir**) az erőről (**virtus**), amint fentebb már mondtunk, a nő (**mulier**) nemének lágy jellegéről (**mulitas**). Feleségnek (**uxor**) csakis azt nevezzük, akit elvett (**uxorata**) a férfi, vagyis együtt aludt vele egyesülésük alkalmával. De általában egyesülésnek (**coitus**) mondják mindenféle összejövését akár az utaknak, akár a hangzatoknak, akár a házasságoknak.⁵⁶⁶

A szív (**cor**) az érzések helyreigazításáról (**correctio**) kapja nevét.

A **lux** (fény) mindig égi fény, azaz a napé és a Napé. A **lumen** mesterséges jellegű, vagyis a tűzé vagy a lámpáé.

Víznek (**aqua**) mondunk általában minden folyadékot, amelynek révén

⁵⁶⁴ Herren (1979, 67.) óangol szavakat, illetve rúnaneveket vél felfedezni a két szóban, a **man**-ban a **man/monn** szóra ismer, a másodikban pedig a **pen** helyett pedig az A codex **per** olvasatát fogadva el, a **perc/peord** betűnévre avagy szócskára.

⁵⁶⁵ Hasonló gondolatot csak Bedánál találtunk (*In Lucae euangelium expositio* IV, 15, li. 2443; ed. D. Hurst, 1960): **Manus igitur et pedes, id est opus ornatur et cursus, opus ut recte uiuamus cursus ut ad aeterna gaudia properemus.**

⁵⁶⁶ Beda szó szerint idézi (orth. 177): **Coitus generaliter omnis coeuntia siue itineris siue concordiae siue conubiorum.**

a szomjazók italhoz jutnak, hasonlóképpen kenyér (**panis**) minden, ami táplál (**pascit**). A bor (**vinum**) vagy a szőlőtőkéről (**vinea**) kapta nevét, vagy arról, hogy minden eret (**vena**) betölt.

A **labia** (ajkak) értelemszerűen a beszéd munkájáról (**labor**) lettek elnevezve, bár Aeneasom e néven más értett: „*azért hívják őket labia-nak – mondá –, mert nap nap után bűnbe esnek (in vitium labuntur) a szavakon keresztül.*”

A követ egyszerűen az esésről (**lapsus**) hívják **lapis**-nak, mivel könnyedén leöklehető vagy hajigálható; mélyebb értelemben azonban tűzességük miatt (**lampaditas**) nevezik így őket, merthogy az ő segítségükkel lobbannak lángra a fáklyák, amiért is a drágakövek a beléjük ültetett ragyogásról a fáklyák (**lampadum**) hasonlatosságára lettek elnevezve. **Saxa**-nak (szikla) ezzel szemben a roppant nagy és mozdíthatatlan darabokat⁵⁶⁷ mondjuk, amelyek mozdíthatatlan szobrokra hasonlítanak⁵⁶⁸. A **petra** (kő) a keménységéről (**duritia**) kapta nevét⁵⁶⁹, mert a régiek minden kemény és megdolgozhatatlan anyagot **petrum**-nak mondtak.

5. Ámde tudnunk kell, hogy mindazon névszók vagy igék, amelyek a betűk összetartozásából kifolyólag semmit sem jelentenének, az írások értelme és hagyománya szerint magyarázandók. A napot némelyek szerint azért nevezik **dies**-nek, mert kedves az isteneknek (**diis**), mi azonban azt mondjuk, hogy azért hívják így, mert elválaszt (**disiungat**) és elkülönít (**dividat**) a homálytól⁵⁷⁰. Az éjszakát azért hívják **nox**-nak, mert az emberi tevékenységeket

⁵⁶⁷ Latinul **immania et inmobilia**, amiről két Aeneis-hely juthat eszünkbe, az I, 139: **immania saxa**, illetve a IX, 448: **immobile saxum**.

⁵⁶⁸ Vö. ISID. etym. IX, 2, 100: **Saxonum gens in Oceani litoribus et paludibus inuiis sita, uirtute atque agilitate habilis. Unde et appellata, quod sit durum et ualidissimum genus hominum et praestans ceteris piraticis.**

⁵⁶⁹ Vö. ISID. etym. XVII, 11, 2: **Petroselinon uocatum quod sit similis apio et nascatur in petris montibusque praeuuptis. Quod nos petrapium dicere possumus; σελίνον enim Graece apium dicitur.**

⁵⁷⁰ Beda idézi, I. *De temporum ratione* 5, 2: **Dies est aer sole illustratus, nomen inde sumens quod tenebras disiungat ac diuidat**; hasonlóan az *Ars Ambrosiana* szerzőjéhez (in *Donati partes maiores*, li. 225): **Item DIES secundum significationem uariatur: nam cum diuidendo lucem a tenebris dicitur, feminini est generis, sicut qui non declinandus est; cum autem tempus significat, masculini.** Ugyanígy magyarázza Hrabanus Maurus (*De computo* I, 19, 1): **DE DIE Discipulus – Dies quid est? Magister – Aer sole inlustratus, nomen inde sumens quod tenebras disiungat ac diuidat**; valamint a *Prebium de multorum exemplaribus* anonim szerzője is: **Unde dicitur dies? id, diuidendo inter lucem et tenebras** (li. 143).

akadályozza (**noceat**), vagy mert a tolvajok és rablók ekkor találnak alkalmat a másoknak való ártásra (**nocendi**)⁵⁷¹.

A **tempus** (idő) a szabályozásról (**temperamentum**) kapta nevét, mivel napok, hónapok, évek, hideg és meleg szabályozzák, avagy mert mindegyiknek a tartama külön-külön lett szabályozva⁵⁷².

Az évet azért mondjuk **annus**-nak, mert mindent megújít (**annovat**)⁵⁷³, a hónapot a mértékről (**mensura**) hívjuk **mensis**-nek, mert mindegyik kiméretik, de a régiek másképpen mondták, mégpedig úgy, hogy azért mondjuk őket **menses**-nek, mert a közös asztalt (**mensa**) megtöltik gyümölcsseikkel, mint valami lakomával, amiért is a téli hónapokat szerintük nem így kell hívni, hanem időközöknek (**spatium**)⁵⁷⁴. A nyár (**aestas**) a nyári (**aestatis**) nappalok

⁵⁷¹ Beda (*De temporum ratione* 7, 2) itt is Virgilius magyarázatára támaszkodik: **Nox dicta quod noceat aspectibus uel negotiis humanis siue quod in ea fures latronesque nocendi aliis occasionem nanciscantur**; mint ahogy Hrabanus Maurus is (*De computo* I, 21, 5): **Discipulus – Unde dicta est nox? Magister – Quod noceat aspectibus uel negotiis humanis siue quod in ea fures uel latrones nocendi aliis occasionem nanciscantur**.

⁵⁷² Sokan származtatják később szintén ebből az igéből, így az *Ars Ambrosiana* (*De verbo*, li. 782): **Quod (sc. tempus) temperando dicitur; tempus enim uariis temperatur naturis, hoc est aestas frigore et frigus aestate**. Hrabanus Maurus (*De computo* I, 9, 7) Virgiliust látszik idézni, csak hogy valamivel bővebb a magyarázata az általunk ismert szövegnél: **Discipulus – Unde dicitur tempus? Magister – Scilicet a temperamento siue quod unumquodque illorum spatium separatim temperatum sit, seu quod momentis, horis, diebus, mensibus, annis, seculisque et aetatibus omnia mortalis uitae curricula temperentur**. Sedulius Scotus először a szokásos definíciót hozza: **tempus dictum est a temperamento et magnum et modicum dici potest** (don. II, 226, 2), majd megcáfolja azt: **ac per hoc tempus non a temperando ut quidam uolunt sed a mutando uel distinguendo affectus animi uocatur** (don. II, 227, 26).

⁵⁷³ Beda (*De temporum ratione* 36, 2) itt a Virgiliusétól eltérő, önálló (?) véleményt hangoztat: **Annus uel ab innouando cuncta quae naturali ordine transierant, uel a circuitu temporis nomen accepit, quia ueteres 'an' pro 'circum' ponere solebant, ut cato dicit in originibus, 'oratorum anteterminum,' id est circumterminum, et 'ambire' dicitur pro circumire**; mely azonban Hrabanus Mauruséval egybehangzó (*De computo* I, 35, 4): **Discipulus – Unde dicitur annus? Magister – Ab innouando cuncta quae naturali ordine transierant, uel a circuitu temporis annus nomen accepit, quia ueteres annum pro circumponere solebant, ut CATO dicit in Originibus: 'oratorum annum terminum', id est circumterminum, et 'ambire' dicitur pro circumire**. Felmerül a gyanú, hogy valamilyen közös forrást használhattak, ami vagy Virgilius művének elveszett része, vagy esetleg olyan forrás, amit Virgilius is használhatott. A hivatkozott catói mondatot (*Hist.* 124, 1) Macrobius idézi a *Saturnaliában* (I, 14, 5), netán ő lenne ez a közös forrás?

⁵⁷⁴ Hrabanus Maurus itt a hagyományos értelmezést követi (*De computo* I, 28, 4): **Discipulus – Unde dicitur mensis? Magister – A luna quae greco sermone moene dicitur; nam et apud eos menses uocantur moenes**; Beda pedig enciklopédikusan felsorolja a lehetséges magyarázatokat (*De temporum ratione* 11, 2–3): **Menses dicti a mensura, qua quisque eorum mensuratur**.

hosszúságáról lett elnevezve, míg **aestus**-nak (hő) magát a tüzet (**ardon**⁵⁷⁵) mondjuk⁵⁷⁶. Az őszt (**autumnus**) a gyümölcsök növekedéséről (**autumatio**) hívjuk így, amelyeket ekkortájt szedhetünk⁵⁷⁷. A telet (**hiems**) a műveltek fagnak (**frigus**), avagy terméketlenségnek (**sterilitas**) értelmezik⁵⁷⁸, a tavasz (**ver**) neve pedig abból jön, hogy ekkor minden megifjodik (**vernent**), azaz ki-
zöldül⁵⁷⁹.

Az eső (**pluvia**) arról kapta nevét, hogy az égből a földre esik (**pluit**), vagy mert a föld hajtásait öntözéssel sokasítja (**plurificat**). A felhőket azért mondjuk **nubes**-nek, mert a napot takarójukkal – mint valami köpönyeggel – elfedik (**obnubunt**).

A **gloria**-t (dicsőség) azért így hívják, mert a legfenségesebbek – mármint az istenek – a filozófusoknál a **glores** nevet viselik, avagy a biztosabb magyarázatok szerint a **gloria** a dicsőség dicsőítéséről (**glorificatio**) neveztetik így⁵⁸⁰.

6. Bizony tudnivaló, hogy a régiek szinte minden névszót másként mondtak, és minálunk mostan másként vannak. Ezek közé tartozik a **gratia** (szíves-ség), amit akkor mondunk, ha valamit ingyen, fizetség nélkül kapunk – ők ezt **gratula**-nak mondták, a kapott dolog fejében tanúsított háláról (**gratulation**).

Mi **brachium**-ot mondunk a **brachum**-ról, mert a filozófiai latinban **brachum**-nak mondják az erőt, ők ellenben a kart **protentorium**-nak hívták, mert kiterjesztik (**protenditur**).

Sed melius a luna quae graeco sermone mene uocatur; nam et apud eos menses uocantur menes.

⁵⁷⁵ Az **ardon** a tizenkét latin első Epitoma-béli listájának egyik példája.

⁵⁷⁶ Beda: *De temporum ratione* 35, 74: **Vocatur autem uer quod in eo cuncta uernent, hoc est uirescant; aestas ab aestu, qui in ea maturandis fructibus datur; autumnus, de autumatione fructuum qui in eo colliguntur; porro hiems a doctoribus frigus interpretatur et sterilitas**; Hrabanus Maurus: *De computo* I, 34, 26: **Discipulus – Unde aestas? Magister – Ab aestu qui in ea maturandis fructibus datur.**

⁵⁷⁷ Idézi Hrabanus Maurus: *De computo* I, 34, 28: **Discipulus – Unde dicitur autumnus? Magister – De autumatione fructuum qui in eo colliguntur.**

⁵⁷⁸ Vö. Hrabanus Maurus: *De computo* I, 34, 30: **Discipulus – Unde hiems? Magister – A frigore. Porro hiems a doctoribus frigus interpretatur et sterilitas.**

⁵⁷⁹ Vö. Hrabanus Maurus: *De computo* I, 34, 24: **Discipulus – Unde uer uocatur? Magister – Quod in eo cuncta uernent, hoc est uirescant.**

⁵⁸⁰ Herren itt is óir szavakkal kombinál (1979, 53): a tiszta, ragyogó jelentésű **glór** lenne az első magyarázat alapja, a másodiké pedig a hangot jelentő azonos alakú óir szó (mert a dicséretnek ugyebár hangot adunk). Ily módon a virgiliusi mondat egyúttal elegáns szójátékká is válik a homonimákkal, s mivel az ír szavak metaforikus jelentésével is tisztában van, feltétlenül jól (anyanyelvi szinten) kellett tudnia írni.

Mi a fogakat **dent**esnek nevezzük, mert valamiféle megerősítést adnak (**dent**) a beszédnek és a hangnak, míg ők harapóknak (**ruminus**) hívták őket, mivel mindenféle ételt megőrlnek (**rodunt**).

A gége (**guttur**) kiváltképp szűkösségéről kapta nevét. Aeneas úgy vélte, hogy a fogakat helyesebb rágóknak (**mandibula**) nevezni⁵⁸¹, mivelhogy rág-nak (**mandunt**).

7. Ugyanő mondogatta nekem, amidőn arról kérdeztem, hogy vajon mi a természet (**natura**)⁵⁸²: „*Fiacskám, tudd meg, hogy minden dolognak az a természet, amelyben születik, és amely nélkül egyáltalában nem tud fennmaradni és élni, amint az ember a tevékenység nélkül, a madár a repülés nélkül, a hal az úszás nélkül.*”

Azután amikor együtt olvastuk a nyelvtant, kérdésemre, hogy vajon az összes betűk között miért az öt magánhangzó áll az első helyen, így válaszolt: „*Fiacskám, tudós mód meg kell értened, hogy ezek a magánhangzók valamiképpen igényt tartanak az uralomra a nyolc szófaj felett, és övék is az. A névszón belül ugyanis az 'a' három nemből uralkodik, lásd: poeta, puella, poema. A névmásnál az illa-ban, az igenél az első ragozás szerint, mint ructo, ructas, a határozószóknál az una esetében, az igeneveknél a lecta-féléknél, a kötőszóknál pedig, mint at (mert egyre megy, hogy a magánhangzó a szó elején vagy a végén helyezkedik el), az előljáróknál, mint az a scola, valamint az indulatszóknál, lásd attat. Az 'e' a névszónál, mint sedile, a névmásnál, mint ille, az igenben viszont kétszeresen is uralkodik, akár a második ragozás szerint, lásd sileo, siles, azután a harmadikban a rövidéknél, mint lege. A határozószónál, mint a docte, az igenévnél, mint a lecte, a kötőszónál, mint az ergo, az előljárónál, mint az e celo, és az indulatszónál, mint a vae. Az 'i' a névszónál, lásd frugi, a névmásnál, lásd illi, az igenél a harmadik ragozásban a hosszúaknál, mint erudio, erudis, a határozószónál, lásd heri, az igenévnél, lásd lecti, a kötőszónál, lásd ideo, az előljárónál, lásd fori, ami az extra (kívül) helyett állhat, úgymint fori domum, vagyis házon kívül, amelyhez egyesek még hozzátesznek egy s-t, hogy ne előljáró, hanem határozószó legyen, jöllehet, mondhatom, hogy 'a városon kívül ültek le' (foris urbem), az indulatszónál, lásd ui...És amint a test az öt érzékszerven alapszik, úgy az írás meg az öt magánhangzón, melyek a nyolc szófaj felett uralkodnak...*”

⁵⁸¹ A **mandibula** egyébként az állkapcsot jelenti.

⁵⁸² Vö. ISID. etym. XI, 1, 1: *Natura dicta ab eo quod nasci aliquid faciat. Gignendi enim et faciendi potens est.*

XV. A GRAMMATIKUSOK KATALÓGUSA

1. Az első tehát egy bizonyos Donatus nevű trójai öreg volt, aki – mint mondják – ezer évet élt meg. Amikor ez a Donatus Romulushoz, Róma városának alapítójához érkezett, igencsak szívélyes fogadtatásra talált, és négy teljes évet nála töltött. Iskolát alapított, és számtalan írást hagyott hátra, melyekben ilyen és hasonló kérdéseket tett fel:

„*Ki az az asszony, fiam, aki emlőjét számtalan gyermekének nyújtja oda, s minél jobban kiapasztják, annál bővebben árad?*” – *Ez a bölcsesség.*⁵⁸³

Azután: „*Mi a különbség a szó, a beszéd, a mondás, a csevely és a szónoki beszéd között?*” **Verbum** mindaz, amit nyelvünkkel és hangunkkal képzünk⁵⁸⁴; a **sermo**, mely két igéből, a **sero**-ból (belesző) és a **monéo**-ból (int) van összetéve, rafináltabb és gondosabb⁵⁸⁵; **sententia** az, amit értelmünkkel felfogunk⁵⁸⁶; **loquela**-t mondunk, ha az előadás rendjébe valamiféle ékesszólást szövünk, végül **oratio**-t, amennyiben a szónoki beszéd a leírásban a taglejtések művészetéig érkezik el⁵⁸⁷.

⁵⁸³ A „*riddle*” és a hozzá tartozó válasz megtalálható Pseudo-Beda *Collectaneájában* (**Dic mihi, quae**so bevezetéssel), valamint a Sedulius Scotusnak tulajdonított *Collectaneum miscellaneum*ban is (II, 1–3): **Quae sit mulier illa quae ubera sua innumeris filiis porrigit; quae quantum suxa fuerint, tantum inundant? Mulier ista sapientia est, quae quanto magis a doctoribus errogatur auditoribus, tanto amplius in eisdem redundat.**

⁵⁸⁴ Vö. ISID. etym. I, 9, 1: **Verbum dictum eo, quod uerberato aere sonat, uel quod haec pars frequenter in oratione uersetur.**

⁵⁸⁵ Vö. ISID. etym. VI, 8, 3–4: **Sermo autem dictus quia inter utrumque seritur. ... Differt autem sermo, tractatus et uerbum. Sermo enim alteram eget personam; tractatus specialiter ad se ipsum est; uerbum autem ad omnes.**

⁵⁸⁶ Vö. ISID. etym. II, 11, 1: **Sententia est dictum impersonale, ut: Obsequium amicos, ueritas odium parit. Nam inter chrian et sententiam hoc interest, quod sententia sine persona profertur, chria sine persona numquam dicitur;** etym. XI, 1, 13: **Nam inde animus sensus dicitur pro his quae sentit, unde et sententia nomen accepit.**

⁵⁸⁷ Vö. ISID. etym. I, 5, 3: **Oratio dicta quasi oris ratio. Est autem oratio contextus uerborum cum sensu.**

2. Élt azután Trójában is egy bizonyos Virgilius, az említett Donatus hallgatója, igen szorgos versfaragó, aki hetven kötetet írt tele a metrika tárgyában, az ázsiai Virgiliushoz küldött levelében pedig az ígéről értekezett. A harmadik Virgilius én vagyok.

3. Az ázsiai Virgilius ugyanis tanítványa volt az előbbinek, olyannyira szolgálatkész a szentéletű férfiakkal szemben, hogy a hívó szó sosem találta őt ülve. Emezt saját szememmel láttam, sőt mint gyermeket írni is ő tanított. Ő a szerzője a tizenkét latinról⁵⁸⁸ szóló híres könyvnek, melyeket a következő nevekkal illetett:

*Első az **ussitata**, ezt használják a római ékesszólásban.*

*Második az **assena**, más néven gyorsírás (**notaria**), mely egyetlen betűvel beéri egy egész szó leírása helyett, mégpedig bizonyos formula szerint lejegyezve.*

*Harmadik a feles (**semedia**), ez nem is teljesen rendhagyó, de nem is teljesen közhasználatú, amilyen például a **mons altus** (magas hegy) helyett **'monta glosa', gula** (torok) helyett a **'gilmola'**.*

*Negyedik a **numeria**, sajátos számnevekkel, mint **'nim'**:1; **'dun'**:2; **'tor'**:3; **'quir'**:4; **'quan'**:5; **'ses'**:6; **'sem'**:7; **'onx'**:8; **'amin'**:9; **'ple'**:10, a **plenitudo** (teljesség) szóból; azután **'nimble'**:11, majd **'plasin'**:20; **'torlasin'**:30; **'quir lasin'**:40, és így tovább a **'bectan'**-ig (100), majd egészen a **'colephin'**-ig (1000), stb.*

*Ötödik a **metrofia**, szellemi nyelv, ahol a **'dicantabat'** kezdetet jelent, **'sade'** igazságot, **'gcno'** hasznót, **'bora'** bátorságot, **'teer'** házaspárt, **'rfoph'** tiszteletet, **'brops'** kegyességet, **'rihph'** vidámságot, **'gal'** országot, **'fkal'** vallást, **'clitps'** nemességet, **'mrmos'** méltóságot, **'fann'** felismerést, **'ulioa'** megbecsülést, **'gabpal'** engedelmességet, **'blaqth'** napfényt, **'merc'** záporosőt, **'pal'** a napot és az éjjelt, **'gatr b'** békét, **'biun'***

⁵⁸⁸ Paul Grosjean merészen a Szent Patrik által (*Confessio*, c. 35, I, 68–69.) említett tizenkét veszéllyel azonosítja őket: **de periculis duodecim, qua periclitata est anima mea, praeter insidias multas, et quae verbis exprimere non valeo...** Hasonló részletet találhatunk a *Hisperica Faminában* is:

*Bis senos exploro vechros
Qui ausoniam lacerant palatham.
Ex his gemella astant facinora
Quae verbalem sauciant vipereo tactu struem...*

A **duodecim vechri** már A. Mait is a virgiliusi tizenkét latinra emlékeztette.

vizet és tüzet, **'spadx'** hosszú életet. Az egész világot ezek a dolgok kormányozzák és éltetik.

Hatodik a **lumbrosa**, vagyis igen hosszú, amikor egy közhasználatú szó helyett egy egész sort trunk, például **'gabitarium bresin galsiste ion'** mint olvasni (**legere**), vagy **'nebesium almigero pater panniba'** mint élet (**vita**).

Hetedik a **sincolla**, vagyis igen rövid, amikor – épp ellenkezőleg – egy egész közhasználatú sort egyetlen szóba tömörítünk, például **'gears'**: erkölcsösek legyetek, szeressétek a jót (**mores collegite, bona diligite**), vagy **'biro'**: nem válik hasznunkra, ha elhagyjuk szüleinket (**linquere parentes utile non est**).

Nyolcadik a fonák (**belsavia**), mely kicseréli a főnevek eseteit és az igemódokat, például **'lex' legibus** helyett és **'legibus' lex** helyett, vagy **'rogo' rogare** helyett és **'rogant' rogo** helyett.

Kilencedik a terjedelmes (**presina**), amikor egyetlen szó számos közhasználatú szót jelöl, így a **'sur'** egyúttal mezőt, heréltet, kardot és folyót.

Tizedik az ezerszinű (**militana**), amikor egy közhasználatú szó helyett számos másikat is odatehetünk, ahogy a futás helyett **'gammon'-t**, **'saulin'-t**, **'selon'-t** vagy **'rabath'-ot**.

Tizenegyedik az igen alantas **spela**, mely mindig földi dolgokban beszél, például **'sobon'**: nyúl, **'gabul'**: róka, **'gariga'**: daru, **'lena'**: tyúk. Ezt használta Ursinus.

Tizenkettedik a **polema**, ez égi, magasztos témákról értekezik, **'affla'-t** használ lélek helyett, **'spiridon'-t** szellem helyett, **'repota'-t** bizonyos égi erényekre. **'sanamiana anus'-t** a magasságos Isten egységére. Virgilius mindig ezt a fajtát beszélte.”

Ezeket mondá az ázsiai Virgilius.

4. Azután volt egy bizonyos Primogenus, nagyon kedves, kappadokiai férfit, meglehetősen jártassággal bírt a fizikában, és igen jól értett a hónapok számításaihoz. Amikor tanítványai a mennydörgésről kérdezték, ő így felelt: „Nem mindennapos szél fúvása az, mely meghatározott időközönként rádörög a világra; ennek van dörögő hangja. Természetéhez tartozik az is, hogy ez az egyetlen, amelyet az emberi szem megragadhat, minthogy nem annyira fuvallom, inkább tüzes villám jár vele.”⁵⁸⁹ Erősítette még, hogy ez a szél minden

⁵⁸⁹ Vö. ISID. etym. XIII, 8, 2: Cum tonitruo autem simul et fulgura exprimi: sed illud celerius uidetur, quia clarum est; hoc autem ad aures tardius peruenire.

más szélnél magasabban fúj, s egyúttal mindennek a mélyére hatol. Rákérdeztem, hogy vajon ez a szél önmagát kormányozza-e, avagy külső hatalomnak engedelmeskedik. Ő fogott egy lapot, és e négy verssort firkantotta rá:

*Magasságokban
ki oly hatalmas
ég fenségében
kormányoz mindent?*

Ez a zsidók Istene.

5. A történetírás műfájában ragyogóan ékesszóló spanyol Estrius valamiféle hasonlatot mutatott nekem, amikor ezt mondta:

„A mondatban a Nap szerepét az ige játssza, hiszen amint az égbolt sem piroslík a Nap nélkül, úgy a mondat sem lesz világos vezérige nélkül.”

Ő mondta ezt is: „Ő király, tudd, hogy amint szolgálód megosztja veled ezt az életet, úgy te is megosztod majd övele a halált.”⁵⁹⁰

Ugyancsak tőle származik a kérdés: „Ő te kapzsi, miért, hogy az ég, a föld, a tenger elhalmoznak téged ajándékaikkal, te viszont javaidat nem osztod meg felebarátoddal?”⁵⁹¹

Azután: „Nézd csak ezt a tengeri halat; mindent felfal, ami az útjába kerül, és mégsem tud jóllakni. Ilyen a kapzsi ember lelke: egész életében sosem képes jóllakni.”⁵⁹²

Ennyit Estriusról.

6. Azután ott volt az egyiptomi Gregorius, a görög tudományok buzgó művelője, aki háromezer könyvet írt a görög történelemről.

7. Azután ott volt a nemrég elhunyt nikomédiai Balapsidus⁵⁹³, aki kéré-

⁵⁹⁰ A *Florilegium Frisingense* is idézi, méghozzá éppen Hestrius mondásaként: <141> **HESTRIUS: O rex, scito quia sicut tua te cum ancillam uitam hanc est sortita communem, ita et tu cum ea mortem subibis communem.**

⁵⁹¹ Vö. *Florilegium Frisingense* 51: **VIRGILIUS: O auare, quid caelum, quid terra, quid mare sua dona tibi ferunt, et tu tua tuo bona non fers proximo? Coll. misc. 13, 8, 60: 25. VIRGILIUS: O auare, quid caelum, quid terra, quid mare sua dona tibi ferit?**

⁵⁹² A *Florilegium Frisingense* is hozza: <325> **Ferunt in mari piscem obuia quaeque uorantem nec satiari potentem, sic mens hominis auari toto nescit saeculo satiari.**

⁵⁹³ A nagyszerű férfiú neve két tagra bontható, az egyik a Bala, amely Belus király nevéhez

semre latinra fordította törvénykönyveinket⁵⁹⁴, amit én görögül szoktam hallgatni, s ami így kezdődik: „*Kezdetben az eget, a földet, a tengert és valameny-nyi csillagot a szellem melegítette belülről.*”

8. Volt még három Vulcanus is, az egyik Arábiában, a másik Indiában, a harmadik Afrikában, Aeneasom mesterei, akiknek könyveit gyorsírással lejegyezve érthető nyelvre ültette át. Ezekben az írásokban bukkant egy bizonyos Maro⁵⁹⁵ nevű férfúra a vízözön környékéről⁵⁹⁶, akinek bölcsességét századok sem tudnák elregélni. Ezért történt, hogy amikor Aeneas látta tehetségemet, e szócskát rendelte nevemül, mondván: „*Ezt az én fiamat Marónak fogják hívni, mert a hajdani Maro szelleme támadt fel benne.*”

9. Azután ott volt még nagyapám, Martulis, igen nagy tudású és ragyogó tekintetű férfiú, a grammatika mesteriségének szorgos tanulmányozója.

Legyen hát elég nektek, társaim és tanítványaim, ez a kivonat atyáink törvénykönyveiből, minden olvasó hasznára és üdvére!

hasonlóan magyarázható, a másik pedig a **(p)sidus**, vagyis csillag, ami viszont szerepel művének kezdő mondatában is.

⁵⁹⁴ „*Nostrae legis libros*” – vö. Greg. Gyöngy. *Vitae patrum*, 109, p. 98: *nostrae legis libri*.

⁵⁹⁵ Hieronymus a héber nevek magyarázatában a következőt írja a Marom névről: **sublimis, sive de excelso** (28, 27), **aliter amara tristitia** (29, 1). Ugyanő írja Genezis-kommentárjában a következőket (6, 15): **pro sapiente in hebraeo habet arom, quod aquila et theodotion πανούργων interpretati sunt, hoc est nequam et uersipellem**. Az **arom** betűi („scinderálva”) pedig remekül kiadják a Maro nevet.

Esetleg gondolhatunk a Maro nevű thrák hősré is, aki Bacchus fia vagy unokája volt, avagy Apollón Ismarios papja. Neve előbukkan az Odysseia IX. énekének 197. sorában, és megemlékezik róla Ennius is: **O Terra Traeca, / ubi Liberi fanum inclutum / Maro locavit**.

⁵⁹⁶ Vivien Law (1990, 126–127.) frappáns értelmezése szerint a „ravasz” jelentésű héber **arom** szóra (a Maro „scinderált” formájára) kell gondolnunk, ami a Gen 3-ban szerepel a kígyó jelzőjeként, ez a hely pedig igen közel esik a vízözönhöz, amelyről a Gen 6–8-ban olvashatunk.

LEVELEK

ELŐSZÓ

1. Virgilius Maro üdvözetét küldi Julius⁵⁹⁷ Germanus⁵⁹⁸ diakónusnak.

A görögök történetében olvastunk egy bizonyos Tarquinius nevezetű jósról, aki a perzsák között⁵⁹⁹ élt, s ha valamilyen jósigét kapott, táblákra meg könyvecskékbe jegyezte, míg az esemény maga nem igazolta szavait. Amikor azután beteljesedtek, közzétette írásait. Többek között egy csodálatos titkot is megjövendölt, melyet – mivel ez idáig még nem látta igazolva – haláláig senki előtt sem kívánt feltárni. Amidőn azonban elközelgett a nap, amelyen életét bevégezni volt hivatott, magához rendelte egyik tanítványát, megmutatta neki a táblácskát, s így szólt:

– Jaj nekem, jaj nekem, fiam, hogy ez az írás még nem teljesedett be! Szerencsés és boldog lesz, aki azokban az időkben él majd, amikor beteljesedik mindaz, amit e látomás magában foglal.

A látomás pedig a következő volt:

– Láttam egy hatalmas, a magas egekből alázuhogó folyamot – szólott a jós –, és ez a folyam borból volt. Láttam azután egy másik, a föld sziklájából csörgedező patakocskát is, és ez a patakocska vízből volt. A Nap koronájának felragyogtával azután ez a patakocska a magasból aláhömpölygő folyamba szaladt, és a kettő egyesülve borfolyóvá lett. És ez az egy folyam betöltötte az eget és a földet, s benne számtalan bárány és borjú játszadozott, merítettek be-

⁵⁹⁷ Vö. HIER. hebr. nom. 69, 21: **iulium incipientem**. Később (a *Praefatio* 2. caputjából) kiderül, hogy Iulius valóban „kezdő”.

⁵⁹⁸ A Julius Germanus név felbukkan a *Liber Sacramentorum Gellonensis Martyrologiumában* (3040, 20) is: **T vi id – fr – arminia, diunisi, emiliani, thomae, iuli germani, agathon, ciriaci**. Angelo Mai Szent Germanusszal, Párizs püspökével azonosította Virgilius kedves tanítványát, csakhogy ő az *Annales Leodienses* (10, 53) tanúsága szerint 573-ban már halott volt, szerzőnk pedig aligha élhetett ennél korábban.

⁵⁹⁹ Latinul con **Persas exstitisse**, vagyis Virgilius maga alkalmazza a VII. levélben felsorolt, a filozófiai latinból vett, nem használatos előljárók egyikét, vö. B VII, 1: **con pro aput**. L. a 531. lábjegyzet is.

lőle, mámorosan nászdalt énekeltek⁶⁰⁰, s hangjuk hallatára az eget és a földet egyaránt öröm töltötte el.

Ez a jóslat a mostani időkben látszik teljesülni, midőn nem ama mulandó Napnak, hanem Isten igaz és örök Fiának felkeltével az emberi szívet, vagyis az egész emberiség szívét megörvendeztető égi Írás borfolyama betöltötte az egész földet, s ennek vizéhez vegyül a kis patakocska, azaz a szerény filozófiai ékesszólás, mely az égi Írással egyesülve maga is borrá válik. Ebben a folyamban pedig borjak és bárányok játszadoznak, vagyis értelemmel felruházott ifjak, s nászdalt zengenek, lantjátékokat idéző összhangban, illően énekelnek, a legszentebb vendégsereg menyegzői énekeit idézve fel. Hangjuk hallatára azután ég és föld, vagyis mind a lelki, mind a testi emberek örülnek és ujjonganak.

2. Mint ezek egyike, drága szeretett testvérem, Julius diakónus, az isteni Írás meg a mennyei tanítás kellemetes borától megrészegülve a filozófiai bölcsesség eme kicsiny patakocskájából szintén annyit fogsz meríteni, hogy azokat, akik a világ teremtésének kezdete óta pompáznak a filozófiai ékesszólás és gondolkodás területén, nem csupán utolérheted, hanem akár meg is előzheted. Amiért is, jól megvizsgálva és átolvasva valamennyi filozófus könyveit, vitáik mindegyikét okos és tudós szívvel megemészthetve, a leghomályosabb és legnehezebb kérdéseket szorgos vizsgálódásnak alávetve nagyszámú leveleddel énhozzám méltóztatattál fordulni, mint valami döntőbíróhoz, a határok és utak biztos jelzőjéhez, nem mintha én lennék mindezekben a legjáratosabb, hanem mert mint úgymond cimborádtól, illetőleg ugyanazon hit részesétől nagyobb bizalommal tudhatsz az efféle kérdésekről csoda dolgokat tudakolni.

3. Ezek között lelkedet elsősorban az mozgatta, hogy a nyolc szófajról – melyek terén a legtöbb kérdésről számosan eltérő módon gondolkodnak és írnak – különös szorgalommal igyekezzem értekezni, amiért is én, minthogy nyolc szófaj van, úgy döntöttem, hogy szintén nyolc levélbe (bár egy kötetbe) foglalom azt, amit emlékeim szerint tizenöt levelemben, melyeket Afrikába, Fabianushoz, nagy tudású és szorgalmas gyermekemhez küldtem, aki akkor még pogány volt, mostanra azonban hívő lett s megtisztult a keresztségben, ugyanilyen stílusban már megírtam.

4. Ha pedig valaki netán csodálkoznék, amiért nem a szokásos módon jár-

⁶⁰⁰ Vö. Alcuinus: *Grammatica* 853, 1: – **Magister. Divina nos praecedat gratia, et in thesauros spiritalis deducat sapientiae, in qua divinae ubertatis fonte inebriari [possitis], ut sit in vobis fons aquae salientis in vitam aeternam.** Az egyébként nem éppen gyakori *inebriati*, ill. *inebriari* szó használata (ráadásul átvitt értelemben) mindkét szerzőnél nem lehet véletlen egybeesés!

tam el, egyetlen levél gyanánt, egyszerre elküldött leveleimet egyazon könyvcím alá rendezve, nos, ha ez a cselekedet valakit indulatba hozna, az gondoljon Lassiusra, a felettebb tiszta szónokra, aki tizenhét levelet kitöltő magyarázatát egyazon időpontban, egyazon stílusban, egyazon személy kérésére küldte el. Nem mintha a kérelmező igényelte volna ezt a nagyszámú levelet, hanem egyfelől magának is könnyebbé szeretett a munkában, másfelől leendő olvasói kényelmét is próbálta szolgálni, az egyhangú olvasmány szokásos unalmát kiküszöbölve. Ugyanis miként azok, akik nagy útra indulván, utazásukat időről időre bizonyos megállókat beiktatva teszik könnyebbé, a hosszú út fáradtságát valamiképpen csökkentve, s a várost vagy helységet, ahová indulnak, hogy úgy mondjam, kisebb erőfeszítés árán érik el, tudatában annak, hogy ilyen hosszú utat úgysem tudnának egyetlen nap alatt megtenni, hacsak nem pihenik ki a nehéz utazás fáradalmait az útszéleken vagy másutt meg-megállva, úgy azok is, akik grandiózus írásmű összeállításába fognak, több dolgot és kérdést is készülve érinteni beszédükben, ha nem mérsékelnék fáradtságukat a véget érő fejezetek sűrű lezárásaival meg a következők indításával, önmagukban is csömört keltenének az írás során, de az olvasókban is a kutatáskor. Hogy tehát felfrissüljön az olvasó lelke könyveik változatosságától, gyakran félbeszakítják részekre szabdaltsa műveiket, és mondandójukat újból és újból mint egy másik, újabb munka bevezetőjét rendezik el még csinosabban és ékebben, hogy az érzékeket imígyen hozzák tűzbe.

5. A nyolc⁶⁰¹ szófajt tehát nyolc darabban készülök kifejtetni és elküldeni neked. A te feladatod, legdrágább testvérem, hogy az Úr elé terjesztett, folyamatos imáiddal támogass, hogy ne csupán jelen munkámhoz juttasson alkalmas szavakat nékem az, aki minden lelkes lény fölött az embert tette alkalmassá az értelmes beszédre, hanem minden cselekedetemben az igazság megragadásának mértékét meg a hit szabályát, amely által hinnünk és imádkoznunk kell, kegyességében bőséggel adományozza nékem. Mivel nem kétlem, ó Krisztus szentséges szolgája, aki Krisztus egyetlen hadseregében az egyházi méltóság harmadik fokán állasz⁶⁰², hogy könyörgéseiddel ezt elérheted, az isteni lényeg három személyében öröktől fogva jelen lévő egységnél csekélységemért is közbenjárni méltóztassál, hogy az örök irgalmat elnyerhessem. Minden jót. Kegyelem néked.

⁶⁰¹ Jellemző, hogy a számnevet görögül használja: az **ogduades** az **ὀγδοάς** szabályos többes száma.

⁶⁰² Vagyis (amint a megszólításból is kiderült) diakónus, ami a papság hagyományos felosztásában (püspök – presbiter – diakónus) valóban a harmadik fokozatot jelenti.

I. A NÉVSZÓ

1. Drága testvérem! Most, hogy első tanulmányomat készülök kiadni, ami a legelsőről, vagyis a névszóról fog szólni, abbéli vágyamban, hogy eleget tegyek kérésednek, jónak látom először is egyenként, esetről esetre végigvezetni a mondandómat.⁶⁰³

Az alanyeset: első eset az egyenes, melyet nominativusnak (alanyeset) neveznek. Tudni kell, hogy milyen szótagokra végződhet, ugyanis egyesek állítása szerint mindig csupán három szótag zárhatja, mások ezzel szemben hatot emlegetnek⁶⁰⁴. Ezért a kérdés ellentmondásosságát felfedezvén éles elméjű, az isteni iratok tanulmányozása során jól kipróbált kutató szellemed csekélységemhez kívánt fordulni. Mit tehetek mármost, amikor mindkét oldalon állnak vetélytársaim, de mindkettőn talállok barátot is, úgyhogy a vitában kénytelen lennék mindkettőnek megfelelni? Két iskola van egész Európában, ahol ezek a viták elsősorban zajlanak: Terrentius, illetve Galbungus iskolája. Terrentius, mint mondtam, csak három szótagot mond, amelyeken az alanyeset végződhet, a középfokot leszámítva, ahol az **-or** szótagot annyiszor megtűrjük. Ez a szokásos három szótag az **-us**, **-a**, **-um**, mely a három nemnek megfelelően ősidőktől fogva rögzült. Ezeken túl tagadja, hogy egyáltalán bármit is hozzátehetnénk. Galbungus ellenben arra buzdít, hogy az alanyesetnek hat szótagra kell végződnie: **-us**, **-a**, **-um**-ra, amilyen a **doctus**, **-a**, **-um** (tanult), azután **-es-re**, mint a **facies** (arc), azután **-as-ra**, mint a **voluntas** (akarat), azután **-e-re**, mint az **omne** (minden). Tételének mi is hihetünk, azonban nem csupán ennek a véleménynek hiszünk, hanem annak is, hogy többféle nem is végződhet ugyanezekre a szótagokra, ahogyan **-us**-ra kettő, a hím és a semleges, lásd **mancus** (csonka), illetve **impus** (genny). A görög névszók viszont a nemek szerinti szótagmegoszlás valamennyi szabályát áthágják.

2. A nominativusról sokan sok mindenfélét írtak már, téged azonban egye-

⁶⁰³ Donatus és az őt követő grammatikák nem esetről esetre, hanem a szófajok járulécai szerint haladnak.

⁶⁰⁴ Donatus (AM II, 5) is hat típust sorol fel, melyek azonban nem azonosak Galbunguséival: az a, e, i, o, u és a mássalhangzós végződést.

bek közt elsősorban mégis az érdekel, hogy vajon miért beszélünk egyáltalán hím-, nő-, illetve semlegesnemről.⁶⁰⁵ Egyesek ezt egyszerűen azzal magyarázták, hogy hímneműnek kell lennie annak, ami testi felépítése szerint annak látszik, illetve ugyanígy nőneműnek, lásd férfi – nő, bika – tehén, kos – juh, kutya – szuka, s így tovább a többi lelkes lény esetében is, míg az anyagi dolgok mindegyike, úgymint a kövek, fák és hasonlók szerintük semleges nemben mondandók, amiért is **hic vir**-t mondanak és **haec mulier**-t, **hoc lapis**-t, **hoc arbor**-t, **hoc cera**-t, **hoc panis**-t, **hoc domus**-t meg **hoc manus**-t. Figyelmeztettek tehát, drága testvérem, hogy ha most nem szokás is nálunk így írni, mégis – tekintve, hogy a régieknél ez helyesnek számított –, ha netán ilyesféle irományra bukkannál, jóllehet, megdönthetetlen tekintélynek tartanod nem szabad, egészében mégse vedd el, hisz elődeinknél használatban volt⁶⁰⁶. E három nem valójában a filozófia tudós és agyafűrt mesterei révén lett bevezetve, valamiféle megkülönböztetés végett, hogy a nemek fenti elnevezései alatt a szavaknak és fogalmaknak bizonyos elkülöníthető rendje könnyebben legyen leírható.

3. Miután azonban a nominativusról szándékoztunk beszélni, a következő kérdés adódik számunkra: vajon miért lehet egyes névszóknek kettős egyes számú alanyesete, amikor a többi esetben végig egyformán ragozódnak, mint a **sepes sepi**s – **seps sepi**s, **hebes hebitis** – **hebs hebitis**, **preces precis** – **prex precis**, **sedes sedis** – **ses sedis** stb⁶⁰⁷. Ennek oka elsősorban a versmértékek kényszerében, a verslábak és az időmérték elhelyezésében keresendő, azt

⁶⁰⁵ Talán Virgilius ír (legalábbis nem újlatin anyanyelvű) voltát bizonyítja, hogy ez a kérdés egyáltalán felmerül benne, s nem veszi természetesnek a nyelvtani nem fogalmát.

⁶⁰⁶ *Donatus orthographus (De nomine*, li. 745) hivatkozik rá, összekapcsolva az *Epitomák* és az *Epistolák* idevonatkozó részeit: *Ut Virgilius dicit: Neutrum autem ideo dicitur quia et in declinatione et in qualitate nec aperte masculinum nec absolute dicitur esse femininum. Commune autem duplex est. Etenim masculino generi et feminino nomina communia sunt ut 'sacerdos, dies, finis, renis, lacus' (Vö. A V, 6). Lejjebb áttér a Levelekre (li. 757–760): Ita mortales creaturas per neutra nomina nominabant. Sed nunc consuetudo motauit ut per neutra nomina uiri uel feminae uocantur et mortales creaturae per masculina uel feminina uocantur. Ut Virgilius dicit: Omnes autem res materiales, ut lapides et arbores et siqua sunt similia, neutraliter dici debere censuerunt. Unde dicebant 'hic uir' et 'haec mulier' et 'hoc lapis' et 'hoc arbor' et 'hoc cera' et 'hoc panis' et 'hoc domus' et 'hoc manus'. Moneo itaque te, frater carissime, ut quamuis non hac consuetudine nunc scribendi utamur, tamen quia hoc apud ueteres pro recto habebatur, siquid forte huiusmodi scriptum repperieris, licet non ad indubitam auctoritatem referendum putes, tamen quod a ueteribus usurpatum est, repraesahendere non debes omnino.*

⁶⁰⁷ A **hebs** és a **ses** szavakat a szótárak nem tartalmazzák, de létezésük elképzelhető és nem logikátlan.

azonban illik tudni, hogy valahányszor **sepes**-t (kerítés) mondunk, az kőből való, ha viszont **seps**-nek írjuk, mindig fából lesz; a **preces** (követelés) szemérmetlen, tolakodó és leginkább rossz célra irányuló kérés, míg a **prex** tárgya feltétlenül jó dolog. A **sedes** (ülés) szó egyszerű, akármilyen helyet jelent, ahol valaki ül, a **ses** viszont másféle, emelkedettebb ülőhelyül szolgáló alkotmányra vonatkozik, görögül **thronus**-nak mondjuk, ezért aki rajta ül, azt **thors**-nak, azaz királynak⁶⁰⁸ nevezzük.

4. Mindazonáltal akad néhány olyan névszó is, amelyeknek tudvalevőleg végig kettős a ragozása, ilyen a **laetitia laetamen** (öröm), **vocatio vocamen**⁶⁰⁹ (meghívás), **praesagium praesagimen**⁶¹⁰ (sejtelem), **fundamentum fundamentum** (alap), **monimentum monimen**⁶¹¹ (emlékmű), **calciamentum calciamen** (lábbeli), **examentum**⁶¹² **examen** (vizsgálat), **stramentum stramen** (alom), **firmamentum firmamen** (támasz), **species specimen**⁶¹³ (kép) és hasonlók. Sőt, ezt még fokozhatjuk is, ugyanis számos névszónak akár három vagy négy ragozása is lehet, mint a **laetitia – laetities – laetamen**. Némelyikük azonban különbséget mutat, mások pedig állítólag pusztán az újítás kedvéért lettek kitalálva, ezt azonban a legtöbb tudós teljességgel lehetetlennek tartja, mondván, hogy egyáltalán semmiféle névszó, ige vagy egyéb szófaj, sőt bármely szótag vagy betű sem íródhatott le úgy, hogy szabályszerűséggel, illetve valamiféle sajátsággal teljes ne lenne. Végtere is, ha **laetitia**-t mondunk, a lélek állandó, mondhatni folytonos boldogságára utalunk, ha **laetities**-t, hirtelen támadt örömet értünk rajta, míg a **laetamen**-nel valamely minket ért szerencse feletti hálánkat jelöljük⁶¹⁴.

Létezik ezenfelül **vesper – vespere – vesperum – vespera**; itt négyes nominativusszal állunk szemben, melyben azt a különbséget figyelhetjük meg, hogy **vesper**-nek mondjuk, valahányszor a nap vagy az éjszaka tetszőleges órájában a napot felhők vagy a holdat homály fedi, semleges nemű, és így ragozzuk: **vesper vesperis vesperi vesper vesper vespere**. **Vespere** a nominativus a kilencedik óráról, amikor a nap lenyugodni indul, ennek a névszó-

⁶⁰⁸ Strong szerint (1913, 83.) a **thors** kelta szó, jelentése pedig valóban király.

⁶⁰⁹ A **vocamen** inkább a **vocabulum**-mal rokon értelmű, semmint a **vocatio**-val.

⁶¹⁰ A második szó nem szerepel a szótárakban, vagy Virgilius analógiás alkotása, vagy egyszerűen nem maradt ránk ez az alak.

⁶¹¹ Ugyanazt mondhatjuk róla, mint a **praesagimen**-ről.

⁶¹² Ez pedig éppen visszaképzésnek tűnik a létező **examen**-hez.

⁶¹³ A két szó létezik, de teljesen eltérő jelentéssel: látvány, illetve minta.

⁶¹⁴ Bár a három alakváltozat valóban létezik, a harmadik, a **laetamen** elsősorban nem az öröm tárgyát jelöli, hanem a termőföld örömet, a trágyát.

nak azonban nincsen további ragozása. **Vesperum**, ha napnyugtakor csökken a világosság⁶¹⁵, és a következőképpen ragozzuk: **vesperum vesperi vespero vesperum vesperum vespero**. A **vespera** pedig az, amikor a fényes hajnal kezdetével véget ér az éjszaka, ugyanis amint az éj közeledtével a nap a **vesperum**-ba torkollik, ugyanígy az éjszaka pedig a **vespera**-ba, amikor felkel a nap⁶¹⁶. Ezt így ragozzuk: **vespera vesperae vesperae vesperam vespera vespera**. Mindazonáltal vigyázni kell, nehogy többes számba találjuk tenni akár a **vesper**-t, akár a **vesperum**-ot, akár a **vespera**-t.

Csodálkozom is, hogyan merészeltetett valaki arcátlanul **vesperes**-t mondani, ráadásul nem egyszerűen többes számba tette zavaros módon, dacára minden rendszernek és a józan észnek, hanem még a nemet is elvétette, mert semlegesnem helyett hímnemet alkalmazott! De miután előkelő és meglehetősen híres emberről van szó, akinek szégyene sokak szemében visszatetsző lenne, a nevét nem kívánom nyilvánosságra hozni, már csak azért sem, mert fejét keblemre hajtva megvallotta, hogy nem csak vakmerő, de elhamarkodott is volt, amikor ezt mondotta. De erről a férfiúról legyen is elég ennyi.

5. Egyébiránt a nominativus írásánál sokan sok mindent feleslegesen és hibásan adnak hozzá, vagy éppenséggel vesznek el belőle. Például a **brachium**-nál (kar), mivel itt nem kellene **h**-t írni. Számosan **fillius**-t mondanak ahelyett, ami valójában **filius** (fia) kellene legyen, miként a görög Maceronto egy diákot nem épp helyesen intve, mi több, inteni merészelve, hovatovább félrevezetve ezt mondta: „*fiam (fillius meus) vagy te*⁶¹⁷”. Csodálkozom is, honnét vehette egyes szám alanyesetben a két **I**-t, amikor többes számban úgy írta, ahogy illik: „*figyelmeztetek benneteket, fiaim (filii)*”. Mondanak még **cerus**-t a **cervus** (szarvas) helyett, ám mégis így ragozzák: **cervi cervo** stb. Ez idegenszerű, sőt olyannyira barbár dolog, hogy fel sem foghatni, honnét veszik.⁶¹⁸

6. Most lássuk a birtokos esetet (**genitivus**)! Minden **i** betűvel záródó bir-

⁶¹⁵ A **vesperum** inkább a **vesper** tárgyesetének tűnik, mintsem önálló szónak. Virgilius mondatát Cassiodorus magyarázata (in psalm. 29, li. 105) ihlethette: **Vesperum dicimus, cum peracto die sol occidit, et noctis tenebrae consequuntur; quod accidisse constat ecclesiae, quando christus dominus est peremptus**; netán Isidorusé: **Vesperum ab stella occidentali uocatum, quae solem occiduum sequitur et tenebras sequentes praecedat** (etym. V, 31, 5); **Vesperum autem nominatum a sidere qui Vesper uocatur et decedente sole exoritur, de quo propheta dicit: Et Vesperum super filios hominum producere facit** (*De eccl. off.* I, 20, 16).

⁶¹⁶ Vö. Petrus Chrysologus: *Collectio sermonum*, SL 24A, 77, 21: **Vespera quae lucescit**.

⁶¹⁷ Vö. Ps 2,7: **Dominus dixit ad me filius meus es tu ego hodie genui te**; Mc 1, 11: **et vox facta est de caelis tu es Filius meus dilectus in te conplacui**.

⁶¹⁸ Könnyen lehet, hogy Virgilius csupán a korabeli „sajtóhibákon”, azaz másolói hibákon akadt így fenn.

tokos eset kétféle lehet: vagy hosszú, vagy rövid. Hosszú az, amelyik kettős **i**-re végződik, mint a **bracii**, **filii**, **gobii**, rövid, amelyik egy **i**-n zárul, mint a **docti**, **stili**, **domi**, jóllehet egyesek szerint valahányszor csak **i**-n zárul ez az eset, annak hosszúnak kell lennie. Mi a szótagok és idők természetére jelen művünkben nem térünk ki, egyszerűen csak leírjuk, hogyan kell elhelyezni magukat az eseteket. Mert bár a birtokos esetet nyújtottnak mondják, az idő hosszúsága révén nem terjeszti ki egyúttal a szót is, hacsak nem szerepel benne kettős **i** vagy egy hozzátoldott **e**. Az **ae** diftongusra végződő genitívus ugyanis természetesen megnyúlik ugyan, de ha az **e** nem kettőződik meg, a szót mégsem terjeszti ki. Az **-is**-re vagy **-us**-ra végződő genitívusok mindegyike mindenkor meg kell, hogy rövidüljön, jóllehet egyesek véleménye szerint **e** szavak egyikének sincsen többes⁶¹⁹ genitívusa, vagyis ez az esetük hiányzik, úgyhogy alanyesetben **haec manus**-nak, részes esetben **huic manui**-nak mondják, de úgy, hogy a többes birtokos esetet nem engedik meg.

7. Azt is kérdezted, miért szokás Galbungus iskolájában a genitívushoz akkor is hozzátenni egy **i**-t, például a **doctii** esetében, amikor a nominatívus **doctus**. Ennek oka a következő: volt egy Mitterius nevezetű spanyol férfiú, akinek mint profétának hittünk. Ő verseiben tetszése szerint mindkét lehetőséget megdönthetetlen tekintéllyel tanúsította, úgymint **doctus doctius**, **sanctus sanctius**, **verus verius**, **perfectus perfectius**, s így a genitívusban is: **doctii**, **sanctii**, **verii**, **perfectii**.

Ez a Mitterius egyszer egy éjjel, öregén, mondhatni vénséges vén fejfel házamba jött⁶²⁰, és mivel nagy örömmel fogadtam, ezt mondotta:

– *Ó fiam, kérdezd meg tőlem, ha valami nyomja a szívedet, és én szíves vendéglátásodért cserébe felüdítlek téged!*

Én így feleltem:

– *Van mit kérdeznem tőled. Vannak bizonyos hasonló dolgok, amiket jómagam nem vagyok képes megkülönböztetni, mert egyesek névszónak, mások névmásnak, megint mások határozószónak vagy egyébnek tartják őket. De magadnak kell a kérdést feltenned és megoldanod is, mert én még kérdezni sem tudok.*

Erre ő átszellemülten, mintha sugallatot kapott volna, ezt mondotta:

⁶¹⁹ A fordítás hipotetikus. A feltételezett **plurale**m könnyen romolhatott a most olvasható **proclivem**-mé.

⁶²⁰ Ez a látogatás élénk idézheti Nikodémus alakját János evangéliumából (Jn 3,2): **hic venit ad eum nocte**. A negyedik versben azután a Mitteriusra szintén oly jellemző **senex** jelzőt is megtalálhatjuk.

– Fiam, meg tudom prófétálni, mi lenne szíved kérdése; merthogy vannak névszók, amelyeknél nyilvánvaló, hogy betűikből határozószók is állnak, mint az **una** – **una**, **trea** – **trea**⁶²¹. A különbség közöttük az lesz, hogy amikor névszók, akkor az első szótagjuk nyúlik meg, és a második lesz rövid, amikor pedig határozószók, az első szótag megrövidülésével a második lesz nyújtott. Vannak névmások és határozószók is, melyekről azt mondják, ugyanazokból a betűkből állnak, csak hangzásukban térnek el, mint a **hic** – **hic**, de ha hibátlanul, helyesen akarod írni, a határozószót két **i**-vel rajzold, így: **hiic**. Ezenfelül léteznek igékre hasonlító névmások is, mint az **ego** – **ego**,⁶²² **is** – **is**, **quis** – **quis**, **tui** – **tui**, **tibi** – **tibi**, de ha az **ego** ige, első szótagjának kell megnyúlni, így: **égo**, ami annyit tesz: 'élek'.

8. Meg kell vizsgálnunk azt is, hogy három hasonló ige, nevezetesen az **ago** (tesz), **ego** (él) és **egao** (szűkölködik) között milyen eltérés alapján tehetünk különbséget. Ha azt írod: **ago**, múltban **aegi**-nek írjad, odalehelve egy diftongust. Az **ego** ezzel szemben diftongus nélkül való, és így ragozzuk: **ego egis**, múlt időben **ēgi** röviden, és ha a zárószótagot megnyújtod, minden hibát elkerülsz, amint az előbb említett **aegi** esetében a leghelyesebben jársz el, ha a kezdő szótagot mondod hosszán, kiváltképp mivel kettőshangzót tartalmaz.

Ha az **is** igét írod, mindig nyújtsd, így: **eo is**, és hasonlóképpen: **queo quis**, ha viszont névmásként használod – **is eius**, **quis cuius** –, ezeket az egy szótagúakat mindig röviden ejtsed! Ha a **tui**-t névmásként használod, az első szótagját kell megnyújtani – **tūi** –, amikor viszont cselekvő, tárgyias ige imperativusát érted alatta, a rákövetkezőt nyújtsd meg: **tūi**. Ez az ige pediglen a **tuo tuis tuit**, jelentése világosan látom, ha viszont **tueor tueris**-t mondasz a védelemmel kapcsolatban, második coniugatiós álszenvedő ige lesz. Így a **tibinél** is, ha határozott névmás részes esetének szánod, a második szótagot (**tibi**), ha viszont a **tibio** cselekvő ige imperativusának, az első szótagot kell hangsúlyoznod. A **tibio**⁶²³ jelentése pedig olyasmi, mint lanton játszani, a **tibia** ugyanis egyfajta zeneszerszám.

9. Létezik igében és határozószóban is olyan, amit ugyanazokkal a betűkkel szokás pingálni, mint az **esto esto**, az **esto** ugyanis tárgyatlan ige jövő idejű imperativusa, melynek első szótagját kell hangsúlyozni, ha viszont az

⁶²¹ Ebben annyi igazság van, hogy az **unā** mint határozószó második szótagja hosszú, míg az **unus** nőnemű alanyesetében rövid. Az első szótagonál sem a rövidség-hosszúság lehet a különbség oka, inkább a hangsúlyozás. **Trea** határozószóról nem hallottam, talán csak vicces analógia.

⁶²² Az **ego** igével másutt nemigen találkozhatunk.

⁶²³ Ilyen ige sem ismert.

esto határozószó lesz, akkor az első szótag megrövidülésével szükségképpen a következő hangsúlyoztassék. Ennek az **esto** határozószónak a jelentése helyesen (**recte**), Galbungust idézve: „**Esto** élnek, mert megvetik a világ bágyaszto hívságait”, azaz **helyesen élnek**. Létezik olyan **esto** is, amelyik talán (**forsi-tan**) értelemben szokott szerepelni, Etherius mondása szerint:

Tán képes lenne győzni a római később valaha;

vagyis az **esto**-t a talán helyett alkalmazta.

A **sua sua sua** névszó, névmás és ige is. A **sua** nőnemű főnév, jelentése ház⁶²⁴, ahol a tudós férfiak írásaikat és mondásaikat alkalmasan és elegánsan összeállítják. Létezik **sua** mint első coniugatiós, cselekvő ige is, jelentése tanácsolj (**suade**), Cicerót idézve: „*Tanácsoljátok (suade), testvéreim, hogy rajta legyenek a római békén!*” Ez a Cicero pediglen valamennyi tudományágban felettebb termékeny, úgyhogy a filozófus-szerzők körében közmondásossá vált, hogy „*nem olvasott semmit, aki nem olvasta Cicerót*”. A névmási **sua**-t hajlított ékezzettel, mindkét magánhangzót megnyújtva írjad, az ige-**sua** esetében csak az **a**-t nyújtsad, a névszóiban pedig mindkét magánhangzó rövid legyen, úgyhogy a középső **u** a két magánhangzó összekapcsolódása miatt ne pusztán rövid legyen, hanem már-már ki is oltódjék. Így kell gondolkodni a **sua**-ról.

10. Csakhogy, noha a genitivusról kezdtünk beszélni, mondandónk más útra, sőt mondhatni más vidékre tévedt, úgyhogy már egyik gondolat akadályozni látszik a másikat, ezért a genitivusról legyen elég nagyjából ennyit beszélni, nehogy hosszú mondókánk a kötet kereteit is meghaladja. A többes genitivusról viszont csak keveset mondjunk. Valamennyi **-ium** szótagra végződő genitivus számos szabályra és okra vezethető vissza. Azon az alapvető eseten túl, ami mindenki előtt elcsépelte beszédtema, vagyis amikor az egyes szám ablativusa **i**-re végződik, hasonlóképp egyéb okok⁶²⁵ miatt is szokott a többes

⁶²⁴ Sem ilyen főnév.

⁶²⁵ Az **ex aliis ergis**-t fordítottuk így. Az Aeneis egy helyén (VI, 670) olvasható **illius ergo venimus** serviusi magyarázata lehet az **ergum** szó életre keltője, bár ő maga éppenhogy elítélőleg nyilatkozik róla; vö. SERV. aen. VI, 670 (az **ergum**ról): **illius ergo propter illum, vel causa illius. 'ergo' autem coniunctio fuit, sed per accentus mutationem in adverbium transiit: et est sola particula, quae habet in fine circumflexum. multi male putant nomen esse indeclinabile, et dicunt positum esse pro 'causa'.** A későbbi grammatikák már kritika nélkül veszik át, vö. *Commentum Einsidlense in Donati Artem maiorem* (GRAMM. suppl. p.229, 14–17): **Ergo, ut quidam volunt, causam significat, ut 'ergo illius veni', i-causa s-illius, a nomine, quod antiqui habebant 'ergum ergi', i-causa, cuius ablativus in usu remansit apud nos et in fine circumflectitur.**

genitivus **-ium**-ra végződni. Így akkor, ha az alanyeset két félhangzón zárul, melyek az **ns** és az **rs**, és az ablativus **e**-re végződik, mint a **mons** (hegy), **ars** (művészet), **sors**(sors), **mors** (halál), **prudens** (okos), **sapiens** (bölc), **ingens** (hatalmas) esetében – ablativusban **monte**, **arte**, **sorte**, **morte**, **prudente**, **sapiente**, **ingente** –; nem szükséges tehát ablativusban **ab hac arti-t** vagy **monti-t** mondani, jóllehet, egyesek ezt a teljességgel hibás formát is használják. Többes genitivusukat így kell használni: **montium**, **artium**, **sortium**, **mortium**, **prudantium**, **sapientium**, **ingentium**. Van még egy harmadik szabály is, amely miatt az ablativus **e**-re, a genitivus pedig **-ium**-ra végződik, nevezetesen amikor a nőnemű névszó ablativusban rövid **e**-vel fejeződik be, mint az **ab hac clade**, **ab hac civitate**, **ab hac virtute**, **ab hac urbe**, **ab hac fame**, **ab hac mole**, **ab hac quiete**, többes genitivusban pedig **-ium**-ra végződik, ekképpen: **cladium**, **civitatum**, **virtutum**, **urbium**, **famium**, **molium**, **quietium**.⁶²⁶ Ennyit a genitivusról.

11. Hogy a dativus esete mit mutat, abban azok rendszerét és szavait kövessük, akik a tudományok egyes szabályairól pontosan és állhatatosan épp azt tanították, amit ők maguk is megtanultak. „*A dativus – állítják ők – a köznyelvben tárgyatlan igére utal.*” Csakhogy nem minden igére és esetre igaz ez a szabály, csupán különleges tanítások, szokások avagy szabályok esetében, úgymint: tetszem neked (**placeo tibi**), nem tetszem neked (**displiceo tibi**), örülsz neked (**gaudeo tibi**) és hasonló. A dativus mindig az **-i**-t hangsúlyozza, kivéve azt az esetet, amikor négy szótagot számlál, legalábbis úgy, hogy az alanyesetben három szótag kap helyet, mint a **potestas**, **civitas**, **pietas**, **claritas** esetében. Ha viszont az egyes szám alanyeset két szótagú, és ezek mindegyike rövid, a dativusban az utóbbi fog hangsúlyt kapni, úgymint **igni**, **pani**, **navi**; ha ellenben az alanyeset első szótagja a hangsúlyos, a dativusban a második meg

Sed, ut Sergius dicit, melius significat 'propter'. Sic enim resolvit: 'Ergo illius veni', i-propter illum; *Ars Laureshamensis* I, 182, 67: Sicut quidam dicunt, fuit apud antiquos nomen, quod declinabatur ergum ergi ergo et significabat causam, ut est illud Virgilio: illius ergo uenimus, et inde remansit ablativus ergo; *Murethach: In Donati artem maiorem* I, 41, 54: Fuit quippe apud antiquos nomen, quod rite declinabatur, ergum ergi ergo et significabat causam, ut ergo illius lego id est 'causa illius', et inde remansit ablativus casus ergo; *SED. SC. don.* I, 48, 90: unde in uirgilio legitur : illius ergo uenimus id est causa illius a nomine quod antiqui habebant ergum ergi id est causa. Virgilius másutt is használja a szót, szintén ebben a jelentésben, vö. *B V, 2: Cuius rei ergum inquirenti mihi etc.* Az *A IX, 8*-ból ezzel szemben azt tudhatjuk meg, hogy *in Latinitate philosophica ergum affectus dicitur*.

⁶²⁶ Ez nagyon szép lenne, csak sajnos nincsen így, hiszen az erős és gyenge **-i** tövűekre vonatkozó szabály a harmadik declinációban ennél sokkal bonyolultabb, a nőnem nem elégséges feltétel.

fog rövidülni, mint a **cladi**, **fami**. Ha pedig az alanyeset egy szótagú, feltéve, ha ez természettől fogva hosszú, akkor minden esetben az első szótagot kell hangsúlyozni, a többi pedig megrövidül.

12. A többes szám dativusáról és ablativusáról sokan sokfélét gondoltak már, kiváltképp arról, amelyik **-is** szótagra végződik. Őseink ugyanis úgy tanították nekünk, hogy az ablativus **-is** végződése csakis akkor lehet hosszú, ha két **-i**-vel írjuk, mint a **radiis**, **copiis**, **gaudiis**, **brachiis**, **gladiis**, **gobiis**⁶²⁷ stb. esetében. Ezzel szemben a **scolis**, **stolis**, **globis**, **modis**, **verbis**, **donis**, **populis** és minden ilyen típusú szó szerintük mindenkor rövid kell legyen az ablativusban. Egyébiránt az új iskolák feltűnésével más elmélet kapott lábra: a mieink szerint minden, **-is**-re végződő többes számú dativus és ablativus mindenkor, természettől fogva hosszú. Mitévők legyünk hát, és miféle különbséget tegyünk aközött a pluralis ablativus között, amelyik a két **i** miatt van szükségképpen megnyújtva, illetve aközött, amelyik a metrikusok állítása szerint természettől fogva hosszú? Azt a szabályt állíthatjuk fel, hogy minden olyan, **-is** szótaggal záruló, többes számú dativus és ablativus, amelyiknél az alanyesetben az utolsó szótag előtt hosszú **i** van, mint a **filius**, **gladius**, **gobius**, **filia**, **gloria**, **sapientia**, a többes ablativusban vagy dativusban mindig két **i**-t tartalmazzon, és hosszan mondassék: **filiis**, **gladiis**, **gobiis**, **sapientis**, **gloriis**, **brachiis**, **gaudiis**, **colludiis**; ha ellenben a nominativusban az utolsó szótag előtt nincsen **i**, és az ablativus meg a dativus **-is**-re végződik, akkor ezeket a többes számú eseteket nem két **i**-vel, csupán egy hangsúlyjellel, illetőleg csak a kiejtésben a hangsúlyával tegyük hosszúvá úgy, mint a **bracis**, **globis**, **calvis**, **machiris**, **machinis**, **donis**, **tabernaculis** és hasonlók esetében.

13. És most az accusativus esetéről. Úgy tűnik nekem, hogy a tárgyeset valamiféle különös erősséggel bír, ami a többi fölé emeli, hasonlóan a cselekvő tárgyas igéhez az ige többi jelentése között.⁶²⁸ Emiatt a régiek közül számosan azt állították, hogy a tárgyas igéhez mindig hímnemből kell venni az accusativust. E kérdés megoldása a következő: mindent hímneműnek mondunk, ami erős – így az erős asszonyokat is „férfinak” nevezzük, amiért is Rithea, Ninus király hitvese⁶²⁹ ezt szokta mondani udvaroncainak: „*Ne mondjatok en-*

⁶²⁷ A szó szerepel Bedánál is (orth. li. 476): **Gobius piscis nonnumquam gobio legitur.**

⁶²⁸ Ha tekintetbe vesszük, hogy az accusativus már a kései latinban kezdi kiszorítani az ösz-szes többi függő esetet, be kell látnunk, hogy az accusativus erős esetként való meghatározása telitalálat.

⁶²⁹ Belus fia Ninus asszír király hitvese, Semiramis a hírek szerint valóban férfitól volt, vö. Iod. Badius Ascensius: *In Parthenicen Catharinariam Baptiste Mantuani exp.* 2, 1356: **Hic i. in hac textura seu pictura auleorum erat sup. Ninus Assyriorum rex et Semiramis coniunx**

gem asszonyinak, hiszen férfi vagyok”. Ezt pedig azért mondjuk, hogy tudjuk, mi a hímnemű accusativus. Arról a tárgyesetről beszélünk, ami nem görög, hanem latin, nem kétes, hanem erős és állandó. A görög accusativus ugyanis oly bizonytalan és oly homályos, hogy csak a tárgyas ige segítségével lehet könnyedén eldönteni, vajon accusativusszal állunk szemben, avagy más esettel. Ennek következtében sokan közülünk megpróbálják a latin szabályt ráerőltetni a görögökre az esetek ragozásának megtanításánál. A latin tárgyeset szabálya pedig az, hogy valahányszor **-m-re** végződik – leszámítva azt az accusativust, amelyet gyakorta, bevett szokás szerint alkalmazunk, egyszóval az olyan névszót, amelyekben hosszú **-e** található, és egy szótagú, mint a **spes spei spei spem, res rei rei rem** stb., kivéve tehát ezeket –, szükségképpen megrövidül; ha viszont **-s-re** végződik – kivéve, ha előtte **-i** áll –, megnyúlik.

14. Mivel azonban oly sokan tárgyalják nem csak a tárgyesetet, hanem az összes többi is metrikai összefüggésben, magam levelem vége felé közeledvén inkább megpróbálkozom egy nem könnyű kérdés megoldásával, melyet nehézsége okán némelyek mellőztek, mondván, hogy bonyolult és homályos kifejezni. Tehát csodálkozom rajta, hogy a latinok iskoláiban miért ragozzák a **celum**-ot mostanában az egyes számban semleges, a többesben pedig hímnemben, holott a régieknél ez nem volt szokásban, sőt egyáltalában nem is hallottak róla, mivel semmiféle szabály nem védelmezheti azt, ami csupán a hagyomány révén maradt fenn. Csakhogy ez a szokás ma szinte az egész földkerekségen dívik, úgyhogy az igaz szabályokat mellőzve, pusztán a hagyomány képviseli az igazságot.⁶³⁰ De hogy ne nyújtsam túl hosszúra beszédem fonalát, a **celum** a régieknél semleges nemben a felhők gomolyát jelenti,

ipsius Nini, mentita i. simulans sexum virilem i. fingens se esse virum i. filium Ninum, cuius erat simillima; ambit i. circumdat et cingit Babilona i. ciuitatem illam in Caldea nominatissimam, in qua turris confusionis erat ..., muris coctilibus i. ex latere coctili hoc est cocuto factis; Iohannes Baptista Spagnoli Mantuanus: Parthenice secunda siue Catharinaria 2, 563: Hic Ninus et coniunx sexum mentita uirilem / Coctilibus muris Babylona Semiramis ambit; Orosius: Historiarum aduersum paganos (Hist.) vol. I, lib. I, 4, 4, li. 1 (ed. H.-P. Arnaud-Lindet, 1990–1991) Huic mortuo Semiramis uxor successit, uirum animo, habitu filium gerens, audosque iam usu sanguinis populos, per duo et quadraginta annos caedibus gentium exercuit; Speculum uirginum 4, 564: Semiramis, regina Babiloniorum Nino, marito suo mortuo successit in regnum et licet habitu et sexu femina uir animo fuerat et XLII annos cedibus gentium rexit imperium et multa regna bellis oppressit et regno Babilonico adiecit.

⁶³⁰ Szó szerint idézi *Donatus orthographus (De syllaba, li. 67): Item Virgilius dicit: Hic mos modo paene in toto terrarum orbe ualet ut relictis rationibus ueritatis sola consuetudo pro uera teneatur.*

amely a napot, a holdat meg a csillagokat el szokta takarni (**celare**), többes száma pedig **cela**, amint a zsidó Sufphonias⁶³¹ írja:

*Felhő, mély homályba rejtő
égen fényesen felkelő
csillagot.*

A magasságos egeknek (**caeli**) ezzel szemben **caelus** az egyes szám alanyesete hímnemben, amint a mi Cicerónk is éneklí:

Egünk ottan, a magasban nem látják az emberek.

Ez a **caelus**, mivel a magasságból (**celsitudo**) lett elvonva, megérdemli a diftongust, míg a takarásról (**celare**) mondott **celum** nem lehet méltó arra, hogy kettőshangzót tartalmazzon; tehát valamennyi főnévnek mindenkor egy neme lehet, és soha nem megy át egyikből a másikba. Végezetül ebbe a tévedésbe esnek azok is, akik a mieink közül számosan úgy vélik, hogy a **sibilus sibila** (sziszegés, füttyülés), **tartarus tartara**⁶³² kettős, és hogy úgy mondjam, kétes nemben mondhatók. A **sibilus** ugyanis a levegőtől, kígyótól vagy levelektől eredhet, többes száma pedig **sibili sibilorum** és így az összes többi esetben, míg a **sibilum** semleges nemben az emberre értendő, és beéri csupán három esettel, úgymint **sibila sibila sibila**, a többi viszont sosem használatos. Hasonlóképpen, amikor **tartarus**-t mondunk, általában minden göröngyös, nehezen megközelíthető helyre gondolunk, többes szám hímnemben **tartari**-nak mondjuk, és a többi esetben a szokott módon; a **tartarum** viszont semleges nemű, kizárólag a pokolra vonatkozik, és többes száma **tartara tartara tartara**, a többi pedig nem fogadható el. De ezzel a zárlattal be kell rekesztenünk levelünket.

⁶³¹ A név és a vers valószínű eredetijéről a 4.1. fejezetben szóltunk.

⁶³² Az alakváltozatok ugyan léteznek, de a jelentésbeni különbségtétel csakis Virgiliustól eredhet.

II. A NÉVMÁS

1. Ha nem gondolnák azt művünkről, hogy sántikál, ha a névmásnak is meg nem adjuk a maga levelét, s nem tűnne úgy, hogy a te vágyadat fosztjuk meg valamiképp a járandóságától, én bizony jobb szeretnék a névmásokról hallgatni, mintsem bármit is mondani, kiváltképp, mivel erről a szófajról oly sokan oly sok eredeti híres művet írtak, avagy írták át mások munkáinak idevonatkozó helyeit, sőt még én magam is külön fejezetet szenteltem a névmásnak szám szerint tizenöt Kivonatom között. De hogy ne essem abba a hibába, amit Glengus egy bizonyos konfliktuskerülő személynek bátran a szemébe mert mondani: *a megfutamodó szószátyár nem ér többet a dadogónál* (**Gurgo fugax fambuló**⁶³³ **dignus est**)⁶³⁴, pár szóban el fogom neked mondani a névmásról azt, ami a tisztedhez feltétlenül szükséges.

2. A sorban első határozott személyes névmás az **ego** (én), amelyről számosan számtalan kérdést tesznek fel, hiába kutatva, miképpen és mily okból áll össze ugyanezen névmás oly különböző betűkből, hogy aztán azt mondjuk: **ego**, **mei** (én, nekem). A többség ezt a vitát úgy próbálta tudós módra lecsillapítani, hogy azt állították: az **ego**-nak mindenkor csak egy ragozott formája van, vagyis minden számban, nemben és esetben az egyes számú **ego**-t kell használni. Terrentius úgy vélte, hogy az **egót** hiányos ragozásának kell tartanunk, tudniillik az egy alanyeseten kívül semmi más esete nincsen. Mindazonáltal mindkét párt egyetértőleg arra buzdított, és határozottan úgy foglalt állást, hogy az **ego** helyett el kell fogadni a **mius**-t, melyet a következőképpen ragozunk: **mius**, **mei** vagy **mis**, **mihi**, **me**, **o**, **a me**. Galbungus hallgatói azonban szembehelyezkedve ezzel az állásponttal mást mondtak: *amennyiben így áll a dolog, miért nem ismétlődik a többes számban is a betűk rendje, hanem így ragozzuk: nos, nostrum* (mi, minket)? Egyébiránt nagyon is sok olyan dolog

⁶³³ Maga a **fambulo** és a **gurgo** szó is említésre méltó, Grosjean hosszasan fejtegeti lehetséges értelmezéseit (1961, 406–4078). A **gurgót** glosszáriumok a **garro**, **garrulus** szavakkal azonosítják, míg a **fambulo** a gyermektegy bugyutaságra avagy a dadogásra utaló, Galliában élő **'bab'**, **'bamb'** töből jöhet.

⁶³⁴ A verset Aldhelm is idézi, I. bővebben a 6.4. fejezetben.

van, ami noha nem tartja meg a betűk rendjét, mégsem fér hozzá kétség, hogy jelentésük és tartalmuk változatlan. Hasonlóképpen meg kell tehát védenünk ezt a névmást is, hogy szabályos ragozása a többség által elfogadott **ego mei** (én, engem), illetve többes számban **nos nostrum** (mi, minket) legyen.

3. Amidőn a kérdést Aeneasom elé terjesztettem, és egy álló napig⁶³⁵ csak ezt hánytuk vetettük minden oldalról, végezetül arra jutott, hogy Galbungus és övéinek véleményét követve a leghelyesebb, ha **mius mei mihi**-t írunk⁶³⁶. Azonban az **ego**-ról a **nequam**-hoz és egyéb ragozmányokhoz hasonlóan, hitelt érdemlő szerzők számos olvasata alapján kénytelenek vagyunk azt hinni, hogy minden esetben csakis egyetlen ragozott alakja létezik. Amint Servilius írja: *én földemet kirabolták (agrum ego rapuerunt)*, azaz: az enyémet (**agrum mei**)⁶³⁷; azután egy bizonyos Galbungus, Indiában székelő veterán egyik művének zárszavában így fakadt ki: *Vajon megfosztasz, fiam, én kijáró részemtől (ego fraudabis)?* Az **ego**-t a **mihi** helyett használta. Ezenfelül az ázsiai Virgilius is így szólott az ember teremtéséhez írott kommentárjának negyedik könyvében: *Ki alkotott én, hogy ilyen lettem (ego condidit)?* – vagyis: ki alkotott engem (**me**). Valamint Sarbon⁶³⁸, Glengus atyja Rigadis királynő⁶³⁹ énekében:

Méltó tőlem dicsérnem csodálatos zengzetben,

⁶³⁵ Latinul: **diutina diei gande**. Ha elfogadjuk Herren óirból vett magyarázatát, itt valami ilyesmit jelenthet: „egy egész nap rövid volt hozzá”. A szó az *Epitomákban* is visszaköszön (A IV, 5).

⁶³⁶ Különös, hiszen Galbungus fentebb mintha épp az ellenkezőjét mondta volna!

⁶³⁷ Csakhogy a virgiliusi megoldás sem helyes, a mondatba ugyanis birtokos névmás illene (**agrum meum**), mivel a személyes névmás genitivusa, a **mei** inkább genitivus obiectivusként értendő.

⁶³⁸ Lehet, hogy a Sarbon beszélő név? Vö. HIER. hebr. nom. 50, 29: **saron princeps moeroris uel cantans tristitiam** – ha elfogadjuk **Rigadis regina** azonosítását Rigunthtal, akkor a **moeror** meg a **tristitia** említése személye kapcsán nagyon is helyénvaló (l. a 639. lábjegyzetet, valamint a dolgozat 2.3. fejezetét).

⁶³⁹ Rigadis regina személyét többen is próbálták valós történeti személlyel beazonosítani. Virgilius legelső kiadója, Angelo Mai javaslatára Chilperic és Fredegunda leánya, Riganthis avagy Rigunth (Riganda, Rigonthe) volt, aki a vizigót király jegyeseeként 584 körül Toulouse-on át utazott, ám ott a menetet megállították, és a nászajándéknak szánt kincseket elrabolták (l. Tours-i Gergely, *Historia Francorum*, VII, 9.). Hogyha pedig Sarbon írt róla éneket, aki Glengus atyja, míg Glengus a Virgilius-kortárs Maximianusé, akkor Virgilius két generációval 584 után alkotott, azaz a VII. sz. első felének közepe táján. Quicherat (1840–41, 139) ezzel szemben a Sidonius Apollinariستól (*Epist.* IV, 8) említett Ragnahildára (Regnahildisból romolhatott Rigadisszá), Euric hitvesére voksol.

vagyis **ab ego** az általam (**a me**) helyett.

És hogy ne tagadhassa senki az **ego** meglétét többes számban sem, itt-ott fel-lelhető példákat hozunk rá: iskolatársam, Latomius, egy panaszdalában így szólott:

*Én most vajon mit csinálnánk,
kiknek földjét széjjeldúlták?*

az **ego** (én) itt a **nos** (mi) helyett szerepelt.

Azután Fassica, az oly bölcs és oly tanult asszony, kinek nevét bizton, kétségkívül ünnepelni fogják⁶⁴⁰, amíg világ a világ, egyebek közt ezt a példát alkalmazta: „*az atyák hagyományoztak én (**ego**) minden eszközt, amelyet a tudományban használunk*”, ahol nézetem szerint azt mondja: „*nekiünk (**nobis**) hagyományozták az atyák*”. De Sarricius, Cicero atya is mondott ilyet: *mire is való az én élet? (**ego vita carpitur**)*, vagyis életünk (**nostrum** vagy **nostri vita**)⁶⁴¹. De erről legyen is elég ennyi, mert a többi csak ugyanezt bizonyítaná.

4. Úgy hírlík azonban, hogy Galbungus meg Terrentius tizennégy napon és ugyanannyi éjszakán át folytatott vitát arról, hogy vajon van-e az **ego**-nak vocativusa, avagy nincs, a régi tudósok teljes hagyományából próbálván bizonyítékot hozni. Terrentius tagadta, hogy lehetne az **ego**-nak megszólító esete, lévén hogy a megszólító eset mindig második személyhez kell hogy kapcsolódjék, az **ego** ellenben mindenkor az első személyre vonatkozik. Galbungus pediglen azt állította, hogy a fenti névmáshoz igenis tartozhat megszólító eset, kiváltképp azon a helyen, ahol egy első személyű ige kérdő módban áll, úgy-mint: *Ó, vajh helyesen cselekedtem avagy szóltam-e én (**o egone**)*?⁶⁴² Csak-hogy ez a vocativus, vagyis az **ego** nem állhat meg az előtte, illetve utána szereplő **o**, illetve **-ne** segítségével nélkül. Amidőn ez a kérdés közvetítéssel

⁶⁴⁰ Hieronymus a héber nevek magyarázatában a Fassicához nagyon hasonló Fasec szót így értelmezi: **fase transitus siue transgressio, pro quo nostri pascha legunt** (hebr. nom. 64, 21); **fase transcensus, quod interpretatur pascha** (*ibid.* 78, 1). A Húsvétot pedig remélhetőleg tényleg meg fogjuk ünnepelni, amíg világ a világ.

⁶⁴¹ Lásd a nem sokkal feljebb szereplő **agrum mei**-hez írott, 637. lábjegyzetet.

⁶⁴² Az *Anonymus ad Cuimnanum* szerzője más összefüggésben idézi (I, 498–99): **Emendatio quid est? Errorum apud poetas aut historicos et figmentorum reprehensio. Ideo Virgilius putatur de semet dixisse: O ego ne recte dixi?, et Hironimus dicit: Errorem nemo uitare potuit, nisi qui nihil scripsit; sed hoc non de spiritalibus dicit.** Az **ego** névmás kapcsán azután ismét visszatér rá (*ibid.* 11, 223): **Sed sui commune est utriusque numeri, et ego uocatum non habet: sicut nemo se imperat, ita numquam uocat; licet quidam Virgilium dixisse dicunt o ego ne recte dixi? et apud Oratium o ego infelix, quem tu fugis.**

eljutott Aeneashoz, ő az igazságnak leginkább megfelelően, a következőképp oldotta meg: mivel az **ego** első személyű névmás, az igének első személyben pedig nincsen imperativusa, amihez a vocativus mindenkor csatlakozni szokott, ennek a névmásnak csakis abban az esetben lehet megszólító esete, ha kérdő módban áll: *Ó, vajh helyesen cselekedtem avagy szóltam-e én?* Afelől viszont, hogy a többes számban találhatunk-e megszólító esetet, senkinek, még a perlekedő feleknek sem lehet kétségük, úgymint **nos**, **o**, **a nobis**, kiváltképp, mivel a többes számban az első személyt is szokás imperativusban ragozni. Amikor ugyanis azt mondod: *mondjuk mi (nos dicamus)*, a „mi” ezen a helyen lehet megszólító eset is, jöllehet az sem kizárt, hogy alanyeset. De erről a névmásról legyen elég ennyit mondanunk.

5. E névmásnak mindazonáltal két összetétele lehet: vagy őt magát kétszeresszük meg, így: **egoego**, vagy pedig a **met** szótag járul hozzá, így: **egomet**; hasonlóképpen **tutu tumet**, **sese semet**. A névmások körében feltehető még egy nehéz, alig-alig megoldható kérdés: mondunk ugyanis **meus tuus suus**-t és többes számban **noster vester**-t, csakhogy az a kérdés, hogy mit kell idevenni harmadik személyben. Egyesek tagadják, hogy ezen a helyen egyáltalán kellene harmadik személy, némelyek viszont az írók és olvasók néminemű megvizsgálására azt a harmadik személyt vonatkoztatják ide is, amelyet egyes számban alkalmaztunk, vagyis a **suus**-t, ekképpen: **meus tuus suus noster vester suus**. Nézetüknek sem hinni, sem abban egészében hetykén kételkedni nem merészlennénk, kiváltképp, mivel semmilyen szabályra nem lelhetnek ezen a ponton, amivel bizonyíthatnák, hogy a harmadik személyt újfent alkalmazni feddhetetlenül lehet, sőt szükséges.

6. Van egy névmás, ami körül nagy a homály a tekintetben, hogy vajon határozott avagy határozatlan-e, és ez az **iste**.⁶⁴³ Egyesek tudniillik tekintélyük védelme alatt azt bizonygatják, hogy határozatlan, imígyen: **ego iste**, **tu iste**, **ille iste**. Ilyetén használatát azonban nem találjuk meg olvasmányainkban oly nyilvánvaló és kézzelfogható módon, ugyanis csupán egyetlen helyen olvastam ilyesmit, amikor Cato így beszélt: *én ez (ego iste), aki szólottam*. Hogy vajon helyesen tette, avagy sem, azt nem áll hatalmamban megítélni, illetve eldönteni, hisz a latin nyelv egészének területe oly tágas és gazdag – hogy úgy mondjam, mérhetetlen tenger –, hogy különbségeit, újszerű és ismeretlen leleményeit a közhiedelem szerint általában senki nem tudja teljes bizonyossággal megkülönböztetni.

7. Vannak, akik szerint az **alius** névmásnak van birtokos esete, de erről azt kell gondolnunk, hogy inkább csak elméletben használható, mintsem szabálya-

⁶⁴³ Donatus **minusquamfinita**-nak nevezi (*Ars minor; De pronomine*).

san. Egyesek ugyanis úgy vélik, hogy a fenti névmást a következőképpen kell ragozni: **alius alius ali**; sokan így ragozzák: **alius ali alio**; némelyek viszont ekképpen magyarázták: **alius alis** vagy **alionis**. Csakhogy ezek egyikét sem lehet biztos tekintéllyel megtámogatni, mert sem Cicero, sem Don, sem Cato, sem az ázsiai, sem a trójai Virgilius, sem Galbungus vagy Terrentius mondásai nem állíthatók ide a fenti eset létezésének alátámasztása végett, sem máséi azok közül, akik a tudományok tárgyában oly sok tetszetős, gyönyörűséges művet szerkesztettek, és nagyszerűen írtak. Ezen névmással kapcsolatban tehát amellet a vélemény mellett érdemes maradni, hogy birtokos esete nem lehet.

8. Vannak olyan névmások, amelyek esetében vitatható, hogy vajon névmásnak avagy határozószónak tartandók-e, mint az **eccum** és az **ellum**. Vannak névmások, amelyeknek ragozásáról azt állítják, hogy csak kölcsönbe kapták, mint a **cuius cui cuio**, s így a **cuia cuiae** meg a **cuium cui**⁶⁴⁴, de ezt a ragozást tekintély nem támasztja alá. Létezik olyan névmás is, amely mindkét számban négy esetben ragozható, tudniillik a két alanyesetben (egyes, illetve többes számban), és hasonlóképpen a két tárgyesetben, mint a **nostras nostrates**, **cuias cuiates**. De hogy ezek valóságát példákkal is igazoljuk, Donatus a következőképpen szötte bele őket egyik verseményébe:

*Nékünk egész házunknépe,
s a mi barmaink is véle
fenyegetve, elkerülje
ellenségünk veszedelme.*

És Gabritius is mondá:

*Nékünk nyelvészeinket
köszöntések, testvér,
a mieink titeket
mindenütt köszöntnek.*

⁶⁴⁴ A névmásról Virgiliuson kívül csak Wynfreth-i Bonifatius (*Ars grammatica, De pronomine* 108) tudósít: **Item ista per tres casus flexerunt: cuius cui cuio, cuia cuiae cuiae, cuium cui cuio**. Megelőző mondatában a **quis** és a **qui** megkülönböztetéséről beszél, és könnyen lehet, hogy Virgilius érthetetlen félmondata a **declinatio affectativa vel commutativa**-ról is e kettő felerősíthető ragozására vonatkozott, csak a másoló szeme ugrott át egy-két mondatot, ezért hiányos a ránk maradt szöveg.

Terrentius pedig a következő előszóval indította nyelvtani fejtegetéseinek negyedik könyvét: *mely (cuías) nemzet és mely (cuiates) népek voltak a tudománynak oly buzgó művelői, mint az etruszkok, akiknek természetéről az a hír járja, hogy csecsemőkoruktól ősz öregségükig egyedül a bölceletet tanulmányozták, és semmi másban nem lelték kedvüket, csak a folytonos filozofálásban?*⁶⁴⁵

9. Vannak névmások, amelyek használatosaknak és jól ismerteknek látszanak, de azt gondolják róluk, hogy egyes eseteikben hiányosak, mint a **solus**, **totus**, **alter** **alterius**. Ám ha valaki arra adja magát, hogy mindent elolvasson, amit latin nyelven írtak, nyilvánvalóan úgy fogja találni, hogy ezen névmások valamennyi esete szabályosan ragozódik, úgymint **solus solius soli solum a solo**, és többes számban **solī solorum solis solos a solis**, bár egyesek a többes számú birtokos esetet ezeknél a névmásoknál nem fogadják el (**solorum totorum alterorum**). Mindamellet úgy emlékszem, hogy jómagam nem ritkán és nem is akármilyen szerzőknél olvastam ezeket az eseteket a megszokott módon, világosan ragozva, ahogyan Quintilianusnál is, aki a napokat meg a hold-, illetve naphónapokat számítgatta. Ő így mondta: „*az összes (totorum) hónap kiszámítása, melyek révén az esztendő folyamatos forgással önmagába visszatér; igen nehéz, és szorgalmas értelemre van szükség hozzá*”; és alább: „*az egyedül (solorum) tevékeny férfiak harcait ki fogja hirdetni?*”

10. Vannak olyanok is, akik úgy vélik, hogy a **plures** (többek) a névmások közé számítandó, s a véleményüket nem értékeljük éppen alul, de nem tartjuk is sokra. A felmerült kérdést mindenestre megpróbáljuk képességeink szerint megmagyarázni. Sokan azt állítják, hogy a **plures**-nél nem találhatunk egyes számot, hanem így ragozzuk: **plures plurum**⁶⁴⁶ **pluribus**; így hát az a kérdés, hogy ha ezek névmások, akkor miért mondják mégis sokan azt, hogy középfokukban állnak, noha a névmásokat nem lehet fokozni, ráadásul egyesek **pluri-ores**-t írnak, ami még jobban emlékeztet a középfokra. Amiért is nyilvánvaló, hogy e névszók inkább melléknévek, semmint névmások, főleg azért, mert úgy mondják, hogy még felsőfokuk is van, még hozzá a **plurimi**. Egyes számuk azonban ezeknek a névszóknak nemigen akad, legfeljebb semlegesnemben, ott ugyanis **plus**-t mondanak, amelyet alanyesetén kívül egyes számban nem

⁶⁴⁵ Az *Ars Bernensis* idézi ezt a részletet (GRAMM. suppl. 136, 13): **Item Virgilius de his pronominiibus dixit: sunt pronomina secundum utrumque numerum, quae per quattuor casus declinantur, ut cuias...** Azután idézi a verseket is, **Hinc legitur in Virgilio: nostras omnis familia...** **Garrinus quoque grammaticus inquit: nostrates salutate fratres, quia et nostrates vos salutant. Terrentius quoque dixit: cuias gens et cuiates populi...**

⁶⁴⁶ Ez igaz, eltekintve attól, hogy a **plures** -i tövű.

ragozunk. Némelyek szerint ugyan a **plus** mindhárom nemre vonatkozik, ám én úgy látom, hogy ez nem használatos.

11. Azt gondolnám, hogy a névmásról immár eleget mondtunk, ha nem szeretnének közülünk többen is szembesülni azzal a talánnyal, hogy vajon mi a különbség az **ille** meg az **iste** között, miben térnek el a névelők a névmásoktól, s miért is hívjuk őket névelőnek. Az **ille**-ről úgy tartják, hogy neves elmét jelöl, akár pozitív, akár ellenkező értelemben, ahogyan Aeneas, a szónokok, grammatikusok és költők leghivatottabb tanítója mondja Aeneast, a trójai harcost dicsérvén: „*boldog ama (ille) Aeneas, aki tízszeres győztesként menekült el a felgyújtott Trójából, s Indiába menvén ötesztendőnyi folyamatos háborúzás után életét harcban végezte be szerencsésen.*” S hogy az **ille** negatív értelemben is szerepelhet, az egy bizonyos afrikai Iscenus szavaiból világlik ki, melyekkel egy Donatus nevezetű fősvényt korholt: „*Ugyan mit tehet eme (ille) Donatus, aki a magátét kapzsín őrzi, a máséra vágyakozik, tolvajnak mohó?*” Szeretnénk megtanítani még valamit, ami jóllehet, kerülő úton, de ezen a ponton került elő mellesleg, nevezetesen azt, hogy mi a különbség a kapzsi (**cupidus**) meg a zsugori (**avarus**) között. A kapzsi ugyanis mindig többet akar szerezni, míg a zsugori összegyűjtött vagyonát jó erősen fogja,⁶⁴⁷ és nem szívesen ad belőle senkinek. Az **iste** bármilyen közönséges avagy hitvány személyre is alkalmazható.

12. A névelőkről pedig sokan sokféleképp gondolkodnak. Az egyik hagyomány szerint ugyanis azért hívják őket névelőnek (**articulata**), mert a névszókkal együtt ragozódnak, így: **hic homo, huius hominis**. De ha a dolgok így állnak, döntsék el, hogy vajon minden névmást névelőnek neveznek-e, hiszen a ragozás során mindegyikük egyeztethető a névszókkal, avagy a **hic**-en kívül egyet sem fogadnak be a névelők közé, hiszen a többi külön is ragozható. Ráadásul a **hic**-et is gyakorta halljuk magában. Ezek pedig a **hic, is, quis, qui, tu, se** (jóllehet, a **se**-nek hiányzik az alanyesete), amiért is igazabbnak tartom azt, amit mestereink állítanak, hogy minden egy szótagú névmás névelő is, amiben kiváltképp egyet kell érteni Ciceróval. Az **articulum** (névelő, szó szerint „szócska”) szó nyilvánvalóan az **ars** (szó) kicsinyítő képzős származéka, amiért is sokan úgy tartják, hogy akkor hívjuk így, szócskának, ha egy szótagú, mint a **hic quis is**, és alakja is egyszerű. Amikor azonban összetett, akkor névmással állunk szemben, mint a **quisque idem hicce** esetében.⁶⁴⁸ Ennyit a névelőkről.

⁶⁴⁷ Vö. ISID. diff. 4, 9, 11: **Avarus est qui suo non utitur, cupidus qui aliena desiderat.** Ez a két meghatározás sem áll olyan közel egymáshoz, hogy abból a szövegek rokonságára, s ily módon szerzőnk datálására lehetne következtetni.

⁶⁴⁸ Nagyon eredeti gondolatmenet.

13. Ó borzalom! Bizony minden szájalomra méltó, hogy oly sokan elvétik e névelők szőrendjét, s amelyeket a szavak mögé kellene kapcsolni, azokat elébük helyezik, illetőleg épp fordítva, amiket előre kellene tenni, azokat szabálytalanul hátulra rakják, ahogyan Gallienus írja egyik levelében: „*tudja ez (sciat hic), hogy magát büntette meg*”; ugyanis így kellett volna mondania: *ez tudja (hic sciat)*. Rectium is teljesen kifricamodott módon írt, amikor ezt mondotta: „*ő volt (is erat) férfiú, felettébb derék és igen okos*”; ha helyén lett volna az agya, így kellett volna szerkesztenie: *volt ő (erat is)*. Azt tették a névmások esetében, amit a kapcsolatos kötőszóknál is gyakran elkövetnek, csak épp fordítva: szőrendjüket elhibázva a **que** tapadó kötőszót előrehelyezik, az **et**-et pedig a sorban hátrateszik, ahogyan egy bizonyos megkeresztelt gallunk szólott a pogányok ellen fellépven: „*imádják s a napot holdat*” (*solemque lunam*), noha ezt kellett volna mondania: *a napot s a holdat (solem lunamque)*. De Terrentius, Terrentius fia is vétett, csak épp fordítva: *férfiaik nők és (viri mulieres et)*, pedig egyértelműen azt kellett volna mondania, hogy *férfiaik és nők (viri et mulieres)*.

14. Még számos hasonló példát tudnék felsorolni, ha nem lenne túl hosszú mindet végigvizsgálni. Mert ahogyan a vándor is jókora késedelmet szenved útján, ha tervezett útvonalán haladva egyszer csak más ösvényre kíván letérni, főleg, ha sietős a dolga, ugyanúgy azok is, akik az írás mesterségére adják magukat, ha megkezdett művük útjára rálépven más írások közé sietnek, oly nagy halasztást kell eltérniük munkájukban, hogy a sok közbevetéssel elfoglalva nem kevesen értetlenül kezdik majd figyelni, hogy voltaképpen milyen úton is indultak el. Már látom is az olvasóim arcára kiülő unalmat, amikor írásom hosszú kitérőtől elfáradva végre rátalálnak a megkezdett téma útjára. Mert teljes joggal nevezzük az emberi lelkeket lábagnak, amikor a bölcséleti elmélkedések mezején meg a nehézséges kérdések erdeiben haladva mindig oly féktelen sietséggel törnek előre éjjel-nappal, hogy bele-belefáradnak, fűtve a vágytól, hogy a rejtőzködő vagy egyenesen elveszett értelmet mielőbb megtalálják.

15. Léteznek olyan névmások is, amelyeket egyesek melléknévnek hisznek, mint a **talís** (ilyen). Olvashatunk ugyanis **talítás**-ról (ilyenség), az első helyzetű névszók pedig névmásokból nem jöhetnek; másrészt a mellékevek módjára ragozódnak, úgymint **talís talís**, **qualis qualis**, amely hagyomány a névmások ragozásának esetében nincs szokásban: számos névmás birtokos esete végződik ugyanis **-ius** szótagra, és egyiké sem **-is-re**. Végezetül akik a névmásokról írnak értekezést, azok szavának hitelességét a következő kétség árnyékolja be: a névmások neméről szólva – hogy közel ugyanúgy len-

ne, mint a névszóknál – nincs merszük bizton állítani, hogy azok teljességgel megegyeznének a névszókéival, hisz a legtöbb mestertől azt hallhatták, hogy szabályosan nem lehet egy névmás két nemben közös. És az az ok is támogatja a fentieket, hogy a már említett névszókból, vagyis a **talīs** (ilyen)-, **qualīs** (amilyen)-ből egyértelműen létre szoktak jönni határozószók is, úgymint **tali-ter** (így), **quali-ter** (ahogy). Most rámondhatják ugyan, hogy a névmásokból is létrejönnek határozószók, mint a **meatīm tuatīm suatīm nostratīm vestratīm** (a magam módján etc.), csak hogy **-ter** szótagra kizárólag a melléknevekből képzett határozószók végződhetnek a szabályos latin nyelvben. Van még egy ok, amiért ezek a névszók inkább melléknévnek tűnnek, semmint névmásnak, méghozzá az, hogy a semlegesnemük **-e**-re végződik, így: **tale quale**. Ezekről a névmásokról avagy névszókról legyen elég ennyi.

16. Akadnak egyéb névmások is, melyeket kettősöknek nevezünk, mint a **quis qui, quae qua, quod quid**, amiért az ablatívusuk is lehet **a quo** vagy **a qui, a qua** vagy **a qui, a quibus** vagy **a quis**. Némelyek mindazonáltal úgy látják, hogy a **qui**-nek más ragozása van, nevezetesen háromszor szerepel mindkét szám alanyesetében, és ugyanennyiszor mindkét szám ablatívusában. Egyesek amellet kardoskodnak, hogy a **qui** minden nemre alkalmazható, hiszen ablatívusban **a qui viro-t, a qui muliere-t, a qui opere-t** mondunk, de ha ezek véleménye megállná a helyét, a **qui**-nek minden számban és esetben egyazon formában kellene ragozódnia, ekképpen: **qui vir, qui viri, qui viro, qui virum; qui mulier, qui mulieris, illetve qui mulieres, qui mulierum; qui nomen, qui nominis, qui nomina, qui nominum** és így tovább, hasonlóképpen. Vannak, akik különféleleképpen próbálják ragozni a két névmást, így: **quis quuius quui quem o a quo, qui quorum quibus quos o a quibus**; illetőleg **qui quius quii quium o a qui**, többes számban pedig két i-t tesznek bele: **quii quium quiiis quios o a quiiis**; azután **quae cuius cui** (ezt a két esetet nem másért, mint ezen ragozások megkülönböztetése végett írják c-vel), **quam o a qua**, és többes számban: **quae quarum quibus quas o a quibus**, illetve másként **qua** és birtokos esetben két ae-vel: **quaeae quaeae quaeam o a quaea** vagy **a qui, quaeae quaeorum quiiis quaeas o a quiiis**. Semleges nemben **quod quuius quui quod o a quo, quae quorum quibus quae o a quibus**; és másként **quid quius quii quid o a qui**, többesben **quaeae quaeorum** vagy **quium**, ahogy jobban tetszik, **quiiis quaeae o a quiiis**. Szentséges diakónusom, mindaz, amit a névmások szabályairól néked röviden elmondottam, immár alkalmas lezárását követeli.

III. AZ IGE

1. Mielőtt az ige fejtegetéséhez nyúlnánk, amihez a Kivonatokban jöllehet rövidke, ám annál változatosabb adalékokat szolgáltatunk, úgy vélem, válszólnunk kell azoknak, akik pogány kutyapofával ugatnak és marcangolnak bennünket, mondván, hogy valamennyi értekezésünkben ellentmondásba kerülünk egymással, hiszen amit az egyik állít, azt a másik lerombolni látszik. Nem tudják ugyanis, hogy a latin nyelv oly tágas és oly mélységes, hogy több módon, szóval, beszéddel és több értelemben kell magyarázni. Mert ki gondolná értelmes ember létére a latint oly korlátoltnak és szűköskének, hogy egy-egy szó beérné pusztán egyetlen alakkal, illetőleg egy jelentéssel, kiváltképp, miután magának a latin nyelvnek is tizenkét fajtája van⁶⁴⁹, és minden egyes fajtája számos szót ölel magába? Tehát minden ép elmével kutató olvasó (mármint akit nem kínoz az irigységnek semminemű nyavalyája, az irigy ugyanis képtelen bárminemű ép gondolatra, mert míg másokra irigykedik, önmagától vonja meg az igazság tiszta fényét), mondom, valamennyi olvasó, aki buzgón és éles elmével igyekszik rálépni a latin nyelv sokféle útjára, elsősorban a nyelv erejére és természetére figyeljen, ha egyáltalán meg tudja figyelni bárki is valódi finomságában és bőségében. Azután tudnia kell, hogy számos ok lehetséges, amelyek miatt az egyes igékben változás szokott beállni, ugyanis hol valamilyen kényszernek, hol a személyek megkülönböztetésének, hol a verslábak szerkesztésének, hol meg az ékesszólás díszítményeinek kell hogy megfeleljen minden beszéd. Ha tehát valaki képes lenne figyelmen kívül hagyni mindezeket, ami egyébiránt semmi módon nem lehetséges, az meg tudná őrizni minden latin nyelvben ugyanazt az utat, hagyományt és mondatszerkesztést. Amint ugyanis a király és a nép egyazon úton jut el a fővárosba, ám ez az út számos kis ösvényre ágazik szét, amelyek szintén ugyanabba a városba vezetnek (mert ha ketten ugyanoda indulnak, és egyikük a széles közúton készül haladni, másikuk pedig inkább rövidebb úton, mintegy a kertek alatt kíván menni, előbb-utóbb mégis mindketten ugyanabba a városba jutnak el), úgy

⁶⁴⁹ Lásd az A XV, 3-ban, illetve A I, 4-ben olvasható, egymásra a legkevésbé sem hasonlító listákat a tizenkét latinról.

a latin nyelv is, amelyről beszélünk, lényegében egy nyelv, azonban sok, hogy ne mondjam, már-már számtalan kifejezése meg szólása van, melyek különböző nyelvi utakon, de mégis a nyelv egységének igazságát bizonyítják.

2. Ezeket pediglen azért mondtuk el, mert bár minden szófaj zűrzavarosnak tűnik a legtöbb ember számára, mégis az igék esetében a legsűrűbb a nehéz kérdések erdeje, melyet behálózna a bonyodalmak úttalan útjai. Ezért aztán, mint tudjuk, az ige magyarázatának tárgyában a rómaiaknál számos zsinatot tartottak⁶⁵⁰, sok nagy híré férfiú vezetésével, amilyen Julianus, Terrentius, Galbungus meg Glengus, a két Gregorius, Regulus, azután Reginus Cornilius, e meglehetősen ékesszóló férfiú, a görög és a héber nyelv mindig kész magyarázója, akinek oly ragyogó tehetsége volt a latin nyelvhez, hogy láthatólag semmi sem maradhatott előtte homályban. Ez engem Julianus két fiával, Donatus grammatikussal meg Donnal együtt, aki korábban rétor és egyúttal grammatikus volt, később viszont hívő presbiter lett, szóval amikor hozzá fordultunk, jóindulattal és szívélyesen fogadott, és egy teljes hónap alatt megtanított a retorika mesterségére, a következőn a poétikára, majd a maradék tíz alatt a grammatikára, s így a tudós társaságában eltöltött iskolaév folyamán, éjjel-nappali tanulással mintegy tanulmányaink csúcsára, a legmagasabb tanításig jutottunk, bár csekélységünkhöz mérten annak csupán kis részét érintettük. Midőn őt az ige helyzete felől kérdeztük, hogy vajon csak egyugyanazon módon örízhető-e meg az, szilaj jókedvében a következő választ adta: *„Az igének hasonlónak kell lennie a királyhoz, akinek számos különböző lelki állapota lehet. Mert nem egyképpen uralkodik béke vagy háború idején, sem örömeiben vagy szomorúságában, olykor kemény, olykor nyájas, hol a királyi hatalom erejét hangsúlyozza, hol kíméletességét meg a gyengeséghez oly közel álló szelídségét helyezi előtérbe. Ugyanígy az ige is számos állapotot foglal magában, mert egyszer a gyengékbe önt erőt, másszor meg az erőseket fosztja meg szilárdságuktól.”* Ezeket mondotta Cornilius, akinek mondatait lentebb⁶⁵¹ fogjuk papírra vetni, amikor magának az igének a kifejtését kezdjük majd vizsgálni. Most azonban, ezen kicsiny előszó előrebocsátása után, amit apologetái pajzsként tartunk védekezően ellenfelünk elébe, immár fordítsuk íróveszszős kezünket az ige felé.

3. Az igét mint szófajt szinte mindenki által elfogadott módon értelmezzük és nevezzük el, a mesterek többsége mindazonáltal nem egy szófajnak, hanem tizenkét részből állónak hiszi, amelyeket szükségesnek tartunk sorban

⁶⁵⁰ Netán az Ige (Verbum) magyarázatának tárgyában tartották volna a római zsinatot?

⁶⁵¹ Vö. B III, 5.

elmagyarázni, ha már egyszer belefogtunk. Az ige első része a helyzet (**status**), a második a megformálás (**formatio**), a harmadik az elrendezés (**ordinatio**), a negyedik a módozás (**moderatio**), az ötödik az összetétel (**subfiguratio**), a hatodik a számlálás (**annumeratio**), a hetedik a változtatás (**inmotatio**), a nyolcadik az elemzés (**indagatio**), a kilencedik a megerősítés (**adfirmatio**), a tizedik a kezdés (**inchogatio**), a tizenegyedik a felsőbbtség (**praelatio**), a tizenkettedik pedig a ragozás (**declinatio**). E tizenkét részt a fent említett Cornilius meg Galbungus mindenre kiterjedően, világosan elmagyarázták nekünk, Terrentius azonban velük szembehelyezkedve, mint szarvval felfegyverzett homlokú bika, bögve szegült ellenük, s azt mondotta, hogy az ige márpedig csupán egyetlen szófajt képvisel. A nyolc szófaj sorában ugyan elismerjük igazságát, ám mivel az igének sok és sokféle tartalma van, Terrentiusnak sem kellett volna szembeszállnia azokkal a mesterekkel, akik a fenti tizenkét részt tulajdonítják az igének, mondván, hogy ha nem bizonyítják azok szabályos voltát, el kell ítélni, sőt darabokra kell szaggatni őket.

4. Az ige helyzete tehát azt jelenti, hogy az ige kimondásáig minden mondas, gondolat avagy vélemény várakozik, azaz valamiképp elnémul. Amint ugyanis a király véleménye és tekintélye nélkül a népnek semmire sincs hatalma⁶⁵², mert sem ékesszólása, sem sokasága, sem tanácsa nem jut sokra, úgy a szófajok is, legyenek bármily számosak és világosak, ha nem áll mellettük az ige, meggyengülnek, sőt megsemmisülnek. Az ige helyzetét ezért sokan erőnek (**virtus**) is nevezik, ami nagy igazság, mivel a mondat ereje is leginkább kijelentő, elsősorban pedig parancsoló módban áll, amely kettőt az ígéről szólva a legerősebb módoknak hívják. Némelyek olyankor beszélnek az ige helyzetéről, amikor bármely más szófaj segítségével egyetlen ígét mondunk ki, mint az *olvasok*, *mondom* vagy a *megmondtam* esetében. De ha ez így van, miben testesül meg az erő, amikor az ige látszólag nem hordoz cselekvést? A cselekvő tárgyas ige ereje ugyanis nem csupán abban ismerszik meg, hogy minden beszédben az ígét mondjuk elsőnek, hanem abban is, hogy tárgyeset-hez kapcsolódik.

5. Erről a helyzetről a fent említett Cornilius kiadott egy igen elegáns kötetet – ha el akarnátok olvasni, kéznél van –, amelyből most egyedül csak az ígét vegyük elő, sőt annak is csak egy kis részletét, amiből az ige helyzete tökéletesen érthető lesz. Ezt írja: „*Hogy miért hívják helyzetnek, megértheted. Mivel*

⁶⁵² A Huemer-féle Teubner-kiadásban a **pope** szó helyett még **prope** állott, a valószínűleg helyes változatot Bulhartnak köszönhetjük (1930, 75.), aki az Epitomákból vett etimológiával (A IV, 10: **populus** – **pops**) vont párhuzamot.

a mondatok frontvonalán – még ha ez felbolygatja is az írást – az ige áll. Ezért aztán tévedésben vannak, akik úgy gondolják, hogy azért kell az ige állapotát így nevezni, mert az igét rendben ragozzuk. Ha ugyanis helyzetről, állapotról beszélünk, nem másként kell érteni, mint hogy áll vagy odaállítják. Az ember helyzetéről is ezért mondjuk, hogy amibe belekezdett, arra szilárdan rááll.” Az afrikai Originis is ezt mondotta egyik, az ember helyzetéről kiadott kötetében: „Ha az ember helyzete a kezdeti marad, nem lesz benne semmi ingatagság, hanem mozdíthatatlannak és valamiképpen öröknek gondolhatnók.”

6. Amikor ezt az Originist a hívő rómaiak olvasták, bár pogány volt, mégis úgy határoztak, hogy befogadják a hívők könyvei közé. A római egyház ugyanis az apostoli férfiak tekintélye nyomán megőrizte és megtartotta azt a szokást, hogy a keresztény filozófusok könyveit a pogányok írásaitól elkülönítve helyezték el, amikor ugyanis a világi tudomány szabad művészeibe beleszületett és azon felnévelkedett embereknek szükségük lett rá, hogy eme bölcsesség szokását hívőként is ápolják, az egyház tanítói látván, hogy nem tudják elszakítani őket attól az érdeklődéstől, amelyben elindultak (s mert az ékesszóló férfiak egyúttal nagy hasznára válnak a mennyei és isteni bölcsességű írások megszerkesztésének és díszítésének, ha az Úrhoz megtérve, ám ugyanakkor ékesszólásukban megmaradva rossz neveltetésüket jó célra fordítják), nagy tapasztalattal úgy határoztak tehát, hogy egyesítik a két könyvtárat, amelyek egyike a hívő filozófusok műveit, másika pedig a pogányok írásait tartalmazta, nehogy a hívő dolgokat a hitetlenekhez vegyítve eltűnjék a különbség a tiszta meg a tisztátalan között, de ha valaki a pogányokat szeretné olvasni, félrevonulva ezt is megtehesse. De ezekről legyen elég ennyit.

7. Most az ige másodikként említett részéről, a megformálásról (**formatio**) beszéljünk egy pár szót. A megformálás az, aminek révén az igéket különböző formákba alakítani gondoljuk. Azt mondják, négy forma használatos, de én ellenkezőleg látom, ha formán a ragozás egészének teljességét értjük⁶⁵³, miután a forma vélhetőleg nem a ragozásra, hanem a származtatott hasonlatosság valamely képére vonatkozik. Tehát vannak bizonyos tiszta és gyakran használt formák, közülük az elsőt gyakorítónak (**frequentativa**) nevezik. Galbungus iskolájában ezt nem szokás alkalmazni, inkább hozzáadónak (**adiectiva**) mondják, azzal a magyarázattal, hogy nem csupán betűikben, de a szó értelmében is növekedés áll be. Egyesek nem is hozzáadónak, hanem halmozónak (**ac-cumulativa**) hívják, ha ugyanis azt mondod: győzögetek (**victito**), ugyanazt

⁶⁵³ A negyedik formára, vagyis a **perfecta**-ra utal a mondatban ilyen rejtett módon: **si formadicatur illa declinationis totius perfectio**.

próbálsz kifejezni, mintha azt mondanád: egyre inkább győzők. Vannak, akik úgy használják a gyakorító formát, hogy ugyanazt az igét még egyszer leírják, ekképpen: győzőkgyőzők (**vincovinco**), némelyek viszont rútnak találják mindkét igét egészben leírni, ezért ezt a rondaságot a következő írásmóddal próbálják mérsékelni: győzőzők (**vincinco**), múlt időben győzőztem (**vicici**), és hasonlóképpen mondandom (**dicico**), illetve mondondtam (**dixixi**), olvasvasok (**legego**) és olvasvastam (**legegi**). Ezt az első ragozási csoport alá tartozó, jelentő (**commentativa**) módban álló igékhez is megpróbálják hozzáilleszteni, a kiáltozgat (**clamito**) meg a hívogat (**vocito**) helyett kiabálbált (**clamamo**) meg hívívt (**vocaco**) kapva, hasonlóképpen a múlt időben: kiabálbált (**clama-mavi**) és hívívt (**vocacavi**), mivel azonban ez semmiféle igazságalappal nem bír, nem tekintély-, hanem kétségszámba kell vennünk.

8. A mieink mindazonáltal szinte mindannyian gyakorta szoktak volt írsaikba olyan igéket beleszőni, amelyek a hibás szokás révén keveredtek bele mind a hajdani, mind a jelenkori szerzők műveibe, véleményem szerint számos okból: vagy egyszerűen a furmányosság⁶⁵⁴ kedvéért, hogy az olvasókat megakasszák, vagy – hogy elnézőbb legyek, és mentegessem őket – a nehézség fokozása végett, bizonynyal azért, hogy ezzel a nehézséggel felélénkítsék hallgatóik és olvasóik lelkét. És ily módon, miután ezeket korunk legnagyobb tudású mesterei alkalmazzák, nem csupán a kortárs írók fogadják el megkérdőjelezhetetlen tekintélyűeknek, hanem az utókor is így tesz majd velük. Amint egy bizonyos spártai férfiú, Falanx⁶⁵⁵ könyvében olvasható a **scripsero**, amit egyesek egy első ragozású igéhez tartozónak gondolnak, tudniillik az író a jövő időt kötőszóval a kijelentő mód, jelen idő helyére kapcsolta, imígyen: „*barátaim, ezeket tinektek mint népem fiainak átadom és meg fogom írni*” (**emando et scripsero**). S (szerintük) nem hihetjük el, hogy e művelt férfiú, amikor kapcsolatos kötőszót tett az igék közé, nem két jelen idejű igét egyeztetett. Ezért aztán sokan – főként a mi galljaink – első ragozásúnak tartják ezt az igét, s gyakran mondják így: **scripseravi**, **scripserabo**, **scripserare** stb. Hasonlóképpen találunk a mi galljaink⁶⁵⁶ egynémely írásában énnel (**canno**) formát, noha mi énekelt (**cano**) szoktunk írni. Végezetül egy bizonyos Bien-

⁶⁵⁴ A **glifia** szót vö. az A X, 1-ben szereplő **glifosus**-szal.

⁶⁵⁵ Kétségtől merész, ám annál szellemesebb ötlet az oly katonás spártaiakat a megszemélyesített φάλαγξ-szal képviseltetni.

⁶⁵⁶ „A mi galljaink” gyanúsán közel szerepel kétszer egymás után, s a kéziratban is épp egymás alatt vannak, vagyis a másoló szeme könnyen visszaugorhatott az előző sorra, és így a kérdéses szókapcsolatot még egyszer leírhatta.

tius levelet szerkesztvén ilyen bevezetéssel élt: *Senenus úrnak, az énekesnek (cannenti), énekest írva énekes helyett.*

9. A kezdő (**inchogativa**) forma az, ami elkezdődni látszik, nem pedig befejeződni. Egyesek ezt a formát nem kezdőnek, hanem hiányosnak (**defectiva**) kívánják nevezni, pontosan azért, mert bizonyos igeidők hiányoznak belőle, amivel magam is messzemenőig egyetértek. Mások viszont úgy vélik, hogy ezt a formát nem azért kell kezdőnek mondani, mert az idők ragozásában nem teljesek, hiszen állításuk szerint gyakran találkoznak olyan igékkel, mint a **calesco calui, fervesco fervi, marcesco marcui, liquesco liqui**⁶⁵⁷, **sarcesco sarcui, tacesco tacui**⁶⁵⁸, de mivel a jelen idő ragozásának betűi a múlttól eltérni látszanak, szerintük azért kell kezdőnek hívni őket. Nekik azonban őseink hagyománya alapján könnyedén megválaszolhatjuk, hogy a fenti okoskodás nem állja meg a helyét, vagyis hogy azokból az igékből, amelyek kezdő formájúak, múlt idejű formák születhetnek, mint a **tacesco tacui** esetében, mert egyébiránt azok az igék, amelyekről elmondhatjuk, hogy lesz múlt idejük is, második ragozásúak, mint a **taceo, marceo, sarceo, ferveo, caleo** és a többi, melyeknek kétségkívül kell legyen múlt ideje. Kezdőnek tehát helyesen azokat az igéket mondjuk, melyeknek jelen időben elkezdődik ugyan a ragozásuk, de múlt időben tudvalevőleg hiányosak.

10. Az igék ezen formái kapcsán nem kis vita kerekedett a kappadokiiai Regulus meg a római Sedulus⁶⁵⁹ között, ami majdnem fegyveres összecsapáshoz vezetett, midőn tizenöt éjen és ugyanennyi napon át maradtak alvás és evés nélkül, három-háromezer embert állítván maguk mellé. Regulus ugyanis azt mondogatta, hogy ezeket az igeformákat más nevekkal, más értelemben és más szabályok szerint kell értelmezni, mint ahogyan azt mi tesszük, s azt állította, hogy a gyakorító forma minden igére egyképp alkalmazható, de a kezdő forma is kiszolgálhatja az összes ragozást, igeidőt és igét, úgymint **calesco calescui**, és második személyben **caluisti**, azután hasonlóképpen a többes számban **calescuimus calescuistis**⁶⁶⁰. Azt is mondta, hogy minden egyes igének két

⁶⁵⁷ A **fervesco, marcesco és liquesco** igéknek valójában nincsen perfectumi ragozása.

⁶⁵⁸ Az utóbbi két kezdő ige nem létezik.

⁶⁵⁹ Desbordes szerint beszélő nevek (1985, 39.), *Sedulus Romanus* a római hagyomány képviselője.

⁶⁶⁰ A N kéziratban **calescuistis** szerepel, Polara kiadásában viszont **caluistis** (és az eltérésre az apparátusban sem utal). Talán helyesebb lenne az előző tagmondatban szereplő **caluisti** alakot javítani **calescuisti**-re, mivel Virgilius épp arra hozta példának, hogy a kezdő forma bármely ragozásban előfordulhat, így perfectumban is.

vagy három gyakorító formája van, lásd **lego lecto legito lectito**⁶⁶¹, és azt tanította, hogy az utóbbi három első ragozású; de szerinte a kezdő forma is kettős, például **calesco calisco, liquesco liquisco, acesco acisco**.

11. Mire a római Sedulus, ez a meglehetősen éles elméjű és virágzóan ékesszóló férfi a következő, rendkívül jól megszerkesztett választ adta neki: „*Ó derék férfitű, legszelídebb polgár, ne zavarj meg a rómaiak békés írásait, melyek a latin nyelv megalapításától egész mostanáig sértetlenül és háborítatlanul megmaradtak. Hisz ezen igeformák szabályait a legékesszólóbb római írásművek alkották meg soraikkal és rendszerükkel úgy, hogy a gyakorító forma csupán bizonyos igékhez járuljon. Mert ha hittel állítod, hogy ugyanez a forma minden igéhez hozzájárulhat, kénytelen leszel erre példákat is hozni, melyekkel állításod bizonyosságát nyilvánvalóvá teheted. Senkinek sincs ugyanis joga a használatos igéken túl bármit is mondani, ha nem hoz rá példát, hisz ki tudná megrajzolni maga előtt a beszéd útját, ha nem koptatták azt korábban elődeinek lábai? Ha tehát a gyakorító formák végződéseit háromra gyarapítod, a kezdőkét pedig kettőre, bizonyítsd ezt az ősök világos példáival, hogy aztán ha megbizonyítottad, kettős előnyhöz juttass bennünket: egyfelől magadat mint az igazság bajnokát mutatod be, másfelől minket jártassá teszel azon dolgokban, amelyekről eleddig tán fogalmunk sem volt.*”

12. Regulus válaszul sok, a régiek tekintélyére támaszkodó példát hozott fel, s mondandójának egy részét sikerült is velük igaznak bizonyítania, azonban kemény szigorral meggyőzték őt arról is, hogy nem egy állítása igencsak gyenge lábakon áll. Azok közül, amelyek igaz volta senki előtt sem volt kétséges, a példa kedvéért megemlítettünk néhányat. Ezt mondotta: „*A gyakorító formának három foka és három növekménye lehet. Az első két szótagnak örvend, mint a 'lecto', ami az egyszerű formától látszólag csupán kissé homályosabban különül el, amiért is jó néhányan csak nehezen fogadják el, azt állítva, hogy a gyakorító formának betűiben és jelentésében is különböznie kell, sőt inkább növekednie. Mi azonban a következőket állítjuk: a legkisebb a 'legat' – olvas, arra vonatkozik, aki legalább a betűket képes megkülönböztetni, 'lectet' – olvasvas, aki érteni is kezdi azt, amit olvas, 'legitet' – olvasvasvas, aki érti is, amit olvas, és másokat is megolvastat az írás művészetének segítségével adva tovább mindazt, amit az olvasás szokása révén megtanult, s végül 'lectitet' – olvasvasvasvas, aki sosem hagy fel az olvasással. A kezdő formájú igék pediglen mindkét ragozási csoportba tartozhatnak, de úgy, hogy minden ige vagy az egyik,*

⁶⁶¹ Vö. DON. AM. II, 12: *et frequentativa saepe in tres gradus ducunt verbum, ut curro, curso, cursito, saepe in duos tantum, ut volo, volito.*

vagy a másik alá tartozik, mert ha azt mondod, '*florisso*', az tudvalevőleg első ragozása, ekképpen: '*florisso florissas*', amint a '*calisso*', '*patisso*', '*parisso*' is." Igencsak elcsodálkoztak a mostani idők tudósai, hogy vajon miért és mi módon lehetséges, hogy egy első ragozása ígét nem ragozunk minden időben: ha ugyanis ragozzuk, nem lehet kezdő ige, ám a türelmes olvasás megmutatja, hogy az első ragozása ígék minden időben előfordulhatnak.

13. Az elmélkedő (**meditativa**) forma kapcsán sokaknak kétségeik vannak afelől, hogy létezik-e egyáltalán, vagy sem, sokan tagadják, míg mások esküsznek rá. Az elmélkedő igeformának is kettős az elnevezése: egyesek ugyanis elmélkedőnek hívják az elmélkedni (**meditare**) igéből, ez azonban nekem alapos vizsgálat után is mindig kissé homályosnak tűnt. Mert ha azt mondod, **victorio**, nem tudom, miképpen kapcsolódna ez az elmélkedéshez, bármilyen értelemben is akarod érteni; az elmélkedés ugyanis szerintem sem a mi értelmezésünk, az „*előbb-utóbb győzni fogok*”, sem a többieké, a „*győzni akarok*” esetében nem jöhet szóba. Eszerint nem elmélkedőnek kellene mondanunk, jóllehet, a hagyomány ezt őrizte meg, hanem ígérőnek (**promissiva**) vagy akarónak (**voluntativa**). Némelyek többek között ezt az igeformát is csupán első személyben ragozzák valamennyi igeidőben, amit a magam részéről sem kárhoztatandónak, sem támogatandónak nem tartok.

14. Mondottuk, hogy az ige harmadik része az elrendezés (**ordinatio**), aminek megostromlásában el kell töltenünk egy kis időt, kiváltképp mivel a róla alkotott számos vélemény oly különböző és oly eltérő, hogy vagy nem is ismeretes, vagy legalábbis kétséges, mire kell odafigyelnie az olvasók lelkének. Az elrendezés tehát az, amit hagyományosan igeragozásnak (**coniugatio**) nevezünk, mert amit az iga (**iugum**) betűi jelentenek, nyilvánvalóan azt tartja a rend (**ordo**) is; ezért a régiek közül a legtöbben úgy gondolták, hogy nem ragozásnak, hanem elrendezésnek kellene írni. Az elrendezések számát sokan háromra⁶⁶², néhányan négyre taksálják⁶⁶³, mások ötöt vagy hatot vesznek, mindent jól összezavarva. Ugyanis a háromon felül minden elképzelés sántít, bár a negyedik ragozást – illetve, ahogyan most használjuk, elrendezést – nem tartjuk egészen elvetendőnek. Azután a többség úgy gondolja, hogy a harmadik ragozást három csoportra kell osztani, melyből az első a valóban hosszú

⁶⁶² Vö. DON. AM. II 12: **Coniugationes verbi accidunt tres.**

⁶⁶³ Vö. DON. AM. II 12: **est altera species tertiae coniugationis, quae i producta enuntiat: hanc non nulli quartam coniugationem putant, quod futurum tempus in am et in bo, in ar et in bor syllabam mittit... quod quidam refutantes negant in bo et in bor rite exire posse tertiam coniugationem, nisi in eo verbo quod in prima persona indicativi modi temporis praesentis numeri singularis e ante o habuerit, ut eo queo...**

hangot tartalmazóké, mint az **audio**, **dormio**, ami főleg azoknál a módoknál és igeidőknél ismerszik meg könnyen, melyekről alább írni fogunk. Mert így nem fog bekövetkezni az, ami az imént jutott eszembe: *a sikamlós feledés belopódzva elragadja.*⁶⁶⁴

15. Emlékszem, hogy valaha egy bizonyos athéni Lupus Christianus, aki igencsak járatos volt az igék rendszerében, a következőképpen oktatott, amidőn a nehéz igék rendjéről kérdeztem, hogy miképp, mi módon, mily szabályok szerint tér el a többitől: „*ne nagyon higgy a különféle elképzeléseknek, fiam, mert oly sok létezik, ahány emberi gondolat. Olvasd hát el minden egyes szerző könyveit, vizsgálj meg, mérlegeld, és lásd, mi bennük a megegyező és az egybehangzó, hogy úgy mondjam, s hogy mi az eltérő és elütő, és amit egyetértőnek és egybevágónak találsz, azt ragadd meg és töltsd szívedbe, mint valami üdvőt adó, édes borítalt, amit viszont eltérőnek és elütőnek látsz, azt kerüld el, mint halált hozó mérget!*” Ezért magam is beszédembe szőttem, hogy amit az igék rendszerébe a régiek, őseink illesztettek bele, azt szívesen fogadjátok; ami viszont középutt van és valamiképp kétes, azt ne utasítsd el, de el se fogadd, és ha leírva hallod, ne keresd, hogy vajon megkérdőjelezhetetlen tekintélyre vagy kétes példára vezethető-e vissza.

16. Tehát azt ígértük, hogy a következőkről fogunk beszélni: a harmadik ragozás csak bizonyos esetekben ismerszik meg nyújtottnak, azaz először is könnyen felismerhető a kijelentő módú, jelen idejű első személy alakjában, mert ha azt mondod, **audio**, az **o** előtt **i** található, akárcsak a **lanio**-nál. Avagy azon igéknél, amelyek sem kimondottan nyújtottnak, sem rövidnek nem bizonyulnak, térj vissza ugyanezen mód praeteritum perfectumához, ahol már semmi rejtve nem marad, s mondhatod: **audivi**, azután a parancsoló módra térve: **audi**, az infinitivus pedig **audire**. A hosszú harmadik ragozás második típusa az, amit a negyedik alá tartozónak gondolnak, vagyis az **eo is it**. Ugyanezen rend harmadik részét, vagyis a rövid ragozást tartják a harmadiknak, amilyen a **lego**. Ami viszont azokat illeti, amelyeket a hatodik rend alá sorolnak, nos, ezt ép ésszel senki el nem fogadhatja, mert ezek azon igék, amelyek **-um** betűkre végződnek, mint a **sum**, a **prosum** és társaik.

17. Amidőn Aeneast a fentiekről kérdezém, ilyesféle választ hallottam tőle⁶⁶⁵: „*Ha valaki netán olyasmiről győzködni, hogy egy -um-ra végződő ige*

⁶⁶⁴ Bár a mondat (*Lubrica irrepens raptet oblivio*) igencsak szentenciaszerű, eredetijét égen-földön sem találtam.

⁶⁶⁵ Aeneas neve is beszélő név, amennyiben többnyire ő válaszol (**respondet**) Virgilius kérdéseire, vö. HIER. hebr. nom. 67, 6: **aeneas respondens aut pauper siue miseria**. A másik két

bármely ragozás alá tartoznék, ne higgy neki, fiam, sőt a füled botját se mozdít-sad. Ezeket a dolgokat romlott lelkű emberek agyalták ki, azok, akik az ősi írá-sok szabályait el nem fogadják, fonákságokat mondanak bizonyosnak, állítóla-gos ragozásfajtákat merészelnek bizonygatni, némelyikük a második ragozás alá sorolja őket, minthogy bár az első személyben nem a szokásos **-eo** végző-dést kapják, mint a **video**, a második személyben kétségkívül **-es**-szel záródnak, lásd: **es**. Ezek után azt kellene tőlük megkérdeznünk, hogy szerintük ugyanezen ige jövő ideje vajon végződhet-e **-bo-ra** vagy **-bor-ra**... Mások erősen állít-ják, hogy a harmadik ragozás szerint ragozódnak, mivel a kijelentő mód, jelen idő, többes szám harmadik személyben **'sunt'** alak szerepel; de miután ragozá-suk egészen keresztül egyáltalában semmi sincs, ami hitelt érdemlően mutatná a harmadik ragozást, bizonyval gondolhatjuk, hogy tévedésben vannak.” Le-leplezván tehát a járatlanok fals és koholt vélekedéseit, avagy inkább felszá-molva azokat, habozás nélkül kijelenthetjük, hogy azon igék, amelyek első személye nem **-o-ra** végződik, egyik ragozás alá sem tartoznak.

18. De bizony az a kérdés is felmerül itt, hogy noha elődeink és mestereink tekintélye azt erősíti meg, hogy a rendek hárman vannak, ugyan mi okból szúr-ják be egészen zavaros módon mindegyik ragozástípusba egy másik rend be-tűit úgy, hogy az elsőben a másodikikat, a másodikban és a harmadikban meg az első is megtalálhatjuk. Mert azt írod: **lauda laudet, doce doceat, lege legat**, s ezért buzgón keresik, vajon milyen elvek alapján jöhet létre ez a keveredés. A mieink többsége minket és atyáinkat kérdezett erről. Velük megtanácskozván a dolgot az a válasz született, hogy nem azért fogadható el, mintha szabályos oka lenne, csak hogy legalább feltűnjék a módok meg az idők közötti külön-bség. Mert ha imperativusban az első ragozás szerint így mondanád: **lauda lau-dat, doce docet, lege leget**, nem derülne ki, hogy kijelentő avagy parancsoló módot akarsz-e mondani. Az elrendezések kapcsán azt is helyénvalónak látom közbeszúrni, hogy miért tartjuk meg minden ragozásban azt a rendet, hogy a parancsoló módban a második személy mindenkor maradjon meg a saját helyzetében. Ezen kérdés megoldása egyszerű: ezt a második személyt semmi-lyen eltérés nem kényszeríti arra, hogy rendjét megváltoztassa.

19. Most pedig a módozást kell röviden, mégis kimerítően tárgyalnunk. A módozás az a jelenség, ahogyan az igéket a módok szempontjából értékel-jük. E szabályozás kapcsán a számok tudósai szorgosan kutatják, miért épp hatféle módozás létezik, s mérhetetlen zsenialitásuk örömeiben úgy hiszik és

jelző szintén illik rá, hiszen pénz helyett a bölcsességet kereste, hosszú távolléte pedig mérhetetlen szomorúsággal töltötte el Virgiliust (vö. A V, 9).

azt állítják, hogy a hajdani filozófusok a hat igemódot a hat kor avagy világ-korszak mintájára mérték ki, ahogyan az igeidők is a látható világ idői alapján lettek hármassal rendben kiszámolva⁶⁶⁶. E hatos igemódrendszer kapcsán nem kevés kérdés adódik. Az első azoké, akik szerint a betűk sorrendjét követve kell az igemódokat is elrendezni, úgyhogy a parancsoló móddal kezdik az igeragozást, kiváltképp, ha az ige **-a** betűre végződik, lásd **macta liga planta**. S ezt a módot lezárva az infinitivus (a „lezáratlan” mód) következhet, mivel az **-e**-re végződik, mint **mactare ligare plantare**. Mindezek után, amikor a kijelentő módhoz érkeznek, a múlt idejű praeteritum perfectumtól kezdik, ami **-i**-vel zárul, ekképpen: **mactavi ligavi plantavi**, s a jelen időnél állapítják meg az ige végét, az ugyanis **-o**-ra végződik: **macto ligo planto**. Mivel azonban ezt a véleményüket sokkal inkább erőltetettnek érzem, mintsem igazi okokra visszavezethetőnek, a további sorrendet, amelyet a második meg a harmadik ragozásban az egyes igék módjainak esetében követnek, inkább elhallgatandónak vélem, semmint követendőnek.

20. Némelyek a parancsoló móddal kapcsolatban tesznek fel kérdést, hogy szerintünk miért nincs neki első személye, mi ugyanis tagadjuk, hogy latinul lehetne ilyesmit mondani. Egyébiránt egy címe szerint Terrentius Marcillius által írott kötetben az található, hogy a parancsoló módot, akárcsak a többit, három személyben ragozhatjuk, a következőképpen: **laudem, lauda** (a második személyben megkülönböztetésül hozzátéve: vagy pedig **laudes**); és hasonlóképpen **doceam, doce** vagy **doceas**; **audiam, audi** vagy **audias**; **quaeram, quaere** vagy **quaeras**; tárgyatlan igéknél pedig **sedeam, sede** vagy **sedeas**; **dormiam, dormi** vagy **dormias**; szenvedő és álszenvedő igéknél **loquar, loquere** vagy **loquaris**; **glorier, gloriare** vagy **glorieris**; **horter, hortare** vagy **horteris**, ugyanezen mód jövő ideje pedig így lesz: **laudem, laudato** vagy **laudes** és így tovább a többi igénél. Hogy eszerint az elmélet szerint mindez tökéletes és bevett dolog-e, vagy inkább hibás, azt nem merném eldönteni, mert bár nálunk nincs használatban, a ragozásban meg a gyakori olvasmányokban való mégoly ritka előfordulásuk is arra tanít, hogy ne utasítsuk egészen el, ha netán előfordul olyan, hogy az imént említett módnál első személlyel találkozzunk.

21. A másik kérdés, ami némelyeket megmozgat, hogy vajon miképpen kapcsolódik az infinitivus zavaros és kusza módon a kijelentő meg az óhajtó

⁶⁶⁶ Vö. *Ars Laurehamensis* II, 105, 5: **Ars Tempora verbis accidunt tria. Quare dixit tria tempora uerborum? Ideo <scilicet>, quia uniuersa quae agimus in tres partes diuiduntur.** Sedulius Scotus Donatus-kommentárja ugyanezt a magyarázatot tartalmazza (II, 226, 5).

módhoz, valamint a kötőmódhoz. Mert így ismered: **dico, dicis** vagy **dicere, dicit, dicimus, dicitis, dicunt** vagy **dicere**; jövő időben: **dicam, dices** vagy **dicere, dicet, dicemus, dicetis, dicent** vagy **dicere**; óhajtó módban: bárcsak (**utinam**) **dicerem, diceres** vagy **dicere**; jövőben bárcsak (**utinam**) **dicam, dicas** vagy **dicere, dicant** vagy **dicere**; valamint midőn (**cum**) **diceremus, diceretis, dicerent** vagy **dicere**; és a szenvedő igéknél is **dicere**-t találunk leírva ugyanezekben a módokban. Ezért azt kérdezik, milyen elv alapján változtatják oly könnyen át az infinitívust, és helyezik át az ige egész rendszerében ide-oda⁶⁶⁷. Nekik az őseinkről ránk hagyományozott és megtanított elméletet tudjuk tovább adni, miszerint az infinitívus nyelvi hiba (**soloecismus**) folytán szerepelhet az összes többi mód helyett, s hogy ez előtte is éppoly világos legyen, mint mindenki más előtt, a lépten-nyomon előforduló példákkal bizonyítjuk.

Egy bizonyos afrikai Catonius a rómaiakhoz béke tárgyában küldött levelében így szólott: „*ha békét kötni (facere), saját javatokat szolgáljátok*”, ami annyit tesz: ha köttök. Az ázsiai Virgilius is így kezdte azon művét, amelyet őt kötetben, görög nyelven írt a király helyzetéről, s kortársunk, Galilius grammatikus fordította latinra: „*a hajdani királyok népükön a jól bevált szokások szerint, az istenektől alkotott, törvényes feltételek mellett uralkodtak, s ha most, ennek a kornak a királyai is őket utánozzák, jól, hozzáértően uralkodni (regnare)*”, azaz itt az uralkodni a fognak uralkodni helyett írta. Ám előfordulhat, hogy valaki nemtetszéssel fogadván ezeket azt mondja, hogy a latin fordító a görög nyelvben való járatlansága folytán alkalmazta a módok illetlen felcserélését, mégse vitázzon azonban vele. Mert bár a görög mondatokban az infinitívust nem tehetjük oda bármely más mód helyett, a latinoknál – még ha megkérdőjelezhető hagyományt követve is – kétséggkívül gyakorta található meg így. Azonfelül Galbungus, akinek figyelmét nem kerülhette el a latin nyelv ismeretének és szerkesztésének egyetlen szabálya sem, a római hadvezérek és katonák dicséretére írott, híres könyvében nem egyszer, hanem négyszer használta az infinitívust egyéb módok helyett (nehogy azt gondolhassuk, hogy nem készakarva, csupán hanyagságból tett így), a könyv első helyén a következőképpen: *a neves hadvezérek méltók lenni a dicséretre*, ahol a „méltók lenni” (**digni esse**) a „méltók” (**digni sunt**) helyett használta. Azután pedig ezt írta: „*a római katonák fáradhatatlanul igyekeznek, míg győzel-*

⁶⁶⁷ Valóságalapja a passzív egyes szám második személyű személyrag, meg a praesens perfectum Pl. 3. személy ragjának illetlen rövidülése, valamint az *infinitivus historicus* használata lehet.

met nem aratni (vincere) mindenkoron övéikért”, amit úgy kell olvasni, mintha aratnak (**vincant**) állna ott. „Bárcsak Trója magas falai tetejükről le ne omlani, félve remegtek” (**ne disperdi**),⁶⁶⁸ vagyis ez a kifejezés megerősíti, hogy az infinitívust óhajtó mód gyanánt is el kell fogadni. S valamivel lejjebb: „ó társak, római polgárok” – majd parancsoló módban: „tanácskozni (**consulere**)”!

22. A személytelen móddal kapcsolatban mindkét pártot egyugyanazon kérdés megoldása izgatja, Terrentius oldalán eltökélten hajtogatják, hogy személytelen ige kétségtelen bizonyossággal mindenféle jelentésű igéből létre szokott jönni, akár cselekvőből, akár álszenvedőből, akár tárgyatlanból, akár közösből, csak épp szenvedőből nem – ugyanis ami a harmadik személyű cselekvő igéből származik a szenvedő hasonlatosságára, az nem lehet még szenvedőbbé, kiváltképp, mert szenvedő ige alanyeset nélkül meg nem állhat –, Galbungus hallgatói ezzel szemben úgy tartják, hogy csakis cselekvő tárgyas és tárgyatlan igékből születhet meg a személytelen mód. A magam részéről szívesen egyetértenék az utóbbiakkal, ha Terrentius követői nem hoznának vagy ezer példát, amelyekkel véleményüket bizonyíthatóvá teszik. Idézzünk most közülük néhányat mi is. Állítólag Aemerius, a régiek tanítója mondta: „*vádaskodás van (criminatur) mindenki részéről, minthogy mi a barátaink őrizetére fordítandó pénzt kemény beszéddel megtakarítottuk.*” S azután az öreg Donatus példáját hozzák elő, aki ezt mondta: „*örvendezés és dicsőítés van (gaudetur et gloriatur) városainkban, mivel a király visszajött száműzetéséből.*” Csakhogy valaki esetleg azt merésznél mondani ennek hallatára, hogy inkább cselekvő vagy semleges igék lehetnek azok, amelyekből eme személytelenek származnak, mintsem közösek és álszenvedők, mint a **crimino**, a **gaudeo** vagy a **glorio**. S bár nekem olykor sikerült ezt másutt is fellelni, mivel nem használatos, megerősíteni nem tudom.

23. Az óhajtó móddal kapcsolatban is előkerül egy jól ismert, nyugtalanító kérdés, hogy miután a ragozásban csupán három idő végződéseit mutatja, vajon úgy folytatódik-e a szabály, hogy jelentése szerint jelen időben és folyamatos múltban el nem fogadható, avagy inkább két idő egy ragozás alatt, bár két rendben található, vagy a latin nyelv jellegzetes tömörsége, vagy – hogy merészebben fejezzem ki magamat –, szűkössége miatt. Ezért ha azt mondjuk, bárcsak kérném (**utinam rogarem**), mindkét időre, tehát a jelenre és a folyamatos múltra egyaránt vonatkozik, miként az **utinam rogassem** is csatlakozik

⁶⁶⁸ Az idézet talán csak az „*excelsaque moenia Romae*” miatt tűnik ismerősnek? Kisebb átrendezésekkel mindazonáltal elfogadható hexameter is válhatna belőle, például így: *excelsaque moenia Troae vertice ne disperdi iam caute timere...*

mindkét szóban forgó időhöz, amiről úgy vélem, magam is leírtam az *Epitómák* című művemben, hogyan is kell elképzelni.⁶⁶⁹

24. A kötőmódról (**coniunctativus**)⁶⁷⁰ pediglen véleményem szerint nincs mit megtárgyalni, mert semmi bizonytalanság nincs felőle, eltekintve attól, hogy a kijelentő módot is ez alá a kategória alá, vagyis a kötőmódra vezetnék vissza és idesorolnák a régiek közül nem is kevesen, akikkel én sem tudok ellenkezni. Tehát valahányszor nem a mondat fejét alkotja a kijelentő mód, egyszerű kötést kell hogy létrehozson. Egyszerűnek pedig azért mondjuk, mert ez a szokás nem annyira a tudós, mint inkább az egyszerű, prózai művekből veszi kezdetét. Egyébiránt a legműveltebb latinoknál minden olyan ige, amely nem a mondat fejénél áll, mindenkor kötőmódba helyeztetik.⁶⁷¹

25. Most pedig az összetételről (**subfiguratio**) kell egy keveset szólnunk. Tehát először is azt kell keresnünk, hogy vajon miért járul egy igehez összetétel. Úgy vélem, három okból, melyek közül az első az értelem kiteljesítése avagy módosítása, a második a metrikus szerkesztés, a harmadik pedig mondanánk minél ékeesebbé tétele. Az első okon azt értjük, ahogyan az összetett alakok révén a jelentéseket kiegészítjük avagy megváltoztatjuk. Kiegészítjük, amidőn az alakok ezen összetétele révén a kifejezés tökéletesebb és teljesebb lesz, mint a következő esetekben: **dico perdisco, doceo perdoceo, facio perficio**; ugyanis a **dico**, a **doceo** meg a **facio** a cselekvés kezdetére értendők, amikor viszont a tanítás, mondás vagy a készítendő mű elért a beteljesüléshez, akkor lehet hozzátenni a **per** előtagot. A jelentések ezen alakítás révén kétféle okból változhatnak, vagy a lerombolás, vagy a felépítés végett. Rombolásról van szó, ha azt mondjuk: **dissipo, discredo**, az a kerítés (**sepes**) szétszedésére, ez a hitetlenségre vonatkozik; míg épülnek, imígyen: **consipo, concredo**. Mert amit ott leromboltál, itt újjáépíted.

Összetétellel látunk el igeiket a metrumok szerkesztése okán is, mint mondtuk, amint a szónok Grecus valamely versében olvassuk, aki ezt mondotta:

Gallok háborui mindenhol érjenek véget;

itt ugyanis a **cum** a **cessare** jelentéshez (**concessent**) semmit sem ad hozzá, mivel csak a vessort teszi teljessé.

⁶⁶⁹ Vö. A VII, 4.

⁶⁷⁰ Sic!

⁶⁷¹ Pedig talán éppen a legkevésbé képzett latinistákra jellemző a coniunctivus unos-untalan használata.

Az alakokról legyen elég ennyit mondani, kiváltképp mivel az *Epitomák* említett kötetében nagyobb gonddal szoltunk már róluk pár szót.⁶⁷²

26. Most pedig térjünk rá a számlálásra (**annumeratio**). A képzetlen szerzők közül sokan úgy vélik, hogy az igéknek ez a számlálása ugyanaz, mint a szám, az ige hét használatos járulékanak egyike, mi azonban ezt az értelmezést a leghatározottabban leromboljuk, mivel az egyszerű szám kettős, tudniillik egyes és többes, míg a számlálás egészen huszonkét szempontig elmeget. Ezt a tényt a mieink úgy értelmezik, hogy a hébrek legősibb nyelvében ugyanez a szám adódott a betűk és a kötetek⁶⁷³ tekintetében, amiért is az antik filozófusok az igét szintén huszonkét szempont szerint rendezték egybe. S hogy ez világosabban álljon előtted, egyenként előszámláljuk az egyes szempontokat: van ugye először is az ige minősége (**qualitas**) a módokban és alakokban tíz szemponttal, tudniillik hat mód, illetve négy forma, azután három ragozás és öt jelentés, melyek együtt nyolc szempontot foglalnak magukban, s a két alak (**figura**) meg a két szám (**numerus**) révén összegük a fent leírtat adja ki.

27. Azonban esetleg előadódhat a kérdés, hogy vajon miért maradt ki ebből a számolásból az idő, amiből három van, meg a személy, amiből szintén hármat figyelhetünk meg. Nos, tudvalevőleg a sztoikusok szokása ez, hogy amidőn valamiféle szimbólumot avagy számot akarnak bemutatni, nem annyira a végösszeget számítják, mint inkább azt, ami a szóban forgó szimbólummal kapcsolatos. Egyikük, Cromas, aki állítólag a legkiválóbb volt, s akinek neve fennmaradt egészen a mi időnkig, úgy gondolta, hogy mindössze négy magánhangzót kell számolni. Amidőn Aeneasom ennek okát tudakolta tőle, nyugodt szóval válaszolt, mondván: „*Mi is tudjuk, hogy öt olyan betű van, amit magánhangzónak neveznek, azonban a mi távoli őseinknél régi szokás volt, hogy egy számot se számláljanak szimbolika nélkül, amiért is, minthogy a sztoikus gondolkodásban az ötös számot semmilyen alapvető szimbólum nem fémjelzi, csupán négy fő magánhangzót számláltak, leszámítva közülük az u-t.*” S bizonyonnyal emiatt van, hogy némelyek az **u** betűt nem fogadják be a magánhangzók közé, hisz a régiek úgy hitték, hogy inkább kétesnek kell nevezni, semmint magánhangzónak, lévén olykor magánhangzónak, olykor viszont némahangzónak számít⁶⁷⁴. De erről ne beszéljünk. Az ok pediglen, amiért mintegy a te-

⁶⁷² Vö. A VIII, 4.

⁶⁷³ Vö. ISID. etym. I, 3, 4: **Hebraei viginti duo elementa litterarum secundum Veteris Testamenti libros utuntur, Graeci vero viginti quattuor. Latini enim inter utramque linguam progredientes viginti tria elementa habent.**

⁶⁷⁴ Az **u** és az **i** valóban úgynevezett félhangzók, másként viselkednek magán-, illetve mássalhangzók mellett.

kintély iránti előítéllettől vezettetve csupán négy magánhangzót számoltak, az, hogy eme látható világ szintén négy elemből áll, melyek a föld, a tűz, a víz meg a levegő, amint azt Plautus is beleszötte felettébb elegáns költeményébe, így:

*Sárból, mi bomlana, vízből, mi elúszna,
tűzből, mi elégne, légből, mi elszállna,
ebből ki amit lát, áll össze a világ,
nyomja szomorúság súlya iszonyúan.*

Ezen érvelés szerint tehát, amit a fent említett Cramas felvezetett volt, számolásunkból, mellyel az ige egészét számba vesszük, kivettük az időt meg a személyt, nehogy velük együtt szükségképpen huszonnyolcra növekedjék az ige szempontjainak száma, s a számnak ne legyen előképe. Bár, ha az időt öt aspektusra⁶⁷⁵ osztanánk, a három személyt hozzáadva nyolc alakot kapnánk, melyeket a huszonkettőhöz hozzáadva a holdszámítás megfelelőjét kapnánk, vagyis harmincat.

28. Most pedig a változtatásról (*immutatio*) kell egy keveset beszélnünk, ami nincs ugyan használatban, ám azok, akik örömeiket lelik az újításokban, hasznosnak és szükségesnek találhatják. Az igéket meg lehet változtatni egyszerűen betűik, hangzásuk, jelentésük, összetételeik és idejük révén. Betűik révén kétféleképpen lehet őket megváltoztatni, egyrészt hibásan, de csinosan, másrészt a kényszerítő hagyomány miatt. Hibás, de csinos, amit Horatius egyik versében olvashatunk, az **aggo** az **ago** helyett, ahol a második **g** hozzátétele hibás, ám amikor örömről, ünnepről van szó, **aggo**-nak szokás mondani. Említett versében ugyanis ezt találjuk:

Boldog ünnepet üllnek a falakon.

Mert díszesebbnek és erőteljesebbnek gondolják, ha a nyelvet a szótagok révén valamiképpen kiegyenlítik, amiért a fenti költő is megfelelőbbnek tartotta, hogy az első szótaghoz tegyen hozzá egy **g**-t, mintsem hogy kiegyenlítetlen maradjon a betűk száma, és egyet mérjen négy ellenében. Ezen okból elsősor-

⁶⁷⁵ Vö. DON. AM. II 12: *ergo in modis verborum quinque tempora numerabimus, praesens, praeteritum imperfectum, praeteritum perfectum, praeteritum plusquamperfectum, futurum.*

ban a mássalhangzókat kettőzik meg, például **cellum** a **celum** helyett, **vellim** a **velim** helyett, és **ollim** az **olim** helyett.

Változtatjuk őket emellett, mint mondtuk, a hagyomány kényszere miatt is, mivel nálunk például a **sperno** és **cerno** írásmód van használatban, míg a római ékesszólás hajdanvolt mestereinek meg elsősorban azoknak a nézete szerint, akiket tanításuk hitele tett híressé mindenki szemében, **spero**-t meg **cero**-t kell írni, ugyanis kétségbe vonják, hogy az **r**-et meg az **n**-et magánhangzó közbevetése nélkül egymás mellé lehetne helyezni. Miután azonban a **cero** meg a **spero** más jelentéssel bír (az előző ugyanis a reményről (**spes**) kapta nevét, míg az utóbbi azt jelenti, hogy valaki viaszból (**cera**) alkot), ezért az **n**-et mindenképpen oda kell tenni, ha a megvetésre vagy az éles látásra gondolunk.

Hangzásban pedig olyan igék változnak, amelyek ketten-ketten ugyanazon betűkkel és szótagokkal íródnak, de nem ugyanaz a jelentésük, mint a **lego** és **lego** esetében, melyeknél zavar támadna az azonosítás körül, ha nem hangoznának különbözőképpen, amiért is az olvasással kapcsolatos **lego**-nál az első szótagra kerül a hangsúly, míg a küldésnél ugyanezen szótag meg fog rövidülni⁶⁷⁶. Értelmük révén is változhatnak a sem hangzásukban, sem szótagjaikban, sem betűikben nem különböző igék, mint a **credo** és a **credo**, a **credo** ugyanis a hiszékenységből (**credulitas**) ered, s ez mindenki előtt ismeretes, nyilvánvaló, azonban létezik egy esküvel kapcsolatos **credo** is, amelyre néhány példát is fogunk hozni, mivel mások esetleg nem használják. Virgilius, a trójai iskolamester így indította mondandóját, amidőn a rómaiak ellen forduló írásában csalárdsággal vádolta őket: „*Ó rómaiak, igazmondástokra nem emlékezve miért akartatok átlépni azon, amire hitet tettetek (quae credidistis)?*” Ami annyit tesz, mint *amire megesküdtetek*. De Cato is mondtta, hogy *ha valaki rossz hitet tesz (discredat), méltán bűnhődik*, azaz: *ha hamisan esküszik*. A **lucror**-nak hasonlóképpen kettős értelme van, egyik a pénzkeresés, a másik pedig a veszély vagy a halál elkerülése. Így a **coibeo** is vonatkozhat mind a megtartóztatásra, mind valaminek a megbocsátására, elengedésére. Változnak azután összetételeik (**figura**) révén is, amit bármely olvasó észrevehet, de azért egy példával mi is alátámasztjuk. Mondhatunk ugyanis **construo**-t meg **adstruo**-t, melyek egyike építést, másika megerősítést jelent. Megváltoznak ezenfelül idejük révén, amikor az olvasás hagyománya szerint használunk jelen időt a múlt (praeteritum perfectum) írása helyett, mint Catónál: „*miután*

⁶⁷⁶ A klasszikus rövidség-hosszúság alapján éppen fordítva esik a hangsúly, az olvasást jelentő **lego** első szótagja rövid, a küldést jelentő viszont hosszú.

megérkeztek, mindkét oldalról először a rómaiak beszélnek (*allocuntur*)”, azaz *szóaltak meg (allocuti sunt)*. De hogy milyen szabály alapján használják ezt, azt csak kevesen tanulták ki, hisz a latinok közül sokan úgy vélik, hogy a régiek hagyományozták rájuk a jelen idő lehetséges használatát mindkét esetben, arra, ami az adott pillanatban történik, illetve arra, ami elmúlt, de egy jól meghatározott időpontban, mintegy a jelenben teljesedett be.⁶⁷⁷

29. Most pedig térjünk rá az ige elemzésére (*indagatio*). Az ige elemzése három módon értelmezhető: a coniugatio, a ragozás meg a metrika területén. A coniugatióban a három fő betű révén analizálunk, ezek az **a**, **e** és **i**, amelyek segítségével, mint holmi nyomozás révén a kijelentő mód második személyéről az egyes módokban valamennyi coniugatio felismerszik, lásd **laudas**, **fulges**, **sepis**. A deklinálás pedig az öt idő révén elemezhető, melyek egyértelműek, lévén hogy az igeragozáshoz az időkön keresztül vezet az út. Azután gyakorta elemzünk metrikailag, a lábak segítségével, melyek maguk a szótagok⁶⁷⁸: a szótagok számának növekedésével tehát az ige metrumai verssorokba tömörülnek, amit a ragozásnál fogunk tüzetesebben megvizsgálni.

30. A megerősítés (*affirmatio*) egyik módja a mieink szerint az, ha a gondolat megerősítése végett egy mondatot két ige vezérel, Aeneas példájának megfelelően: *a római királyokban jogos és valós ítélettel hiszünk és bízunk (reges Romanos aequa et vera sententia credimus et fidimus)*; ahol elég lett volna csupán a hiszünk-et mondani, csak hogy a kifejezést meg akarta erősíteni. A kimondott ige helyzetét erősíti az is, ha így mondjuk: *jött – mondá (inquit)* – *az ember*; ami csupán a megerősítés céljából áll így, szabályosan ugyanis a következőképp lenne: *jött – mondván (inquiens)* – *az ember*. De mivel úgy gondolják, hogy mondanójukat hatásosabbá tehetik, ha egy mondatban kétszer használnak kijelentő módot, ezért a *mondá (inquit)* igét igenévi alakban teszik oda, de csak ha előzőleg szerepelt már egy *mondja (loquitur)*, mert fordított sorrendben írva így mondjuk: *mondá: jött (inquit: venit)*.

31. A kezdés (*inchogatio*) pusztán egyetlen igealaknál jelentkezik, amely alakot azért nevezzük így, mert nincs neki múlt ideje, mint a *calesco* (felmelegszik) esetében, bár számos latin határozottan állítja, hogy egy olyan ige sem jöhet létre, amelyiknek nincsen múlt ideje. Én magam sem ellenkeznék velük, hisz sok ilyesfajta, kezdőnek látszó igét ismerünk múlt idősnak, legfeljebb a befejezett alakú igék gátolnak abban, hogy az ő véleményükhöz csatlakoz-

⁶⁷⁷ Valószínűleg a *perfectum logicum* használatára gondol, de a példa nem igazán találó.

⁶⁷⁸ Vö. A IV, ahol az elemzésekből szintén kiderül, hogy Virgilius a szótagokat tekintette verslábaknak.

zam, amelyek nagyobb joggal követelik maguknak a múlt időt. Ámde amikor ezt nekik szegeztem, azt felelték, hogy a kettős rendű igéknek közös múlt idejük szokott lenni, mint a **floreo** és a **floresco** esetében a mindkettőhöz egyaránt járuló **florui**. Miután azonban a mi iskolánk szerzői ezt sohasem használták, ennyiben hagyjuk, megoldatlanul, s inkább a mi mestereink véleményét ismeretjük, miszerint a kezdő igéknek soha sincs múltjuk, kivéve azokat, amelyek csak hasonlítanak a kezdő igékhez, mivel azok az igék, amelyekből származniuk kell, nem titkoltan rendelkeznek múlttal. Ezért aztán lesz múlt idejük, lásd **conpisco conpiscui, cognosco cognovi, erubesco erubui**.

32. Most pedig a felsőbbtség (**praelatio**) van soron. Mi hát a felsőbbtség, és hogyan értelmezhető alsóbbtság (**postlatio**) nélkül? Felsőbbség csakis a módok körében fordul elő, mivel a kijelentő mód mind a rendben, mind erejében felülemelkedik valamennyin.

33. Mármost elvégezvén mindezeket fogjunk neki annak az egynek, ami még hátravan, tudniillik a ragozásnak (**declinatio**), ami a tudományok valamennyi művelője, de még a gyerekek előtt is ismeretes, mi több, lerágott csont. Azonban a költőket követve, versben kell ragozni, nem pedig a grammatikusok példájára, prózában. S hogy az egy szótagú ige szótagjainak gyarapodása látszék, az elemzésnél tett és mostanáig halogatott ígéretünknek megfelelően ragozzunk egy kijelentő módban egy szótagúnak hangzó, tárgyatlan igt:

*Flo flamus flas flatis flabam flabamus
flant flate fla fletis flemus flatote
flem flato fles flabo flare flavere.*

De hogy bővebben és más igékre kiterjedően is hozzak példákat (mivel ami ebből még hátravan, azt csak a költők és versfaragók lennének képesek versbe szedni), térjünk át a két szótagúakra, melyeket a következőképp foglalhatunk sorokba:

*Laudo laudamus laudatis laudas laudabamus
lauda laudavi laudasti laudaveramus
lauda laudemus laudate laudes laudare
laudabimus laudabitis laudatum iri
laudans laudantis laudanti laudaveritis.*

Tudnunk kell, hogy a három szótagú igéket ilyen vessorokba nem könnyen tördelhetjük, hacsak nem félbevágva őket, ezért aztán, mivelhogy levelünk vé-

géhez közeledünk, inkább a négy szótagúakra térünk, melyek a következőképp ragozódnak:

*Intellego intellegis intellegamus
intellegit intellegunt intelleguntur.*

Azt minden versfaragónak tudnia kell s meg kell jegyeznie, hogy minden hosszú szó (**fonum**) két rövidet ér a verselésben és a metrikában. Most pedig, amint ígértük, levelünk mondandóját berekesztjük.

IV. A HATÁROZÓSZÓ

1. „*A megerősített és fallal övezett városok nem adják polgáraikat az ellenség kezére.*”⁶⁷⁹ Ha egy történeti leírás ily egyenesen és határozottan indul, nincs tovább helye cáfolatnak. Ezért aztán mestereink arra intenek, hogy valamennyi tudomány, nem csupán a legfőbbek, hanem a közepesek meg a segédtudományok is, a maga helyére kerüljön. Minthogy a névszóról, a névmásról meg az ígéről leveleimben immár megosztottam veled rövidke fejtegetéseimet, immár nekilátok az alacsonyabb rendű részeknek, rövidebb, ám egyenként csak nekik szentelt levelek keretében, kiváltképp, miután a Kivonatokban a négy hátralevő szófajról (a határozószóról, az igenévről, a kötésszóról meg az előjáróról) egyetlen közös művecskét készítettem. Ha tehát mindezek saját levelet mondhatnak magukénak, az olvasók valamivel többet is megsejthetnek majd az értelmükből.

2. A határozószó tehát a negyedik szófajocskája, amelyet azért nevezünk adverbiumnak, mert az ígéhez (**verbum**) tapad, ahogyan a névmás viszont a névszóval való közösségéről kapta nevét. Itt azonban felötlik egy kérdés: netán valaki afelől fog érdeklődni, s ennek bekövetkezte felől nincs is kétségem, hogy *ha azért hívják adverbiumnak, mert mindenkor az ígéhez csatlakozik, milyen névvel illessük a hasonlító, a minőséget avagy mennyiséget jelölő határozószókat, melyek olykor nem csupán az ígéhez, hanem a többi szófajhoz is társulhatnak? Mert mondhatjuk, hogy 'nagyon nagy tömeg érkezett (magna valde venit turba)', de vajon össze lehet kapcsolni a 'nagyon érkezett' szavakat, vagy miként értelmezzük ezt a mondatot?* Azután mondunk *oly művelteket (tam docti)* és *oly gyorsakat (tam veloces)* is, aminek kapcsán azok, akik nem nyolc, hanem több szófajt kívánnak összeszámlálni, a határozószót két alcsoportra osztják, melyek egyikét eredeti nevén adverbiumnak nevezik, mivel ez az ígéhez csatlakozik, míg a másikat kifejezőszónak (**expressorium**) hívják, mivel azon határozószók, amelyeket névszóhoz vagy más határozószóhoz illesztünk, nem annyira a szokásos hozzákapcsolást, mint inkább a jelentés megvilágítását szolgálják. A határozószóhoz tapadó határozószó hasonlítás nélkül, pusztán

⁶⁷⁹ *Omnis urbs munita et cincta cives hostibus non tradat* – előzményét nem találtam.

a megerősítésre vonatkozik, mint az *oly méltón (tam digne)*, *nagyon férfiasan (valde viriliter)* meg az *elég szépen (satis pulchre)*, ezért nem kis tévedésbe esnek azok, akik közéjük tesznek egy 'és' kötőszócskát, amiből ilyesmi lesz: *elégé és szépen (satis et pulchre)*.

3. A határozószók jelentése sokféle, ám sokan gondolják úgy, hogy határozószó önmagából létre nem jöhet. Ha például a külön (*seorsum*), szétválasztásra vonatkozó határozószót vesszük, ez is egy névszóból ered, mégpedig a *seurus*-ból, amit arról mondunk, aki az emberi társaságtól elzárkózik, amint az *adorus* pedig az, aki mutogatja magát a többiek tekintete (*ora*) előtt, lásd Cicero példájában: „*ha tanult leszek, közszemlére teszem ki magam (adorus me faciam)*, de ha másként lesz, elzárkózom (*seurus*), nem merészkedvén a műveltek társaságába.”

Az együtt (*simul*) egység-határozószó, eredete pedig a hasonlóság (*similitudo*).

4. Sokan szegezik nekünk a kérdést, hogy mi módon jönnek létre származtatott névszók (melléknevek) határozószókból, mint a *tegnapból (heri)* a *tegnapi (hesternus)*, a *mából (hodie)* a *mai (hodiernus)* vagy a *holnapból (cras)* a *holnapi (crastinus)*, ugyanis inkább a határozószók szoktak leszármazni a névszóból. Úgy emlékszem, Aeneástól kértem tanácsot ebben a dologban, aki azt felelte, hogy ha a bevett hagyomány nem úgy szólna, hogy ezek időhatározószók, akkor inkább időt jelölő, egyesetű főneveknek kellene őket hinnünk, amelyekből a származtatott alakok elvonás útján születnek. S hogy ne tűnjék úgy, mintha csak a személyes véleményét hangoztatná, azt állította, hogy egy bizonyos öreg Julius mestertől szedte mindezt, aki azt is hozzátette, hogy mivel a fenti főnevek nem ragozhatóak, a tudatlanok határozószónak gondolják őket, ahogyan sokan a *nequam*-ot meg a *nugas*-t⁶⁸⁰ is minőségi határozószónak tartják, mivel nincs ragozásuk. „*Ámde ez – mondotta – a rómaiaknak nem fog tetszeni, mert inkább a berögződött szokáshoz ragaszkodnak, mintsem a pontos szabályhoz.*”

5. Léteznek azután olyan határozószók, amelyek eredete kétes, mint a *frustra*, *nequiquam*, *nequiter*. Mert hogy a *frustra* vajon egy eredeti főnévből származik-e, vagy egy álszenvedő ige imperativusából⁶⁸¹, egyelőre az olvasó választásán múlik. A *nequiquam* és a *nequiter* pedig, amennyiben mindkettő a *nequam*-ból ered, ahogyan sok latin gondolja, csak annyiban foglalkoztatja a többséget, hogy vajon *-ter*-re végződő határozószó létrejöhet-e

⁶⁸⁰ A *nequam* és a *nugas* valóban létező, ragozhatatlan főnevek.

⁶⁸¹ Bizonyára a *fraus* főnévre és a *frustror* I igére gondol.

másból, mint melléknév **-e**-vel záruló ablativusából. S mivel ebben nem lehetnek bizonyosak, inkább mindenestül elvetik a **nequiter**-t. Mi azonban másként látjuk a **nequiquam**-ot, és másként a **nequiter**-t. Az előző értelme ugyanis „ok nélkül”, „hiába”, míg a második negatív jelentéssel bír. Sokan kérdezik azt is, hogy miért került a közepére a **qui**, aminek eredményeképpen **nequam** helyett **nequiquam** lesz belőle, holott a **nequam**, ahogy bármely eset, nem és szám helyett állhat, úgy határozószói szerepet is betölthet. A közbülső szótag hozzátétele viszont egyedül a jobb megkülönböztetést szolgálja. Egyébként vagy elfogadják, hogy a **nequiter** egyszerűen a **nequam**-ból ered, vagy úgy értelmezik, hogy önmagából jött létre, mivel más alakban nem létezik, vagy – ha jobban belegondolnak – egy az egyben elutasítják.

6. Kérdezik azt is, hogy vajon melléknévi igenevekből születhetnek-e határozószók, és ha igen, melyikből: mindegyikből-e, vagy csak némelyikből. Kezeskedem érte és a földkerekség valamennyi tudós főjének színe előtt fenntartom, hogy igenevekből kétséget kizáróan létrejöhetnek határozószók, arra a kérdésre pedig, hogy vajon melyekből, tudásom szerint azt a választ adhatnám, hogy a közös nemű, jelen idejű igenevekből, és bármely ige múlt idejű igenevéből származhat határozószó, az azonban a tudósok egyikéről sem bizonyítható, hogy a kétféle jövő idejű igenéből akár csak egy határozószót is létrehoztak volna. Mondunk ugyanis **docenter**-t, **sapienter**-t, **instanter**-t, **perseveranter**-t, jöllehet, Galbungus szerint cselekvő tárgyas ige jelen idejű melléknévi igenevéből nem jöhet létre határozószó, hanem a tárgyatlan ige igenevéből kölcsönöz magának, s ugyanezen mester tagadja azt is, hogy közös avagy álszenvedő ige melléknévi igenevéből kialakulhatna, legfeljebb hibásan. A múlt időben azonban egyetlen tanult ember sem tagadhatja, hogy az igék hármas jelentésének megfelelően – a szenvedő, a közös meg az álszenvedő – kialakulhatnak határozószók, amennyiben mondunk **docte**-t, **osculate**-t, **suspicate**-t, **locute**-t; az afrikai iskolákban mindazonáltal gyakran hallottam mondogatni, hogy az álszenvedő igék igeneveiből – főleg, amelyeket nem tárgyasan használunk – nem szoktak határozószók születni. Ha pedig így áll a helyzet, szembetalálva magunkat a mesterek bizonytalanságával, akik között láthatólag nincs egyetértés, úgy kell eljárunk, hogy azt, amiben senki nem kételkedik, határozottan biztosra kell vennünk, vagyis hogy a tárgyatlan ige jelen idejű melléknévi igenevéből meg abból, ami szenvedő, illetve közös igéből jön, persze csak a befejezett idejűekből, határozószókat mindenkor nyerhetünk, mint a **perseveranter**, **firmate**, **scrutate**. Ezen szabály szerint fogjuk tiszteletben tartani a határozószók képzésének elvét az igenevek középső felsőfokainak esetében is.

7. Az **-im** szótaggal záruló határozószók pediglen nem egy töről fakadnak, olyik ugyanis melléknevekből jön, mint a **caelestim**, **fortim**⁶⁸², mások viszont birtokos névmásokból születnek, mint a **meatim**, **nostratim**⁶⁸³, megint mások szenvedő ige melléknévi igenevéből, mint a **strictim**, **singillatim**. A **singillo**⁶⁸⁴-val (megkülönböztetni) ugyanis gyakran találkozunk, ahogyan az igen ékesszóló és hallatlanul szerény férfiú, Dominus következő idézetében is: „*Nem közepes avagy egyszerű feladat megkülönböztetni a jót a rossztól.*” Egyesek azt gyanítják, hogy első helyzetű főnevekből is létrejöhetnek határozószók, mint a **partim** (*részben*), aminek eredete eszerint a **pars** (*rész*) lenne, vagy a **voluntatim** a **voluntas**-ból (*akarati*).

8. És most mitévő legyek? Mivel azt hiszem, a határozószókról valahol másutt már beszéltem, rövidre kellene fognom mondandómat. A befejezés előtt azonban meg kell emlékezmem Aeneasom szavairól, aki a következőképp válaszolt, amidőn megkérdeztem, hogy vajon a többi szófajhoz hasonlóan a határozószóknak is lehetnek-e összetételeik: „*Miért kérdesz olyasmiről, amit mindenki tud? A határozószók összetételének két szabálya van: az első, hogy csak az alapszó szerint értelmezzük, úgymint 'edocte', 'indocte', 'insipienter', 'inepte', 'reprobate', 'appense', a második pedig, hogy a helyhatározószóknál utánakapcsoljuk a toldalékot, aminek oka az, hogy a helyhatározó bármely írásmódban megelőzi a másik tagot. Eszerint 'ibidem'-et mondasz, amint az a névmásoknál is gyakorta előforduló szokás, amikor valamely előbb már szerepeltetett személyre utalva a későbbiekben 'idem'-et vagy 'eadem'-et monduk. Létezik a névmási ablativushoz hasonlító határozószó is, méghozzá az **illo**⁶⁸⁵: mert sűrűn mondjuk: 'ottan fogunk menni (**illo exhibimus**)', azaz 'oda' (**illuc**), vagy hasonlóképpen a **quo**, ha azt mondjuk 'ahová mennek (**quo vadunt**)'. Ám ezek a határozók mindenkor módosulhatnak.*” S mivel a fent említett Aeneas e szavakkal bevégezte mondókáját, nekem is ezen a ponton kell véget vetnem a levélírásnak.

⁶⁸² Ezek az adverbiumok nem szerepelnek a szótárakban.

⁶⁸³ Hasonló névmásokat említ az A VI, 3-ban.

⁶⁸⁴ Polara **sigillo** alakban írja, de ez bizonyára sajtóhiba.

⁶⁸⁵ Az ember már gyanakszik, de furcsa mód ez igaz.

V. A MELLÉKNÉVI IGENÉV

1. Most, hogy a melléknévi igenévről szándékozunk beszélni, amiről mind mi magunk, mind a legtöbb mester gyakran ejtett már szót, úgy vélem, munkám bevezetőjeként Aeneasom véleményét kell felidézni. A legjobb ugyanis, sőt a legislegjobb, ha valamennyi tanítvány minden írásának végén s ugyanígy az elején is fáradhatatlanul megemlékezik tanítójáról, akit az emberi tudományok kapcsán harmadik atyának neveznek. Aeneasom állítása szerint tehát a participiumoknak értéke hármassal, amelyet az összes szó értékéről szóló, szép rendbe szedett könyvében a következőképp fogalmazott meg: „*A melléknévi igenevek első erénye, hogy magában foglalja a névszót és az igét is, vagyis a két legfőbb szófajt; a második, hogy amint az ige cselekvő lesz, maga is ugyanúgy cselekszik; a harmadik pedig, hogy ha a mondat végén helyezkedik el, ellátja az ige feladatát. Mindazonáltal ez nem kötelező érvényű, inkább csak ritkán fordul elő.*” Így Aeneas.

2. Először is azt kell tudni, hogy a teljes melléknévi igenév mind a kétszer hat esetben cselekedni szokott, legalábbis ha az ige, amelyből származik, cselekvő (tárgyas). A participiumi mód nominativusa és ablativusa gyakran helyettesítheti egymást, de hogy ez helyes-e vagy sem, annak eldöntését azok ítéletére bízunk, akik ezzel a módszerrel írnak. Ugyanis gyakran találunk alanyeset helyett participiumi ablativust, így Glengus mondatában:

*Ellen kapuknál
döngetvén⁶⁸⁶ lakók
meginogtanak.⁶⁸⁷*

⁶⁸⁶ Vagyis az egyszerű *ablativus absolutus* szerkezet. Kifejező hangzása a **per portas rumpente** alliteráció.

⁶⁸⁷ M. Herren (1992, 147.) javaslata alapján – Polara kiadása ellenében – mi is versbe szedjük, bár részemről egy kétsoros megoldást preferálnék, valahogy így: *hoste per portas rumpente / cives vacillaverunt.*

Ezt a mondatot azonban a legkülönbözőbb módokon értelmezik, egyesek véleménye szerint mindkét névszóból a hetedik esetet veszi, mások viszont – a galbungusi hagyomány folytatói – azt állítják, hogy inkább mindkét névszó nyolcadik esetének kell gondolni, amivel Aeneas is egyetért. Ezért aztán, amikor egyszer írt nekem, egy bizonyos főnevet a következőképp ragozott: **proson, prosonis, prosoni, prosonem**, s amikor az ablativushoz ért, ugyanazt az esetet háromszor vetette papírra. Amidőn ennek okáról faggattam, imígyen oldotta meg a kérdést: „*A hatodik eset, vagyis az ablativus, valamint a hetedik meg a nyolcadik a betűk alakja szerint hasonlatosak, csak értelmükben és jelentésük minősége szerint különböznek egymástól. A műveltek a következő különbséget tehetik: ablativus, ha azt mondjuk: e szónok által (**ab hoc prosone**) jó beszéd mondatott; a hetedik eset: örömeiket lelik e szónok beszédében (**hoc prosone fruuntur**), ezért aztán kárhoztatandó az afféle beszéd, mint örömeiket lelik általa, őt vagy tőle (**fruuntur ab eo, eum, eius**), mivel az örömeit leli (**fruor**) ige számos hasonló társával egyetemben nem csatlakozhat más esethez, egyedül a hetedikhez. A nyolcadik pedig ez: míg e szónok beszél (**hoc prosone declamante**⁶⁸⁸).*” Ehelyett az eset helyett, mint mondtuk, olvasmányainkban gyakorta alanyeset szerepel, úgy hiszem, szükségképpen azért, mert ugyanazon mondatban egy másik alanyeset, ami elől áll, személyesen már csatlakozott a vezérigéhez, ahogyan Bregandus Lugenicus⁶⁸⁹ versében olvashatjuk:

Egy Cato katona, a nép kavargóva, állott csatasorba.

Mintha ezt mondotta volna: *míg a nép kavargott, ő egyedül állott (**solus populo turbato stetit**)*. Sok felettébb tudatlan személy odateszi ilyenkor a létigét, ami okozati összefüggés nélkül egyáltalában nem lehetséges. Mert ha hyperbaton-szerűen a mondat közepébe keverve más sorrendet állított volna fel, amivel nemritkán találkozunk, a kiváló mester a következőképpen szerkesztette volna mondatát: *egy katona, a sokaság ugyanis össze volt kavarodva, állott csatasorba.*

⁶⁸⁸ A szövegben szereplő **declamate** megint csak sajtóhiba Polaránál, amit a N kézirat megvizsgálása is igazolt.

⁶⁸⁹ Paul Grosjean (1961, 396–397.) szerint beszélő névvel állunk szemben. Mint köztudott, az ír nyelv (főként az óír) kedveli a *nominativus absolutusos* szerkesztést, s a Bregand névre is ráakadhatunk az óír tulajdonnevek között. A Lugenicus eredete pedig a Luceni néptörzs neve lehet (Írország déli részén éltek, Orosius is említi őket). Vagyis Virgilius úgy állítja eléln *Bregandus Lugenicust*, mint a par excellence ír figuráját, jellemzően enigmatikus és igen frappáns módon, épp a *nominativus absolutus* kapcsán.

3. De most alkalmas lesz visszakanyarodni a participium tárgyalásához, amitől csaknem eltávolodtunk. A participium közönséges szófaj, mely nemeknek és jelentéseknek van alávetve, és azok tartják fenn, ám a jelen idejű melléknévi igenév meghatározása szerint mindennemű névszóra hasonlít, míg a többinek saját jelölt neme van. Van, aki azt mondja, hogy a melléknévi ige-nevek mintegy az igék és névszók házasságából születtek, ezért az első helyezettű főnév meg a participium alanyesete megegyezik, úgymint **sensus, gressus, versus, intellectus, quaestus, cultus, planctus** stb. Ugyanis a **sensus** igenév a **sentior** szenvedő igéből szabályosan vétetik, ami múlt időben így ragozódik: **sensus sum, sensus es, sensus est**. Létezik főnév is, ami a következőképp ragozódik: **sensus, sensui**, azonban – tekintve, hogy ez a főnév is az igéből jött létre – azt kell hinnünk, hogy az igenév nem a főnévből, hanem az igéből jön. A ragozás során azután el is tűnik a hasonlóság, a főnevet ugyanis így ragozzuk: **sensus, sensus**, míg az ige-veget így: **sensus, sensi, senso** stb. A **versus**-t ellenben nem mindenki fogadja el alapfőnévnek, csak igenévnek: amott pedig **vorsus**-t írnak, miután az oldalt magát Lucanus tanúsága nyomán **vors**-nak mondják: *számos lapra (vortibus) lesz szükségük*. Én azonban úgy látom, hogy nem kell elvetni a lapra vonatkozólag a **versus** írásmódot sem, hiszen amikor egy lapra írva hosszában az elejétől a margó felé vonalat húzol, a kezdet vissza kell fordítanod (**vertere**) az eleje felé annak, amit már leírtál. Nyilvánvalóan ugyanezen szokás megtartása érvényesül az olvasás során is, a szemek látásával kapcsolatban. A jelen idejű melléknévi igenévről azt kell hinni, hogy ugyanúgy illeszkedik minden személyhez, ahogy minden nemhez, mert a participiumok száma és alakja (**figura**) e kettő alapján jön létre.

4. A participiumokról ennyit elégségesnek is hihetnénk, ha nem vetne a mesterek fejére fenyegető árnyékot egy kérdés, hogy véleményük szerint lehetséges-e bármely időben bármely ige-veget használni az igék helyett, ahogy Ossius, Perrichius, Galbarius és a többi latin képzelet. Galbarius ugyanis óriási, bőven áradó, ám ékesszóló kötetében, amelyet a teremtett világ magyarázataiból szerkesztett, szinte minden ige-veget igei értelemben alkalmazott, eképpen: „*Kezdetben a látható világ egy láthatatlan hatalom által teremtetvén, a nappal, a holddal s a különböző színekben tündöklő valamennyi csillaggal díszítve, átengedtetvén a majdan rajta megszülető halandóknak fényességes értelmű felfedezésül, s mindennek a legvégén majdan feloldódva, nemkülönben pedig helyreállva*” – láthatod, hogy e mű teljes szövegét az igék helyére tett ige-vek vezéreltik. S ez a réges-régi hagyomány (hogy az igék helyett ige-veket szokás használni) erősen tartja magát Afrika és Európa számos tartományában, mi azonban – lévén hogy mestereink efféle írástudományt reánk nem

hagyományoztak, miszerint az igék helyett bármi mást olvashatnánk avagy írhatnánk –, megkérdezhetjük, hogy vajon melyik hajdani atya alkalmazott valaha is participiumot az ige helyett, vagy tanította ennek alkalmazását? Mert az ő tanaiknak ellenszegülni bizony főbenjáró bűn lenne. Ha tehát találunk ilyesmit, szándékunk szerint mi is utánozni fogjuk, jöllehet emlékeink szerint kimondottan tilos az igenéből igét csinálni. Mindazonáltal akkor meg fogjuk változtatni elhatározásunkat.

5. Azt viszont mélyrehatóbban kell tanulmányoznunk, hogy vajon a melléknévekéhez hasonló szabályok szerint alakul-e a participiumok fokozása. Sokan gondolják ugyanis úgy, hogy az igenevet egyáltalán nem lehet fokozni, aminek viszont ellene mond a bőséges hiteles olvasat. Nem marad tehát más hátra, mint hogy a szabályt, amit az igenevekből származó határozók számára hoztunk, kiterjesszük a szabályosan fokozott igenevek alakjaira is. A jelen idejű, tárgyatlan ige participiuma kétségkívül a következőképpen fokozható: merészelő merészelőbb legmerészelőbb (**audens audentior audentissimus**), fenyegető fenyegetőbb legfenyegetőbb (**instans instantior instantissimus**), bizakodó bizakodóbb legbizakodóbb (**fidens fidentior fidentissimus**), szűkölködő szűkölködőbb legszűkölködőbb (**egens egentior egentissimus**), és hasonlóképpen a múlt idejű szenvedő igéé: művelt műveltebb legműveltebb (**doctus doctior doctissimus**), kész készebb legkészebb (**paratus paratior paratissimus**), dicséretes dicséretebb legdicséretebb (**laudatus laudatior laudatissimus**).

6. Ám ha valaki szembe akarna helyezkedni azon állításunkkal, hogy a jelen idejű, cselekvő ige participiumának van fokozása, s azt mondja, hogy valahányszor az alábbiakban ismertetendő igeneveket – amilyen a bölcs (**sapiens**) vagy a szerető (**amans**) – fokozzuk, mivel fokozásuk teljesen szabályos, inkább igenévre hasonlító névszóknak kell gondolnunk őket, nos, akkor sem megcáfolni, sem elutasítani nem akarnám a véleményét. De ő se utasítsa el a miénket, hiszen amit tudásainktól tanultunk, azt állhatatosan védelmezzük és állítjuk mi is. Mindenben egyet kell értek ezen a téren Maeviuszal, az édes dalú férfúval, akiről a következő ének is szól:

*Ki lépesmézet nem szeret, az gyűlöli Maevius ajkát.*⁶⁹⁰

⁶⁹⁰ Maevius, a maradi költő alakja megjelenik Vergilius Eclogáiban (III, 89–90): *Mella fluant illi, ferat et rubus asper amomum. / Qui Baviu non odit, amet tua carmina, Maevi*. Isidorus a sort az astysmosra hozza példaként (vö. a virgiliusi mondat kezdőigéjével: **astipuletur**), vö. etym. I, 37, 30: **Huic contrarius est Astysmos, urbanitas sine iracundia, ut illud: Qui Bauium**

Ez ékesszóló dalban zengte meg a nyolc szófajt, amelyben így beszélt:

*Minden nemű minden igenév,
eredete legyen ige vagy főnév,
rendes középfokkal joggal él,
és felsőfoka is hasonlóképp kél,*

amelyben megmutatja, hogy nem csak a mellékneveknek, hanem az igéknek is az említett szinteken kell fokozni valamennyi nemét.

7. Léteznek azután olyan igenevek is, amelyek nem túl sűrűn használatos igékből jönnek, amiért is tagadják igenév voltukat, s úgy vélik, inkább csak igenevekhez hasonlító névszók volnának. Ilyen a tógás (**togatus**), tunikás (**tunicatus**), fejkötős (**mitratus**), sarus (**calciatus**), kardos (**gladius**), lándzsás (**hastatus**), pajzsos (**scutatus**). De ha ez így van, eszerint az elmélet szerint a következőket is ide kellene sorolnunk: öves (**praecinctus**), ruhás (**vestitus**), leples (**amictus**), pedig ezeknek az igéiből minden olvasó gyakran bukkanhat kész példákra. És hogy áll a helyzet Aeneas mondatával? Azt mondja: *A ka-*

*non odit, amet tua carmina, Maeui, atque idem iungat uulpes et mulgeat hircos. Id est: qui Bauium non odit, pro poena ei contingat ut diligit Maeuium. Fuerunt autem Maeuius et Bauius poetae pessimi, et inimici Vergilii. Qui hos ergo diligit, faciat quae contra naturam sunt, id est, iungat uulpes et mulgeat hircos. Pompeius szintén idézi Commentumában az astismos-nál (=urbanitas quaedam in sensu): habes apud Vergilium: qui Bavium non odit, amet tua carmina, Maeui: nihil suavius, nihil urbanius. Duo fuerunt pessimi poetae, dicit, qui istum amat, illus pro poena contingat, ut et illum amet (GL V p. 312). De fellelhető más grammatikai munkákban is, így az Ars Laureshamensis III (De tropis), 236, 29. sorában: NAMQUE, sicut ipse subiungit, ANTISMOS PUTATUR QUICQUID SIMPLICITATE RUSTICA CARET ET FACETA SATIS URBANITATE EST EXPOLITUM (hoc est ornatum), UT EST IN HOC EXEMPLO: QUI BAVIUM NON ODI, AMET TUA CARMINA, MAEVI; ATQUE IDEM IUNGAT VULPES ET MULGEAT HIRCOS. *ibid.* 236, 35: Bauius enim et Maeuius uterque poetae inimici fuerunt Virgilii; imprecatur ergo et dicit, ut qui Bauium non odit, hoc ei contingat in poenam, ut amet etiam carmina Maeui atque idem, qui utrosque amauerit, ita amens efficiatur, ut contra naturam iungat uulpes ad aratrum et mulgeat hircos. Szintén hozza Murethach, III, 249, 77–79. (az astismosról): Propria dictio est in hoc, ut dicatur simpliciter: QUI BAVIUM NON ODI, AMET TUA CARMINA, MAEVI. Translata dictio est, ut pro poena dicatur hoc proverbium alicui, ut qui non odit Bavium, contingat ei, ut diligit carmina Maeui; similitudo non propria, quia in eodem versu utraque intelleguntur, et prospera et adversa; causa ornatus; SED. SC. don. III, 389, 84: qua definitione satis clarescit quoniam is tropus multiplex in vituperationibus atque cavillationibus ironice fieri consuevit ut est illud: qui Bavium non odit amet tua carmina Maeui atque idem iungat vulpes et mulgeat hircos; *ibid.* 389, 88: nam Bavius et Maeuius aemuli Virgilii pessimi poetae fuerunt quos ipse Virgilius per antismos suggillat.*

tonák tunikát viselnek (*tunicantur*). Illetve: *Ki hord majd kardot (gladiabitur) a harcban?* De Horatius is hasonlóképp beszél: *Erős támadást intézve mind felfegyverkeztek lándzsával (hastaverunt se), sarut vettek (calciaverunt), fogták a pajzsot (scutantes se), és rohamra indultak.* Íme, láthatod, hogy mi módon fordulnak ezek elő mint tárgyas igék, sőt nem csak egyszeresen tárgyasak, hanem akár háromszorosan is: az olvasat értelme ugyanis egyértelműen mutatja, hogy ezen igék cselekvő jelentésük szerint kétszeresen tárgyasak, a szenvedő szerint pedig harmadszor is, hisz azt mondd: *fellándzsázza magát lándzsával (hastavit se hastam) és fellándzsáztatott lándzsával (hastatus est hastam)*⁶⁹¹. Ugyanez habozás nélkül elfogadható bármely, díszítést vagy dísztelenítést jelentő igére vonatkozólag, amilyen a díszít (*orno*), a koszorúz (*corono*), a lábbelit vesz (*calcio*), ruhát vesz (*vestio*), beburkolózik (*amicio*), felövez (*cingo*), tunikát vesz (*tunico*), lándzsát fog (*hasto*), kardot fog (*gladio*), fejdísz köt (*mitro*), fölfegyverez (*armo*), lefegyverez (*spolio*), lemeztelenít (*nudo*), kibugyolál (*deamicio*), kifoszt (*fraudo*). És hasonlóképpen a lélek díszítményeivel kapcsolatban: tanít (*doceo*), kiművel (*erudio*), beavat (*inbuo*), felszerel (*instro*), kiképez (*informo*).

8. Azonban immár közel lenne levelem alkalmas lezárása, ha nem kényserítene beszédemet némileg hosszabbra nyújtani egy igen nehezen megoldható kérdés. Nos, noha az álszenvedő igékből kétségkívül három igenév szokott származni, létezik olyan álszenvedő ige, amelyből látszólag négy participium ered, ez pedig az **orior** (kezdődik), amiből az **oriens**, az **oriturus**, az **ortus** és az **oriundus** jön. A kérdés tehát az, hogy hogyan is alkalmazzuk ezt a szabályt. Mivel nincs olyan szenvedő ige, amelyből származhatna, az **oriundus**-t egyesek nem is tekintik igenévnak, inkább jövő idejű participiumhoz hasonló melléknévnek, amilyen a **furibundus** (örjögő), **laetabundus** (örvendező), **gaudibundus** (örvendő), **ratabundus** (biztos), én azonban nem tartom helytállónak ezt a nézetet, hiszen az **oriundus** participium volta senki előtt nem kétséges⁶⁹². Ám amidőn erről kérdeztem Galbungust és vele Aeneast, egybehangzóan azt a választ adták, hogy ez az igenév az **ortus**-hoz hasonlóan múlt idejű, amiért is az igenevek előszámolásakor választó kötőszóval, imígyen kell felsorolnunk őket: **oriens oriturus ortus** vagy **oriundus**. Ebből következőleg bizonyítható, hogy e két igenév azonos idejű, amiért is az **oriundus erat** írásmód a helyes, nem pedig az **erit**. Ám e kérdés megoldása után ugyanezen igenév kapcsán mindjárt itt egy második, hogy vajon miért nem **orien-**

⁶⁹¹ A visszaható, illetve a passzív érteleme gondol.

⁶⁹² Ez önellentmondás, hisz ő maga tette fel néhány sorral feljebb a kérdést.

du-nak írjuk, amikor ott az **oriens**. Akik okosan le tudják írni a szavakat, a különbséget mindenütt megőrzik, a módokban és a személyekben egyaránt. Ragozása ugyanis a következő: **orior oriris oritur orimur orimini oriuntur**. Valamennyi harmadik ragozása igenél – legyen bár hosszú vagy rövid -i-s – a többes szám harmadik személyben hasonlóképpen mindenkor betoldanak egy **u** hangot, úgymint **audiunt legunt metiuntur**, és pedig azért, mert ha **e**-t írnának, jövő időnek tűnhetne. Mégis csodálkozom rajta, hogy miért nem így írják: **oriendus**, **e**-vel. Talán, hogy véletlenül se látsszék szenvedő igenek, mint a **legendus**. De megint csak megkérdezem, hogy ha már egyszer **oriundus**-nak írjuk, akkor miért nem írjuk a jelen idejű igenévnél is így: **oriens oriuntis**. Ez viszont kizárólag a negyedik ragozása igék igeneveinél szokás, ahol az **i**-vel és **e**-vel képzett alanyeset után a többi esetben az **i**-t elhagyva **e**-t és **u**-t használnak, lásd **iens euntis, quiens queuntis, transiens transeuntis** stb.⁶⁹³.

9. De fejünk fölött lebeg egy másik, ismét csak ügyel-bajjal megoldható kérdés, hogy miért találunk gyakran leírva **standum**-ot, **sedendum**-ot, **audendum**-ot, **loquendum**-ot, holott a tárgyatlan igékből csak két igenév szokott létrejönni, az álszenvedőből pedig csupán három származik. Ebben viszont látszólag a szenvedő ige igenevét utánozzák, mint amikor azt mondod: **gaudentum** vagy **meditandum**, csak éppen a tárgyatlan igékre vonatkoztatva, melyekhez a fentebb említett participiumok tartoznak. Vannak azután olyan igenevek is, amelyeket hiányosaknak gondolnak az idők terén, ami felettébb furcsa, mert maguk az alapigék nem ilyenek. Ezért nem hihetjük, hogy teljes igékből eredő igenevek hiányosak lehetnének. A következő participiumokról van szó: **studens**, ugyanis ennek jövő idejű igeneve a többség véleménye szerint nem létezik, **studiturus**-t nem mondunk. Nem tudom, nem tévedés-e ezt állítani, hacsak nem arra gondolnak, hogy a fenti igéhez kijelentő módon szerintük nem járul múlt idő, ami lényegében nem igaz, hiszen gyakran olvashatjuk a **studui** alakot⁶⁹⁴. Ott van azután egy másik jövő idejű igenév, melyről azt gondolják, hogy csak ebben a formában fordul elő, a többi módon pedig tagadják, s ez az **urgendum**, mintha legalábbis nem olvashatnánk **urguens**-et, holott oly gyakran olvassuk, hogy dúskálunk a példákban, de ugyanígy az **urgiturus** és az **urgitus** esetében is⁶⁹⁵. Azt is mondják, hogy a **coeptus** hiányos

⁶⁹³ Ám ez csak az **eo**-ra és összetételeire vonatkozik.

⁶⁹⁴ De ez még nem bizonyítja a *participium instans* létezését, azt ugyanis a *Supinum*-töből képezzük, nem pedig a *perfectum*-töből, s a **studeo**-nak valóban nincs *Supinum*-töve.

⁶⁹⁵ Mi azonban olyannyira nem dúskálunk a példákban, hogy egyik participiumot sem ismerjük, eredő igéjük ugyanis így található a szótárakban: **urgeo 2, ursi, ursum**.

igenév. Ebben mi is kénytelenek vagyunk egyetérteni velük, hiszen az **incipio** tárgyatlan ige. Erre esetleg rámondhatod, hogy a **capio** viszont tárgyas, és belőle jön a **coeptus**, de nem így van, mivel a szenvedő jelentésnél a fenti igéből nem a **coeptus** jön, hanem a **captus**. Elcsodálkozván tehát rajta, mi módon származhat tárgyatlan igéből szenvedő igei igenév, úgy emlékszem, Aeneas-hoz fordultam ezzel a kérdéssel, aki így felelt nekem: *ez nem participium, csupán arra hasonlító melléknév.*⁶⁹⁶

10. Jelen igenévről tehát ez Aeneas ítélete. Amidőn hallottam határozott állítását, miszerint hiányos igékből mindenkor hiányos igeneveknek kell származniuk, rákérdeztem: „*Akkor hát, uram, mi módon találkozhatunk olyasmivel, hogy személyeiben hiányos igéből participium születik, amilyen a **decens** a **decet**-ből?*” Bajusza alatt mosolyogva válaszolta: „*Óva intelek, fiacskám, nehogy a hasonlatosság félrevezessen! Hisz sokan nincsenek tisztában a latin beszéd erejével, s a hasonlatosság által vezetettvén felcserélik egyik részét a másikkal. Amint a gyakran olvasható „**inpraesentiarum**”-ot is összekavarják, nem tudván, hogy mi fán terem, lejegyzik az utolsó szótagot, a **-rum**-ot, s csak „**in praesentia**”-t írnak, előljárós ablativust csinálván belőle, ami a legkevésbé sem helyénvaló, mivel az „**inpraesentiarum**” időhatározó, és nagyjából annyit tesz, mint jelenleg (**praesentim**). Hasonlóképpen tévedésbe esnek, ha azt hiszik, hogy a költő **decens**-e participium, ugyanis a hiányos személyű igék, mint a **decet** (illik), **oportet** (kell), **taedet** (utál) és társaik semmiféle igenévvel nem rendelkeznek. Nem marad más hátra, mint hogy a **decens**-et participiumszerű melléknévnek értsed, nemkülönben a **condecens**, **indecens** és a **perdecens** esetében.*” Így Aeneas. Miután azonban az igenévről hitem szerint elégségesen értekeztem mind itt, mind a fentebb többször említett kis művemben, jelen levelemnek idejekorán véget vetek.

⁶⁹⁶ A mi tudásunk szerint a **coepi**, **coepisse**, (**coeptum**) hiányos ige igeneve.

VI. A KÖTŐSZÓ

1. Úgy látom, kedves fiam, hogy az a szófaj, amelyet kötőszónak neveznek, valamiképpen hasonlít a horonykötéshez, amely összetartja az egymáshoz kapcsolt épületeket, kiváltképp az emeleteken. Merthogy ez a kis rész is ekképpen köti egymáshoz és ragasztja össze a mondatokat és fogalmakat. A régiek úgy számolják, hogy jelentésének megfelelően öt fajtára oszlik, közülük első a kapcsolatos (**copulativa**), amely összeköti a külön-külön mondott dolgokat. A kapcsolatos kötőszók közé, melyek szám szerint hatan vannak – **et ac at adque ast** –, odaszámítjuk a görög **ce**-t is. Ezen utolsó ugyanis a görögöknél mindenkor az **et** helyett áll. Ez a kapcsolatos kötőszó utótagként szokott szerepelni, mármint minálunk, míg saját anyanyelvén gyakran előre kerül. Mi viszont mögéje tesszük a mutató vagy jelölő (**revelativo**)⁶⁹⁷ egy szótagú névmásnak, szerintem a szótagok számának gyarapítása végett, imígyen: **hicce haecce hocce, isce eace idce**, de az említett névmások valamennyi esete után ugyanígy odakapcsolódhat. Erre azt mondhatod, hogy a nőnemű jelölő névmás, az **ea** nem egy, hanem két szótagból áll. Való igaz, hogy az **ea** két szótag lenne, ám ez csak akkor van így, amikor az utolsót valamely mássalhangzó követi, mint az **eam eas eos** és társai esetében, úgyhogy az egy hosszú szótag a két röviddel helyettesítve egyaránt egy szótagot alkot. Mert ha csak két magánhangzó van, azok egy szótagba sűríthetők, következésképpen az így egyszótagúnak tekintett **ea**-hoz hozzáadjuk a **ce**-t.

Az azonban szükségtelen, hogy az & két betüből – **e** és **t** – álljon, hanem összekapcsolva, egyetlen tollvonással kell írni őket, és egyetlen hanggal is kell kiejteni⁶⁹⁸. A harmadik személyű igénél azonban nem &, hanem **-et** irándó, mint **vacet sulcet**⁶⁹⁹. Azután azok is tévednek, akik az **ac** kapcsolatos kötőszót

⁶⁹⁷ A **revelativum** véletlen vagy szándékos elírás lehet a **relativum** helyett, ilyen névmás ugyanis létezik, vö. DON. AM II, 11: **item subiunctivum vel relativum ... is ea id**; ISID. etym. I, 8, 3: **Relatiua dicuntur, quia ad interrogationem referuntur, ut „quis est?”**

⁶⁹⁸ Netán arra utal, hogy egyszerűen **e**-nek ejtették, mint az olaszok meg a franciák?

⁶⁹⁹ Ez viszont inkább paleográfiai kérdés.

h-val írják, mert ez csak a névmásnál szükséges, ami valamennyi esetében megkapja ugyanezt a hangot, így: **haec huius huic hanc ab hac**.

2. Fontos tudni, hogy a kötőszók esetében értékük gyakorta megváltozhat a kifejezés jellegének, illetve a tartalom jelentésének függvényében. Az **ast** meg az **at** ugyanis sokszor nem kapcsolatos kötőszók, hanem kiegészítőknak (**expletivae**), jobban mondva megkülönböztetőknak (**discretivae**) nevezik őket, a mondatokat ugyanis nem annyira összekötik, mint inkább szétválasztják. Nem tudom, miért is hívjuk kiegészítőknak azokat, amelyek a jelentéseket meg a személyeket is megváltoztatják és különbözővé teszik. A megkülönböztető kötőszók pediglen a következők: **at ast sane vero porro autem ceterum**. Léteznek egyéb olyan kötőszók is, amelyek összekapcsolják a mondatokat, s amelyeket jóllehet okozatinak (**causales**) vagy magyarázónak (**rationales**) fogadnak el, amennyiben a jelentés minőségének alapján keressük a szó igazságát, helyesebben átölelőknek (**conplectivae**) kellene mondani őket. Melyek hát az átölelők? A **cum dum nam namque quia quoniam etenim enim** és társaik. Csodálkozunk, jobban mondva siránkozunk kell azonban azon, méghozzá nagy fájdalommal, hogy mind a többi szófaj, mind elsősorban épp a kötőszók olyannyira zavarosak és összekavarodottak, hogy az okozati meg a magyarázó között jóformán semmi különbség nincsen⁷⁰⁰. Elnéző leszek Donatusomhoz, aki élen járt a fenti szófaj összezagyalásában, amit fivére, Don igen helyesen vetett a szemére, ő ugyanis igen helyesen használta az ismétlő kötőszókat. Vannak ismétlő kötőszók (**iterativae**) is, amelyek egyugyanazon mondat egyugyanazon jelentését ismétlik, méghozzá a következők: **item item-que itidem idemtidem tantundem rursum denuo iterum**. Az afrikaiaknál mindazonáltal vannak olyan szerzők, akik ezeket inkább ismétlő határozószóknak gondolják.

3. Az okozati kötőszók (**causales**) pediglen azok, amelyek okot szolgáltatnak a mondat újragondolására, hovatovább lerombolására. Nevezetesen a **si nisi nisitamen verum saltimne sed donec usquequo quoadusque usquedum quatinus quamdiu quamvis quamquam quamlibet siquidem** stb. A magyarázók (**rationales**) pedig azok, amelyek az előző mondatból keresik a következő értelmét, amilyen az **ergo ideo idcirco itaque propterea epita**⁷⁰¹ **igitur ceros quamobrem proinde prohoc quapropter propterquod** stb. Léteznek ezenfelül bizonyos hasonlító (**adsimilativae**) kötőszók is, azért ez

⁷⁰⁰ Desbordes így kommentálja (1985, 36): „*c'est une façon un peu vive d'exprimer une perplexité commune aux autres grammairiens devant une division qu'ils ont du mal à justifier.*”

⁷⁰¹ Bizonyára a görög ἔπειτα, a **ceros**-ra viszont nincs tippünk.

a nevük, mert a hasonlító határozókra felelnek, mint a **sic ita perinde**. Vannak azután részesek (**participes**) is, melyeket egyaránt neveznek határozószónak és kötőszónak, ilyen a **paulatim utique etiam equidem interea praeterea**. Az **interea**-t ugyanis mondhatjuk magyarázó kötőszónak az **ergo** helyett, valamint időhatározónak a **tunc** helyett, és helyhatározónak, mint az **ubi**; de akkor rövidülnie kell magának a szóhangsúlynak. Léteznek ezenfelül jelölő (**revelativae**) kötőszók is, amelyek megjelölik a jelentést, mint a **scilicet videlicet illicet**.

4. Azt is tudnunk kell, hogy a kötőszók mindegyike vagy elégett, vagy mögétett, vagy vegyes. De olyan is létezik, ami egyik rend alá sem tartozik. Elöl áll az **et at si quoniam ac atque porro ceterum ceteros**, hátul áll az **autem vero que scilicet** stb., vegyesek: **ergo ideo itaque idcirco prohoc quod proinde epita igitur**, egyik sem: **iterum paulatim saltim**, ezek ugyanis nem a mondat rendjével, hanem a jelentés minőségével kapcsolatosak. A kötőszóról tudnék kicsivel bővebben is beszélni, de mivel mi is és sokan mások is gyakran írtunk már róluk, ezért csupán egyetlen mondatot fűzök még hozzá, amely esetleg hasznosnak ítéltető az olvasók számára, a többit pedig érintetlenül hagyjuk. Ha egy mondatban két kötőszó szerepel, nevezetesen átölelő és magyarázó, egyik a másikat magyarázza, és semmi más kifejezésnek az értelmére nincs szükség, mint a **quoniam ergo, quia igitur, ideo quia, unde quoniam, quoniam idcirco** és hasonlók esetében. Mindezeket elmondván immár véget kell vetnünk a levélnek.

VII. AZ ELŐLJÁRÓSZÓ

1. El kell kezdenem hetedik levelemet az előljárószókról, de mivel a filozófusoknak a bevett előljárókról szóló megszokott beszéde úgyszólván a gyerekeknek való, ezért a szokatlan előljárókat vegyük a latin negyedik, filozófiai neméből, leszögezve először is azt, hogy az egy szótagú előljárószók a szokásosan túl más fajtába nem tartoznak, lásd **a ad e de ex pro prae cis post trans in sub cum clam**: ezek az általunk használt latin kivételével a többiben egyáltalán nincsenek meg. Megadok tehát néhány tárgyesettel járó előljárót: **con** az **aput** helyett, **salion** az **ante** helyett, **cyron** az **adversus** avagy a **contra** helyett, **trasso** a **citra** helyett, **matyrion** a **circa** helyett, **rectim** az **erga** helyett⁷⁰², **statuim** a **pone** helyett⁷⁰³, **relas** a **prope** helyett, **farax** a **secundum** helyett, **longeon** az **ultra** helyett⁷⁰⁴, **sarium** a **propter** helyett, **sepelum** a **supra** helyett, **gabíl** az **usque ad** helyett, **caom** a **penes** helyett, **livim** a **iuxta** helyett, **levim** a **secus** helyett. Most pedig az ablativusszal állók: **respon** a **coram** helyett⁷⁰⁵, **aspon** a **palam** helyett⁷⁰⁶, **peripsa** a **sine** helyett⁷⁰⁷, **absit** az **absque** helyett⁷⁰⁸, **aram** a **tenus** helyett⁷⁰⁹. Azután ami mindkettő vegyesen: **padon** a **super** helyett, **lindon** a **subter** helyett, **madus** a **subtus** helyett.

2. Most pedig, ha nincs terhedre, a régiektől veszünk példákat, hogy nap-

⁷⁰² Talán az **erga**-ra hasonlító **erigo** (part. perf. **erectus**) ige jelentése („kiegyenesít”) juttatta eszébe a **rectus** melléknevet, s abból képezte a Praepositiót.

⁷⁰³ A **pono** és a **statuo** igék rokonértelműségével játszva alkothatta ezt az előljárót.

⁷⁰⁴ Az **ultra** adverbiumként a messzeségre vonatkozik, így a **longus** melléknévvel könnyen kapcsolatba hozható.

⁷⁰⁵ A **coram** előljáró feltételez egy jelen lévő másik személyt, aki feltehetőleg reagál (**respon-det**) társa kommunikációs jelzéseire.

⁷⁰⁶ A **palam** azt jelenti, hogy valaki színe előtt, szeme láttára, ezért az **asponba** a szintén a szemmel kapcsolatos **aspicio**-t érezhetjük bele.

⁷⁰⁷ A **sine** jelentése (másvalami) nélkül, azaz magában: **per ipsa**.

⁷⁰⁸ Ellenében (**absque**), vagyis távol álljon (**absit**). Létezett ilyen *interiectio* is (jelentése: Isten őrizz!).

⁷⁰⁹ A **tenus** azt jelenti, hogy „egészen valameddig”, ami az egészen az oltárig (**ara**) menekülő üldözöttet juttatja eszünkbe.

világra kerüljön, ami valamelyest homályban van. Íme, egy bizonyos Andrianus⁷¹⁰, a problémamegoldásban igencsak járatos férfiú ezt mondja:

*Con Numantia*⁷¹¹ házai öröm s boldogság hangjai⁷¹²,

ami ezt jelenti: *a házak lakóinál (apud habitatores tectorum)*.

Glengus, a mi Maximianusunk atyja pedig így kezdte az istenekről szóló értekezését: *a nap salion (salion solem) voltak az istenek*, azaz: *a nap előtt (ante solem)*. Ugyanő, hisz gazdag volt a latinja, egy másik helyen a *sepe-lum Pireneus hegységen*⁷¹³ látogattak, vagyis *a hegyen túlra (supra montem)* kifejezést hozta. Galbungus is írt ilyesmit egyik, az ázsiai Gurgiliushoz írott levelében: *ékesszólásod fensége gabil az ég ér*, vagyis *egészen az (usque ad) egekig*. Egyszer magam is azt mondtam, hogy *harcoltok cyron engem*, ami annyit tesz, mint *ellenem (contra me)*. Ezen előjárók hangsúlyai a versben nem olyan kifinomultak, mint amennyire szükségesek a misztériumok elfedése meg eme latin nyelv tanításának kísérlete végett. A használaton kívüli előjárókról legyen elég ennyit mondani, most pedig térjünk vissza a mieinkre, amelyek mindig is használatban voltak.

3. Egyetlen előjárónak sem kellene **-d**-re végződnie, csak ha a szavak megkülönböztetésének erős kényszere parancsolja, hogy áthágjuk őseink előírásait. Miután ugyanis teljességgel bizonyos, hogy a határozószó avagy kötőszó **-t**-re végződik, mint az **at**, az előjáró esetében kénytelenek vagyunk **ad**-ot írni, **-d**-vel.⁷¹⁴ Mert az **at** olykor jelen idejű időhatározó, amint a következő

⁷¹⁰ Law (1989, 167.) a névről a középkori bölcsességirodalom egyik darabjára asszociál, Hadrianus császár párbeszédére egy bölccsel, név szerint Secundusszal, esetleg Epictetusszal vagy Ritheusszal. Jóllehet, ebben az írásban a császár a kérdező és a bölcs, aki válaszol, Virgiliusnál – a szerepeket felcserélve – mégis minden bizonnyal ugyanóról van szó. Ritheus nevére pedig eszünkbe juthat a B I, 13-ban szereplő Rithea, **Nini regis uxor**, bár az összefüggés koránt sincs bizonyítva.

⁷¹¹ A város Hispániában található (vö. Orosius: *Hist.* V, 7, 2, 1: 2 **Numantia autem citerioris Hispaniae, haud procul a Vaccaeis et Cantabris in capite Gallaeciae sita, ultima Celtiberorum fuit**). Ismét egy érv Virgilius hispániai illetősége mellett.

⁷¹² Ez a vers rimes és egyházas, de sajnos nem találtam nyomát.

⁷¹³ A Pireneusok vagy az öreg spanyol Mitterius említése arra utal, hogy mégiscsak kellett valami közének lennie Spanyolországhoz, de gondolhatunk az egyik kézirat (a *fragmentum Mediolanense*) „*Virgilius Presbiter Hispanus*” megjelölésére is.

⁷¹⁴ Vö. ISID. etym. I, 27, 1: **Nam sicut ars tractat de partium declinatione, ita orthographia de scribendi peritiā, utputa ‘ad’, cum est praepositiō, D litteram; cum est coniunctiō, T litteram accipit**.

virgiliusi példában is: *at induljatok a csatába*, azaz *most induljatok (nunc per-gite)*. Az *aput*-ot ellenben mindenkor *-t*-vel kell írni, csakhogy mivel *aput*-nak írják a semlegesnemű főnevet is, tudniillik azt a fát, amellyel döngetik mind-azt, amit be kell kalapálni vagy verni a földbe, ezért az *apud*-ot *-d*-vel szó-kás írni.⁷¹⁵

4. A *cis* meg a *citra* között az a különbség, hogy a *cis* valamilyen hegy vagy folyó közbevetésével közelebbi, a *citra* viszont távolabbi helyre utal, amiért is a távolabbi helyeket *citeriora*-nak is mondják. A *trans* mindkettőre vonatkoztatható, de csak mozgásban, azaz utazással kapcsolatban fogadható el, akik viszont azt merészelik írni, netán mondani, hogy *valaki a tengeren túl (trans mare) lakik*, nem csupán gondatlanul járnak el, de igen helytelen és fonák módon is, úgy kell ugyanis felépíteniük a mondatot, hogy ezt mondják: *a tengeren túlra (trans) mennek vagy jönnek*, de *a tengeren túl (cis vagy citra) laknak*. Az *ultra* és a *citra* között nem kis különbség van, a *citra*-t ugyanis hegy vagy folyó közbevetésével lehet mondani⁷¹⁶, míg az *ultra* mindig igen távoli, eldugott helyekre vonatkozik.

Az *absque* és a *sine* között eleink úgy tettek különbséget, hogy a *sine*-t mindig jó, az *absque*-t pedig rossz értelemben vették, úgymint *bűn nélkül (sine peccato)*, *bölcsesség híjával (absque sapientia)*, ez a megfigyelés azonban mindkét részről zavaros, mert nem eléggé bizonyos, hogy vajon mondható-e mindkettő mindkét esetben, vagy csak a szerzők hibájából keveredett össze a mondatok rendje és értelme. Annak megértése azonban valamennyi figyelmes olvasónak megadatik, hogy a *sine* megváltoztathatatlan értelemben arra vonatkozik, ami valamiben egyáltalán nincs jelen, az *absque* viszont kettős értelemmel bír: vagy olyasmire utal, amit valaki teljességgel nélkülöz, ahogyan mondani szokás, hogy *az állatok híjával vannak az értelemnek (absque intellectu)*, mármint nélkülözik az értelmet, vagy olyasmire, aminek elvé-telével a többi dolog elhomályosul avagy tagadás alá esik, esetleg olyasmire, amivel másvalami jár együtt. Erre aztán számos példát találhatunk, köztük azt, amit tavaly magam is írtam, amikor a világ teremtéséről szóló magyarázatomat kiadtam a pogányok ellen. Így kezdődik:

Isten híján senki sincs talán, ki mindent megalkot.

⁷¹⁵ Vö. ISID. etym. I, 27, 3: 'Apud' praepositio per D scribitur, sicut 'ad patrem', quoniam ueteres saepe 'apud' pro 'ad' usi sunt [duabus ex eis mediis litteris subtractis].

⁷¹⁶ Ezt fentebb éppen a *cis*-ről mondtam.

Ebben benne foglaltatik az elhomályosítás meg a tagadás, de dicséret is jár vele, hiszen valamennyi úgynevezett isten elhomályosul és megsemmisül, s csupán a mindenk Istenét illeti dicséret. Ez a jelentése a **praeter**nek is, eszerint: *rajtad kívül (praeter te) senki sem bölcs*. Az pedig, amit egy bizonyos Andreas írt Pyrrhosról – *Ázsia erőin kívül (absque Assiae viribus) kíséretében tízezren voltak* –, a következőt jelenti: *Ázsia erőivel együtt (cum Asiae viribus)*⁷¹⁷.

A **tenus**t sokan utoljárószónak nevezik, mivel mögötte áll a szónak, ekképpen: **nocte tenus** (éjszakáig); a **qua**-val összetéve pedig okhatározói kötőszóvá lesz, így: **quatenus dicat**, ami annyit tesz, mint **usquequo dicat** (amennyiben azt mondja).

Az **ante** szintén kettős értelmű, ugyanis vagy időbeli elsőbbségről mondjuk, mint az *idők kezdete előtt (ante saecula)* volt esetében, vagy pedig a **coram** helyett is állhat, mint itt: *az emelvény előtt (ante tribunal)* ült, azaz: **coram tribunali** (szemben az emelvénnyel).

Hogy a **circum**, a **circa** meg az **erga** között mi a különbség, azt korábban már kifejtettük⁷¹⁸. Az előljárókról tehát legyen elég röviden ennyit szólni.

⁷¹⁷ Szent Jeromos így értelmezi (hebr. nom. 66, 25–27): **andreas decus in statione uel respondens pabulo. sed hoc uiolentum. melius autem est, ut secundum graecam etymologiam από του ἀνδρός, hoc est a uiro, uirilis adpelletur**. Vagyis bizonyára egy szójátékkal állunk szemben a **vir** (férfi) és a **viros** (erő) szavakkal.

⁷¹⁸ Vö. A IX, 8.

VIII. AZ INDULATSZÓ

1. Most szóljunk egy keveset az indulatszóról⁷¹⁹. Az indulatszó is szófaj, csakhogy oly kevésbé használatos, hogy nem is gondolnánk a latinban létezőnek, ha a görögök számolnának vele⁷²⁰. A szónoklatokban azonban, amelyeket mi csak ritkán olvasunk, számos indulatszó található, és jelentésük is gazdag: dicséret, mint a **rassam**⁷²¹ **rauc**⁷²² **samia**⁷²³ **sarap**⁷²⁴, öröm, amilyen az **euge salecon**⁷²⁵, azután kiáltás, például a **heue**⁷²⁶ **hun**⁷²⁷ **ave**, sietség, mint a **maxet**⁷²⁸ **cetiu**⁷²⁹ **salum**, fáradozás, lásd **faticalphin**⁷³⁰ **eugan**, csodálkozás, amilyen az **euax affario**⁷³¹, buzdítás, mint a **quesgoor**⁷³², nyögés, lásd **tatans**⁷³³ és gyász,

⁷¹⁹ Ezt az Episztolát választotta szakdolgozata témájául Claudia Chlupac (1994), ahol az indulatszók magyarázatával is megpróbálkozott.

⁷²⁰ Vö. DON. AM II 1: **Latini articulum non adnumerant, Graeci interjectionem.**

⁷²¹ Esetleg arra gondolhatunk, hogy az f betű s-re romlott, mert akkor a **rafa** szó lenne az alap, melyet Jeromos **sanitas**-nak értelmez (HIER. hebr. nom. 39, 24). Ez esetben olyasmi lehet, mint a **prosit**, egészségedre.

⁷²² Ha a **raucus**-ból származtatjuk, azt jelenti, hogy valaki rekedtre kiabálja magát.

⁷²³ Gondolhatunk az igen ritka **samiare** igére, melynek jelentése buzdít, erősít, vagy a héber שמח igére, ami magyarul örülni jelent.

⁷²⁴ Leginkább talán a héber שרפ ige juthat eszünkbe róla, ami a *Szeráfok* (*Lángolók*) nevének is az alapja.

⁷²⁵ Hasonlít a héber Sálom alechem (Béke veled) köszöntésre.

⁷²⁶ Az N kézirat megengedi a **heu ehun** olvasatot is, ez esetben az első szó ismert, a második pedig lehet az **ehue** vagy az **ehem** romlása lenne.

⁷²⁷ Ha mégis a **hun**-t fogadjuk el, eredete lehet mind a héber **hon** (elég!), mind a **hen** (nézd!).

⁷²⁸ Valószínűleg a **maximus**, **maximare** szavak alapján képezte Virgilius, hiszen a sietség a lehető legnagyobb sebességet jelenti.

⁷²⁹ Kicsit emlékeztet a **cito** szóra is, de az óir **cetu** (első) is beleérezhető, főleg azért, mert az **-iu** tipikusan ír végződés.

⁷³⁰ A szó eleje valószínűleg a **fatigare** igéből jön, míg a vége lehet a **p** Ogham-ábécébéli neve a **pen** (**pian**), ami kint jelent.

⁷³¹ Minden bizonnyal az **affari** igéből.

⁷³² Talán a **quaeso**, **quaero** igéből.

⁷³³ **Tat** és **tatae** indulatszó létezik, „*exsultantis et ioculariter exclamantis*” (Forcellini IV, 669).

fájdalom, mint a **pappen leon**⁷³⁴. Az indulatszóról beérjük ezek elmondásával, a többit pedig mellőzzük, hiszen jóformán egyiket sem szokásunk beleszőni beszédünkbe, leszámítva egyet, amit majdnem ki is hagyunk, ez pedig a jajgatás szava, a diftongussal mondandó **vae**, ami oly erőteljes, hogy sokan nem is tudják, vajon a főnevek, az igék vagy netán a határozószók közé tartozik-e.

2. Művem legvégén szabadjon hát eléd tárnom a bölcsék játékait. Szabadjon Aeneas mondásai közül hármat, a sokból egy keveset megemlítenünk. Ő mondotta nekem:

– Lásd, fiam, tanulj ettől a csupasz kőtől, látod, hogy koptatja a víz; így koptatják a bölcsét is az ő vizei, vagyis a bölcsesség tanulmányozása miatt vagyontalanul lakozik a világban.

Azután a kelő napra tekintve így szólott:

– Íme, előszökkent a paripa a karámjából, végigtrappol a mezőn, majd visszatérve ugyanabba az istállóba átadja a helyét az öszvérnek meg a csikajainak, hogy kiugorhassanak. A mezőn az eget, az öszvéren a holdat, a csikókon a csillagokat, a karámon pedig a tengert értvén.

Harmadszorra ezt mondotta:

– Ki szeret? Csak aki nem viszonzszeret.

Galbungus egyik rejtvénye így hangzik:

– Mondjátok meg, mi az, ami egyetlen óra leforgása alatt bármely pontra eljut? Az emberi elme⁷³⁵, ami egy pillanat alatt átrepül a teljes eget.

Álljanak előtted saját kicsiny játékaim, az összes közt a legcsekélyebbek is, és szolgáljanak inkább az olvasó épülésére, semmint kárára:

⁷³⁴ Az utolsó kettőnek görög eredete lehet, a fájdalmat kifejező *παπαί* interiectio, illetve a szájalom jelentésű *ἔλεος* „személyében”.

⁷³⁵ *Anthropeani mens* – sajátos görögösítés.

A természet, mely attól született, aki meg fog születni, énekelje meg a tenger fiát, aki a tengerből született, s aki arra született, ami tőle születni fog.

Három forrás három hullámzó folyót fog adni egy lobból.

Ami hét dolog révén kívánatos⁷³⁶ mindenkor az örökkévalóság helyes éveiben, s amit Isten tízszer tíz nagy disztálnyi tömjénáldozata védelmez, az a lehető legtöbb ember számára osztassék ki.

Vad, kegyetlen avagy tudatlan embertől meg kell tagadni a vizet⁷³⁷, a tudótól, mert égnie kell, a tudatlanoktól, mert fagyniuk kell.

A boldog meg az ő kiválasztottjai számára legyen fény, könnyörgők, midőn a trónon a háromságos, mindenütt jelen lévő, hatalmas Isten fog uralkodni a király méltó országain, akinek nevét ki kell mondani mindörökkön örökké, örök időkön át.

⁷³⁶ Szerzőnk itt maga is a scinderatiót alkalmazza, és az igét így szabdalja szét: *atur aspir*.

⁷³⁷ A latinban *nimphe* áll, ami egyszerűen vizet is jelenthet.

BIBLIOGRÁFIA

Kiadások

- Löfstedt, B.: *Opera omnia / Virgilius Maro Grammaticus*. München–Leipzig, Teubner 2003. XVIII–266 p. index. (Recenziók: Holford–Strevens: L. BMCRev VIII (2003), non p.; Solin: H. Arctos XXXVIII (2004), 234–235; J.–W. Beck: CR 2004 N. S. II (54), 419–420; Kisdi K.: AAntHung XLIII (2003/3–4), 497–500; M. Winterbottom: Gnomon LXXVII (2005/4), 362–364; Glei, R. F.: Plekos VI (2004), 61–70; von Büren, V.: Latomus LXV (2006/1), 177–180; Grondeux, A.: HEL XXVI (2004/1), 182–184; Dinter, P.: MLatJb XLI (2006/2), 314–315.
- Polara, G.: *Virgilio Marone Grammatico: Epitomi ed Epistole*. Edizione critica (traduzione di L. Caruso e G. Polara). Napoli, Liguori 1979.
- Huemer, J.: *Virgilio Maronis grammatici opera*. Leipzig, Teubner 1886.
- Tardi, D.: *Les Epitomae de Virgile de Toulouse, essai de traduction critique avec une bibliographie, une introduction et des notes*. Thèse Paris Boivin 1928. (Clavis 1559.)

Tanulmányok és hivatkozások

- Alfonsi, L.: *La letteratura latina medievale*. Firenze/Milano 1972, 39.
- Anonymus: *Virgilius Maro*. ALL I (1884), 461.
- Auraicept na n-Éces: *the scholar's primer*. (Ed. G. Calder.) Edinburgh 1917.
- Auroux, S.: *Histoire des idées linguistiques* II. Liège etc. 1989, Ch. I. sect. 3 (86–87; 95; 100).
- Baccou, R.: *Un grammairien latin de la décadence: Virgile de Toulouse*. Toulouse 1939.
- Baebler, J. J.: *Beiträge zu einer Geschichte der lateinischen Grammatik im Mittelalter*. Halle 1885, V; 19; 43.
- Baehrens, W. A.: *Literarhistorische Beiträge VI: Zu den unter Suetons Namen überlieferten verborum differentiae*. Hermes LVI (1921), 411–21.

- Bernhardy, G.: *Grundriss der römischen Litteratur*. Braunschweig 1872⁵, 367–68.
- Birchy, D. A.: »Semantic influence of Latin in the old irish glosses«. *Latin Script and Letters A. D. 400–900*. Leiden 1976, 167–173.
- Bischoff, B.: *Die südestdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit I: Die bayrischen Diözesen*. Leipzig 1940, 68; 108; 133; 134.
- Bischoff, B.: *Frühkarolingische Handschriften und ihre Heimat*. *Scriptorium* XXII (1968), 306–14 (306; 310; 311).
- Bischoff, B.: *Mittelalterliche Studien*. Stuttgart 1966, 2 vol. *passim*.
- Bischoff, B.: *Die »Zweite Latinität« des Virgilius Maro Grammaticus und seine jüdische Herkunft*. *Mittelateinisches Jahrbuch* XXIII (1988), 11–16.
- Bracken, D.: *Virgilius Grammaticus and the earliest Hiberno-Latin literature*. *Ogma: Essays in Celtic Studies in honour of Proinséas Ní Chatháin* (ed.: M. Richter–J.-M. Picard). Dublin 2002, 251–61.
- Bracken, D.: *Virgil the grammarian and Bede: a preliminary study*. *ASE* XXXV (2006), 7–21.
- Brunhölzl, F.: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters* I. München 1975, 151–152.
- Bursian, C.: *recenzió J. Huemer kiadásáról – Die Epitomae des Grammatikers Virgilius Maro nach dem Fragmentum Vindobonense 19556*. *JAW* XXXII (1882), 165–67.
- De Bruyne, E.: *Études d'esthétique médiévale* I. Bruges 1946, c. IV, 115–41.
- Bulhart, V.: *Kritische Beiträge* (13). *Wiener Studien* XLVIII (1930), 70–75.
- Catalogue général des manuscrits des Bibliothèques publiques de France. Départements* I. Paris 1849, 409–13; IV. Paris 1886, 176–77; XIX. Paris 1893, 208–09.
- Chlupac, C.: *Erklärungen zu Virgilius Maro Grammaticus* (Diplomarbeit). Wien 1994 (maschinschr.).
- Collignon, A–C.: *Note sur une grammaire latine manuscrite*. *Revue de Philologie* VII (1883), 13–22.
- Comparetti, D.: *Virgilio nel medio evo*. Firenze 1941, 152–54.
- Curtius, E. R.: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern 1968, 116–129.
- Denk, O.: *Geschichte des Gallo-Fränkisch Unterrichts- und Bildungswesens*. Mainz 1892, 199–207.
- Desazars de Montgailhard, M.–L.: *Le vrai Virgile Toulousain*. In: *Revue des Pyrénées*. Toulouse 1902.
- Desbordes, F.: *Raison et dérision de la grammaire chez Virgile de »Toulouse«*.

- In: *La linguistique fantastique* (ed.: S. Auroux et al.). Paris 1985, Ch I. sect. 3, 35–43.
- Duvau, L.: *Remarques sur le texte du grammairien Virgilius Maro*. Revue de Philologie XIII (1889), 151–154.
- Ermini, F.: *Storia della letteratura latina medievale dalle origini alla fine del secolo VII*. Spoleto 1960, 110; 112 n. 40.
- Ernault, Ae.: *De Virgilio Marone grammatico Tolosano*. Paris 1886.
- Esposito, M.: *Hiberno-Latin Manuscripts in the Libraries of Switzerland II*. Proceedings of the Royal Irish Academy XXX C (1912–13), 1–14 (8–14).
- Fontaine, J.: *La littérature latine chrétienne*. Paris 1970.
- Fortunatov, A. A.: „К вопросу о судьбе латинской образованности в варварских королевствах (по трактатам Виргилия Марона Грамматика)”. Средние Века 2 (1946), 114–34.
- Funaioli, G.: *Scolii filargiriani*. Rheinisches Museum LXX (1915), 56–106.
- Galdi, M.: *L'Epitome nella letteratura latina*. Napoli 1922, 287; 396.
- Gatti P.: *Beiträge aus der Thesaurus-Arbeit : XXII : Possitantibus (Virg. Gramm. Epist. 5 p. 168, 7 H.)*. MH XLI (1984), 35–36.
- Gaselee, S.: *recenzió D. Tardi kiadásáról – Les Epitomae de Virgile de Toulouse*. Classical Review XLIII (1929), 206.
- de Ghellinck, J.: *Littérature latine au moyen âge I*. Paris 1939, 46–47.
- Goetz, G.: *Über Dunkel- und Geheimsprachen im späten und mittelalterlichen Latein*. Berichte über die Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig XLVIII (1896), 62–92 (89–92).
- Grosjean, P.: *Quelques remarques sur Virgile le Grammairien*. In: *Medieval Studies presented to A. Gwynn*. Dublin 1961, 393–408.
- Grosjean, P.: *Sur quelques exégètes irlandais du VII^e siècle*. Sacris Erudiri. Jaarboek voor Godsdienstwetenschappen VII (1955), 67–98 (80–84).
- Haase, H. Ae. F.: *De medii aevi studiis philologicis disputatio*. Diem Natalis regis Augustissimi Friderici Guilelmi IV ... rite celebrandum ... indicit H. Ae. F. Haase. Vratislaviae 1856, 8–9.
- Hagen, H.: *Anecdota Helvetica quae ad grammaticam Latinam spectant*. Grammatici Latini VIII, Lipsiae 1870, *Virgilii grammatici excerpta partim inedita*: XXXII–XXXVII; LX; LXXXIII–LXXXIX; XCIX–CVII; CXXXIV.
- Herren, M.: *Bigerro sermone clefabo: Notes on the life of Virgilius Maro Grammaticus*. Classica et Mediaevalia XXXI fasc. 1–2 (1970), 253–257.
- Herren, M.: *»The pseudonymous tradition in Hiberno-Latin: an introduction«*. Latin Script and Letters A. D. 400–900. Leiden 1976, 121–131.

- Herren, M.: *Some new light on the life of Virgilius Maro Grammaticus*. Proceedings of the Royal Irish Academy LXXIX C, (1979), 27–72.
- Herren, M.: *recenzió G. Polara kiadásáról – Virgilio Marone Grammatico: Epitomi ed Epistole*. Studi Medievali 3. XXI (1980), 757–61.
- Herren, M.: *Hiberno-Latin Philology: The State of the Question*. In: *Insular Latin Studies*. Toronto 1–22.
- Herren, M.: *The Hiberno-latin poems in Virgil the Grammarian*. In: *Mélanges Jack Fontaine II*. Paris 1992, 141–55.
- Herren, M.: *Aethicus Ister and Virgil the grammarian*. In: *Mélanges François Kerlouégan* (ed. D. Conso et al.). Paris 1994, 283–288.
- Hertz, M.: *De Virgilii Maronis grammatici Epitomarum codice Ambianensi disputatio*, Index scholarum in Universitate litterarum Vratislaviensi per aetatem anni 1888... habendarum. Vratislaviae 1888, 3–10.
- The Hisperica Famina I. The A-Text*, ed. M. Herren. Toronto 1974.
- The Hisperica Famina II. Related Poems*, ed. M. Herren. Toronto 1987.
- Holtz, L.: *Donat et la tradition de l'enseignement grammatical. Étude sur l'Ars Donati et sa diffusion (IV^e–IX^e siècle) et édition critique*. Paris 1981, 264–322 (315–18).
- Holtz, L.: *Les grammairiens hiberno-latins étaient-ils des anglo-saxons?* *Peritia II* (1983), 170–84.
- Huemer, J.: *Die Epitomae des Grammatikers Virgilius Maro nach dem Fragmentum Vindobonense 19556*. Wien 1882 (= SAWW XCIX (1881), 509–59.)
- Huemer, J.: *Virgiliana*. Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien XLII (1891), 117–24.
- Keil, H.: *De grammaticis quibusdam Latinis infimae aetatis commentatio*. Erlangae 1868, 5; 18.
- Kenney, J. F.: *The Sources for the Early History of Ireland I*. New York 1929, 143–45.
- Klink, R.: *Die lateinische Etymologie des Mittelalters*. München 1970.
- Krauss, S.: *Les gloses hébraïques du Grammairien Virgilius Maro*. *Revue des Études Juives XXXVIII* (1899), 231–241.
- Kübler, B.: *recenzió M. Hertz munkájáról – De Virgilii Maronis grammatici Epitomarum codice Ambianensi disputatio*. *Wochenschrift für klassische Philologie V* (1888), coll. 959–60.
- De Labriolle, P.: *recenzió D. Tardi kiadásáról – Les Epitomae de Virgile de Toulouse*. *Revue Critique LXIII* (1929), 492–93.

- Lambert, P.-Y.: *Deux notes sur Virgile le Grammairien*. In: *Mélanges François Kerlouégan* (ed. D. Conso et al.). Paris 1994, 309–319.
- Law, V.: *The Insular Latin Grammarians*. Woodbridge 1982, 42–52.
- Law, V.: *Learning to read with the oculi mentis: Virgilius Maro Grammaticus*. *Journal of Literature & Theology* 3/2 (1989/VI), 159–172.
- Law, V.: *Serious aspects of the wordplay of Virgilius Maro Grammaticus*. In: *L'héritage des grammairiens latins de l'antiquité aux lumières* (ed. R. Irène). Paris 1990, 121–131.
- Law, V.: *Fragments from the Lost Portions of the Epitomae of Virgilius Maro Grammaticus*. *Cambridge Medieval Celtic Studies* XXI (Summer 1991), 113–125.
- Law, V.: *Wisdom, Authority and Grammar in the Seventh Century, Decoding Virgilius Maro Grammaticus*. Cambridge 1995.
- Lehmann, P.: *Die Parodie im Mittelalter*. Stuttgart 1963², 9–10.
- Lejay, P.: *recenzió a következökröl* – J. Huemer: *Virgilii Maronis grammatici opera*; M. Hertz: *De Virgilii Maronis grammatici Epitomarum codice Ambianensi disputatio*; Ae. Ernault: *De Virgilio Marone grammatico Tolosano*. *Revue de Philologie* XII (1888), 87–91.
- Lejay, P.: *Le grammairien Virgile et les rythmes latins*. *Revue de Philologie* XIX (1895), 45–64.
- Lejay, P.: *Notes latines, XI: Temporum gante*. *Revue de Philologie* XIX (1895), 152.
- Löfstedt, B.: *Der hibernolateinische Grammatiker Malsachanus*. Uppsala 1965, 20–24; 30–42; 54–55; 70–71; 136; 166–67.
- Löfstedt, B.: *Miscellanea grammatica*. *Rivista di Cultura Classica e Medioevale* XXIII (1981), 159–168.
- Löfstedt, B.: *Spät- und Vulgärlateinisches in der Sprache des Virgilius Maro Grammaticus*. *Latomus* XL (1981), 121–26.
- Löfstedt, B.: *Zu den Quellen des Virgilius Maro Grammaticus*. *Eranos* LXXIX (1981), 117–19.
- Löfstedt, B.: *Zum Wortschatz des Virgilius Maro Grammaticus*. *Philologus* CXXVI (1982), 99–110.
- Löfstedt, B.: *Nochmals zum Latein des Virgilius Maro Grammaticus*. *Eranos* CI (2003/2), 123–128.
- Löwe, H.: *Ein literarischer Widersacher des Bonifatius. Virgil von Salzburg und die Kosmographie des Aethicus Ister*. In: *Abh. der gestes- u. sozialwiss. Kl. d. Akad. Mainz* 1951, 11, 903–88.
- Macalister, R. A. St.: *The Secret Languages of Ireland with Special Reference*

- to the Origin and Nature of the Shelta Language. Cambridge 1937, 46; 84–86; 255.
- Mai, A.: *Classici auctores ex Vaticanis codicibus t. V. Romae* 1833, V–XXXI–II; 1–149; 349 n. 1.
- Mai, A.: *Appendix ad opera edita ab A. M. Romae* 1871, 113–66.
- Manitius, M.: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I.* München 1911, 119–27; 132; 281; 458; 468–69.
- Manitius, M.: recenzió D. Tardi kiadásáról – *Les Epitomae de Virgile de Toulouse.* Philologische Wochenschrift XLIX (1929), col. 1111.
- Marouzeau, J.: recenzió D. Tardi kiadásáról – *Les Epitomae de Virgile de Toulouse.* Revue des Études Latines VII (1929), 121–24.
- Marty–Laveaux, M.: *Examen des oeuvres de Virgilius Maro le Grammairien.* Bibliothèque de l'École des Chartes X (2^e, V) (1848–49), 245.
- McMenomy B.: *Witnesses to the text of Virgilius Grammaticus' Epitomes in the marginalia of Papias.* Bern Bürgerbibliothek Ms. 276. RCCM XXIII (1981), 165–168.
- Meredith, C. O.: *The Partes Orationis as Discussed by Virgilius Maro grammaticus.* Dissertation. Johns Hopkins, Baltimore 1912.
- Meyer, K.: *Aus dem Nachlass Heinrich Zimmers.* Zeitschrift für celtische Philologie IX (1913), 87–120 (117–18).
- Meyer, K.: *Zur keltischen Wortkunde.* Sitzungsberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin XXXIV 2 (1912), 790–803; 1144–57 (801–803; 1144–45).
- Meyer, K.: *Learning in Ireland in the fifth century and the transmission of letters.* Dublin 1913, 4–5.
- Meyer, W.: *Der Ludus de Antichristo und Bemerkungen über die lateinischen Rythmen des XII Jahrhunderts.* Sitzungsberichte der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Berlin XXIII 1 (1882), 1–192 (46; 55 n. 1; 74–79) = *Gesammelte Abhandlungen zur mittellateinischen Rythmik I.* Berlin 1905, 199–203.
- Moricca, U.: recenzió D. Tardi kiadásáról – *Les Epitomae de Virgile de Toulouse.* Bilychnis XXXIV (1930), 57–58.
- Munzi, L.: recenzió G. Polara kiadásáról – *Virgilio Marone Grammatico: Epitomi ed Epistole.* Rivista di filologia e di istruzione classica CXI (1983), 85–92.
- Munzi, L.: *Tertius Vergilius ego: l'etica della grammatica.* RPL XVI (1993), 69–83.
- Munzi, L.: *Noterelle testuali.* AION XV (1993), 181–188.

- Mütherich, F.: »*De Rhetorica*«. Eine Illustration zu *Martianus Capella*. Festschrift B. Bischoff. Stuttgart 1971, 198–206.
- de Nardis, L.: *Virgilio 'deriso' in Francia nel XVII secolo*. In: *La fortuna di Virgilio*. Napoli 1986, 193–206.
- Norberg, D.: *Introduction à l'étude de la versification latine médiévale*. Stockholm 1958. 59. 132.
- Norberg, D.: *L'accentuation des mots dans le vers latin du Moyen Age*. Stockholm 1985. 32–33.
- Norberg, D.: *Les vers latins iambiques et trochaïques au Moyen Age et leurs répliques rythmiques*. Stockholm 1988. 45–46; 110–111.
- Ó Cróinín, D.: *The date, provenance, and earliest use of the works of Virgilius Maro Grammaticus*. In: *Tradition und Wertung. Festschrift für Franz Brunhölzl zum 65. Geburtstag* (ed. B. Günter et al.). Sigmaringen Thorbecke 1989, 13–22.
- Orelli, J. C.: *Lectiones Petronianae*. Turici 1836, 3.
- Osann, F. G.: *Beiträge zur griechischen und römischen Literaturgeschichte II*. Darmstadt, 1839, 125–46.
- Osann, F. G.: *recenzió A. Mai kiadásáról – Classicorum auctorum t. V. ALZ IV* 1836, *Ergänzungsblätter* 48–50, coll. 377–96 (377–83; 393–96).
- Ozanam, A. F.: *La civilisation chrétienne chez les Francs*. In: *Oeuvres complètes IV*. cap. IX. Paris 1855, 388–557 (423–51).
- Pesenti, G.: *Frammento bobiense di Virgilio grammatico*. *Bollettino di Filologia Classica XXVII* (1920–21), 49–52.
- Polara, G.: *Gli studi su Virgilio Marone Grammatico*. Vichiana VI (1977), 241–278.
- Polara, G.: *Virgilio Marone e la parodia delle dottrine grammaticali*. In: *L'héritage des grammairiens latins* (ed. R. Irène). Paris 1990, 109–120.
- Polara, G.: *Generi letterari e criteri ecdotici: a proposito di testi grammaticali e pseudogrammaticali*. *SMed XX–XXI* (1991), 101–115.
- Polara, G.: *A proposito delle dottrine grammaticali di Virgilio Marone*. In: *History of Linguistic Thought in the Early Middle Ages* (ed. V. Law). Amsterdam 1993, 205–222.
- Poli, D.: *I frammenti di Virgilio Marone grammatico ser. n. 3762 dell' »Österreichische Nationalbibliothek« di Vienna*. Quaderni linguistici e filologici, Università di Macerata, 1982–84. 107–138.
- Poli, D.: *La »Beatitudine« fra esegesi e grammatica nell'Irlanda altomedioevale*. *GIF XXXVI* (1984), 231–44 (242–43).

- Quicherat, J.: *D'un autre Virgilius Maro*. Bibliothèque de l'École des Chartes II (1^{re}) (1840–41), 130–43.
- Raby, F. J. E.: *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages I*. Oxford 1934, 153–57.
- Riché, P.: *Educazione e cultura nell'Occidente barbarico dal VI all'VIII secolo* (trad. it. di G. Giraldi). Roma 1966, 169; 209–10; 265–66; 314; 377–78.
- Rochus, L.: *Virgile de Toulouse*. Revue Belge de Philologie et d'Histoire X (1931), 495–504.
- Rochus, L.: recenzió D. Tardi kiadásáról – *Les Epitomae de Virgile de Toulouse*. Revue Belge de Philologie et d'Histoire IX (1930), 945.
- Roger, M.: *L'enseignement des lettres classiques d'Ausone à Alcuin*. Paris 1905, 110–26.
- Savage, J.: *A new manuscript of Virgilius Maro Grammaticus*. Transactions and Proceedings of the American Philological Association LVII (1926), XXIV–XXV.
- Schmidt, P. L.: *Virgilius Maro*. In: Der kleine Pauly. München 1975, 5. Band. 1294. col.
- Schmidt, P. G.: *Wandlungen Vergils im Mittelalter*. Würzburger Jahrbücher VIII (1982), 105–119 (106–108).
- Schuster, M.: *Virgilius Maro, südgallischer Grammatiker (7. Jhdt. n. Chr.)*. In: RE 2. R. 17. Hbd. 1961, 186–94.
- Sérouya, H.: *La Kabbale* (»Que sais-je?«). Paris 1964.
- Smolak, K.: »*Lecta verba*«: *Aspekte der Sprachästhetik im Latein der Spätantike und des Frühmittelalters*. Wiener Humanistische Blätter XXVII (1985), 12–27.
- Smolak, K.: *Der dritte Vergil. Ein jüdischer Satiriker des Frühmittelalters?* Wiener Humanistische Blätter XXX (1988), 16–27.
- Stangl, Th.: *Virgiliana*. Wochenschrift für klassische Philologie VII (1890), coll. 641–45; 667–70; 698–700; 823–28; 858–60.
- Stangl, Th.: *Virgiliana: Die grammatischen Schriften des Galliers Virgilius Maro*. München 1891.
- Stowasser, J. M.: *Die vierzehnte Epitomae des Grammatikers Virgilius Maro*. (Recenzió Huemer, J. kiadásáról – *Virgilii Maronis grammatici opera*.) Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien XXXVIII (1887), 122–26.
- Stowasser, J. M.: *Stolones Latini*. Fünfzehnter Jahresbericht über das k.k. Franz-Josef-Gymnasium. Vindobonae 1889, XVII–XXXII.
- Strong, H. A.: *A Note on Virgilius Maro*. Classical Review XVII (1903), 207–209.

- Strong, H. A.: *Excerpta from the Vocabulary of the Grammarian Virgilius Maro*. Classical Review XXV (1911), 201–202.
- Strong, H. A.: *Some Notes on Virgilius Maro Grammaticus*. Classical Review XXVII (1913), 81–83.
- Strong, H. A.: recenzió H. Zimmer írásáról – *Über direkte Handelsverbindungen Westgalliens mit Irland im Altertum und frühen Mittelalter*. Classical Review XXV (1911), 70–71.
- Tardi, D.: *Sur le vocabulaire de Virgile le grammairien*. Archivum Latinitatis Medii Aevi III (1927), 22–27.
- Teuffel, W. S.: *Geschichte der römischen Literatur III*. Leipzig 1903⁶, 546–48.
- Thurot, Ch.: *Notices et extraits de divers manuscrits latins pour servir à l'histoire des doctrines grammaticales au Moyen Âge*. Paris 1868, 61–62; 79–80.
- Tolkiehn, J.: recenzió D. Tardi kiadásáról – *Les Epitomae de Virgile de Toulouse*. Gnomon VII (1931), 334–35.
- Traube, L.: *Virgilius Maro Grammaticus*. Hermes XXIV (1889), 647–49.
- Usener, H.: *Vier lateinische Grammatiker*. Rheinisches Museum XXIII (1868), 490–507 (501; 505 n. 19).
- Vendryes, J.: recenzió H. Zimmer írásáról – *Über direkte Handelsverbindungen Westgalliens mit Irland im Altertum und frühen Mittelalter*. Revue Celtique XXXII (1911), 130–31.
- Wiener, L.: *Contributions towards a History of Arabico-Gothic Culture I*. New York 1917. XXXV; 1–21.
- Winterbottom, M.: *The other Virgil*. BICS XXV (1878), 146–156.
- Wölfflin, E.: *Archiv für lateinische Lexicographie und Grammatik I*. Leipzig 1884, 461.
- Zelzer, M.: „*Quicumque aut quilibet sapiens aethicum aut mantuanum legerit*”. *Muß der Name des Verfassers des Kosmographie wirklich „in geheimnisvolles Dunkel gehüllt bleiben*”? Wiener Studien CIV (1991), 183–207.
- Zelzer, M.: *'Quae solis gnaris pandi debent' – Zu zwei irischen Parodien des Frühmittelalters*. Brennos – Studia Celtica Austriaca 1996/1.
- Zimmer, H.: *Über direkte Handelsverbindungen Westgalliens mit Irland im Altertum und frühen Mittelalter*. Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl. Berlin LI (1910), 1031–1119 (1031–98; 1118–19).

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- ablativus absolutus* 250
 Aelius Stilo 45, 57, 70, 187
 Aemerius 136, 184, 238
 Aeneas 24, 36, 43, 63, 67, 92, 93,
 94, 99, 102, 120, 122, 128, 139,
 142, 144, 145, 146, 157, 160,
 162, 166, 168, 169, 173, 175,
 179, 185, 191, 194, 199, 223,
 234, 240, 243, 247, 249, 250,
 251, 254, 255, 257, 266
 isten 121
 trójai harcok 223
 Aeneis 58, 63, 157, 191, 212
affla 42, 122, 136
 Alcuinus 73, 74, 77, 80, 95, 163,
 204
 Aldhelm 18, 26, 35, 96, 163, 217
 Alexander 182
 Ambrosius 33, 34, 147
 Andreas 264
 Andrianus 262
 Anneus. → Latinus
Anonymus ad Cuimnanum 26, 40,
 163, 187, 219
Anthologia Palatina 14
 Arkasz 130
Ars Ambianensis 27
Ars Ambrosiana 27, 186, 187, 192
Ars Bernensis 27, 141, 150, 222
Ars Laureshamensis 27, 77, 147,
 154, 213, 236, 254
Ars Sergi(li)i 18, 27
 Asperius 19, 96, 121, 163
 asztrológia 135
 asztronómia 73, 78, 79, 135
 Auctianus 180
 Augustinus 17, 34, 46, 50, 51, 122,
 146, 149, 153, 163, 189
Auraicept na n'Éces 43
 Ausonius 127

 Balapsidus 198
 Beda Venerabilis 18, 27, 34, 96,
 149, 151, 152, 167, 186, 190,
 191, 192, 193, 214
 Belus 120
 Bernardus Claraevallensis 80
 Bernhard Silvestris 84
 Bientius 231
 Bischoff, B. 25, 31, 35
 Blastus Iulius 185
 Bonifatius 163
 Bregandus Lugenicus 113, 251
Byrhtferth-i kommentár 96

 Caesarius Arelatensis 51
cantamentum 106
cantatella 106
 Cassiodorus 32, 34, 45, 47, 48, 49,
 50, 54, 57, 58, 70, 79, 209
Catalepton 127
 Cato 72, 100, 104, 114, 129, 160,

172, 174, 175, 176, 179, 188,
220, 221, 242
katona 251
Catonius Affricanus 237
Charisius 51, 150
Chlupac, C. 43, 265
Cicero 15, 46, 54, 72, 83, 107, 109,
110, 112, 113, 140, 141, 144,
147, 156, 160, 165, 167, 176,
180, 182, 183, 188, 212, 216,
219, 221, 223, 247
clefabo 21, 123, 134
Clodius ~ Claudius.
→ au ~ ou ingadozás
Commentum Einsidlense
in Donati Artem maiorem 212
Comparetti, D. 16
Cornilius 161, 228
Cromas 240, 241

csillagjegyek 42
csillagképek 181

De Bruyne 35, 132
De Bruyne, E. 78
Desbordes, F. 231, 259
diakt(ik)a 77, 131, 133
Diana 188
Dies irae, dies illa 61
Differentiae sermonum 146, 188
Dominus 249
Don 105, 130, 133, 142, 221, 227,
259
Donatus 14, 15, 27, 48, 55, 72, 80,
86, 92, 107, 130, 133, 138, 186,
206, 221, 227, 259
Ars maior 15, 16, 72, 126, 128,
139, 140, 141, 142, 143, 144,

146, 147, 153, 155, 156, 159,
160, 161, 162, 163, 164, 165,
166, 167, 169, 170, 173, 176,
178, 232, 233, 241, 258, 265
Ars minor 15, 86, 91, 178, 220
fösvény 223
Praetorius 176
senex 184, 186, 238
trójai 195
Donatus-kommentár 15
Donatus ortigraphus 27, 77, 96, 126,
135, 141, 142, 147, 154, 207, 215

Ecbasis cuiusdam captivi
per tropologiam 85
Eco, Umberto 11
ego vocativusa 12, 14, 219
Emilius 111, 180
Empedoklész 83
Ennius 72, 199
Ennodius 22
Estrius 93, 94, 100, 114, 177, 181, 198
→ Istrius?
Etherius 212
Eugenius, toledói 71

Fabianus 14, 157, 204
Falax 230
Fassica 219
Faustinus Arevalus 19
Faustus 180
Felix Alexander 132
Festus Pauli 47, 56, 189
Fidena 58, 124
filozófia 80, 81, 119, 131, 136, 145,
204
Firmicus Maternus 46
Flaccus 153. → Horatius

Fleury-i Abbo 14, 20
Florilegium Frisingense 18, 27, 198
fokozás 142
Fulgentius 51, 85

Gabritius 111, 221
Galbarius 252
Galbungus 14, 111, 124, 166, 180,
206, 210, 212, 217, 218, 219,
221, 227, 228, 229, 237, 238,
248, 251, 255, 262, 266
veteranus 218
Galirius 237
Gallienus 224
Gelbidius 147
Gematria 36
geometria 78, 132, 135
Gergesus 105, 130
Glengus 96, 98, 100, 110, 121, 132,
162, 172, 217, 218, 227, 250, 262
Goliárd-ének 111
Gordonus Misanus 140
görög 30, 31, 33, 48, 59, 135, 155,
174, 180, 182, 189, 205, 206,
208, 215, 227, 237, 258, 259,
265, 266
görög versmértékek 99, 138
gramma(tika) 76, 131
Grammatici Latini 15, 95
grammatika 227
grammatikusok katalógusa 22, 23,
31, 39, 63, 92, 195
Gratianus 168, 177
Grecus 239
Grecus orator 100
Gregorius 198, 227
Grosjean, P. 29, 66, 116, 196, 217, 251
Guillelmus de Sancto Theoderico 80

Gundissalinus 74, 79
Gurgilius 262
gurgo 97, 217

hangsúlyos költészet 102
Hannibál 162
három szent nyelv 28
héber 30, 31, 32, 33, 34, 37, 42, 56,
59, 61, 64, 120, 135, 139, 140,
182, 187, 227, 240, 265
Herren, M. 20, 21, 25, 27, 28, 38,
39, 42, 43, 57, 97, 98, 115, 189,
190, 193, 218, 250
Hestrius 198
hét szabad művészet 229
Hieronymus 28, 30, 32, 33, 34, 37,
39, 41, 46, 58, 61, 74, 163, 184,
185, 188, 199, 203, 219, 234,
264, 265
Hilarius 111, 161, 182
Hisperica Famina 25, 27, 40, 132,
196
Holtz, L. 16, 25, 27
Homérosz 155, 158
Honoratus 108, 109, 134
Horatius 71, 96, 142, 143, 149, 241,
255
hosszú mássalhangzók jelölése.
→ gemináták jelölése
Hrabanus Maurus 27, 191, 192, 193
Huemer, J. 14, 19, 21, 36, 228, 269,
270, 272, 276
Hugenius 72
Hugo de Sancto Victore 80
hyperbaton 185, 251
infinitivus historicus 237
inzuláris jelleg 25, 26, 28, 132, 207

- Iscenus 223
 Isidorus 23, 27, 30, 32, 34, 42, 44,
 48, 51, 54, 56, 58, 61, 70, 74, 77,
 80, 92, 124, 128, 134, 135, 136,
 137, 140, 141, 149, 151, 178,
 180, 181, 187, 188, 191, 194,
 195, 197, 223, 240, 253, 258, 262
 Istrius 83, 93, 137

 James Joyce 115
 János evangéliuma 29, 210
 Johannes de Salisbury 78
 Joseph ibn-Zaddik 84
 Julianus 157, 227
 Donatus és Don atyja 227
 Julianus, Donatus és Don atyja 133
 Julius
 senex 247
 Julius Germanus 22, 94, 203
Julius Germanus diaconus 13
 Julius Germanus diakónus 203
 Justinus 140
 Juvianus 161

 Kabbala 26, 35, 36, 70, 84
 Keil, H 95
 kereszténység 64, 85, 229
 Krauss, S. 31, 37, 40

 Lactantius 46, 51
 Lapidus 133
 Lassius 205
Latinitas philosophica 43, 44, 48, 57,
 58, 72, 177, 186, 187, 189, 190,
 193, 261
 Latinus 120
 Latomius 109, 219

 Law, V. 18, 26, 27, 28, 29, 35, 38,
 39, 80, 116, 147, 199, 262
 Lehmann, P. 15
 Lejay, P. 97, 98, 105
leporia 76, 131, 132
Liber Sacramentorum Gellonen-
sis 203
 Lille-i Alanus 84
liniátus 104
 Löfstedt, B. 16, 20, 24, 95
 Lucanus 108, 152, 161, 172, 174,
 179, 181, 190, 252
 Lucilius 71
 Lucius 181
 Lukianosz 16
 Lupus Christianus 104, 129, 234

 Macalister, R. A. S. 15
 Maceronto 209
 Macrobius 192
 Maevius 112, 253
 Mai, A. 19, 22, 196, 203
 Manitius 14, 23, 56, 96
 Mantanus Tantalicus 140
 Marcellus 172
 Marius Victorinus 76
 Maro 199
 Martianus Capella 46, 73
 Martulis
 Virgilius nagyapja 199
 másodlagos szöveghagyomány 28
 Máté evangéliuma 67
 Matrona 131
 Maximianus 262
mederius 103, 105
 Meredith, C. O. 16
metrika 98, 215, 243, 245
 Mezentius 161

mikrokozmosz 83, 84, 93, 122, 137,
151, 159, 241

Minalaus 188

Mithridatész 185

Mitterius 210, 262

Murethach 213, 254

Mycenae 123

Nagy Károly 74, 95

Nagy Sándor 138

Nagy Szent Gergely 50, 163

Nicolaus Cusanus 83

Ninus 214

nominativus absolutus 29, 251

Norberg, D. 98, 107

Notarikon 35

Ó Cróinin, D. 23

Ogham-ábécé 38, 42, 265

óir 28, 29, 38, 57, 59, 95, 189, 193,
218, 251, 265

Órigenész (**Origenes**) 50, 75

Originis 189, 229

afrikai 229

athéni 177

Orosius 262

Osann, F. 26

Ossius 252

Ozanam, A. F. 23, 64

paródia 16, 70, 85

Paschasius Radbertus 33

Paulinus Aquileiensis 163

Paulus Fabius 140

perextensus 104, 110

perfectum logicum 243

Perrichius 252

Petrus Chrysologus 209

Petrus grammaticus 27, 122

Phoebus 173

Plastus 108, 241

Platón 70, 83, 84, 146

Plautus 49

Plinius 45

poema 75, 131

Polara, G. 16, 20, 36, 59, 114, 180,
250

Poli, D. 39

Pompeius 76, 254

Prassius 167

presbiter Hispanus 20, 262

Primogenus 109, 197

Priscianus 51, 141

Propertius 160

próza 102

Ps. Hilarius Arelatensis 50

Pseudo-Asperius 150

Pseudo-Beda 195

Püthagorasz 83

Pyrrhos 264

quadrifonus 104, 105

Quicherat, J. 22, 116

Quintilianus 47, 72, 222

Rectium 224

Reginus Cornilius 227, 228

Regulus 227

Regulus Cappadocus 14, 231, 232

retorika 75, 131, 227

Rigadis regina 22, 218

Rithea 214

Romulus 169, 195

Runa-nevek 40, 42, 43, 136, 190

Rupertus Tuitiensis 33

- Sabastius 168
 Sagillius 106, 131
 Salimbene de Adam 163
 Samminius Goelanus
 Virgilius nagybátyja 140
 Sarbon 218
 Sarricius 219
 Sartinus 188
 Saurinus 141
scinderatio fonorum 15, 35, 40, 60,
 67, 68, 111, 267
 Scipio Africanus 140
 Sedulius Scottus 19
 Sedulius Scotus 16, 18, 27, 95, 129,
 138, 147, 154, 162, 189, 192,
 195, 213, 236, 254
Sedulius Romanus 14, 231, 232
 Senenus 231
Septem artes liberales 73
 Serenus 99, 152
 Sergius 77
 Servilius 218
 Servilius, P. 141
 Servius 47, 52, 54, 72, 134, 212
 sevillai Izidor. → Isidorus Hispa-
 lensis
 Sibylla, karthágói 157
 Sidonius Apollinaris 22
 Sirmond-gyűjtemény 23
 Smolak, K. 25, 26, 31, 180
 Smolak, K. 71
 Stangl, Th. 19, 23, 56, 106
 Stillo 188
 Strong, K. 208
 Sufphonias 110, 216
 Sulpicius 176
 Sulpita 15, 83, 93, 94, 137
Széfer Jecira 42
 Szent Bernát 163
 Szentírás 50, 61, 66, 80, 81, 144,
 204
 Szent Patrik 196
 Szeptuaginta 31
 sztoikusok 240
 találós kérdés 35, 39, 195, 266
 Tardi, D. 35, 59, 70
 Tarquinius 203
 Tatuinus 163
 Taurus 172
Temurah 70
 Terentius
 grammatikus 165, 167
 Terentius Varro 45, 46, 47, 52, 56,
 70, 74, 122, 184, 187
Terrentius 14, 100, 110, 112, 127,
 147, 162, 173, 182, 183, 206,
 217, 219, 221, 222, 227, 228, 238
 Terrentius fia 224
 Terrentius Marcillius 236
Thesaurus Linguae Latinae 41, 59
 titkosírás 26, 28, 43, 70
 tizenkét latin 12, 34, 35, 44, 63, 121,
 186, 193, 196, 226
 Tours-i Szent Gergely 22, 185
 Tres linguae sacrae 30
trifonus 104, 105
 Tullius 154
 Turnus 124, 169
 Ursinus 197
 Varro 103, 129, 167, 184
 Vergilius 49, 100, 253
 verstan 73, 98

Versus cuiusdam Scoti de Alphabeto
35

Vetusia-felirat. → Fetusia-felirat

Virgilius 145, 196, 203, 263
 ázsjai 107, 141, 174, 180, 196,
 197, 218, 221, 237

 Tolosanus 12

 trójai 180, 196, 221, 242

Virgilius Tolosanus 20, 24

Vita Gisleni Hanoniensis 184

Vitellius 106, 131

Vulcanus 36, 176, 199

Vulgata 31

Winterbottom, M. 97

Wynfreth-i Bonifatius 221

Zimmer, H. 25, 43

